

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ХОТИНСЬКА-НОР ОКСАНА ЗІНОВІЇВНА

УДК 347.97/99

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
СУДОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ**

12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Науковий консультант:

Погорецький Микола Анатолійович
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	4
Вступ	5
 Розділ 1. Теоретичні засади судової реформи	
1.1. Судова система як об'єкт реформування	17
1.2. Поняття та загальна характеристика судової реформи	32
1.3. Послідовність і технологія судової реформи	53
1.4. Стратегія і тактика судової реформи	72
1.5. Судова реформа і стабільність судової системи	97
Висновки до розділу 1	117
 Розділ 2. Історія та перспективи розвитку судової реформи	
2.1. Концепція судово-правової реформи в Україні 1992 року як передумова існування сучасної судової системи	123
2.2. Конституція України – основа для реформування судової влади та правосуддя	143
2.3. Вплив «малої судової реформи» на розвиток судової системи	163
2.4. Наслідки реалізації Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів 2006 року	183
2.5. Перспективи розвитку судової системи у світлі конституційної реформи	204
Висновки до розділу 2	230

Розділ 3. Вплив конвенційно-правових позицій Європейського суду з прав людини на реформування судової системи

3.1. Розвиток матеріально-правового аспекту судової системи під впливом конвенційно-правових позицій Європейського суду з прав людини	234
3.2. Вплив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на еволюцію процесуальних інститутів судової системи	250
3.3. Реформа структурного аспекту судової системи в контексті прецедентної практики Європейського суду з прав людини	273
Висновки до розділу 3	289

Розділ 4. Судова реформа у механізмі формування громадянського суспільства в Україні

4.1. Вплив громадянського суспільства на розвиток судової системи	293
4.2. Судова реформа як чинник еволюції громадянської свідомості суспільства	320
Висновки до розділу 4	368
Висновки	372
Список використаних джерел	380
Додатки	436

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВККС – Вища кваліфікаційна комісія суддів України

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України

ДСА – Державна судова адміністрація України

ЄСПЛ, Європейський суд – Європейський суд з прав людини

ЗМІ – засоби масової інформації

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КК України – Кримінальний кодекс

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

КСУ – Конституційний Суд України

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ефективність функціонування судової системи в Україні на сучасному етапі державотворення стала індикатором розвитку таких глобальних і дещо антагоністичних за своїм змістом політико-соціальних категорій, як держава та громадянське суспільство. Складна і суперечлива діалектика їх взаємовідносин повною мірою відображається у тривалих пошуках оптимальної для України організаційної моделі судової влади, яка б відповідала суспільним очікуванням та інтересам держави. Ці пошуки здійснюються шляхом перманентного реформування, характерними рисами якого уже тривалий час є безсистемність і непослідовність. Є підстави констатувати, що реформування судової системи в Україні загалом зводилося лише до заходів з удосконалення нормативної бази, залишаючи поза увагою потенціал судової системи, її взаємодію з іншими соціальними інститутами, соціетальним середовищем та суспільною свідомістю, без урахування особливостей історичного розвитку інститутів української судової влади.

Тож існуюча в країні судова система є закономірним результатом реформ у сфері судової влади, під час яких не завжди успішно, але цілеспрямовано реалізовувалися ідеї та впроваджувалися заходи різного змісту, масштабу та характеру з достатньо суперечливими задекларованим цілям наслідками. Це об'єктивно обумовлює значний інтерес до тематики судової реформи, від успіху якої залежить оцінка динаміки демократичних перетворень в Україні, реалістичність досягнення ідеалів правової держави. Адже серед причин незадовільного реформування у сфері судової влади важливе місце посідає дефіцит фундаментальних загальнотеоретичних наукових знань про судову реформу. Ігнорування цих факторів негативно позначається на можливостях реформаторів досягти поставленої мети, що не сприяє ефективному функціонуванню судової системи.

Відтак актуальність обраної теми зумовлена необхідністю системного дослідження процесу реформування у сфері судової влади як явища та механізму,

за допомогою якого повинна еволюціонувати судова система, а також формування єдиного вчення про судову реформу, спроможного стати «дороговказом» для майбутніх реформаторів та забезпечити високу ефективність керованих перетворень у судовій системі України.

Теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали наукові праці представників не лише юриспруденції, а й інших наук: філософії, соціології, політології, психології, менеджменту, загальної теорії систем, кібернетики, синергетики, інституціональної економіки, системний аналіз яких дозволив синтезувати характерні риси судової реформи, визначити логіку її розвитку, передумови та закономірності перебігу, а також сформулювати правила, своєрідні еталони реформаторського процесу.

У роботі знайшли відображення ідеї класиків філософсько-правової думки: Г. В. Ф. Гегеля, М. Вебера, Дж. Локка, Платона, К. Поппера, а також видатних представників вітчизняної юридичної науки дореволюційного періоду: Є. В. Васьковського, І. В. Гессена, В. О. Рязановського, І. Я. Фойницького.

Науковою основою для розробки обраної теми стали фундаментальні дослідження відомих учених радянської доби та пострадянського простору: О. Б. Абросімової, В. М. Бібіло, О. Д. Бойкова, М. К. Горшкова, М. І. Клеандрова, М. О. Колоколова, В. М. Лебедєва, Т. Г. Морщакової, Г. В. Осіпова, І. Л. Петрухіна, В. М. Полтеровіча, В. М. Савицького та інших. У полі зору автора дисертації перебували також праці зарубіжних науковців: Д. Андерсона, Р. Арона, Д. Норта, Дж. Макбрайда, Ж. Масіаса, Д. Піани, М. Попової, М. Рамсайєра, М. Стефенсона, А. Цукермана, Б. Чіковєя та інших.

Серед вітчизняних науковців до окремих питань, пов'язаних із реалізацією судової реформи в Україні, у різний час зверталися такі вчені, як: В. Д. Бринцев, В. Ф. Бойко, В. С. Бігун, Т. В. Варфоломєєва, М. Й. Вільгушинський, В. Г. Гончаренко, В. В. Городовенко, І. С. Гриценко, Ю. М. Грошевий, В. В. Долежан, О. С. Захарова, В. М. Кампо, С. В. Ківалов, І. Б. Коліушко, І. І. Котюк, Р. О. Куйбіда, О. П. Кучинська, В. Т. Маляренко, І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров, В. Т. Нор, С. Ю. Обрусна, В. В. Онопенко,

М. А. Погорецький, В. О. Попелюшко, С. В. Прилуцький, Д. М. Притика, Ю. Д. Притика, Я. М. Романюк, М. В. Руденко, А. О. Селіванов, В. В. Сердюк, Н. В. Сібільова, М. І. Сірий, О. Ф. Скакун, В. В. Сташис, М. І. Хавронюк, В. І. Шишкін, С. В. Шевчук, Ю. С. Шемшученко, М. Є. Шумило, О. І. Ющик, О. Г. Яновська та інші.

Відзначаючи вагомий науковий внесок названих учених у розробку окресленої тематики, слід зауважити, що самостійних комплексних досліджень теоретико-правових і праксеологічних засад судової реформи в Україні не проводилось. Поза увагою юридичної науки залишилася низка ключових питань, пов'язаних із ефективністю реформування судової системи. Цим і зумовлюються вибір і актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження спрямоване на реалізацію положень Указу Президента України від 20 травня 2015 року № 276/2015 «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015 – 2020 роки» та виконане відповідно до пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016-2020 роки, затверджених Національною академією правових наук України (рішення від 03 березня 2016 року), планів науково-дослідних робіт юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за напрямом досліджень юридичного факультету «Доктрина права в правовій системі України: теоретичні та практичні аспекти» (номер теми 11БФ042-01, державна реєстрація 01111u008337), а також кафедри правосуддя. Дослідження проводилося, починаючи з 2012 року. Тема дисертації затверджена вченою радою юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 1 від 29 вересня 2016 року).

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі системного аналізу та критичного опрацювання наявних у різних галузевих науках теорій про реформу, історичного розвитку судової системи України, законодавства в сфері організації та функціонування судової влади та міжнародних актів розробити та обґрунтувати теоретичні основи

реформування судової системи України, розкрити сутність судової реформи та основні детермінанти її успіху, продемонструвати взаємозв'язок і взаємовплив судової реформи на процеси державотворення та розвитку громадянського суспільства в Україні, тобто розробити концепцію судової реформи.

Досягнення поставленої мети передбачає необхідність послідовного вирішення таких дослідницьких задач:

- з'ясувати зміст категорії «судова система» як об'єкта реформування;
- визначити сутність, основні засади, способи та етапи судової реформи;
- виявити і пояснити першопричини дисфункцій, що виникають у судовій системі внаслідок реформування;
- розкрити та сформулювати фундаментальні складові успішної стратегії реформування судової системи;
- охарактеризувати значення судової реформи для забезпечення стабільності судової системи;
- дослідити особливості історичного розвитку судової системи крізь призму концепції судової реформи;
- визначити тенденції реформування судової системи з урахуванням специфіки новітнього етапу державотворення;
- продемонструвати вплив на судову реформу міжнародної спільноти та норм міжнародно-правових актів;
- розкрити взаємозв'язок судової реформи з розвитком інститутів громадянського суспільства;
- охарактеризувати форми контролю громадянського суспільства за процесом реформування судової системи;
- сформулювати пропозиції теоретичного та практичного характеру щодо вдосконалення процесу реформування судової системи.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у процесі реформування судової системи.

Предмет дослідження – теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, застосування якої зумовлене специфікою порушеної проблематики та дозволяє забезпечити достовірність висновків, вирішення окреслених завдань, а отже, й досягнення сформульованої мети.

Філософсько-світоглядні *методи діалектики* дали змогу визначитися з підходами до вивчення судової реформи як складного поліструктурного явища та процесу, внаслідок якого еволюціонує судова система, з'ясувати та оцінити чинники, що впливають на судову реформу. Загальнонаукові *методи аналізу і синтезу, аналогії та моделювання, абстрагування і конкретизації* дозволили визначити поняття та основні характеристики судової реформи, закономірності її перебігу та причини дисфункціонального розвитку, а також базисні елементи формування успішної стратегії судової реформи (п. п. 1.2. – 1.4.). За допомогою *логіко-семантичного методу* з'ясовано сутність понятійно-категоріального апарату, зокрема, термінів «судова система», «судоустрій», «стабільність судової системи», «транспарентність судової системи», «легітимність судової системи» (п. п. 1.1., 1.5., 4.1.). Основними спеціальними методами наукового дослідження стали *нормативно-догматичний та історико-правовий методи*, які дозволили дослідити вітчизняне законодавство з питань організації та функціонування судової системи в ретроспективі розвитку судової реформи (р. 2). *Структурно-логічний метод* дозволив охарактеризувати вектори впливу на судову реформу міжнародних стандартів правосуддя (р. 3) та форми громадського контролю в процесі реформування судової системи (п. 4.2.). Використання *соціологічного та статистичного методів* забезпечило можливість продемонструвати діапазон і динаміку конструктивних і деструктивних перетворень в судовій системі внаслідок реформування (р. р. 2, 4).

Нормативну базу дисертаційного дослідження становлять міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною, документи Ради Європи з питань функціонування судової системи України, норми Конституції і законів України, підзаконні нормативні акти.

Емпіричну основу роботи становлять статистичні дані та узагальнення соціологічних досліджень, проведених у 2006, 2007, 2014 – 2016 роках Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, узагальнення судової практики Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів, рішення Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України, а також результатів проведеного дисертантом анкетування 350 суддів, 210 адвокатів, 200 прокурорів і 100 науковців.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці монографічним дослідженням, в якому комплексно, з використанням наукової методології, доробку вітчизняної та зарубіжної юридичної науки обґрунтовано концепцію судової реформи та на її основі виокремлено практичні проблеми реалізації судової реформи в Україні, сформульовано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення реформаційного процесу в сфері судової влади. Серед теоретичних і важливих під кутом зору практичного застосування результатів дослідження, які становлять наукову новизну, найсуттєвішими є такі положення та висновки:

вперше:

- на концептуальному рівні, застосовуючи міждисциплінарний підхід, обґрунтовано теоретичні засади судової реформи, система яких передбачає відповідність реформаційного процесу у сфері судової влади певним принципам, вимогам, технологічним, стратегічним і тактичним особливостям реалізації;

- аргументовано, що найбільш розповсюджений в Україні спосіб реформування судової системи – трансплантація (запозичення) інститутів із більш розвиненого інституціонального середовища – є досить ризикованим, оскільки характеризується високим ступенем невизначеності та великою ймовірністю відторгнення чи дисфункції запозичених інститутів. Встановлено наявність таких видів трансплантаційних дисфункцій у судовій системі: а) атрофія та переродження запозиченого інституту; б) відторгнення новації; в) інституціональний конфлікт;

– визначено основні складові стратегічного планування судової реформи, до яких належать: 1) інформація, яку доцільно згрупувати в інформаційні блоки (блок цілей реформування, блок поточного стану контрольних параметрів реформування та блок похибки реформування); 2) передбачуваність розвитку судової реформи під впливом зовнішнього середовища та внутрішніх зв'язків системи. Цей елемент передбачає такі компоненти, як: аналіз факторів зовнішнього та внутрішнього середовища судової системи, прогностичну компетентність реформаторів, інформаційне забезпечення стратегічного процесу реформування, суб'єктивні чинники; 3) темп реалізації судової реформи; 4) суспільна ціна судової реформи; 5) діалог між владою, науковцями, представниками суддівської спільноти, громадськістю та ЗМІ;

– обґрунтовано положення, що з точки зору теорії систем судова реформа виступає механізмом адаптації судової системи до змінних умов зовнішнього середовища, забезпечуючи таким чином стійкість судової системи, яка разом із цілісністю та розвитком є характеристиками категорії вищого порядку – стабільності судової системи. Водночас реформування судової системи, як механізм запровадження змін, забезпечує її розвиток. У такому розумінні реформування є гарантією стабільності судової системи;

– у процесі історико-правового аналізу хронології розвитку судової системи України з'ясовано, що судова реформа у вітчизняному просторі має циклічний характер: оновлення законодавства у сфері функціонування судової влади відбувається кожні 4 – 5 років. При цьому характерною особливістю кожного циклу є зміна політичної еліти в країні. Аргументовано, що ефективна реалізація судової реформи можлива за умови наявності стабільного у широкому сенсі (політичному, економічному, соціальному) суспільства;

– обґрунтовано, що судова реформа, змінюючи та вдосконалюючи функціонування судової системи, виступає механізмом формування громадянського суспільства, оскільки громадянське суспільство та судова система перебувають у тісному взаємозв'язку як причинно-обумовлені, обов'язкові системні компоненти правової держави. Розвиток одного феномена

неможливий без адекватних змін іншого, що в цілому забезпечує їх взаємну еволюцію та сприяє утвердженню правової держави;

– запропоновано законодавчо передбачити необхідність проведення публічних слухань судової реформи (обговорення законопроектів із питань судової реформи) шляхом прийняття, зокрема, Закону України «Про громадські (публічні) слухання»;

удосконалено:

– тлумачення дефініції «судова система», яке запропоновано розглядати на трьох рівнях: 1) традиційному, який охоплює формально-легальне розуміння судової системи як організаційної сукупності судів і змістовно відповідає вживаному терміну «судоустрій»; 2) вузькому, який передбачає сприйняття судової системи крізь призму її суб'єктного складу. На цьому рівні до судоустрою долучаються так звані «інфраструктурні органи», які у сфері судової влади реалізують забезпечувальні функції та охоплюються поняттям «судовий лад»; 3) широкому, який дозволяє розглядати судову систему як соціальний відкритий об'єкт, що уособлює та відображає цілісний комплекс правових інституцій, в яких дістає прояв судова влада, їх різноманітних взаємозв'язків, а також взаємодію з соціетальним середовищем, в якому функціонує судова система;

– визначення поняття судова реформа як складової державної політики, що передбачає заплановані цілеспрямовані зміни (перетворення) у судовій системі держави, які продукуються владою з метою вдосконалення її функціонування, зумовлені необхідністю адаптації судової системи до змінних умов зовнішнього та внутрішнього середовища, реалізуються відповідно до обраної політиками стратегії, та потребують відповідного ресурсного забезпечення;

– тлумачення категорії «стабільна судова система», під якою розуміється система, що розвивається, зберігаючи водночас свою цілісність, стійкість, та передбачає налагоджений механізм змін, що дозволяє зберігати засади її функціонування у суспільстві;

– характеристики розвитку судової системи як поступових якісних змін її інституціональних, структурних і функціональних елементів у часі, які забезпечують удосконалення організації та функціонування судової системи загалом, зберігаючи її системні параметри, за рахунок взаємодії системи з елементами зовнішнього середовища та використання її внутрішнього потенціалу;

– підходи до визначення основних векторів застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини в процесі реалізації судової реформи;

– положення про суть, структуру, принципи та способи громадського контролю у сфері судової влади. Аргументовано, що структуру інститутів громадського контролю у сфері судової влади становлять: а) класичні елементи громадянського суспільства, що характеризуються самоорганізацією та засновані без будь-якої участі держави; б) організації, створення яких «санкціонується» державою, а їх контроль має характер «квазігромадського»; в) міжнародні організації та проекти. До форм громадського контролю у судовій системі належать: 1) громадський контроль у медіапросторі; 2) громадський моніторинг функціонування судової системи; 3) громадська експертиза актів органів судової влади та їх проектів; 4) громадська ініціатива; 5) громадське оцінювання суддів; 6) громадські (публічні) слухання судової реформи;

набули подальшого розвитку:

– теоретичні положення щодо поетапного розвитку судової реформи шляхом вибору її індивідуальної моделі, яка б враховувала вітчизняний історичний досвід формування та функціонування судової системи, соціокультурні, суспільно-політичні та економічні чинники, критичну оцінку зарубіжного досвіду;

– характеристики стабільності судової системи: цілісність, стійкість та розвиток; її види: інституціональна, організаційна та функціональна; рівні стабільності судової системи: 1) внутрішня стабільність судової системи (стабільність її елементів), 2) стабільність внутрішніх зв'язків і взаємодії

елементів судової системи між собою, 3) стабільне функціонування судової системи як єдиного цілого;

– аргументація необхідності системних змін у сфері виконання судових рішень. Зокрема, обґрунтовано потребу розробки стратегії, яка повинна передбачати комплекс заходів та алгоритм їх реалізації за такими умовними напрямками: процесуальним (процедурним) та інституціональним (структурним);

– ідеї розвитку транспарентності та легітимності судової системи як інформаційних і комунікативних за своєю суттю категорій, що уособлюють і забезпечують взаємозв'язок судової системи з суспільством і за допомогою яких створюється додаткова можливість для конструювання діалогу сучасного соціуму з судовою владою;

– положення про те, що судова реформа як механізм, що забезпечує еволюцію громадянської свідомості суспільства, обов'язково повинна передбачати та супроводжуватися адекватними процесами інформаційного впливу, що включають систему пізнавальних та комунікативних елементів, тобто грамотною інформаційною політикою, яка сприятиме цілеспрямованому позиціонуванню судової реформи, пропагуючи її цінності, створюючи та розвиваючи позитивний імідж судової системи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації положення, висновки та пропозиції є відповідним внеском у розвиток науки судового права і можуть бути використані у:

науково-дослідній сфері – для подальших наукових досліджень теоретичних засад судової реформи та практичних проблем її реалізації (акт впровадження Національної школи суддів України від 30 січня 2017 року);

нормотворчій сфері – для вдосконалення чинного законодавства та в законопроектній роботі з питань реформування судової системи (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя від 07 лютого 2017 року);

правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності процесу реформування судової системи та правозастосовної діяльності судів загальної

юрисдикції (акт впровадження Вищої ради юстиції від 13 грудня 2016 року, акт впровадження Верховного Суду України від 27 грудня 2016 року, акт впровадження Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01 лютого 2017 року);

навчальному процесі – при підготовці навчальних посібників, підручників, а також під час викладання дисциплін: «Організація судових та правоохоронних органів», «Організація судової влади в Україні», «Цивільний процес», «Господарський процес», «Кримінальний процес», «Адміністративний процес», «Судове право» тощо (акт впровадження Академії адвокатури України від 06 лютого 2017 року).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем особисто та є самостійним дослідженням. В опублікованих працях, написаних у співавторстві, власні теоретичні розробки дисертанта становлять визначений у списку публікацій обсяг. Наукові ідеї, що належать співавторам опублікованих праць, у дисертації не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження, його положення і висновки оприлюднено автором на науково-практичних міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Правові реформи в пострадянських країнах: досягнення і проблеми» (м. Кишинів, Республіка Молдова, 28–29 березня 2014 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські стандарти захисту прав у цивільному судочинстві: випробування часом» (м. Київ, 26 вересня 2014 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми судового права» (м. Харків, 30 жовтня 2015 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права та правова держава» (м. Ужгород, 16–17 жовтня 2015 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Právna veda a prax: výzvy moderných európskych integračných procesov» (м. Bratislava, Slovenská republika, 27–28 листопада 2015 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Право, держава та громадянське суспільство в умовах системних реформ у процесі євроінтеграції» (м. Дніпропетровськ,

27–28 листопада 2015 року); IV науково-практичній конференції «Чорноморські політологічні читання» (м. Одеса, 11–12 грудня 2015 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні проблеми юридичної науки: сучасний стан та перспективи вдосконалення» (м. Київ, 18–19 липня 2015 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні проблеми реформування системи законодавства України» (м. Київ, 23–24 липня 2015 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські стандарти діяльності прокурора, слідчого та адвоката у кримінальному провадженні» (м. Київ, 26 листопада 2015 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Право і держава: проблеми розвитку і взаємодії у XXI ст.» (м. Запоріжжя, 29–30 січня 2016 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права» (м. Львів, 18–19 березня 2016 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми реформування прокуратури» (м. Харків, 15 квітня 2016 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні (м. Херсон, 7–8 жовтня 2016 року).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації відображено у монографії, 37 статтях, із яких 33 опубліковано в наукових фахових юридичних виданнях, у тому числі 4 – у зарубіжних фахових виданнях, 8 – у виданнях України, внесених до міжнародних науково-метричних баз, а також 16 тезах доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 472 сторінки, із них основного тексту – 379 сторінок. Список використаних джерел налічує 538 найменувань і розміщений на 56 сторінках. Додатки – на 37 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ РЕФОРМИ

1.1. Судова система як об'єкт реформування

Щоб бути джерелом еволюції та прогресу, а не деградації та занепаду, реформа судової системи має відповідати низці важливих постулатів, а в її основі мають бути ґрунтовні теоретичні розробки юридичної науки. Лише у такому випадку можна сподіватись на успіх судової реформи, який залежить від багатьох чинників. Чільне місце серед них належить науковому визначенню понятійно-категоріального апарату, яким оперує інститут судової влади, оскільки це є визначальним для практики законотворення, що становить основу розвитку будь-якого інституту державної влади.

Тож перш ніж перейти до характеристики процесів реформування судової системи слід визначитися зі змістом тих дефініцій, які становлять предмет нашого дослідження. Ключовим для нас є поняття судової системи.

Відразу зауважимо, що для досягнення мети нашого дослідження ми уникатимемо протиставлення категорій «судова система» та «судова влада», які в наукових джерелах не мають сталого змістовного навантаження. Погоджуємося із запропонованою Л. М. Москвич конструкцією щодо їх дослідження в системній єдності як форми та змісту, «оскільки форма (судова система) є зовнішнім виразом змісту (судова влада), або судова система є спосіб існування судової влади. ...Форма впливає на зміст так само, як і зміст здійснює суттєвий вплив на власний зовнішній вираз. Від того, яким чином організована судова влада, залежить ефективність її організації, її стабільність, цілісність і єдність здійснення, а в кінцевому підсумку – стан законності і правопорядку в країні» [266, с. 53–54]. Схожої позиції дотримуються й інші учені [354, с. 81; 527, с. 57].

Отже, прийнято вважати, що судова система є організаційним втіленням судової влади. Однак на законодавчому рівні та у юридичній доктрині єдиного розуміння поняття «судова система» немає. Як і судова влада, судова система зовсім не виписана у конституційних нормах, і тільки аналітичним шляхом

можна сформулювати основні доктринальні положення щодо їх формування, розвитку та функціонування як відносно виокремленої підсистеми у структурі правової системи України [32]. Здебільшого це поняття ототожнюють із сукупністю ієрархічно вибудованих судів. Між тим, вважаємо, що в умовах подальшого реформування судової влади та побудови справді правової держави зазначена дефініція значно розширилася змістовно, а тому існує необхідність її уточнення.

Як зазначає І. В. Назаров, погляди дослідників на поняття «судова система» залежать від того, які риси або особливості судової системи розглядаються як першорядні. Він же визначає судову систему як систему спеціальних державних органів – судів, які є носіями судової влади, створені для задоволення потреби у розгляді та вирішенні виникаючих правових спорів, мають загальні завдання, принципи організації й діяльності, відповідають рівню соціально-економічного розвитку суспільства [274, с. 11]. І. Є. Туркіною судова система розглядається як зумовлена Конституцією та законами сукупність судів, організованих на демократичних принципах з урахуванням національно-державного й адміністративно-територіального устрою держави [478]. О. І. Беспалова пропонує під судовою системою розуміти ієрархічну, структуровану та диференційовану за предметом повноважень систему судів (елементів системи), які в своїй діяльності дотримуються визначених на рівні відповідних нормативно-правових актів принципів і правил, певним чином пов'язані і взаємодіють між собою для виконання покладених на них завдань щодо реалізації правоохоронної функції держави [43].

Н. В. Сібільова визначає судову систему як організаційну сторону судової влади, що показує, через які структурні утворення реалізується ця влада. «Суди в Україні, – пише науковець, – утворюють судову систему, для якої, як і для кожної системи, характерні певні зв'язки і відносини між окремими її елементами (судами), а також притаманні такі якості як ієрархічність, багаторівневність, структурованість» [300, с. 46].

Такий підхід до визначення судової системи як сукупності судів у тій чи іншій інтерпретації превалює у науковому середовищі, про що свідчать результати проведеного нам анкетування (додаток Д), та донедавна використовувався у законодавстві. Прикладом є стаття 3 Закону України від 07 липня 2010 року «Про судоустрій і статус суддів» [150], яка передбачала, що судову систему України складають суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції. Тобто суд визнавався єдиним елементом судової системи. Але чи відповідає таке сприйняття досліджуваного поняття умовам сьогодення?

На думку Л. М. Москвич, недоліком вищезазначених підходів є врахування лише внутрішньої структури в організаційно-функціональному аспекті. За таких умов, вважає дослідниця, зазначену категорію слід замінити на «система судів», оскільки вона точніше характеризує елементи, що утворюють систему, як сукупність організацій, що виконують передбачені законом функції. Поняття «судова система» не слід обмежувати лише сукупністю всіх судів. Тому такий підхід Л. М. Москвич вважає занадто вузьким, оскільки пов'язує з поняттям «система» лише ті утворення, які безпосередньо здійснюють судово-владну діяльність, залишаючи без уваги при цьому власне діяльність, а також органи та осіб, які безпосередньо забезпечують виконання функцій системи, – органи суддівського самоврядування, судового управління, суддівський корпус тощо [266, с. 31]. Ми цілком підтримуємо такі аргументи та поділяємо викладену позицію.

Слід звернути увагу на те, що на зазначених доводах ґрунтується точка зору, згідно з якою поняття «судова система» пропонується розглядати у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні цю категорію використовують для позначення конструкції «система органів судової влади», у вузькому – прирівнюють до поняття «система судів». Широкий підхід, пише Ю. І. Крючко, дозволяє визначити статус суду в системі органів судової влади. Очевидно, на його думку, що за такого підходу відправними точками повинні бути такі твердження: а) термін «суд» охоплює сукупність судових органів як єдиної

інституції серед органів судової влади, яким надано повноваження здійснювати судочинство; б) елементами судової системи виступають суди (судді) і органи судової влади, що забезпечують функціонування судів; в) поняття «система» передбачає певний механізм взаємодії між складниками системи, який забезпечує конкретну мету – цілісність системи. Вузький підхід до тлумачення категорії «судова система», на думку науковця, дозволяє дослідити статус суду вже на мікрорівні – як елемента судової системи (певної сукупності судів), а саме: а) поняттям «суд» охоплюється лише конкретна установа, наділена правом здійснювати судочинство; б) складниками цієї системи виступатимуть лише суди; в) механізм взаємодії між елементами (судами) судової системи теж спрямований на конкретну мету – забезпечення єдності судової системи. При цьому наголошується, що поняття «судова система» входить до складу поняття «система органів судової влади» [463, с. 40 – 42].

Вважаємо, що раціональне зерно у цьому є, однак така концепція не позбавлена вад, оскільки як мінімум містить внутрішні суперечності. Зокрема, теза про те, що «термін «суд» охоплює сукупність судових органів як єдиної інституції серед органів судової влади, яким надано повноваження здійснювати судочинство» ніяк не може аргументувати використання поняття «судова система» у розумінні «системи органів судової влади» і породжує питання щодо гри слів «судові органи» – «органи судової влади». Крім того, ця концепція є прийнятною за умови, що елементи судової системи визначаються лише через її суб'єктний склад. Чи це так, ми спробуємо з'ясувати в подальшому, використавши науковий доробок теорії систем.

Наразі очевидно, що підхід, за якого поняття «судова система» розглядається як сукупність судів або органів судової влади, є домінуючим у науковому середовищі. Однак існують і інші погляди на зміст даної дефініції.

Так, наприклад, Г. В. Нікітіна вважає, що до складу судової системи входять: принципи організації судової системи; органи управління судовою системою; органи суддівської спільноти; суддівський корпус у широкому розумінні, який складається з суддів як носіїв судової влади, суддів у відставці, народних

засідателів; сукупність різних зв'язків та відносин між даними елементами [277, с. 16]. Підтримуючи таку позицію, А. В. Малько, Д. С. Семікін та О. В. Люкіна додатково пропонують визнати елементами судової системи також судове право, суддівське право та правову культуру [251].

Саме це різноманіття поглядів на зміст досліджуваного поняття можна пов'язати із тлумаченням дефініції «судова система» у вузькому та широкому розумінні. На наш погляд, зумовлено це перш за все тим, що у філософському вимірі та в загальній теорії систем існує декілька десятків визначень поняття «система» залежно від контексту, сфери знань та мети дослідження. На тлумачення впливає дуалістичність у використанні поняття «система»: з одного боку воно використовується для визначення об'єктивно існуючих феноменів, а з іншого – як метод вивчення та представлення феноменів, тобто як суб'єктивна модель реальності [219, с. 12]. Прикладом першого є визначення системи як сукупності елементів, які перебувають у певних зв'язках один з одним та середовищем. Прикладом другого є визначення системи як комбінації елементів, що взаємодіють, організованих для досягнення однієї чи декількох поставлених цілей.

Існує і більш детальна класифікація існуючих у загальній теорії систем підходів до визначення поняття «система». Зокрема, Н. В. Касьянова уніфікувала та диференціювала думки науковців із цього питання таким чином. До першої групи дослідниці віднесла визначення, які узагальнено характеризують систему як сукупність (мережу, збір, комплекс, ансамбль) безлічі частин, пов'язаних (що взаємодіють) між собою. Її представниками є В. М. Садовський, В. Н. Спіцнадель, Ю. І. Морозов, Дж. Клір та інші. Другу групу становлять визначення системи з точки зору кібернетики: виокремлюються входи і виходи системи. Входи і виходи пов'язують кібернетичну систему із навколишнім середовищем. Через входи діють стимули зовнішнього середовища. Реакції системи здійснюються через виходи. Уявлення про системи в кібернетиці обмежується сукупністю абстрактних функцій. Представниками цієї групи є У. Росс Ешбі, Т. Бус, Р. Дреннік. До третьої групи належать визначення системи,

що пов'язані з її цілеспрямованою активністю. Мета – це стан, якого система повинна досягти в процесі свого функціонування (Д. Кліланд, В. Кінг, П. К. Анохін). Четверту групу визначень системи виокремлюють за ознаками, які повинен мати об'єкт, щоб його можна було віднести до категорії «система». Основою концептуального апарату, що використовується в цьому варіанті загальної теорії систем, є такі категорії: «речі», «властивості», «відносини» (О. І. Уємов, В. М. Топоров, О. Шабров) [197, с. 84–87].

Вивчаючи еволюцію поняття «система», Є. Б. Агошкова та Б. В. Ахлібінський причину суперечливості та множинності визначень терміна «система» вбачали у тому, що одні автори розробляють його в онтологічному значенні, другі – в гносеологічному, причому в різних аспектах гносеології, а треті – в методологічному. Зазначені науковці цілком обґрунтовано доводять, що на різних епістемологічних рівнях формальне уявлення є різним, що й спричиняє численність визначень системи. Тому різні системні концепції не слід протиставляти, вони лише розкривають нові аспекти поняття «система», тим самим набуваючи евристичної цінності [26].

Екстраполювавши зазначений підхід на сферу нашого дослідження, ми побачимо, що наведені вище тлумачення поняття судової системи не суперечать один одному, а лише розкривають його зміст на різних рівнях наукового пізнання.

Водночас існує думка, згідно з якою термін «судова система» вважається надбанням тоталітарного режиму доби радянської України, який на теперішній час втратив актуальність та еволюціонував у ширше поняття «судоустрій». Так, судоустрій, за визначенням М. А. Фоміної, це сукупність норм, які визначають основоположні засади організації та діяльності, завдання, внутрішню будову та компетенцію судів та прирівняних до них органів (третейські суди, арбітражі), а також безпосередньо систему судів держави та систему органів, створених для обслуговування цієї системи [495].

Погоджуючись лише з тезою про еволюцію досліджуваної дефініції, ми не можемо підтримати цю точку зору. По-перше, ідея відмови від використання

словосполучення «судова система» є неприйнятною, оскільки вчені та законодавець, на нашу думку, повинні враховувати терміни, які стали загальноживаними в теорії та на практиці, а також спеціальне значення тих чи інших слів. Як зазначає А. В. Пошивайлова, наукові поняття – це засіб усвідомлення дійсності, база, на ґрунті якої здійснюється процес розвитку науки і практики. До них необхідно ставитися з особливою обережністю, вживати лише відповідно до їх первинного значення, оскільки понятійні підміни нічого не «породжують», окрім термінологічної плутанини [343].

По-друге, термін «судоустрій» визначається також різними авторами по-різному, а отже, не має сталого змісту. Тому проаналізувати «еволюцію» поняття «судова система» у «судоустрій» і аргументувати відповідні висновки неможливо.

Найчастіше судоустрій тлумачиться як: 1) сукупність норм, які визначають завдання, принципи організації та діяльності, структуру і компетенцію судів; 2) система судових установ (судова система) [529, с. 266]. Або ж як навчальна дисципліна, об'єктом вивчення якої є організація і структура судів, що входять в судову систему держави, та органів, які сприяють їх діяльності, а також інших судів, що знаходяться на території держави [47, с. 7].

У науковій літературі термін «судоустрій» критикувався В. М. Савицьким. Він вважав, що для навчальної дисципліни, в центрі якої повинна бути інформація про організацію суду, є більш прийнятною назва «судова влада» [433, с. 2–8]. «Однак, – пише М. І. Клеандров, – то для навчальної дисципліни (але і тут можна посперечатися – при такій назві акцент потрібно робити на формах і методах реалізації судами своїх повноважень), а для наукової проблеми фундаментом може слугувати, зокрема, номенклатура наукових спеціальностей, де під шифром 12.00.11 значиться саме судоустрій; за такого підходу на перший план виходять наукові проблеми устрою судової системи, правомочності її ланок тощо» [201, с. 4].

Етимологічно термін «судоустрій» складається з двох частин: прикметника «судовий», який походить від слова «суд», та іменника «устрій» (стрій), який

означає установлений суспільний порядок, систему організації чого-небудь; лад [449]. Керуючись наведеним, вбачаємо некоректним визначення терміну «судоустрій» як сукупності норм. Тим паче, що на рівні доктрини сукупність норм права разом із принципами традиційно становить систему права. Тому зазначену дефініцію логічно, на нашу думку, розглядати у двох аспектах: з точки зору устрою суду – тоді йтиметься про внутрішню організацію суду як органу державної влади; або ж, до чого і схиляється наукова спільнота, – з точки зору устрою судів. В другому випадку йтиметься про організацію (побудову) судової системи у її традиційному розумінні.

Повертаючись до тлумачення поняття «судова система» у вузькому значенні, вважаємо за доцільне вести мову не про систему судів із притаманними їй зв'язками та властивостями, а про систему судових органів. Ми навмисно оминаємо увагою системоутворюючі ознаки та властивості, розроблені вченими [265], аби акцентувати увагу на суб'єктному складі системи. В подальшому це дасть нам змогу розглядати процес реформування судової системи з точки зору його прикладного характеру.

Чому саме судові органи, а не лише суди, утворюють судову систему? Якщо визначати судові органи як такі, що здійснюють судову функцію держави (судову владу), то цілком очевидно, що і Вища рада правосуддя, і Вища кваліфікаційна комісія суддів України, і Державна судова адміністрація України й Національна школа суддів України, реалізуючи повноваження щодо забезпечення (кадрового, організаційного, фінансового тощо) функціонування судів, є невід'ємними складовими однієї системи, оскільки від них безпосередньо залежить здійснення судами їх виключного повноваження – правосуддя.

Дещо іншу думку з приводу досліджуваного нами питання обстоює В. І. Андрейцев. Констатує наявність у судово-правовій системі України низки «обслуговуючих», «інфраструктурних» органів держави та різних, зокрема самоврядних, інституцій, на які покладаються не судово-владні, а допоміжні повноваження, науковець стверджує про формування системи органів юстиції. При цьому використовує тлумачення терміна «юстиція» як категорії, що означає

сукупність судових установ, їх діяльність щодо здійснення правосуддя, включаючи судове відомство. При цьому її логічною складовою автор називає Міністерство юстиції України [32].

У зв'язку із цим ми не можемо оминати увагою підхід до розуміння юстиції, розроблений у соціології. Так, на думку Г. В. Осіпова, юстиція (система правозастосовних органів) як один із соціальних інститутів права зовнішньо є сукупністю осіб (прокурори, судді, адвокати та ін.), установ (прокуратури, суди, місця ув'язнення тощо), матеріальних засобів, а змістовно передбачає сукупність стандартизованих зразків поведінки правомочних осіб, які забезпечують соціальну функцію правосуддя. Зазначені стандарти поведінки втілюються у соціальних ролях, характерних для системи юстиції (роль судді, прокурора, адвоката тощо) [451, с. 369].

Схожий підхід прослідковується у визначенні судової системи, наданому Л. М. Москвич. Згідно з її концепцією судова система складається зі стійкого комплексу формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють таку сферу людської діяльності, як відправлення правосуддя, й організовують її в систему ролей і статусів. Фундаментом і базисною засадою цього поняття є сукупність певних матеріальних засобів, соціально легітимованих і нормативно закріплених санкцій, конституційний порядок виконання тих чи інших професійних дій, соціальних вчинків, які здійснюються спеціальними соціально-професійними групами – суддями [266, с. 60].

У такому випадку терміни «юстиція» і «судова система» є аналогічними за змістом. Однак у науковому обігу, законотворчій та правозастосовній практиці, на нашу думку, доцільним є використання саме дефініції «судова система». Аргументуємо це такими міркуваннями.

Термін «юстиція» у науковій літературі, нормативних актах та на побутовому рівні використовується для позначення цілковито різного змісту процесів, категорій, а також найменування органів влади. Так, наприклад, Міністерство юстиції України є органом виконавчої влади. Існує багато праць, в яких термін «юстиція» автори застосовують для позначення правозастосовної

діяльності (конституційна, адміністративна, ювенальна тощо), підміняючи таким чином поняття правосуддя. У Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 08 квітня 2008 року, йдеться про систему кримінальної юстиції, яку становлять кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство, а також органи й установи кримінальної юстиції, які розглядають кримінальні справи, інститут державних обвинувачів (прокуратура), органи, наділені повноваженнями проводити досудове розслідування, органи й установи виконання кримінальних покарань, адвокатура. Іншими словами, кримінальна юстиція розглядається як система відповідних норм національного законодавства та система певних державних органів.

Не існує уніфікованого визначення поняття «юстиція» й в енциклопедичній літературі. Згідно з тлумаченнями в одних джерелах, це система судових і пов'язаних з їх діяльністю установ. Крім судів, до цієї системи включають прокуратуру, органи слідства, адвокатуру, нотаріат тощо. Спільними засадами для них є покликання служити верховенству правосуддя, законності і справедливості, забезпеченню прав громадян. Органами управління в галузі юстиції є міністерства юстиції, які в різних країнах мають певні особливості щодо структури та повноважень. Спільними для них є організація роботи відповідних установ у забезпеченні правосуддя та правопорядку в країні [529, с. 499]. За визначенням інших джерел – це сфера діяльності судових установ, Міністерство юстиції, органи, що контролюють дотримання законності у сфері державного управління (адміністративна юстиція) [291, с. 972]. У переважній більшості словників юстицію у першому значенні цього слова визначено як правосуддя, судочинство [53, с. 698], що вказує на її процесуальний зміст.

У наукових колах юстицію розуміють як сферу діяльності держави, спрямовану на запобігання, виявлення та усунення порушень права з метою забезпечення належної реалізації прав і свобод людини, утвердження справедливості та законності у суспільстві [299].

Така кількість підходів до розуміння змісту терміна «юстиція» у разі його використання для позначення досліджуваної нами сфери лише ускладнить ситуацію зі сприйняттям останньої, в першу чергу, як системного явища, що складається з численних елементів, взаємопов'язаних і взаємообумовлених, які перебувають у взаємодії з оточуючим середовищем. Натомість, будь-яка наукова дефініція повинна з найбільшою повнотою і максимальною визначеністю, придатною для всіх споріднених випадків, заглиблюватись в сутність речей, викликаючи в практиці її застосування розмаїття явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру у вигляді способів, засобів, особливостей, виключень, припущень і прогнозів для реалізації ідеї, закладеної в цій сутності [96]. Саме тому доречним вбачається використання терміна «судова система», а не «юстиція» чи «система органів юстиції».

У зв'язку із цим найбільш близьким для нас є визначення судової системи, запропоноване в концепції Л. М. Москвич.

Водночас нам імпонує думка іншого відомого вченого-конституціоналіста А. О. Селіванова, який свого часу зауважив, що у розділі VIII Конституції України закладено дві форми організації судової влади: судовий лад і судовий устрій. Тільки безпосередні суб'єкти судової системи (всі суди) утворюють судовий устрій, переконаний учений, всі інші суб'єкти вказують на судовий лад [439].

Вважаємо, що такий підхід найбільш точно відображає зміст аналізованих понять і дозволяє уникнути їх підміни, що має неабияке значення для практики законотворення. Використовуючи його, ми можемо стверджувати, що в Україні судова система з точки зору її суб'єктного складу (у вузькому розумінні) складається з двох підсистем: судоустрою, який визначає організацію судів, та судового ладу, який визначає організацію судових органів із забезпечувальними функціями, до яких сьогодні належать Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, Державна судова адміністрація України та Національна школа суддів України.

Окремо слід зосередити увагу на такому дискусійному, але важливому питанні, як віднесення до кола суб'єктів судової системи органів виконавчої служби.

Щоб зробити процедуру примусового виконання судових рішень оперативною та ефективною, держава у 1998 – 1999 роках реформувала сферу виконання рішень суду, ліквідувавши інститут судових виконавців, які до того часу працювали при судах та були підконтрольні суддям, та створивши в системі органів виконавчої влади Державну виконавчу службу України. Таким чином держава звела до мінімуму контроль суду за цим процесом, і негативні наслідки цього не змусили довго чекати. Досі переважну більшість рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) проти України становлять рішення, в яких ЄСПЛ визнає порушення права на виконання судового рішення як елемент «права на суд» в контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [215].

Свою позицію ЄСПЛ аргументує таким чином: «Право на суд», одним з аспектів якого є право доступу до суду, тобто право порушувати в судах позов для вирішення цивільного спору, було б ілюзорним, якби національна правова система Високої Договірної Сторони дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове для виконання судове рішення залишалося невиконаним на шкоду однієї зі сторін. Важко уявити, щоб пункт 1 статті 6 детально описував процедурні гарантії, які надано сторонам, – справедливість, відкритість і оперативність проваджень, – і не передбачав би гарантій виконання судових рішень. Тлумачення статті 6 як положення, що лише гарантує право на звернення до суду та проведення судового розгляду, могло б призвести до ситуації, несумісної з принципом верховенства права, який Високі Договірні Сторони зобов'язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію. Отже, виконання судового рішення має розглядатися як невід'ємна частина «судового процесу» для цілей статті 6. ...Відмовою вжити необхідних заходів ... для виконання остаточного рішення у цій справі державні органи України позбавили положення пункту 1 статті 6 Конвенції усього її практичного значення» [406].

Варто зауважити, що безпосередньо для ЄСПЛ не має значення порядок і спосіб організації органів держави, відповідальних за виконання судових рішень. Проте дотримуючись його позиції щодо виконання судових рішень як складової «справедливого судового розгляду», ми неодмінно зіштовхуємося з парадоксом, який полягає у наступному.

Широко трактуючи у своїх рішеннях поняття «незалежний суд» в контексті статті 6 Конвенції, ЄСПЛ, крім іншого, розуміє під ним існування таких гарантій, як самостійність і невідчужуваність іншим органам державної влади. Ці гарантії поширюються не лише на суди, але й на органи, відповідальні за кадрове (Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів України) та організаційне (ДСА) забезпечення діяльності судової системи. Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2010 р.) за цими органами закріплено статус органів судової влади, що сприяло зміцненню незалежності судової системи. І лише органи державної виконавчої служби, на які покладено одну з найважливіших у розумінні ЄСПЛ функцій – забезпечення виконання судових рішень, є органами виконавчої влади, контроль за діяльністю яких здійснює Міністерство юстиції України.

Враховуючи викладене, логічним та послідовним кроком на шляху розвитку інституту судової влади в Україні та судової системи, як її організаційного втілення, відповідно до європейських цінностей та стандартів правосуддя, на нашу думку, має стати «виведення» державної виконавчої служби із системи органів виконавчої влади та надання їй статусу самостійного органу судової влади, підзвітного з'їзду суддів України – найвищому органу суддівського самоврядування, а в період між ним – Раді суддів України.

За таких умов ми матимемо цілісну завершену структуру судової системи, обумовлену необхідністю виконання єдиної функції – здійснення правосуддя з метою задоволення потреби суспільства у вирішенні конфліктів у легальний спосіб.

У широкому розумінні судова система – це цілісний комплекс правових інституцій через які реалізується судова влада, та їх зв'язків. За такого підходу її

елементами, зокрема, є: принципи організації судової системи, суддівський корпус, суддівське самоврядування, судове право, судова практика, судове тлумачення, прокуратура та адвокатура.

Віднесення останніх до судової системи є дискусійним і має багато противників. Однак ми підтримуємо у цьому контексті позицію С. В. Прилуцького, який зазначив, що філософсько-правова природа «правосуддя» триєдина. Вона становить взаємозв'язок (боротьбу та єдність) обвинувачення, захисту й остаточного судження (рішення) та виражається у логічній формулі (теза → антитеза = синтез, або ж обвинувачення → захист = судження/рішення/). Відсутність, ігнорування, поглинання або підміна одного з елементів, унеможлиблює механізм об'єктивного та неупередженого судження. Тим самим змагальна природа судочинства створює умови та правила, за яких активна діяльність по обвинуваченню та захисту делегується сторонам процесу – прокурору (потерпілому) та захиснику (обвинуваченому). Суд, прокуратура, адвокатура виступають самотійними інститутами правосуддя, – пише дослідник, – із окремими (самотійними) процесуальними функціями, але наближеними чи уніфікованими принципами та гармонізованим статусом. Судова влада «оживає» лише у процесі судочинства, коли в дію вступають всі її головні учасники. У системі змагального судочинства самі по собі судді, суди, судова система в цілому є «безсилими» і не в змозі здійснювати судову владу [353, с. 289 – 290].

І хоча інститутам прокуратури та адвокатури притаманний певний антагонізм, зумовлений, зокрема, й їх правовою природою (перша уособлюється в органах державної влади, в той час як друга є недержавним самоврядним інститутом), разом вони, здійснюючи функції обвинувачення та захисту, вони забезпечують реалізацію судової влади.

У контексті зазначеного наведемо думки відомих вітчизняних учених щодо цих інституцій. Зокрема, В. Т. Нор ще на початковому етапі становлення нашої держави, аналізуючи прорахунки та окреслюючи перспективи судової реформи, наголошував на актуальності особливої цінності положень Концепції судової реформи 1992 р., яка передбачала «повернення прокуратури України в природне

для неї середовище – в структуру судової влади як одного з її елементів. ... Доповнення до чинного законодавства щодо взаємостосунків між прокуратурою і судом – свідчення початку формування сильної судової влади і перетворення прокуратури з державної структури тоталітарного режиму в елемент судової влади, властивої правовій державі» [283, с. 703 – 708].

У свою чергу О. Г. Яновська аргументувала, що попри громадський характер адвокатури, що проявляється у наданні будь-якої юридичної допомоги, коли адвокат відстоює справедливість і порушене право, діяльність адвокатури несе в собі державний характер, адже вона як елемент політичної системи виконує функцію особливої державної ваги – захищає права й законні інтереси громадян [535].

Такий науковий і практичний підхід сприятиме гармонічному розвитку судової влади шляхом комплексного поєднання інституційних ресурсів системи судових органів, органів державного обвинувачення та адвокатури.

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що викладене нами авторське бачення поняття судової системи може стати підґрунтям для подальшого реформування вітчизняної системи судових органів, прокуратури та адвокатури, яке, на наше глибоке переконання, повинно відбуватися комплексно та синхронно.

Отже, якщо узагальнити наведені у цьому підрозділі міркування, то поняття судової системи ми пропонуємо розглядати на трьох рівнях. При цьому кожен наступний рівень включає попередній як складову частину. Перший рівень можна означити як традиційний. Він охоплює формально-легальне розуміння судової системи як організованої сукупності судів, що визначається нормативно-правовими актами, і змістовно відповідає вживаному терміну «судоустрій». Другий рівень передбачає вузьке розуміння судової системи крізь призму її суб'єктного складу – органів, які реалізують судову функцію. На цьому рівні до судоустрою долучаються так звані «інфраструктурні органи», які у сфері судової влади реалізують забезпечувальні функції, та охоплюються поняттям «судовий лад». І, нарешті, на третьому рівні поняття «судової системи» сприймається у широкому розумінні як соціальний відкритий об'єкт, що

уособлює та відображає цілісний комплекс правових інституцій, через які реалізується судова влада, їх різноманітних взаємозв'язків, а також взаємодію з соціетальним середовищем, в якому функціонує судова система.

У подальшому, досліджуючи теоретичні та практичні аспекти судової реформи, ми використовуватимемо усі три описані значення залежно від контексту, намагаючись найбільш точно розкрити авторський задум і зробити його зрозумілим широкому загалу.

1.2. Поняття та загальна характеристика судової реформи

Реформаційні процеси, які супроводжують розвиток судової системи в Україні протягом усього часу її існування як незалежної держави та іменуються як судова реформа або ж судово-правова реформа, потребують осмислення суті, правової природи явищ, які мають місце в досліджуваній сфері та впливають на формування вітчизняної моделі судової системи. Тільки у цьому випадку можливо зрозуміти логіку кроків, зроблених у напрямі забезпечення ефективності судового захисту, оцінити досягнення й визначити тенденції подальшого розвитку судової влади.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, в яких йдеться про судову реформу, здебільшого увага авторів зосереджується на практичних аспектах реалізації тих чи інших законодавчих кроків або ж коментуванні здійснених заходів. В той час як глибокої теоретичної розробки потребують питання методології та формування цілісної доктрини реформування у сфері судової влади. Лише такий підхід може забезпечити успіх реформ і досягнення поставлених цілей. Як слушно зазначає С. Ю. Обрусна, особливості та перебіг здійснення реформи відображають певний рівень як загальнотеоретичної правової думки, так і стан концептуальних та доктринальних розробок цієї проблеми в юридичній науці; тому важливо, щоб реформаторський процес розглядався як значуща наукова проблема [287].

Зауважимо, що у своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Адміністративно-правові засади реформування судової

системи України» С. Ю. Обрусна опосередковано, акцентуючи увагу на управлінській діяльності у сфері реформування судової системи, аналізує питання формулювання понять «судова реформа», «системна судова реформа», визначає етапи її проведення [286].

У свою чергу Л. М. Москич, праці якої, безумовно, заслуговують на увагу, розглядає процес реформування судової системи з точки зору характеру змін та їх напрямків, виділяючи способи реформування судової системи [267].

Ідеї вказаних науковців досить органічно поєднуються та у сукупності з думками таких знаних учених, як В. Д. Бринцев, М. Й. Вільгушинський, В. Г. Гончаренко, В. В. Городовенко, Ю. М. Грошевий, В. В. Долежан, О. С. Захарова, І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда, В. Т. Маляренко, І. Є. Марочкін, І. В. Назаров, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, Д. М. Притика, С. В. Прилуцький, А. О. Селіванов, В. В. Сердюк, О. Г. Яновська та інші, праці яких взято за основу нашої роботи, становлять теоретико-методологічну основу судової реформи, однак потребують систематизації, узагальнення та подальшого розвитку.

Вивчення реформування як явища та процесу у сфері судової влади має свої особливості, пов'язані з дослідженням спільних ознак, характерних для всіх реформ, зокрема: логіки, передумов, закономірностей перебігу та обмежень переростання в процеси з наслідками, протилежними цілям реформування, та специфіки, обумовленої сферою функціонування судової системи.

Енциклопедична література здебільшого дає усталене визначення терміна «реформа», опираючись на його латинське або ж французьке походження (фр. *reformе*, від лат. *reformare* – перетворювати, поліпшувати), як процесу кардинальних, часто тривалих за часом перетворень відповідних сторін суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо; реформи, як правило, модернізують і змінюють форму та зміст відповідних суспільних відносин, не порушуючи при цьому їхніх принципових засад [528, с. 303]. Формально реформа – нововведення будь-якого змісту, однак реформою зазвичай називають більш-менш прогресивне перетворення [52, с. 597].

Російський професор Марк Рац «реформами» називає суспільно значимі перетворення, по-перше, спрямовані на ті чи інші системи життя і діяльності (а не на об'єкти); по-друге, пов'язані з необхідністю оновлення цих систем, приведенням їх у відповідність з умовами, що змінюються, зі зміненим діяльнісним контекстом; по-третє, проводяться більш-менш продумано та планомірно – так, щоб не порушувати функціонування систем життєдіяльності, що склалися [253].

Процес реформування суспільних структур з позицій неоінституціоналізму визначається як цілеспрямована зміна інститутів, що передбачає в соціальній системі агентів, які розробляють і реалізують план трансформації. Інакше кажучи, реформа – це процес спрямованих інституціональних змін, що мають своїх агентів, траєкторію, стратегію перетворень, сукупність початкових умов, ресурсну базу та набір зовнішніх факторів [330, с. 9, с. 13 – 14].

З точки зору соціології, реформи – це різновид соціальних змін, який означає перетворення певної сфери суспільного життя або всієї соціальної системи; вони передбачають поступові еволюційні зміни соціальних інститутів, сфер життєдіяльності, соціальної системи загалом; вони, як правило, ініціюються «згори» (законодавчі акти) і спрямовані на вдосконалення системи без її якісних змін [452, с. 171]. Ці особливості реформи як різновиду соціальних змін відрізняють її від революції (швидкі, радикальні зміни, які є руйнівними для певної системи), модернізації (прогресивні соціальні зміни, в результаті яких соціальна система поліпшує параметри свого функціонування) та кризи (цим поняттям позначають перехідний етап соціальної системи, що передбачає радикальні зміни для розв'язання гострих соціальних проблем).

Враховуючи викладене, слід зауважити, що ретроспективний аналіз наслідків запроваджуваних новацій у сфері вітчизняної судової влади свідчить, що досить часто реформою іменувались зміни зовсім іншого характеру. Наприклад, зміни у судовій системі, зумовлені ухваленням Закону України від 07 липня 2010 року «Про судоустрій і статус суддів», дають підстави

говорити про наявність кризи у сфері судової влади, але не про етап судової реформи чи, тим паче, нову реформу.

Крім того, ми не поділяємо думки, які можна зустріти у науковій літературі, з приводу того, що характер змін будь-якого об'єкта, в тому числі й судової системи держави, як ознака процесу реформування, може бути радикальний, тобто революційний, і еволюційний, заснований на вдосконаленні його діяльності. Коли мова йде про реформу, місця революційним змінам немає. Щоправда, бувають випадки, коли реформи в суспільстві відбуваються надто повільно і поверхово. В такому разі бажання прискорити перетворення, надати їм певний динамізм революційності призводить до змін, що поєднують риси реформ та революцій. Ю. Сурмін і М. Туленков позначають такий тип змін поняттям «докорінна реформа», вказуючи на його суперечливість, оскільки він відповідає випадку відсутності різкого поділу між двома протилежними формами суспільного розвитку [465, с. 113 – 114]. У свою чергу В. Лексін та А. Швецов, досліджуючи питання реформ, роблять висновок про суспільну шкідливість та безперспективність поєднання форм і технологій реформ з революціями (проведенням реформ революційними методами), оскільки такі зміни багато в чому супроводжуються тими ж негативними суспільними явищами, що й революції (насильство, тоталітарний спосіб упровадження, гостре політичне протистояння, аномально висока ціна змін тощо) [241, с. 16 – 17].

Як різновид еволюційних змін реформа характеризується частковими і поступовими перетвореннями, що здійснюються як достатньо стійкі та постійні тенденції. Це можуть бути тенденції до збільшення чи зменшення будь-яких властивостей, елементів тощо, вони можуть набувати висхідної чи низхідної спрямованості.

Еволюційним змінам, у тому числі реформі, властива специфічна внутрішня структура, яка може бути визначена як певний кумулятивний процес, тобто процес поступового накопичення нових елементів, властивостей, в результаті якого змінюється соціальна система. Сам же процес накопичення містить дві складові (підпроцеси): формування інновацій (нових елементів) та їх відбір.

Інновація – це і є зародження, поява та укріплення нових елементів. До них ми ще повернемося. Завдяки відбору в системі зберігаються елементи нового і, так би мовити, «відбраковуюються» інші елементи [451, с. 613 – 614].

Як у будь-якій соціальній системі, у судовій системі процеси реформування повинні відповідати певним принципам (постулатам), які також є надбанням соціології та були сформульовані відомими радянським соціологом Г. В. Осіповим у його книзі «Социальное мифотворчество и социальная практика» [302, с. 313 – 315, с. 454 – 455]. На його думку, до них можна віднести принципи мети, ціни, засобів, стабільності, альтернатив, відповідальності та правових гарантій.

Принцип мети передбачає, що метою кожної цивілізованої реформи є добробут і прогрес суспільства. У цьому контексті говорити, що реформи спрямовані на побудову ринкового господарства або соціалістичного суспільства, означає не сказати головного – як будуть жити люди в умовах тієї чи іншої моделі країни. Отже, реформаторські дії є лише засобом, який завжди є похідним від мети. А власне мета відома, це – народний добробут.

Принцип засобів. Його ідея зводиться до того, що досягнення найвищої мети не може обійтися без використання непопулярних і болючих механізмів і засобів. Але поступальний шлях проведення реформи передбачає, що про них потрібно говорити заздалегідь. Навіть більше – намагатися захистити суспільство від їх негативного впливу. Всі засоби перерахувати навряд чи можливо, але ті з них (і особливо соціально спрямовані), без яких реформи не відбудуться, необхідно закріпити на законодавчому рівні та вивести із зони політичних провокацій у зону конструктивних дій.

Принцип стабільності означає необхідність дотримання правил, згідно з якими жодна реформа не повинна стимулювати кризу чи вести суспільство від поганого до доброго через жахливе.

Принцип ціни полягає у тому, що кожен реформатор мусить визначити ціну, яку суспільство має заплатити за зміни. Ціна реформи – це кількісне вираження тих граничних навантажень на суспільство, про які потрібно відкрито заявити і за

межі яких не можна переступати. Фактично йдеться про суспільні гарантії того, що впроваджувані реформи досягнуть своєї мети, а їх ціна не перевищить результати.

Принцип альтернатив передбачає відповідність таким вимогам: щоб реформа стала незворотною, на кожному етапі потрібно передбачити альтернативні рішення, досягати консенсусу, і у випадку необхідності – застосовувати резервні механізми зміни тактики, тимчасові відступи тощо. Іншими словами, реформа має бути гнучкою.

Принцип відповідальності: згідно з цією засадою ті, кому суспільство довіряє проведення реформи (від депутатів і до Президента), а також ті, кого воно наймає для проведення реформи (адміністрації різних рівнів та уряд), повинні особисто відповідати за узгодження задекларованих цілей, ціни реформаторства і реальних параметрів життя суспільства.

Принцип правових гарантій: кожен етап реформи потребує законодавчого та правового регулювання. І жодне з прийнятих рішень не повинно мати зворотної сили. Ось чому необхідно заздалегідь уявляти не тільки зміст, а й технологію проведення реформи.

Як соціальний інститут судова система є продуктом людської діяльності та змінюється під її впливом. Однак, як і будь-який свідомо спроектований інститут, вона ніколи не функціонує відповідно до проекту, що обумовлено непередбачуваними наслідками, які неминуче мають місце при цілеспрямованому конструюванні інститутів. Так відбувається тому, що створення нових інститутів впливає на інші інститути та членів суспільства і спричиняє складні реакції та зворотну взаємодію.

У контексті зазначеного варто згадати раціональну філософію Карла Поппера, який зауважив, що завдання науки полягає у тому, щоб передбачити, наскільки це можливо, наслідки наших дій. Будь-яка спланована зміна – це експеримент, що збагачує наші знання. Однак найбільш інформативні такі експерименти, які проводять поетапну зміну соціальних інститутів. Адже тільки так ми можемо з'ясувати, як вписати одні соціальні інститути в межі, які

задаються іншими соціальними інститутами, і влаштувати так, щоб вони слугували нашим намірам. Тільки у такому сенсі ми можемо робити помилки та вчитись на них без ризику того, що наслідки складного становища позбавлять нас бажання подальших реформ [334, с. 205 – 206].

Викладене дозволяє сформулювати тезу про те, що судова реформа повинна відповідати таким характеристикам, як прогресивність, прогнозованість, цілеспрямованість, наукова обґрунтованість, гнучкість, мотивованість, змістовність, послідовність, незворотність. Крім того, судова реформа має бути інформаційно забезпечена, економічно доцільна, соціально виправдана та політично скоординована. Ці сутнісні характеристики судової реформи будуть розкриті нами в подальшому.

Судова реформа повинна бути затребуваною суспільством. Відтак постає питання щодо причин (джерел), які спонукають до неї, та ініціативи її проведення.

Знову звертаючись до основ соціології, зауважимо, що зміни у будь-якій соціальній системі відбуваються, у першу чергу, на основі важливих відкриттів і нововведень, тобто інновацій. Під цим поняттям розуміють комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі [452, с. 173].

Судова система завжди буде віддзеркаленням того суспільства, в якому вона функціонує. Тому разом із суспільством вона повинна реагувати на різні нововведення: науково-технічні, організаційно-управлінські, економічні, соціальні, сприймати та засвоювати їх. Це забезпечить її динамічність та упередить можливі регресивні явища.

Прикладом того, як судова система реагує на науково-технічний прогрес, є запровадження автоматизованої системи документообігу в судах, функціонування електронного реєстру судових рішень, можливість проведення судових засідань в режимі відеоконференції, наявність офіційних сайтів судових органів тощо. Всі ці заходи є результатом фактичного використання новітніх

технологій і їх законодавчого закріплення у сфері судової влади, що неминуче в інформаційному суспільстві. Як зазначає Н. В. Кушакова–Костицька, унаслідок такої саморегуляції суспільства, коли інформатизація, автоматизація, віртуалізація процесів є невід’ємною складовою всіх сфер життєдіяльності, уже нині можна казати про певні позитивні рухи і в напрямі судової реформи, а саме: підвищення відкритості та доступності судочинства, загальної ефективності та прискорення всіх судових процедур, ускладнення корумпованості та інших негативних явищ, що викликають обурення і формують правовий нігілізм у населення протягом десятиліть [238].

Однак вказані нововведення здебільшого є чинниками модернізації судової системи, оскільки завдяки їм поліпшуються параметри її функціонування: судова система стає більш доступною, відкритою, зрозумілою, ефективною.

Щоб виникла необхідність реформування судової системи, суспільні процеси повинні мати глобальний характер. Інакше кажучи, існуюча судова система має бути неспроможною задовольняти потребу суспільства. Саме такі обставини мали місце у 90-х роках ХХ століття, коли у державі відбулася зміна політичного режиму, типу економіки, почав розвиватись інститут приватної власності тощо. Це потребувало масштабних змін у правовій інфраструктурі. Необхідно було створити незалежну та деполітизовану судову систему, вільну від державного контролю, здатну бути оплотом здобутих політичних та громадянських прав. Першочерговим завданням у той час було створення незалежної судової влади.

Сьогодні причиною подальшого реформування у сфері судової влади здебільшого називають високий рівень недовіри громадян, який протягом останнього десятиріччя має тенденцію до зниження. Однак перш ніж розпочинати реформи, слід з’ясувати, що лежить в основі цієї недовіри, адже, зважаючи на специфіку судової діяльності, у більшості випадків одна із сторін судового спору залишається незадоволеною її результатом, а отже – судовою системою. За даними соціологічних досліджень, перше місце серед причин недовіри громадян до судової системи посідає корумпованість суддів [356]. Тому

зусилля слід спрямувати на подолання цього явища. Ще одним вагомим фактором є потреба вивчити громадську думку щодо судової системи у порівнянні з іншими державними інститутами, як то парламент, уряд, президент. Це дасть уявлення про стан правової системи держави у цілому та дозволить зробити висновки про необхідність системних реформ загалом і зовсім іншого формату безпосередньо судової реформи.

Джерелом змін у судовій системі є численні фактори різного характеру (політичного, економічного, соціального, технічного), тобто зовнішні фактори. Однак не менше впливають і внутрішньо-системні фактори, тобто ті, що притаманні інститутам судової влади. До таких, зокрема, можна віднести взаємодію між різними підсистемами та судовими інститутами, а також спільнотами на рівні судів різних спеціалізацій та інстанцій, суддівського корпусу, суддівського самоврядування тощо. Однією з форм такої взаємодії є конкуренція. Так, конкуренція судових юрисдикцій зумовлює не лише розвиток процесуального законодавства та відповідних видів судочинства, а й вимагає змін у підходах до принципу спеціалізації як однієї з вихідних засад побудови вітчизняної судової системи.

Аналізуючи причини реформування судової системи України, ми не можемо оминути того факту, що істотним фактором змін у досліджуваній сфері була та залишається ідеологія.

Зміна ідеології, наприклад, була визначальною при схваленні у 1992 році Верховною Радою України Концепції судово-правової реформи в Україні, що безпосередньо відображено у розділі I цього документу так: «Необхідність судово-правової реформи обумовлена і тим, що суди республіки, вся система юстиції і чинне законодавство, яке регулює діяльність правоохоронних органів, переживають глибоку кризу, викликану багатьма факторами, які негативно впливали на їх діяльність. Суди не завжди надійно охороняли права і свободи людини, являли собою важливий інструмент командно-адміністративної системи і змушені були бути провідниками її волі. Суд не мав влади, а влада безконтрольно користувалась судом. Судово-правова реформа повинна привести

судову систему, а також всі галузі права у відповідність із соціально-економічними та політичними змінами, що відбулись у суспільстві» [339].

Іншим прикладом ролі ідеології в реформуванні судової системи, так би мовити, з негативним забарвленням, є зміни в судоустрої, що відбулись із ухваленням у 2010 році (за часів Президента України В. Ф. Януковича) Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Попри низку позитивних новел, передбачених цим нормативним актом, уся увага юридичної спільноти була прикута до найрадикальніших змін, які стосувались суттєвого скорочення повноважень Верховного Суду України аж до повної його маргіналізації в системі судів. Частково це було пов'язано з відкритою опозиційністю до влади тодішнього Голови ВСУ В. Онопенка, частково – із позицією Верховного Суду України під час президентських виборів у 2004 році. Крім того, згаданим законом було запроваджено розширений інструментарій, який по суті зробив судову систему залежною від Адміністрації Президента (наприклад, встановлено підконтрольність ключових кадрових органів – Вищої ради юстиції і Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, а отже – контроль за призначенням, переведенням та звільненням, тобто всією кар'єрою суддів) [31].

Причини домінуючої ролі ідеології у судовій реформі знаходимо в основах соціології. Ось що з цього приводу писав академік Г. В. Осіпов: «Всі соціальні зміни, обумовлені соціально-економічними і політичними причинами, носять ідеологічний характер. Просто треба мати на увазі, що чим більші, фундаментальніші, глибші зміни проводяться, тим більш помітна в них роль ідеологій, які завжди спрямовані на зміну існуючої соціальної реальності або на її збереження, її захист. За своєю природою ідеології не можуть бути нейтральними до соціальних змін. За допомогою ідеологій соціальні групи і класи або вимагають змін, або чинять їм супротив... Слід сказати, що в принципі немає нічого поганого у визнанні ідеологічного характеру соціально-політичних перетворень... Основна практична і теоретична проблема полягає у тому, що нерідко в процесі політичної боротьби та різного роду політичних ігор, якими майже завжди супроводжуються періоди соціальних перетворень, домінуючою

виявляється так звана партикулярна ідеологія, тобто ідеологія, яка виражає інтереси не більшості населення, а відносно вузьких груп, і ці інтереси можуть бути самокорисливі чи просто корисливі... Важливо віднайти способи і форми сполучення перспективної загальнонаціональної програми, ідеали якої могли б консолідувати та надихнути переважну більшість народу, і конкретних розробок, що базуються на суворо науковому, об'єктивному аналізі реальності, врахуванні соціально-психологічних, культурних, духовних особливостей» [451, с. 626 – 627]. Із цими доводами важко не погодитись.

В Україні судову реформу прийнято розглядати як складову правової реформи, яка, за визначенням О. І. Ющика, по суті зводиться до зміни функціонування державного апарату, диференціація функцій якого виявляється об'єктивною основою видової класифікації правових реформ [532, с. 396].

Концептуальне уявлення про правову реформу було запроваджено у науковий і політико-правовий обіг вченими Інституту законодавства Верховної Ради України, які в 1997 році за дорученням парламенту розробили Загальну концепцію державно-правової реформи в Україні [357].

Загальне поняття правової реформи, відображаючи її суттєві визначення, без яких вказане явище не існує, зводиться до того, що будь-яка правова реформа завжди є особливим управлінським рішенням, розпочинається панівною елітою (верховною державною владою) внаслідок об'єктивної зміни умов функціонування державного апарату та викликаного цією зміною порушення єдності державної влади; це змушує верховну владу відновлювати вказану єдність, породжує її заінтересованість у зміні існуючого режиму законності та прагнення до встановлення іншого режиму, який реалізується в діяльності, спрямованій на реорганізацію державного апарату, у виконанні зазначеного владного рішення [531, с. 69–70].

Це визначення дає підстави для важливих висновків:

1. Судова реформа як складова правової реформи держави – це, перш за все, управлінське рішення, тому має відповідати ряду загальних вимог. Такими в теорії менеджменту прийнято вважати всебічну обґрунтованість, своєчасність,

повноту змісту, повноважність та погоджуваність [430, с. 96 – 97; 120, с.110 – 115].

Всебічна обґрунтованість означає необхідність прийняття рішення на основі максимально повної та достовірної інформації. Але цього не достатньо. Необхідно зробити аналіз ресурсного забезпечення, науково-технічних можливостей, цільових функцій розвитку, економічних та соціальних перспектив судової системи. Всебічна обґрунтованість рішення вимагає пошуку нових форм і шляхів обробки інформації.

Своєчасність передбачає, що прийняте управлінське рішення щодо реформування судової системи не повинно відставати або випереджати потреби і завдання останньої. Передчасно прийняте рішення не знаходить підґрунтя для реалізації, а сприяє розвитку негативних тенденцій. Запізнілі рішення поглиблюють негативні тенденції.

Повнота змісту передбачає, що реформа повинна охоплювати весь управлінський об'єкт (судову систему), всі сфери його діяльності, напрями розвитку. В загальній формі управлінське рішення повинно охоплювати: мету функціонування і розвитку судової системи; засоби і ресурси, які використовуються для досягнення цієї мети; терміни виконання; порядок взаємодії між структурними одиницями і виконавцями; організацію виконання робіт на всіх етапах реалізації рішення.

Повноважність означає суворе дотримання суб'єктом управління тих прав і повноважень, якими він наділений. Має бути збалансованість прав і відповідальності кожного органу.

Погоджуваність з прийнятими раніше рішеннями означає спадкоємність розвитку, що є важливою складовою еволюції судової системи.

В. М. Колпаков із вищенаведених вимог погоджується лише із своєчасністю та обґрунтованістю, акцентуючи увагу натомість на таких вимогах, як: – наявність механізму реалізації; – оптимальність; – можливість бути реалізованим (забезпеченість відповідними ресурсами: управлінськими, матеріальними, людськими, правовими тощо); – гнучкість (можливість зміни, корекції рішення за

заміни умов, ситуації); – можливість верифікації та контролю; – зрозумілість за формою [212].

Невідповідність реформи зазначеним вимогам зводить нанівець усі зусилля в напрямі позитивних змін та отримання якісних результатів у будь-якій сфері, перетворюючи реформу на реформаторство. Останнє, за визначенням доктора юридичних наук, професора В. Г. Гончаренка, являє собою імітацію реформування, безсистемно торкається окремих моментів, інститутів і процедур та в кінцевому рахунку приводить до деяких несуттєвих кількісних змін, утворюючи хаотичність діяльності об'єктів реформування і, як правило, погіршуючи її [97].

2. Судову реформу завжди здійснює державна влада. Тому саме заінтересованість державної влади (правлячої еліти) є вихідним моментом у її проведенні.

Тому актуальними для нас є твердження О. І. Ющика про те, що умови функціонування державного апарату як суб'єкта державного управління суспільством в різні епохи у різних державах неоднакові, тому і заінтересованість верховної влади в його реформуванні об'єктивно змінюється від випадкової, поверхової, зовнішньої, формальної до стійкої, глибокої, внутрішньої, змістовної, такої, що має місце незалежно від того, чи береться та наскільки енергійно верховна державна влада за здійснення реформи. У цьому об'єктивному моменті слід найперше шукати пояснення успішності чи невдачі розпочатої реформи, відповідності проголошеної цілі її фактичному результату. Звідси впливає й протилежне: чим менш визначеною є необхідність перетворень в існуючому режимі, тим нижчим у правлячої верхівки виявляється інтерес до перетворень, тим більше домінує в її діяльності об'єктивна заінтересованість у збереженні свого владного становища, яке закріплюється існуючим режимом законності [532, с. 390 – 391].

Саме історія вітчизняної судової реформи сучасної доби яскраво демонструє вищезазначене. Кожна політична сила, яка в той чи інший період приходила до влади в Україні, анонсувала реформи в сфері судової влади, наголошуючи на

необхідності змін в судовій системі, що існувала при попередниках. Це свідчить про відсутність в Україні реальної незалежності судової влади та стійке бажання правлячої верхівки управляти нею, кожен раз моделюючи вигідну та зручну їй судову систему під лозунгом необхідності чергових реформ.

Натомість, виходячи з принципу послідовності, прихід до влади іншої політичної сили повинен супроводжуватись збереженням та примноженням накопичених у судовій системі цінностей.

Також слід зазначити, що саме заінтересованість державної влади як головного суб'єкта судової реформи зумовлює відносно неї низку закономірностей, які притаманні загалом політичній реформі [477, с.143 – 144]:

1) політична реформа неможлива без наслідків, небажаних з точки зору мети, поставленої реформаторами.

Завжди мають місце розбіжність між задекларованою метою та реальними результатами, а також протиріччя між інтересами реформаторів та частини суспільства, яка задоволена становищем, що існувало до початку реформи. Саме тому політична реформа цілеспрямована, але не телеологічна.

Необхідна рефлексія реформаторської політики зі сторони реформаторів, їх постійна готовність до небажаних і непередбачуваних ситуацій.

2) політична реформа неможлива без зміцнення опозиційних сил, які зростають пропорційно масштабу реформи.

Політична реформа а priori не може не мати супротивників, оскільки завжди є прихильники збереження існуючої системи. Чим масштабніша реформа, тим більший супротив вона викликатиме. Помилки реформаторів (а вони неминучі) ведуть до збільшення потенціалу противників реформи.

Тож усвідомлення наведених міркувань вимагає наявності в процесі реформування судової системи компромісів, що дозволить «пом'якшити» небажані наслідки та знайти оптимальний шлях необхідних змін.

Ми уже згадували, що як і будь-яке управлінське рішення, судова реформа повинна мати потенціал до реалізації, що виводить на перший план питання забезпечення її відповідними ресурсами (матеріальними та людськими). Цей

аспект для України має особливе значення, оскільки загальновідомо, що в країнах, що розвиваються, матеріальні та людські ресурси є обмеженими. Це спостереження не дуже цікаве з аналітичної точки зору, однак має велике практичне значення, адже неодмінно спричиняє проблему пріоритетів: як розподілити обмежені ресурси, щоб отримати оптимальний результат.

Проблема обмеженості ресурсів та пріоритетів змушує критично підходити до ролі судової реформи в державі як частини загальної стратегії розвитку суспільства та вимагає сформулювати пріоритетні напрями реформи, визначивши послідовність її проведення.

Зауважимо, що питання пріоритетного розподілу ресурсів завжди носитиме дискусійний характер і не передбачає простих чи загальних відповідей. Однак, для прийняття рішень необхідно розуміти природу причинно-наслідкових зв'язків у запланованих змінах. Якщо, наприклад, добре функціонуюча розгалужена ефективна судова система є передумовою економічного зростання та соціального благополуччя населення, то є сенс інвестувати значні ресурси в цю сферу. І навпаки, якщо ці результати можуть бути досягнуті за допомогою більш «скромної» судової системи, варто спрямувати необхідні ресурси у інші важливі для розвитку суспільства сфери: освіту, охорону здоров'я тощо. Це не означає, що судова реформа повинна бути відкладена. Мова йде про необхідність вибору відповідної моделі (проекту) судової реформи.

Аналогічна проблема обмеженості ресурсів та пріоритетів постає, коли необхідно вирішити, які заходи в процесі реформування судової системи потребують першочергової уваги. Від цього залежить послідовність (поетапність) проведення судової реформи. Що важливіше: інвестувати в боротьбу з корупцією у судах чи у виховання правосвідомості населення (їх обізнаність про свої законні права та обов'язки); створити спеціалізовані суди чи сконцентрувати ресурси на оптимізації діяльності місцевих судів; зосередитись на підготовці суддівського корпусу чи розвивати позасудові процедури врегулювання спорів?

В одних випадках зміни можуть бути маловартісними, однак з дуже високою віддачею. Наприклад, запровадження в судах автоматизованої системи

документообігу сприяло належній реалізації принципу незалежності та безсторонності суду, значно спростило документообіг, що зумовило більш економне використання паперових носіїв інформації. В інших випадках реформа може носити складний, політичний характер із сумнівними в плані ефективності наслідками та потребувати значного фінансування. Наприклад, створення у 2010 році в системі судів загальної юрисдикції вищого спеціалізованого суду для розгляду цивільних і кримінальних справ досі неоднозначно сприймається науковцями та практиками. У будь-якому випадку мова йде про необхідність вибору пріоритетів з позиції «перше – друге», а не з позиції «або – або».

Не менш актуальним при проведенні судової реформи є питання стратегічного управління людськими ресурсами, тобто раціонального та мотиваційного використання всього потенціалу людських ресурсів для досягнення поставленої мети.

Як слушно зауважив академік Г. В. Осіпов, будь-яка система неодмінно занепаде, якщо люди, які приводять її в рух, починаючи з керівників і закінчуючи працівниками, використовуються не відповідно до своїх професійних якостей, мають недостатні конкретні знання, некомпетентні, не розуміють мети та завдань своєї діяльності, не справляються внаслідок цього з функціями, притаманними цій системі, не проявляють ініціативи, соціально пасивні... Вихідним пунктом реформування є люди та умови, що дозволяють їм реалізувати потенційні можливості, проявити здібності. При реформуванні, яке перш за все відображається на організаційних механізмах управління, вирішальне значення має людський фактор. Якщо головний акцент переноситься з людського фактору на фактор структурний, то його результати будуть далекі від задуманих [303, с. 347 – 348].

Іншими словами, результати будь-якої діяльності залежать від конкретних людей. Людина трактується як основний ресурс та потенціал організації у широкому сенсі цього слова. Тому дуже важливо об'єктивно оцінювати наявний у судовій системі людський потенціал та раціонально його використовувати належним чином мотивуючи та розвиваючи. Ефективна кадрова політика в цьому

випадку сприятиме успіху судової реформи, мінімізуючи внутрішній супротив системи до змін. І хоча першочергової уваги заслуговує безпосередньо суддівський корпус, про працівників апарату суду, які здійснюють організаційне забезпечення його роботи та є державними службовцями, забувати також не слід.

На переконання І. Коліушко та Р. Куйбіди, при реформуванні системи правосуддя основними інститутами, що мають зазнати радикальних змін, є добір суддів і їхнє кар'єрне зростання, юридична відповідальність суддів, адміністрування в судах і суддівське самоврядування [209].

І хоча мова йде про практичні аспекти напрямів реформування, це свідчить, що кадрова політика повинна бути одним із основних моментів судової реформи. При цьому оцінка кадрового потенціалу судової системи, його можливостей, перспектив при проведенні судової реформи повинна здійснюватися з використанням останніх надбань науки менеджменту. Лише так можна уникнути небажаних результатів реформування, які неодмінно матимуть місце, якщо реформа здійснюється лише за рахунок вказівок згори, без урахування соціокультурних чинників.

Необхідність врахування соціокультурних факторів при проведенні судової реформи ставить перед реформаторами питання, яке професор Гарвардської школи права Метью Стівенсон позначив як проблему сумісності стимулів [13].

На його думку, щоб судова система належно функціонувала і виконувала покладені на неї законом функції, у зацікавлених у цьому сторін мають бути відповідні стимули. Приватні особи повинні мати стимул надавати перевагу вирішенню спорів у судовому порядку, а не звертатися до інших альтернативних механізмів. Особи та органи, наділені владними повноваженнями, повинні мати стимул утриматись від заходів, що підривають авторитет судових рішень та незалежність суду. І, зрештою, безпосередньо судді повинні мати стимул для належного виконання своїх повноважень. Таким чином, питання сумісності стимулів у реформуванні судової системи розглядається з позиції суб'єктного складу осіб, заінтересованих у цьому, а саме: 1) приватних осіб; 2) органів державної влади; 3) суддівського корпусу.

Аналізуючи питання стимулів приватних осіб звертатися до суду, автор справедливо зауважує, що часто позасудові механізми вирішення є більш ефективними, ніж судова процедура, тому звернення до них швидше за все свідчить про успіхи, аніж невдачі. Однак у низці «нетривіальних» приватних спорів судова форма їх вирішення є найкращою у зв'язку з відсутністю альтернативи або ж з точки зору їх соціальної значущості. Саме у цих випадках особи повинні мати стимули довіряти судовій системі.

Відсутність стимулів у приватних осіб звертатись до суду зумовлена рядом причин, найбільш очевидною серед яких є неспроможність судової системи забезпечити послуги належної якості. В основі цього можуть бути некомпетентність суддів, їх корумпованість; недосконалість законодавства; надмірно високі витрати, пов'язані з судовим розглядом справи; занадто тривалий судовий розгляд тощо. Усунення цих та інших недоліків є першочерговим завданням більшості судових реформ.

Однак є обставини більш складного характеру, що перешкоджають застосуванню судової форми захисту. Як приклад, наводиться ситуація, що склалася на початку 1990-их років у Росії, коли підприємства вирішували комерційні спори не за допомогою судової системи, а шляхом звернення до неправових (незаконних) механізмів захисту. Така тенденція, на думку професора Колумбійського університету Катаріни Пістор, була зумовлена дещо іншими причинами, ніж неефективність судового захисту. Йшлося про неефективність загалом російської правової системи, зокрема, податкової, яка спонукала більшість підприємств до участі у незаконних чи напівлегальних угодах. Звернення до суду несло в собі ризики розкриття таких схем з подальшими негативними наслідками для суб'єктів господарювання.

Мораль цього прикладу досить проста та водночас важлива: якщо приватні особи не звертаються за захистом свого права до суду, то дуже важливо зрозуміти чому. Удосконалення закону може бути мало ефективним при дисфункціональній судовій системі, але й удосконалення судових інституцій буде марним, якщо приватні особи матимуть сильні стимули уникати суд з інших причин [13].

Наступний аспект проблеми сумісності стимулів стосується уряду, який повинен мати адекватні стимули поважати незалежність судової влади, виконувати судові рішення, в яких він є стороною, та створити ефективні механізми виконання судових рішень. Для України цей аспект є особливо актуальним і стосується не лише уряду, а й інших політичних інституцій.

Ми уже зазначали, що вихідним моментом у проведенні судової реформи є заінтересованість у ній верховної влади, яка визначає цілеспрямованість реформи. Тому досить важливо, щоб у суб'єктів владних повноважень, які ініціюють реформування судової системи, була належна мотивація утриматись від заходів, що посягають на незалежність судової влади. Слід урахувувати, що в періоди широкомасштабних інституціональних перетворень готовність суспільства до змін нерідко використовується владою для утримання своїх позицій та перерозподілу ресурсів судової системи на свою користь. Це призводить до узурпації влади, неефективного використання ресурсів, невідповідності результатів задекларованій меті, що в цілому надає судовій реформі лише формальних ознак.

Правляча еліта, яка реалізує зміни, досить часто не зацікавлена в існуванні незалежного судочинства, адже незалежність передбачає неможливість впливу на судову владу, що, очевидно, значно обмежує свободу дій урядових чиновників та парламентаріїв.

Тому, на нашу думку, закономірно, що судова реформа в Україні, як і в країнах посткомуністичного простору, ініціювалась щоразу після оновлення влади внаслідок різних політичних процесів, у тому числі революцій. Але навіть у такому випадку потрібні додаткові стимули для нової політичної еліти, щоб раціонально обрати стратегію, яка обмежуватиме їх можливості в оновленій політичній системі.

Про чинники, що повинні спонукати законодавчу та виконавчу владу дотримуватись незалежності судової влади, у вітчизняній науковій літературі розмірковують здебільшого абстрактно, коли досліджують різні аспекти судової незалежності.

На думку Штефана Гасса, для фактичного втручання законодавчої та виконавчої влади існує багато шляхів, тож складається враження, що незалежність суддів під загрозою. Деякі з таких втручань можуть здаватися звичайними або неминучими, оскільки вони глибоко укорінені у традиційних способах організації держави. До того ж, можна часто почути таку думку, що незалежність суду повинна існувати не тільки теоретично на ґрунті конституційно визначеного положення або принципу, але також має опиратися практично на добросовісність тих, хто долучається до роботи законодавчої та виконавчої влади. Безумовно, покладатися лише на добросовісність представників інших гілок влади дуже шляхетно, але це зрештою призведе до підпорядкування суддівського корпусу. Суддям доведеться, як зазначається з цього приводу у загальному звіті дослідницької комісії МАС, «догоджати руці, з якої вони годуються» [520].

Цікаву гіпотезу щодо того, чому особи, які перебувають при владі, повинні поважати незалежність суду, запропонував професор Гарвардського університету Марк Рамсайер, порівнюючи незалежність суду в США та Японії. Згідно з його теорією судової незалежності, одним із таких стимулів є стабільна політична конкуренція в країні між довго-існуючими політичними партіями, які, перебуваючи при владі, можливо, нададуть перевагу поважати обмеження, зумовлені незалежністю судової влади, так само, як це робитимуть їхні політичні конкуренти, коли прийдуть до влади [19]. Схожої за своєю суттю позиції дотримується також Стівенсон, який вважає, що правляча еліта лише тоді не заінтересована у незалежних судах, коли не боїться опинитися в опозиції [14]. Однак це можливо лише у країнах з високим рівнем розвитку демократії, що для України поки що не властиво.

У цьому контексті на увагу заслуговує теорія стратегічного тиску, яку запропонувала канадська дослідниця М. Попова, аналізуючи досвід України та Росії. Згідно з цією теорією у країнах так званої виборчої (електоральної) демократії, до яких відносяться більшість посткомуністичних країн, політична конкуренція навпаки перешкоджає незалежності судової системи. Такий

висновок науковець зробила на основі аналізу не переваг незалежної судової системи, а навпаки – переваг, які отримує правляча влада від залежної судової системи. Таким чином, вона висунула та аргументувала три гіпотези, суть яких полягає у такому: 1) у країнах з слабкою демократією переваги залежної судової системи та стимули для цього в осіб, які перебувають при владі, є набагато більшими, оскільки внаслідок тиску на суди вони можуть максимізувати свої шанси на переобрання, забезпечуючи сприятливі для них судові рішення в політично важливих проблемних сферах. Тобто залежна судова система є ефективним інструментом утримання при владі; 2) у виборчих демократіях політична конкуренція не призводить до збільшення витрат, пов'язаних із тиском на суд. Інакше кажучи, тиск на суд не потребує додаткових витрат. Правляча еліта може ефективно впливати на судову владу за допомогою таких заходів, як скорочення фінансування, скасування гарантій, які належать суддям за законом, тощо; 3) у виборчих демократіях політична конкуренція продукує ефект «політизації правосуддя». Суди все більше втягуються у політику, а результати їх діяльності залежать від пріоритетів діючої влади. Під час інтенсивної політичної конкуренції (у період виборів) збільшується кількість судових справ, які можуть вплинути на шанси політиків утриматися при владі. Підвищена увага до судових справ, пов'язаних із перевиборами, призводить до політизації набагато більшого масиву судових справ, оскільки, намагаючись утриматися, «слабка» влада втручається у інші, наприклад, господарські спори, за участю суб'єктів, які, можливо, фінансують опозицію. У свою чергу, чим більша кількість судових справ є політизованою, тим більше суддів зазнаватимуть тиску [17].

Ще один аспект проблеми сумісності стимулів стосується наявності безпосередньо у представників суддівського корпусу стимулів належним чином здійснювати правосуддя. Якщо у суддів відсутня мотивація добросовісно вирішувати справи відповідно до закону, про ефективність судової системи говорити марно. Очевидно, що питання належних стимулів у суддів тісно пов'язане з різними формами неправомірного тиску зі сторони заінтересованих осіб, які можуть мати місце у вигляді погрози (проблема судового примусу), або

у вигляді обіцянки (проблема судової корупції). Як зазначає Метью Стівенсон, такі проблеми легко визначити, але з ними важко боротися [13]. Проте важливо, щоб суддя мав достатні правові та соціальні гарантії, які дадуть йому стимул протистояти тиску та утриматись від спокуси одержання неправомірної вигоди. Саме тому, здійснюючи реформи у сфері судової влади, слід намагатись спрогнозувати її соціальні наслідки не лише для суспільства, а й стосовно дотримання соціальних гарантій представників судової системи. І в цьому випадку ми неодмінно зіштовхуємося власне з проблемою сумісності стимулів, оскільки наявність та рівень відповідних гарантій, механізми їх реалізації та джерела забезпечення залежать від законодавчої та виконавчої влади та існуючих у них стимулів, про що йшлося вище.

Таким чином, щоб судова реформа була успішною, важливо досягти балансу між стимулами приватних осіб, законодавчої і виконавчої влади та представників суддівського корпусу.

Зважаючи на викладене вище, судову реформу можна визначити як складову державної політики, що передбачає заплановані цілеспрямовані зміни (перетворення) у судовій системі держави, які продукуються владою з метою вдосконалення її функціонування, зумовлені необхідністю адаптації судової системи до змінних умов зовнішнього та внутрішнього середовища, реалізуються відповідно до обраної політиками стратегії та потребують відповідного ресурсного забезпечення. В ідеалі судова реформа повинна реалізовуватися з дотриманням принципів мети, ціни, засобів, стабільності, альтернатив, відповідальності та правових гарантій і відповідати таким характеристикам, як прогресивність, прогнозованість, цілеспрямованість, наукова обґрунтованість, гнучкість, мотивованість, змістовність, послідовність і незворотність.

1.3. Послідовність і технологія судової реформи

Як будь-який цілеспрямований процес, судова реформа повинна здійснюватись поетапно. З цього приводу можуть існувати різні теоретичні думки.

Наприклад, С. Ю. Обрусна називає чотири етапи реалізації судової реформи:

1) початковий або підготовчий. На цьому етапі здійснюється підготовка до процесу реформування, яка передбачає низку заходів щодо всебічного вивчення стану функціонування судової системи на тлі соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку держави, наукове обґрунтування необхідності проведення реформи, розроблення і затвердження концепції реформування та вироблення конкретних заходів щодо втілення даної концепції в життя;

2) правотворчий етап передбачає правотворчу діяльність компетентних державних органів зі створення правових норм і нормативно-правових актів;

3) впровадження реформи – безпосередня реалізація запланованих заходів та обов'язків, моніторинг ходу впровадження реформи;

4) корегування. Етап, який має місце після відповідного оцінювання стану впровадження реформи, її позитивних рис та недоліків, що дозволяє скорегувати процес реформування, визначивши конкретні заходи, необхідні для ліквідації певних недоліків, спрогнозувати значення їх застосування та визначити пріоритети розвитку судової системи в майбутньому [287].

Однак існує більш глибокий, з точки зору теоретичної розробки підхід.

Так, С. Коник умовно виокремлює в реформі загалом лише три основні етапи: підготовка, впровадження та розвиток реформаційного процесу, наголошуючи, що усі вони містять у собі внутрішні процеси, які до певної міри визначають наступні етапи, а також майбутнє самого нововведення – наприклад, чи буде воно продовжуватися чи треба від нього відмовлятися [216].

Дозволимо собі запозичити дещо з його міркувань. Зокрема, актуальними для нас є такі положення.

Підготовка реформи повинна складатися з трьох головних компонентів. Перший представлений двома умовами, що рухають увесь процес: дисфункція в її первинному значенні та наявність критичної маси ідей, на основі яких вищезазначена дисфункція має бути усвідомлена і скорегована. Одна умова – виявлення та розуміння недоліків якихось сфер чи явищ (наприклад, корупція,

низький рівень виконання своїх функцій працівниками або низька якість продукції), що свідчать про наявність проблем у галузі, яка підпадає під реформування. Друга – накопичення в академічних і професійних колах великої кількості ідей, які можуть стати бажаними методами вирішення проблем. Зазначені дві умови є безпосереднім приводом для реформи. Будь-які інші причини можуть обумовити підготовку проектів, але вони ніколи не будуть реалізовані, бо досягають етапу впровадження лише за наявності відповідних (наведених вище) умов.

Другий компонент також має дві складові – базову структуру й особливі обставини. Упровадження реформи або відмова від неї залежить від базової структури, тобто від існування «сприятливого середовища», яке може бути використано чи створено для реформаційного процесу. Воно, своєю чергою, залежить від цілої низки обставин, але головне – від співвідношення внутрішньої сили системи освіти і різних ступенів впливу заінтересованих груп, що діють поза системою (культура, приватні інтереси, попит на технологічні ноу-хау та ін.). Отже, сприятливе середовище не визначене і може бути не тільки розширене, а й створене заінтересованими групами. Воно існує на двох різних рівнях: політичному та адміністративному, а значить, судова реформа залежить не лише від політиків, а й від виконавців на місцях, усередині самої судової системи.

Третій компонент підготовки – розробка плану нововведення – досить важливий, оскільки має ряд характеристик, які тією чи іншою мірою впливають на подальші інноваційні процеси. Найбільше заслуговують на увагу такі характеристики, як імпровізація та участь. Будь-який експеримент, метою якого є спроба змінити судову систему, обов'язково призводить до дисбалансу в існуючих ситуаціях, важко передбачуваного доти, поки пройде певний час між розробкою реформи та її впровадженням.

Тут ми повинні згадати один із вихідних принципів реформування, сформульований академіком, доктором економічних наук В. М. Полтеровічем: мистецтво реформування полягає в умінні будувати ланцюжки проміжних інститутів, які з'єднують діючі інститути з найбільш передовими. Стратегія

проміжних інститутів передбачає поступову і цілеспрямовану трансформацію існуючого інституту, щоб у підсумку отримати його ефективну форму. Правильно побудований ланцюжок проміжних інститутів полегшує адаптацію нововведень. Звідси випливає ще один постулат: закони про реформи повинні передбачати перехідний процес від діючих інститутів до новостворених. Незважаючи на всю очевидність цієї тези, вона постійно порушується. Типовою є ситуація, коли законом одночасно запроваджується новий інститут та відміняється старий. Діяльність останнього стає нелегітимною, в той час як для створення першого потрібен час. Виникає інституціональний вакуум, що призводить до втрат [326].

Під час розробки плану судової реформи необхідно враховувати політичні обмеження, пов'язані з розстановкою політичних сил. Слід визнати, що в Україні судова система є доволі політизованою сферою, чутливою до різних чинників політичного характеру. Тому рішення про її реорганізацію часто зумовлені радше політичними інтересами, аніж практичною необхідністю. Водночас не слід пропонувати (нав'язувати) реформи, які не знайдуть відгуку в суспільстві.

Саме на стадії підготовки судової реформи відбувається масштабна правотворча діяльність, яка забезпечує належне законодавче поле, що є однією з головних ознак реформи. Досить важливо, щоб у цьому процесі брали участь якомога більше суб'єктів: науковців, представників громадськості, суддівської спільноти, думка яких повинна враховуватись при розробці відповідних законопроектів.

Упровадження реформи. Після завершення підготовчих процесів можна приступати до втілення плану реформи. Починається нова серія процесів, пов'язаних із різними формами протистояння, які викликає реформа, а також методами розгляду та вирішення проблем. Вибудовуються різні прийнятні варіанти, які визначають базові процеси на цьому етапі. Для того щоб реформа була успішною, необхідно забезпечити її виконання в трьох основних сферах – політико-культурній, організаційно-адміністративній та практичній [216].

Політико-культурна придатність, перш за все, означає, що в будь-яких пропонуваніх реформах мають бути враховані погляди різних заінтересованих груп. Щоб зробити загальну ситуацію більш керованою, а рішення – більш прийнятними, головне – зрозуміти причини протистояння різних секторів. Цей аспект ми вже розглядали вище як проблему сумісності стимулів.

Організаційно-адміністративний аспект природно складається з двох елементів: організаційного та адміністративного. Організаційна складова передбачає наявність різних типів рішень і ресурсів, необхідних для успішного здійснення реформи, структурованих та пов'язаних між собою. Адміністративна складова показує, як проект вписується в бюрократичну структуру.

I, нарешті, практичні аспекти стосуються трьох рівнів практичного сприйняття реформи: людські ресурси, часовий фактор та матеріальні засоби. З приводу обмеженості людських ресурсів та матеріальних засобів ми вже висловлювали свою думку. Що ж до питання часового параметру, то слід враховувати, що результати будь-яких нововведень вимагають певного часу, а зміни в системі пов'язані з психологією людей, змінами у їх поведінці, що теж досягається поступово. Прагнення швидких результатів може перетворити будь-яку реформу у популізм. Водночас надміру тривалий процес реформування може нівелювати позитивні досягнення реформи.

Складну (багатокомпонентну) судову реформу бажано реалізовувати поетапно з можливістю проведення незалежної оцінки. При цьому слід прагнути, щоб нововведення, які запроваджуються на початкових етапах, були найбільш сприятливими для населення та інформативними стосовно подальшого втілення реформи.

Розвиток реформаційного процесу. Три основних процеси на цьому етапі – консолідація, бюрократизація і призупинення, на відміну від решти, є альтернативними.

Консолідація відбувається тоді, коли нововведення приживається та здійснюється успішно. Бюрократизація починається тоді, коли нововведення настільки розмивається внутрішніми корегуваннями, що втрачає свій

інноваційний зміст (проект існує лише формально) і характер, зберігаючи тільки форму. Призупинення проекту відбувається в тому разі, якщо приймається відповідне формальне рішення про це.

У процесі реалізації інновація зазнає чимало змін з метою створення структури, яка пов'язує її складові з усією системою. Цей зв'язок можна розглядати з точки зору дихотомії «ізоляція – не ізоляція». Якщо включені в реформу інституції ізолюються від системи, то це може мати як позитивні, так і негативні наслідки для впровадження інновацій. Коли намагаються подолати ізоляцію та встановити більш тісні зв'язки із системою, відбувається процес взаємодії між інституціями нового типу і системою, який може закінчитися тим, що експериментальний заклад буде поглинений системою – і залишаться лише зовнішні ознаки змін. Такий процес типовий для бюрократизації. Ступінь ізоляції справляє значний вплив на потенціал упровадження нововведення: якщо політичний клімат усередині та ззовні системи надто вже несприятливий, то єдиний шанс зберегтися – ізолювати себе і не розширюватись. Коли історичні умови загалом не сприяють широкомасштабним змінам, найбільш вірогідно, що вони вводитимуться головним чином у приватному секторі, який має більший ступінь автономії. Тим самим збільшуватиметься розрив між державними, приватними і громадськими інституціями. Однак за сприятливих умов та в разі успішних переговорів із різними владними структурами нововведення може прижитися, хоч і потребуватиме постійної підтримки [216].

Саме розвиток реформаційного процесу передбачає можливість його корегування залежно від того як приживається та чи інша новація в системі, наскільки успішно досягаються поставлені цілі та чи виправдані засоби їх досягнення. На даному етапі реалізації реформи можлива зміна пріоритетів. Тут досить важливо, щоб заходи, спрямовані на корегування реформи не перетворилися на контрреформу – явище з різко протилежними реформі ідеями. Тому, корегуючи реформу, слід пам'ятати та не порушувати основних постулатів її проведення, зокрема принципів відповідальності та правових гарантій, які зумовлюють незворотність реформи, та про які йшлося на початку.

Варто звернути увагу, що згаданий на початку роботи принцип правових гарантій, крім іншого, передбачає потребу в уявленнях не лише про зміст реформи, а й про технологію її проведення. Зупинимось на цьому більш детально, оскільки не достатньо знати, чого хочемо досягти, необхідно також знати, як цього досягти.

Теоретичній розробці питання про способи реформування судової системи в юридичній доктрині приділено обмаль уваги. І тим більшу цінність становлять думки з цього приводу, висвітлені у науковій літературі.

Зокрема, Л. М. Москвич диференціювала три шляхи або способи реформування судової системи: 1) шляхом запозичення – на засадах аналогії з певним реформованим об'єктом у подібних умовах за ідентичним алгоритмом; 2) із використанням типового підходу до групи об'єктів, об'єднаних за конкретними ознаками (англо-американська, романо-германська моделі судоустрою); 3) індивідуально для даного об'єкта на підставі аналізу його реального стану й універсального уявлення про його оптимальне функціонування [267].

Аргументовано доводячи доцільність вибору для України індивідуального напрямку, який вирізняється пріоритетом загальнотеоретичного підходу при обранні кінцевого результату реформування судової гілки влади над методом аналогії, науковець критично оцінює інші два шляхи. Зокрема, метод запозичення зарубіжної моделі (аналогії), на її думку, є некоректним, оскільки для його застосування необхідно, щоб співпали усі рівні аналізу українського суспільства й об'єкта, система судоустрою якого запозичується: а) як суспільного інституту; б) як гілки державної влади; в) як сукупності організацій, що надають юридичні послуги з розв'язання правових суперечок. Лише за збігу зазначених положень детальне запозичення зарубіжного досвіду не буде суперечити системно й еволюційно визначеним напрямам реформування. З приводу другого способу Л. М. Москвич зауважує, що сучасна українська правова система є правовою системою перехідного типу, який лише тяжіє до романо-германської правової системи, є її своєрідним асоційованим членом. Тому в обранні групового напрямку

реформування судової системи України існує певна невизначеність самої групи, яка може стати еталоном для реформування: романо-германська модель не є природною для України й не може бути з легкістю успадкована, а славянська (євразійська) ще повністю не сформована.

Поділяючи викладену точку зору, однак, маємо зауважити, що новітня історія вітчизняної судової реформи свідчить про широку популярність серед українських реформаторів такого способу, як запозичення окремих інститутів судової влади та правосуддя, які добре функціонують в інших країнах (наприклад, суд присяжних, медіація тощо). Іншими словами, мова йде про трансплантацію інститутів.

Використання цього способу є найбільш привабливим з огляду на те, що в ідеалі дозволяє прискорити інституціональний розвиток системи. При вдалій трансплантації за відносно короткий час відбувається позитивна адаптація інституту до нового середовища і він виконує свою функцію, досягаючи тим самим цілей реформування. Прикладом відносно вдалої трансплантації судових інститутів є сучасні інститути апеляції та касації, запроваджені у вітчизняні судочинство та судоустрій під час так званої «малої судової реформи». Ще одним аргументом на користь застосування способу трансплантації інститутів є той факт, що «десь це уже спрацювало». Це сприяє популяризації запроваджуваної новації серед широкої громадськості. Тому відмовлятися від використання такого способу реформування не слід. Однак потрібно при цьому враховувати низку закономірностей.

Досить часто реформатори забувають або не звертають уваги, що при трансплантації окремих інститутів судової влади та правосуддя із більш розвинутого інституціонального середовища існує великий ризик відторгнення чи дисфункції запозичених інститутів. Інститути, ефективні в одному середовищі, можуть бути безкорисними в іншому.

Як зауважив В. М. Полтеровіч, спроби трансплантації найбільш передових інститутів у відстале інституціональне середовище, як правило, закінчуються невдачами. При запозиченні інститутів слід в першу чергу орієнтуватися на

зразки, характерні для розвинутих країн у період, коли вони знаходились на аналогічній стадії технологічного, інституціонального та культурного розвитку [326]. Тобто серед факторів, що визначають результати трансплантації, він виокремлює три групи: 1) соціокультурні характеристики; 2) початкові інституціональні умови; 3) вибір технології трансплантації. Нагадаємо, що про це ж саме, фактично, говорить і Л. М. Москвич: «Для застосування методу аналогії і використання зарубіжного досвіду потрібно, щоб усі три рівні аналізу співпали, тобто стан суспільства і характеристики його культури, державний устрій і взаємодія гілок влади, внутрішні характеристики функціонування судів і взаємодія судів різного рівня» [267]. Ігнорування цих обставин або ж недостатньо ґрунтовний їх аналіз нерідко є причиною того, що новація не працює в нових умовах, тобто виявляється дисфункціональною.

У теорії економічних реформ виокремлюють чотири види трансплантаційних дисфункцій: 1) атрофія і переродження інституту; 2) активізація альтернативних інститутів і відторгнення; 3) інституціональний конфлікт; 4) парадокс передачі [329]. Аналіз судової реформи в Україні свідчить про наявність окремих із зазначених явищ і в сфері реформування судової системи.

Атрофія та переродження запозиченого інституту можуть мати місце у випадку, коли його використання є несумісним з культурними цінностями, традиціями чи інституціональною структурою держави–реципієнта. Інститут виявляється незатребуваним і поступово атрофується, тобто зводиться нанівець його використання.

Прикладом може бути запровадження у 2005 році у цивільне судочинство України інституту попереднього судового засідання. Зміст нововведення полягав у тому, що відповідно до частини 7 статті 130 ЦПК України чинного на той час, попереднє судове засідання було обов’язковим для кожної справи, за винятком випадків, встановлених цим кодексом. Його мету було визначено як з’ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення справи. Однак на практиці цей інститут не

прижився. Пов'язано це перш за все з тим, що дії суду, передбачені ЦПК України під час попереднього судового засідання та на стадії судового розгляду до початку розгляду справи, по суті, є однаковими. По-друге, судді часто вважали проведення попереднього судового засідання зайвим з метою процесуальної економії часу, оскільки багато справ (нескладних з точки зору обставин та застосування норм матеріального права) можна вирішити за одне судове засідання. У 2010 році відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» було внесено ряд змін до процесуального законодавства, в тому числі до ЦПК України, та викладено частину 7 статті 130 ЦПК України в новій редакції, відповідно до якої проведення попереднього судового засідання стало обов'язковим. Інститут попереднього судового засідання, таким чином, трансформувався з площини імперативності у площину диспозитивності, внаслідок чого майже перестав застосовуватись. Як відзначають деякі науковці, «даний інститут з площини де-юре трансформувався в площину де-факто. Це полягає в тому, що судді з метою економії процесуального часу, відведеного законом на розгляд цивільної справи, відкриваючи провадження у справі, відразу призначають судові засідання» [54].

Наступним видом трансплантаційних дисфункцій є відторгнення новації, зазвичай пов'язане з активізацією альтернативних інститутів. Прикладом цієї дисфункції може бути запровадження в національному судочинстві інституту суду присяжних. Передбачена КПК України конструкція фактично спотворила ідеологію інституту суду присяжних. Ось як з цього приводу висловився В. М. Тертишник, критикуючи відповідні норми законодавства: «Ніякої особливої форми провадження тут не розкрито, та і розкрито не могло бути, адже присяжні мисляться як декоративний придаток, що сидить поряд з професійними суддями і «киває» під їх керівництвом... Але чим такі присяжні відрізняються від народних засідателів часів «розвинутого соціалізму», яких в народі небезпідставно прозвали «кивалами»? Та нічим, окрім того факту, що вони будуть отримувати чималу платню. Чи потрібні нам сьогодні такі «дорогі кивали-цілувальники»?! Пропонувати неосвіченим в юриспруденції людям голосувати

по суто юридичних проблемах – означає дискредитувати саму ідею суду присяжних... Ніякого самостійного рішення (вердикту) присяжні, за такої концепції, не приймають, а отже – практично не відповідають ні за долю справи, ні за свої рішення. Пропонуючи ж їм спільно з суддями вирішувати всі питання судочинства, законодавець торує шлях до колективної безвідповідальності як присяжних, так і суддів-професіоналів, які за таких умов свої помилки і зловживання можуть «списувати» на недосвідчених присяжних. Такі присяжні можуть легко стати ширмою судового безглуздя» [468]. Таким чином, учений наголосив на досить важливому в контексті нашого дослідження нюансі: дисфункціональний інститут суду присяжних спричиняє колективну безвідповідальність, яка в цьому випадку буде альтернативним інститутом.

Інституціональним конфліктом називають такий вид трансплантаційної дисфункції, який виникає внаслідок різниці інституціональних умов донора та реципієнта. Законодавчо зафіксовані правила та інструкції дають можливість інтерпретувати та формувати різні стереотипи поведінки залежно від інституціонального середовища, досвіду і культури діючих суб'єктів. Формальні правила – лише оболонка, в межах якої можуть виникати дуже різні неформальні норми. Тому спроба трансплантації у розумінні імітації формальних правил може призвести до виникнення інституту хоч і життєздатного, але суттєво відмінного від первісного і, можливо, неефективного [329].

Як приклад інституціонального конфлікту можна навести досить складну ситуацію у сфері виконання судових рішень після виведенням судових виконавців з-під контролю суду та створення у 1998 році Державної виконавчої служби України в системі органів виконавчої влади. Нова модель примусового виконання судових рішень не лише не досягла поставленої мети (надати процедурі виконання динамічності), а призвела до негативних наслідків значно більшого масштабу – послабила авторитет і віру громадян у ефективність судового захисту. Підтвердженням цього стало перше пілотне рішення ЄСПЛ проти України, постановлене у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [400], в якому йдеться про систематичне невиконання судових рішень

як системну для України проблему. Іншими словами, реформувавши в 1997–1998 роках стадію виконання судових рішень, Україна отримала хоч і життєздатну, однак малоефективну модель примусового виконання рішень суду.

Таким чином, трансплантація інститутів як спосіб реформування судової системи попри усю, на перший погляд, привабливість є досить ризикованим заходом, що характеризується високим ступенем невизначеності.

Зазначене слугує додатковим аргументом на користь вибору індивідуального шляху розвитку вітчизняної судової системи з урахуванням історичного, культурного розвитку нашої держави та суспільства, відповідно до існуючих в державі економічних, соціальних і політичних умов. Це не означає, що слід відмовитися від використання передового досвіду зарубіжних країн з більш розвинутими інститутами судової влади, однак це зумовлює особливості його врахування з метою недопущення «сліпого» копіювання та наслідування.

В результаті аналізу технології реформування судової системи і, зокрема, видів трансплантаційних дисфункцій постає питання виникнення інституціональних пасток як однієї з головних небезпек при проведенні реформ.

Термін «інституціональна пастка» належить до понятійного апарату неоінституціональної теорії та означає неефективну, але стійку норму поведінки (інститут). Ґрунтовні дослідження причин виникнення, шляхів виходу з інституціональної пастки містяться у працях багатьох відомих економістів, серед яких варто виокремити доробок доктора економічних наук В. М. Полтеровіча як одного з основоположників теорії реформ [325; 327; 331].

Попри належність до категорій економічної теорії, інституціональні пастки як явище можуть виникати у різних сферах суспільного життя. Це довів О. В. Ковальов, за визначенням якого інституціональна пастка – це неефективний стійкий суспільний інститут, що перешкоджає «нормальному» перебігу того чи іншого соціально-економічного процесу; інституціональна пастка виникає внаслідок помилкової державної політики; помилковість політики може впливати з помилковості обраної мети або неправильно застосованих

інструментів політики [202]. Потрапивши в інституціональну пастку, система стає на шлях неефективного розвитку.

Наведений нами вище приклад змін у сфері примусового виконання судових рішень, внаслідок яких утворився неефективний, однак стійкий інститут, є яскравим свідченням інституціональної пастки у сфері судової влади. Суть її полягає у наступному. Намагаючись виправити незадовільну ситуацію з виконанням судових рішень, яка склалась у середині 1990-х років, держава вирішила змінити траєкторію розвитку інституту примусового виконання рішень суду, що знаходився у структурі судової влади, шляхом запровадження в системі органів виконавчої влади спеціальної служби з розгалуженою структурою та нової процедури, врегульованої окремим законом. Так було створено Державну виконавчу службу у складі Міністерства юстиції України, а нормативно-правова термінологія збагатилася поняттям «виконавче провадження». Однак, як уже було сказано, досягнути поставленої мети не вдалося. Ситуація ще більш ускладнилася. Очевидним став ряд прорахунків: по-перше, за державними виконавцями закріпили виконання не тільки судових рішень, але й рішень інших органів державної влади, що впливало на ефективність виконання судових рішень; по-друге, виникла проблема низької кваліфікації більшості працівників Державної виконавчої служби, що частково було пов'язано з низьким рівнем заробітної плати, а отже, відсутністю належної мотивації (спочатку було запроваджено виплату матеріальної винагороди для державних виконавців із суми боргу, стягнутого ними з відповідача, пізніше на дію відповідної норми було накладено мораторій); по-третє, далася взнаки незбалансованість та суперечливість нормативної бази з питань виконавчого провадження, яка, серед іншого містила низку заборон (мораторіїв) на звернення стягнення на майно; по-четверте, залишались невирішеними питання матеріально-технічного забезпечення виконавчої служби.

Прорахунки реформаторів були зумовлені відсутністю об'єктивного аналізу причин невиконання судових рішень. Ними, зокрема, були наслідки економічної кризи середини 1990-их років та істотне падіння життєвого рівня населення

нашої держави. Зміни у підпорядкуванні судових виконавців у такому випадку ніяк не могли вплинути на стан виконання рішень судів.

Таким чином, внаслідок нераціональної політики держава взяла на утримання (державні виконавці є державними службовцями, діяльність яких фінансується з державного бюджету) новостворений орган виконавчої влади із розгалуженою структурою, від результатів діяльності якого тепер залежить авторитет системи судового захисту та рівень довіри до судової влади.

Ще одним прикладом інституціональної пастки вітчизняної судової системи є дисфункціональний інститут забезпечення єдності судової практики як результат судової реформи, проведеної у 2010 році.

Єдність судової практики – це одна із основних цінностей правової системи, що гарантує стабільність правовідносин. У європейських країнах вона досягається завдяки діяльності верховних (касаційних) судів через дію доктрини «усталеної судової практики» з певними елементами прецедентного права, що має нормативне значення та покликана захищати фундаментальні принципи конституційного рівня, й свавільне відхилення від якої може підірвати конституційні основи функціонування судової системи. Саме тому в Конституції України Верховний Суд України визначався як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, оскільки одним із його завдань є спрямування та розвиток практики застосування законів українськими судами та іншими органами держави і забезпечення її єдності. Для цього Верховний Суд України повинен виконувати функцію касаційної інстанції, яка необхідна для забезпечення єдності судової практики, а також для безпосереднього судового захисту конституційних прав та свобод [346, с. 574].

Натомість у 2010 році конституційний статус Верховного Суду України було законодавчо нівельовано. Його позбавили повноважень суду касаційної інстанції у справах цивільної та кримінальної юрисдикції; в системі судів загальної юрисдикції як касаційну інстанцію було створено Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Ось як з цього приводу висловився академік В. Сіренко: «Реальність судової реформи полягала в тому, щоб створити в Україні систему вищих спеціалізованих судів за всіма напрямками юрисдикції; рішення вищих спеціалізованих судів оголошувалися остаточними і такими, що не підлягають оскарженню; позбавити Верховний Суд процесуальних можливостей переглядати рішення вищих спеціалізованих судів; визначити максимально вузьку компетенцію Верховного Суду (питання неоднакового застосування судами норм матеріального права, перегляду справ за рішеннями міжнародних судів, імпічменту Президента України і звернення до Конституційного Суду)» [444].

Таким чином, склалася абсурдна ситуація: забезпечення єдності судової практики як мету діяльності найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції було позбавлено необхідного інструментарію – процесуальних засобів контролю та впливу на саму практику. Недосяжність мети функціонування у такому випадку поставила під питання доцільність існування в судовій системі Верховного Суду України.

З одного боку, враховуючи зміни у розумінні змісту принципу спеціалізації як однієї із засад судоустрою, трансформація інстанційної побудови судової системи України виглядала логічно, оскільки сприяла утвердженню цілісного (консолідованого) інституту суду касаційної інстанції (поряд з Вищим адміністративним судом України, Вищим господарським судом України створили Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ). З іншого боку, держава обрала ірраціональний шлях, витрачаючи чималі бюджетні кошти на створення та забезпечення функціонування нового судового органу, ігноруючи існуючі в судовій системі ресурси, потенціал та досвід Верховного Суду України. Внаслідок цього в країні почала функціонувати незбалансована (чотириланкова та трьохінстанційна) система судів загальної юрисдикції, в якій найвищий судовий орган перетворився на «утриманця» та «весільного генерала», а забезпечення єдності судової практики – на фікцію.

Наслідки такого реформування були вражаючими. Так званий «конфлікт юрисдикцій» загострився: вищі спеціалізовані суди почали по-різному роз'яснювати питання застосування одних і тих самих правових норм, реалізуючи надане їм повноваження щодо надання роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування судами законодавства при вирішенні справ відповідної юрисдикції. Як приклад наведемо таке.

У постанові пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01 березня 2013 року № 3 «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» в частині визначення підсудності справ у спорах, що виникають із земельних відносин, зазначається, що спори, які виникають із земельних відносин, у яких хоча б однією із сторін є фізична особа, незважаючи на участь у них суб'єкта владних повноважень, розглядаються в порядку цивільного судочинства. Це стосується, наприклад, позовів про визнання недійсними рішень органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо надання дозволу на виготовлення (розробку) проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, вирішення інших питань, що відповідно до закону необхідні для реалізації права на землю тощо (пункт 7) [342].

Натомість Вищий адміністративний суд України в постанові пленуму від 20 травня 2013 року № 8 «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів» вказав, що оскільки порядок видачі державних актів на право власності або постійного користування на землю перебуває у сфері публічно-правових відносин, то спори щодо дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень з приводу їх видачі підлягають розгляду адміністративними судами (пункт 9) [341].

Вихід із описаної інституціональної пастки потребував прийняття непопулярних рішень: або застосування радикальних заходів (ліквідації однієї із судових ланок: вищих спеціалізованих судів чи Верховного Суду України), або чіткого розподілу касаційних повноважень між вищими спеціалізованими судами та Верховним Судом України із визначенням статусу останнього як гаранта єдності судової практики.

Обидва розглянуті нами приклади свідчать про однакову логіку розвитку інституціональних пасток судової системи. Декларується мета, що є суспільно необхідною та корисною, реалізація якої потребує інвестування бюджетних ресурсів. Однак через певні обставини (відмінні від запланованих при визначенні мети умови розвитку суспільства, відсутність системного аналізу передумов реформування, популізм тощо) та недостатній інструментарій або ж відсутність такого (як у випадку з забезпеченням єдності судової практики) на перший погляд ефективні норми (система норм) перетворюються на неефективний стійкий інститут. Стійкість неефективних норм полягає у тому, що при зовнішньому впливі на систему протягом певного часового проміжку вона продовжує перебувати в інституціональній пастці, лише дещо змінюючи параметри свого функціонування. Причому з часом перехід на ефективну траєкторію розвитку інституту може виявитись уже нераціональним.

Стійкість неефективних інститутів забезпечують такі універсальні механізми як ефекти координації, навчання, сполучення, а також культурна інерція [3 25].

Ефект координації полягає у тому, що чим послідовніше виконується норма у суспільстві, тим більшої шкоди зазнає конкретний індивід, ухиляючись від неї. Конструкція механізму негативного зворотного зв'язку в цьому випадку містить позитивний зворотній зв'язок: чим більше людей дотримується норми, тим менша доцільність ухилятися від неї і тим більше людей дотримуються норми. Ефект координації забезпечується так званими підтримуючими екстерналіями (некомпенсованим впливом однієї сторони на іншу або, іншими словами, залежність функції корисності чи можливостей одного суб'єкта від рішень чи дій інших учасників).

Координація дій суб'єктів забезпечує зменшення видатків тих, хто дотримується існуючої норми поведінки, тому ухилятися від неї стає невигідно. Під видатками в цьому випадку розуміються блага та преференції, які отримують суб'єкти, дотримуючись відповідної норми.

Наприклад, наділення Верховного Суду України дієвим механізмом забезпечення єдності судової практики зменшує можливості ухвалення судами за

аналогічних обставин різних за змістом рішень та перешкоджає зловживанням суддів, що може стати підставою для притягнення їх до відповідальності. Тому дисфункціональний інститут забезпечення єдності судової практики вигідний перш за все представникам суддівської спільноти, збільшуючи їх видатки, якими у цьому випадку є невисока ймовірність відповідальності та підґрунтя для «неправомірного» правозастосування.

Якщо ж розглядати питання про повернення Верховному Суду України касаційної функції як засобу забезпечення єдності судової практики, то очевидним стає зменшення видатків для вищих спеціалізованих судів. У цьому разі видатками є питання доцільності їх функціонування у судовій системі, що, безумовно, для цієї судової ланки не вигідно. З такої позиції аналізована інституціональна пастка була зручною для вищих спеціалізованих судів.

З часом домінуюча норма закріплюється внаслідок того, що суб'єкти системи навчаються виконувати її більш ефективно та удосконалюють технологію її реалізації. Це явище називається ефектом навчання, його результатом є зменшення видатків, пов'язаних із застосуванням норми. Якщо, наприклад, невиконання судових рішень в державі є нормою, то відповідні методи, що спрямовані на ухилення від виконання, будуть розвиватись і удосконалюватись. Крім того, в цьому прикладі ефект навчання зумовив виникнення нелегітимних схем та методів повернення боргів, відомих як колекторські послуги.

Не менш важливу роль у забезпеченні стійкості неефективних інститутів відіграє ефект сполучення. Його суть полягає у тому, що створена норма через деякий час стає сполученою з багатьма іншими правилами, вбудованими в систему інших норм. Тому відмова від неї призведе до низки інших змін, що, відповідно, збільшить видатки, а отже, може бути нераціональною. Саме внаслідок ефекту сполучення видатки виходу з інституціональної пастки можуть бути настільки значними, що це виявиться не вигідним.

Насамкінець, такий механізм закріплення норм як культурна інерція характеризує небажання суб'єктів змінювати стереотипи поведінки, які довели

свою життєздатність у минулому. Цей ефект здебільшого проявляється у випадку невдалої трансплантації інститутів із більш розвиненого інституціонального середовища та призводить до виникнення такого виду дисфункцій, як інституціональний конфлікт, про що йшлося вище.

Таким чином, проаналізовані ефекти координації, навчання, сполучення та культурної інерції зменшують вигоду суб'єктів системи від дотримання неефективної норми і тим самим збільшують видатки, пов'язані з переходом до альтернативної норми.

Вихід із інституціональної пастки не передбачає простих рішень і потребує докорінної зміни факторів, які призвели до утворення інституціональної пастки. Ці фактори умовно поділяють на три великі групи: фундаментальні, організаційні та соціетальні [331]. До фундаментальних факторів відносяться ресурсно-технологічні та економічні можливості системи, до організаційних – діюча законодавча база, а соціетальні характеризують взаємодію суб'єктів системи в процесі нормотворення. Найбільш динамічними є організаційні фактори. Тому і вони, і фундаментальні фактори, хоч і в меншій мірі, можуть бути скореговані. Соціетальні ж фактори підлягають обов'язковому врахуванню при моделюванні альтернативної, потенційно ефективної норми, оскільки від них залежить ступінь супротиву або сприяння суб'єктів у процесі її реалізації. Сподівання та стереотипи поведінки, що склалися в системі, можуть як прискорити, так і уповільнити процес виходу з інституціональної пастки.

Зазначене вдало проаналізував В. М. Полтеровіч на прикладі такого явища, як корупція, яка наразі є інституціональною пасткою різних сфер функціонування державного апарату, і судова система, на жаль, не є винятком.

Зокрема, він зауважив, що у бюрократичній системі нормою може стати корупція або чесне виконання обов'язків. Який із двох стереотипів поведінки закріпиться залежить від таких фундаментальних факторів, як заробітна плата бюрократів та інших членів суспільства, від організаційних – системи контролю та покарань за корупцію, а також від факторів соціетальних – готовності колег та користувачів послуг співпрацювати при вимаганні та даванні хабарів, чи,

навпаки, протидіяти корупції [325]. Фактично у судовій системі мають місце аналогічні обставини. Тут справедливо буде зазначити, що питання протидії корупції у судовій системі у вітчизняній доктрині лише вивчаються [61; 259; 423].

У підсумку слід зазначити, що нездатність держави знайти вихід із інституціональної пастки може призвести до поглиблення кризи у судовій системі та, як наслідок, значно більших втрат у перспективі розвитку правової держави.

1.4. Стратегія і тактика судової реформи

Судова реформа – це цілеспрямована зміна сукупності інститутів судової влади, яка реалізується державою відповідно до розробленого плану трансформації. Тому, маючи на меті реформувати судову систему, держава повинна перш за все мати чітке уявлення про те, чого хоче досягти і яким чином. Інакше кажучи – вибудувати траєкторію розвитку реформи.

Проблему вибору перспективної траєкторії розвитку судової реформи як послідовності та компліментарності запроваджуваних змін, що мають високий шанс на успіх, можна охарактеризувати як одне з головних завдань реформаторів. Щоб його вирішити, необхідно створити сукупність різних передумов, що формують індивідуальний образ створюваної стратегії. Разом з тим існують основоположні аспекти розробки стратегії.

1. Категорії теорії управління як науки, що вирішує завдання безпосереднього самостійного управління об'єктом в процесі його функціонування, дають нам можливість сформулювати три основних блоки інформації, аналіз якої є необхідним початком процесу реформування судової системи.

Блок цілей реформування – інформація, яка за своїм змістом є описом ідеального режиму (стану) функціонування судової системи. Цей блок інформації формується за суб'єктивним вибором як ієрархічно впорядкована множинність окремих завдань реформування, яких має бути досягнуто у випадку ідеального

процесу здійснення реформи. Послідовність досягнення окремих завдань у ньому – зворотня послідовності вимушеної відмови від кожної з них у випадку неможливості реалізації усієї сукупності цілей. Тобто першою у блоці пріоритетів реформування повинна значитись найбільш важлива і необхідна ціль, останньою – найменш значна, від якої можна відмовитися у першу чергу.

Сукупність однакових цілей, підпорядкована різній ієрархії пріоритетів (порізнному вибудована вертикаль значимості), утворює різні моделі блоку цілей реформування, що може спричинити відмінності у процесі реформування.

Цілі є основою стратегії реформ. Вони є визначальними порівняно із способами їх досягнення. Формування цілей судової реформи можна визначити як її початковий етап, а їх досягнення – кінцевий етап процесу реформування.

У рамках сформованого блоку цілей реформування доречно буде диференціювати та порівняти цілі з урахуванням фактору часу:

- довгострокові або стратегічні, тобто розраховані на тривалий час;
- середньострокові або тактичні;
- короткострокові або оперативні, розраховані на короткий період часу.

Така часова класифікація цілей дозволить сформувати стратегію судової реформи за принципом «від простого до складного» або ж навпаки, залежно від взаємодії з іншими факторами формування стратегії, мова про які піде далі. Однак важливо усвідомлювати, що різний часовий рівень цілей реформи потребує різної конкретизації. Наприклад, якщо довгострокові цілі можуть лише загалом окреслювати перспективу розвитку судової системи, то короткострокові повинні містити таку деталізацію, щоб не виникало різночитань у їхньому розумінні.

Блок поточного стану контрольних параметрів реформування – сукупність відомостей про реальний стан функціонування судової системи за параметрами, що входять до блоку цілей реформування.

Ці два блоки утворюють взаємозв'язок, в якому кожен із них є упорядкованою множиною інформаційних модулів, що описують ті чи інші параметри функціонування судової системи, які відповідають окремим цілям

реформування. Упорядкованість інформаційних модулів у блоці стану повторює ієрархію блоку цілей. Інакше кажучи, якщо блок цілей реформування – це перелік того, чого бажаємо, то блок стану реформування – це перелік того, що ми можемо. Окрім характеристики аспектів дійсного (реального) стану функціонування судової системи як об'єкту реформування, блок стану повинен містити оцінку наявних ресурсів (фінансових, майнових, людських), які можуть бути спрямовані на досягнення поставлених цілей, що має особливу цінність у контексті використання внутрішнього потенціалу судової системи.

Сприйняття суб'єктом реформування стану судової системи завжди не ідеальне через дві обставини: 1) викривлення інформації, що надходить з системи, «шумами» середовища, через яке проходять інформаційні потоки; 2) особливості сприйняття та обробки інформації суб'єктом реформування. Тому блок стану постійно міститиме певну похибку у визначенні справжнього становища, якій відповідає певна об'єктивна невизначеність для суб'єкта реформування. Невизначеність об'єктивна, тобто в принципі не може бути усунена зусиллями суб'єкта [130, с. 15]. Таким чином, планування судової реформи завжди відбувається в умовах певної невизначеності.

Аналіз цих двох блоків інформації за схемою «математичної різниці»: «блок цілей» – «блок стану» дає можливість спрогнозувати та сформувати варіативність відхилень реального процесу реформування від ідеального режиму, передбаченого блоком цілей. Таким чином утворюється інформаційний блок похибки реформування. Він також несе в собі певну невизначеність, успадковану від блоку стану. Інакше кажучи, блок похибки реформування – це перелік можливих недосягнутих цілей реформи, передбачених блоком цілей, внаслідок реального стану ресурсного забезпечення функціонування судової системи.

Блок похибки реформування є запорукою успіху реформи, оскільки дає можливість реформатору оцінити якість та ефективність пропонованих змін у перспективі, а також слугує основою для гнучкості реформи, передбачаючи можливість вибору варіантів та досягнення певних компромісів, а отже, корегування реформи.

2. Наступним ключовим моментом стратегії реформування судової системи є передбачуваність розвитку судової реформи під впливом зовнішнього середовища та внутрішніх зв'язків системи. Дослідження цього елемента потребує використання основ стратегічного менеджменту та стратегічної методології.

Одним із визначень наукового передбачення є його тлумачення як випереджаючого відображення дійсності, ґрунтованого на пізнанні законів природи, суспільства і мислення [131]. Водночас наукове передбачення – це діяльність із застосування окремих методів, прийомів та інструментів, які дають змогу уявляти перебіг процесів і явищ у майбутньому в певній послідовності з установленням чітких взаємозв'язків [471].

Що стосується рівня передбачуваності, то це відносна категорія, що має суб'єктивний характер, оскільки відображає усвідомлену міру здатності розробників стратегії (реформаторів) визначати майбутні зміни судової системи. Незважаючи на суб'єктивізм, рівень передбачуваності залежить від таких об'єктивних обставин, як: рівень нестабільності зовнішнього середовища; прогностична компетентність розробників стратегії; інформаційне забезпечення стратегічного процесу (реформи).

Однак для нас інтерес становить не стільки характер зовнішнього середовища, в якому відбуватиметься реформа судової системи, скільки реакція судової системи на зміни в умовах певного середовища.

Судова система – це відкрита система, тому її розвиток залежить від факторів зовнішнього середовища, які, з огляду на існуючі у науці підходи [72], в контексті нашого дослідження доцільно класифікувати таким чином:

1. Економічні фактори:

- загальний стан економіки держави та розвиток економічних процесів;
- рівень економічної підтримки судової системи;
- рівень доходів та стан зайнятості населення;
- розвиток господарських та інших економічних правовідносин.

2. Політично-інституціональні фактори:

- стабільність інститутів президентства та парламенту;
- державна політика у сфері судової влади;
- регуляторна політика уряду;
- діяльність громадських організацій.

3. Соціально-демографічні тенденції:

– кількість потенційних заявників (структура населення, зміни в окремих групах);

- рівень грамотності, освіти та правової обізнаності населення;
- соціокультурні чинники (традиції, звичаї).

4. Науково-технічні тенденції:

- розвиток електронного документообігу та автоматизація судів;
- вимоги до науково-технічного рівня забезпечення судочинства;
- вимоги до кваліфікації кадрів з урахуванням їх технічних навиків.

5. Геополітичні фактори:

- зміни в адміністративно-територіальному устрої держави.

6. Фактори конкуренції:

- розвиток легітимних форм позасудового врегулювання спорів.

7. Структурні тенденції:

- виникнення та розвиток нових галузей матеріального права;
- диференціація та уніфікація процесів та процедур.

8. Міжнародні фактори:

- укладення/приєднання до міжнародних угод;
- визнання державою юрисдикції міжнародних судів;
- рівень авторитету та впливу міжнародних організацій.

Фактори зовнішнього середовища пов'язані між собою. Цей зв'язок полягає в рівні сили, з якою зміна одного фактора впливає на інші складові. Треба виявити основні тенденції, взаємовплив цих факторів і побудувати тренди їхнього розвитку [197, с. 202] .

Щоб передбачити розвиток судової реформи в контексті певного зовнішнього середовища, слід враховувати такі характеристики:

- ступінь впливу одних факторів зовнішнього середовища на інші;
- різна динаміка та різний темп змін факторів зовнішнього середовища;
- похибка у достовірності інформації про стан зовнішнього середовища.

Цілком зрозуміло, що судова система перебуває у тісному взаємозв'язку із зовнішнім середовищем та є її елементом відносно інших факторів, які у сукупності з нею є складниками метасистеми. Тому слід урахувувати ефект зворотного зв'язку, який неодмінно матиме місце та полягає у тому, що реформи у судовій системі змінять стан та фактори зовнішнього середовища. Для більшої ясності наведемо приклад.

Доктор економічних наук Р. Ф. Пустовіт, аналізуючи інституційні перешкоди національного економічного зростання, один із ключових факторів економічних негараздів у національній економіці вбачає у тому, що серед систем менш сприятливих до позитивної інституційної трансформації виявилася правова система. При цьому найсуттєвіші проблеми, на його думку пов'язані зовсім не з тим, що у процесі правових перетворень у посткомуністичний період застосовувалися ті норми законодавства, які потім виявились недостатньо ефективними, принаймні з економічного погляду. Найважливішою перешкодою в цьому процесі він вбачає «слабкі» інститути систем інфорсменту прав власності та контрактних зобов'язань. Зокрема, частина підприємців (не надто представницька), що наближена до влади, має пріоритетний доступ до ухвалення політико-економічних рішень і використовує судову владу як знаряддя проти економічних конкурентів або політичних супротивників. Сам цей привілейований бізнес не зацікавлений в інституціоналізації стабільних відносин прав приватної власності. Одночасно такий процес призводить до монопольної концентрації фінансових ресурсів, що, само по собі, є небезпекою щодо можливостей отримання політичної та статусної ренти на шкоду одержання інноваційної. У зв'язку з цим реальна незалежність судової влади, яка у практичній діяльності виконує функції незалежного арбітра у сфері захисту прав приватної власності та контрактних зобов'язань, виступатиме інституційним

чинником, що усуне зазначену негативну характеристику та забезпечить позитивну динаміку економічного зростання країни [362].

Наступною об'єктивною складовою, що впливає на рівень передбачуваності розвитку судової реформи є прогностична компетентність розробників стратегії реформи.

Прогностична компетентність розробників стратегії судової реформи залежить від великої кількості різних чинників, оцінка яких виявляється у ретроспективних результатах аналізу прогнозованих характеристик.

У стратегічному менеджменті, основами якого ми керуємося, оцінку прогностичної компетентності розробників стратегії прийнято надавати на основі співставлення прогнозних і фактичних параметрів розвитку підприємства за період, що відповідає певному часовому виміру передбачуваних стратегічних рішень.

Водночас поняття прогностичної компетентності входить в систему загально психологічних категорій і аналізується як властивість особистості, її здібність, як психічний процес, як діяльність.

У сучасній психології під прогностичною компетентністю розуміють здатність особи з високою ймовірністю передбачати хід подій, прогнозувати розвиток ситуацій і власні реакції на них, діяти з часово-просторовим випередженням [260]; це полідетермінована властивість, що в методологічному плані може поєднувати в собі основні види детермінації психічного – фізіологічний, феноменологічний, соціально-практичний та ситуативний, а значить є здатністю людини передбачити хід подій, власних дій, переживань, вчинків оточуючих й, відповідно, будувати діяльність на підставі адекватного ймовірнісного прогнозу [57].

Антиципаційні (прогностичні) властивості мають суттєве значення практично у всіх сферах діяльності людини. Прогнози живої істоти покликані оптимізувати результати її дій. Тому вони адекватні саме тим змінним характеристикам середовища, від яких залежить успіх дії [490].

Тут варто нагадати наш висновок про те, що планування судової реформи завжди відбувається в умовах певної невизначеності. Інакше кажучи, приймаючи рішення щодо реформування судової системи реформатори об'єктивно не можуть бути упевненими в досягненні поставленої мети.

У психології готовність приймати рішення та діяти в умовах невизначеності, тобто готовність до самоконтролю дій при заздалегідь відомій недоступності, браку необхідних орієнтирів, а також готовність покладатися на свій власний потенціал розглядається як схильність особи до ризику [220]. Доцільно процитувати слова відомого радянського психолога Ю. Козелецького, який зауважив: «Найхарактерніша риса ризикованих завдань – наявність невизначеності, тобто того, що результати, отримані особою, яка приймає рішення, залежать від подій, які неможливо передбачити з повною визначеністю» [207, с. 54].

Таким чином, реформування судової системи з точки зору психології є певною мірою ризикованим заходом, а судова реформа – ризикованим завданням.

У межах цієї книги немає потреби та можливості більш детально зупинятись на дослідженні теорії прийняття рішень в умовах невизначеності, оскільки вона є самостійною сферою розвідок психологічної науки, відомою, зокрема, в економічній теорії як «теорія перспектив» А. Тверські та Д. Канемана.

Однак цікавими та важливими для нас є результати досліджень прогностичної спроможності в умовах ризикованої діяльності, які довели, що чим вищий у людини рівень сформованості прогностичної спроможності, тобто чим компетентнішою в прогнозуванні майбутнього є людина, тим меншим є рівень її схильності до ризику [57].

Наведене дає підстави сформулювати побажання щодо наявності високого рівня прогностичної компетентності у розробників стратегії судової реформи.

Нарешті, інформаційне забезпечення стратегічного процесу реформування як об'єктивний фактор, що впливає на рівень передбачуваності розвитку судової реформи, в контексті нашого дослідження ми розглядаємо як: 1) сукупність інформації, необхідної для управління процесом реформування судової системи

та досягнення запланованих цілей; 2) процес отримання, обробки, накопичення та аналізу інформації для прийняття необхідних рішень. Головна мета інформаційного забезпечення полягає у створенні системи взаємопов'язаних і взаємодоповнюваних показників, які дають можливість одержати всебічну кількісну і якісну характеристику стану судової системи, що дозволить забезпечити високий рівень передбачуваності розвитку процесу її реформування.

Тому стан інформаційного забезпечення має відповідати певним кількісним та якісним параметрам. Зокрема, недостатня поінформованість розробників стратегії реформи знижує їх прогностичні можливості, в той час як надмірна кількість інформації може ускладнити її аналіз і призвести до хибних висновків та прогнозів. За таких обставин на перший план виходять вимоги до якості інформації.

Для належного рівня інформаційного забезпечення необхідним є системний підхід і дотримання таких основних принципів:

- забезпечення достовірності інформації, тобто отримання (надходження) її з першоджерел;
- забезпечення об'єктивності інформації, тобто отримання (надходження) її з різних джерел;
- забезпечення оперативності інформації, тобто інформація повинна бути своєчасно надана та оперативно опрацьована;
- забезпечення достатності інформації, тобто формування необхідного масиву релевантної інформації, що дозволить прийняти оптимальні рішення стовно формування стратегії реформи.

Як об'єктивний чинник передбачуваності, інформаційне забезпечення стратегічного процесу реформування судової системи обумовлює необхідність обробки та аналізу інформації у спосіб, про який йшлося вище, що передбачає формування відповідних інформаційних блоків.

Вивчення впливу внутрішніх зв'язків (внутрішнього середовища) судової системи на розвиток судової реформи потребує комплексного аналізу елементів судової системи у їх взаємозв'язку та взаємодії, що дозволить передбачити, як

судова система відреагує на нововведення, що пропонуються їй реформою, а відповідно – ступінь її можливого опору. Цей чинник має важливе значення, оскільки, як ми вже зазначали вище, може або сприяти розвитку запроваджуваних змін, або гальмувати процес реформування. Наприклад, професор Болонського університету Данієла Піана вказує на важливості для судової реформи такого внутрішнього фактора як політика призначення, просування по службі, навчання, оцінки судових кадрів [10].

В історії судової реформи сучасної доби відомі приклади протистояння та несприйняття, ігнорування судовою системою окремих новацій. Так, у 2010 році під час цілеспрямованої кампанії з обмеження повноважень Верховного Суду України відбулося скорочення штатної кількості його суддів із 94-ох до 20-ти осіб. Згідно з положеннями нового законодавства решта суддів повинні були перейти до вищих судів відповідно до своєї спеціалізації. Однак до новоствореного Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, наприклад, з Верховного Суду України перейшло лише чотири судді, а основний склад його суддівського корпусу було сформовано з числа суддів апеляційних та місцевих судів. У листопаді 2011 року набули чинності зміни до закону України «Про судоустрій і статус суддів» й інсинуації навколо чисельного складу Верховного Суду України закінчилися: штатна кількість посад суддів Верховного Суду України була збільшена з 20-ти до 48-ми. Саме стільки суддів на той час фактично обіймали ці посади.

Аналізувати внутрішнє середовище судової системи необхідно з урахуванням тенденцій, що існують у зовнішньому середовищі, тобто враховуючи реалізацію судовою системою можливостей, які надає їй зовнішнє середовище.

Параметри, які беруться до уваги при здійсненні аналізу внутрішніх зв'язків судової системи, в контексті їх впливу на перебіг реформи можуть бути різноманітними залежно від сформульованих цілей реформування відповідно до ієрархії інформаційного блоку цілей. Наприклад, доцільним може бути вивчення судової системи крізь призму внутрішньо-системних функцій: процесуальна

діяльність, управління, кадрова функція, організаційна культура, матеріальне та фінансове забезпечення. В іншому випадку в основу аналізу може бути покладено диференціацію суб'єктного складу судової системи: суди (у їх інстанційній вертикалі та/або за спеціалізацією), судді (у контексті їх належності до відповідних судових інстанцій та/або спеціалізацій), органи суддівського самоврядування, органи судової системи із забезпечувальними функціями, працівники апарату суду. Також раціональним буде вивчення взаємозв'язку та взаємодії інститутів судової системи: принципів організації судової системи, суддівського корпусу, суддівського самоврядування, судового права, прокуратури та адвокатури.

Існують також інші варіанти здійснення стратегічного аналізу внутрішнього середовища судової системи, що можуть застосовуватись окремо або у сукупності.

У результаті проведеного аналізу необхідно синтезувати «сильні» і «слабкі» сторони судової системи. «Сильні сторони» судової системи означають найбільш сприятливі умови для реформування, за яких існує найбільша ймовірність доволі легкого та швидкого досягнення поставленої мети. «Слабкі сторони», навпаки, – найменш сприятливі для реформування умови, зокрема й ті, за яких судова система може чинити найбільший опір змінам.

У поєднанні з ієрархією блоку цілей реформування за формулою «ціль ↔ умови внутрішнього середовища», «сильні» та «слабкі» сторони судової системи дають можливість визначити найоптимальнішу черговість реалізації запланованих змін.

Окремої уваги потребує питання впливу суб'єктивних факторів на формування стратегії реформи судової системи.

Їх роль у передбаченні розвитку реформи досить влучно характеризують слова відомого у сфері стратегічного менеджменту теоретика та практика Р. Коха: «Між мисленням і дією, між аналізом і спостереженням, між логічними моделями і досвідом, між теорією та інтуїцією існує симбіоз. Зрештою, рішення,

як правило, приймаються інтуїтивно. ...Якби це було не так, усі проблеми вирішувалися б за допомогою математики» [222, с. 108].

Суб'єктивною, зокрема, є природа такого об'єктивного параметру, як бюджет реформи, оскільки його розмір визначається управлінським рішенням, що приймається з урахуванням бюджетних можливостей держави. Бюджет реформування є окремим коригуючим чинником у формуванні стратегії судової реформи та має неабияке значення.

Реформування судової системи вимагає від реформаторів продуманого розподілу ресурсів між різними елементами чи функціональними сферами системи відповідно до цілей реформи згідно з їх ієрархією в інформаційному блоці цілей реформування. Неадекватність ресурсного забезпечення стратегічно значимих цілей судової реформи не лише погіршує реалізацію стратегії реформування, а й загрожує її успіху в багатьох аспектах. Наприклад, недостатнє фінансування може ускладнити і уповільнити (затягнути) процес реформування, в той час як надмірне забезпечення коштами може призвести до їх неефективного використання та не виправдати сподівання щодо очікуваних результатів. Тому у випадку недостатнього фінансування кошти повинні розподілятися за тим же принципом, що лежить в основі формування блоку цілей, тобто пропорційно до сформованих пріоритетних напрямів.

Суб'єктивізм у формуванні стратегії судової реформи природно обумовлюється характеристиками осіб, причетних до планування реформи, оскільки стратегія є частиною складною структури прийняття управлінських рішень.

В теорії державного управління виокремлюють такі основні суб'єктивні чинники, що впливають на процес прийняття управлінських рішень, а отже, – на формування стратегії реформи [507]:

1. Освіта і професійний досвід. Це один із найважливіших чинників, оскільки освіта дозволяє людині побачити більше альтернативних можливостей дії.

2. Психологічні особливості, які для управлінців переходять у категорію закономірностей. Серед них доцільно звернути увагу на такі:

- більшість осіб, приймаючи управлінське рішення, переоцінюють свої здібності та можливості в прогнозуванні бажаних результатів, і чим складнішою є ситуація, тим помітніше це виявляється;

- досить часто особи, які приймають управлінські рішення, вважають проблеми, що виникли, або такими, що становлять небезпеку, або такими, що створюють нові можливості для розвитку, що ґрунтується на переоцінюванні чи недооцінюванні наявної інформації;

- коли вибір із низки можливостей уже зроблено, він стає домінуючим як переконання, що призводить до втрати інших суттєвих можливостей;

- вибірковість сприйняття призводить до того миттєвого упізнання керівниками будь-яких ознак, що підкріплюють їхні стереотипи, які вони організовують відповідно до своїх переконань, створюючи таким чином перешкоди для відкритої комунікації. І тому вони часто зупиняються на уже апробованому раніше рішенні, відмовляючись від аналізу інших альтернатив;

- для людей властиво у стані напруги, невпевненості або стомленості зосереджувати свою увагу на найменшому обсязі доступної інформації; у такій ситуації особи, які ухвалюють рішення, автоматично реагують лише на один (нерідко випадковий і не найголовніший) елемент ситуації;

- схильні до авторитаризму керівники здатні беззастережно вірити в традиційні цінності, не сприймати новаторства та інновацій [20].

3. Підходи до прийняття рішень. У процесі будь-якого прийняття рішення, як правило, можуть бути використані: інтуїція, судження чи раціональність.

4. Особистісні риси особи, яка приймає рішення, що є основою для поділу управлінських рішень на урівноважені, імпульсивні, ризиковані, інертні, обережні та раціональні.

5. Статева відмінність. Виявляється за багатьма показниками, зокрема, ставленням до кількості варіантів рішення, інтуїцією, логікою, умовами, коливаннями щодо сумніву, зовнішніми і власними думками та почуттями,

послідовністю і наполегливістю у досягненні цілей, схильністю до самоаналізу і незалежністю, обережністю, адекватністю сприйняття об'єктивних зв'язків, здатністю абстрагуватися тощо.

6. Схильність до прийняття політичних рішень, що призводить до лобіювання інтересів окремих груп.

7. Схильність до бюрократичного стилю управління, тобто прийняття не оптимальних управлінських рішень, а тих, що забезпечують збереження власного статусу.

Зазначені характеристики суб'єктивного обумовлюють не лише вибір стратегії судової реформи в контексті передбачення її розвитку, а й охоплюють весь процес реформування на усіх його етапах.

Таким чином, суб'єктивне бачення рівня передбачуваності розвитку судової реформи під впливом зовнішнього середовища, внутрішніх зв'язків системи, з урахуванням можливостей бюджетного забезпечення процесу реформування, в основі якого – аналіз об'єктивних чинників, є визначальним при формуванні стратегії судової реформи.

3. Принциповим у формуванні стратегії судової реформи є питання про темп її реалізації.

У неоінституціональній теорії існує два підходи щодо швидкості впровадження змін: шокова терапія та градуалізм.

Шокова терапія – радикальна одночасна зміна системи інститутів. Зазвичай, мова йде про безпосереднє запозичення інститутів з більш розвинутої системи шляхом прийняття відповідних законів. Той факт, що «вони вже довели свою ефективність», є основою для невиправданих сподівань [330, с. 131].

Альтернативна – градуалістська – точка зору передбачає повільне, послідовне, крок за кроком проведення реформ. Градуалізм віддає перевагу поступовому запровадженню змін за умови збереження державного регулювання значної частини суспільних процесів і системи пом'якшувальних соціальних заходів [49, с. 51].

Обидва підходи мають свої переваги та недоліки. Щоб їх навести, ми скористаємося результатами аналізу, проведеного С. Кравченком, який узагальнив існуючі в науці погляди на це питання [224].

Зокрема, аргументами на користь шокової терапії слугують такі характеристики:

- зменшення у супротивників реформи часу на те, щоб консолідуватися і протистояти змінам;
- скорочення болісного для населення перехідного періоду;
- забезпечення суспільної довіри до змін за рахунок чіткого розриву з минулим;
- підвищення сталості нової суспільної системи і зменшення можливостей для корупції і паразитичної поведінки завдяки швидкому комплексному реформуванню;
- досягнення бажаного ефекту реформ шляхом перевищення порогових значень певних параметрів;
- уникнення втрат, пов'язаних з одночасним функціонуванням старих і нових суспільних відносин.

Недоліками шокової терапії є такі положення:

- виникнення тривалої суспільної нестабільності, якщо наявні параметри суспільної системи далекі від бажаної рівноваги;
- виникнення жорсткого конфлікту нових формальних інститутів зі старими неформальними нормами і правилами, тому спроби одразу запровадити бажані суспільні моделі у відмінне середовище, як правило, закінчуються невдало, через відторгнення людьми таких нововведень, хоча й об'єктивно прогресивних, унаслідок консервативності суспільної свідомості;
- у багатьох випадках дуже болісні соціальні наслідки, що викликають масове невдоволення і, як наслідок, значне загострення політичної ситуації;
- програш значних груп населення в перехідний період, нерідко протягом тривалого часу, у тому числі таких, які спроможні уповільнити або навіть блокувати зміни;

- недостатні можливості для оцінки проміжних результатів реформи, корекції помилок і пошуку кращих варіантів, що зумовлює небезпеку потрапляння системи в неефективні стійкі стани.

Перевагами градуалістського підходу до темпів реформування вважаються такі:

- уникнення значних соціальних потрясінь, втрат у процесі реформ і стійких неефективних суспільних станів за умови правильної реалізації обраної стратегії;
- великі можливості суспільства пристосовуватися до нових умов;
- менші одночасні потреби ресурсів на впровадження реформ, ніж під час швидких змін, за рахунок розподілу ресурсів поетапно, що зменшує максимальні навантаження на державний бюджет;
- мінімізація або уникнення програшу значних груп населення, що зменшує опір реформам;
- хороші можливості здійснювати оцінку проміжних результатів реформ та, у разі потреби, коригувати їх подальше впровадження, уникаючи догматизму.

Серед основних недоліків градуалізму відзначають:

- велику складність координації реформ, оскільки масштабні зміни охоплюють широке коло напрямів у різних сферах, а проміжні етапи за цими напрямками часто відрізняються в часі, але без вирішення проблеми координації порушується системність реформ, а отже, знижується їх ефективність;
- потребу значної управлінської спроможності держави здійснювати довгостроковий реформаторський курс;
- достатній час для супротивників реформ згуртуватися та чинити опір змінам;
- досить гострі проблеми співіснування старих і нових суспільних відносин у перехідний період, оскільки недоліки обох типів відносин часто взаємопідсилюються.

Обидва варіанти темпу впровадження реформ мають своїх прибічників та противників. Однак, як зазначає В. М. Полтеровіч, успішні приклади масштабного застосування шокової терапії досить рідкісні [330, с. 133]. Він,

зокрема, виявився стійким прибічником градуалістського підходу, розвинувши в його межах ідеї стратегії «вирощування» інститутів та стратегії проміжних інститутів.

Так, стратегія «вирощування» інститутів (за В. М. Полтеровічем) певною мірою є противагою шокової терапії, оскільки передбачає цілеспрямовану підтримку природної еволюції існуючого інституту, що був раніше трансплантований або створений, або ж виник у процесі розвитку вітчизняного інституціонального середовища. Відповідно до цієї стратегії там, де це можливо, необхідно зберігати старі інститути, доки не буде налагоджена робота нових. Співіснування старих та нових інститутів є передумовою інституціональної конкуренції, яка дозволяє виявити переваги інституціональної інновації або обумовлює необхідність відмови від її впровадження. При цьому наявність старого інституту суттєво мінімізує втрати у разі невдалої інновації [330, с. 134 – 135].

Перевагою стратегії «вирощування» інститутів є широкі можливості для адаптації та коригування в процесі природного розвитку інституту, недоліком – низька швидкість перетворень, що збільшує ймовірність виникнення лобі, зацікавленого у зупинці процесу. Тому стратегія «вирощування» інститутів у чистому виді рідко буває перспективною. Більше шансів на успіх у стратегії, яка передбачає управління «вирощуванням», що досягається шляхом поступової зміни екзогенних параметрів [328].

Стратегія проміжних інститутів, окремими компонентами якої є кероване «вирощування», конструювання, трансплантація та інституціональний експеримент (поодиночі чи у комбінації), передбачає формування ланцюжка інститутів, що ведуть до поставленої мети, враховуючи поточні умови та досягнуті результати на кожному етапі реформи. Стратегія проміжних інститутів є найбільш складною та гнучкою, оскільки послуговується широким спектром інструментарію реформування. Розвиток інституту при цьому обумовлюється не лише зовнішніми факторами, а й внутрішньою логікою саморозвитку: кожен інститут впливає на масову культуру і людський капітал, створюючи умови для

впровадження більш передових форм. Призначення проміжних інститутів може полягати не в тому, щоб бути «паростками» більш сучасних форм, а в тому, щоб, пом'якшивши обмеження, сприяти впровадженню ефективних інститутів. Іноді проміжні інститути виконують обидві функції.

При формуванні стратегії проміжних інститутів важливу роль відіграє метод витіснення, який передбачає запровадження нового, більш ефективного у перспективі інституту, не ліквідовуючи старий, та конструюючи систему таким чином, щоб забезпечити можливість управління параметрами, спрямована зміна чи «природня» еволюція яких, зрештою, призводить до витіснення старого інституту новим. У перехідний період, як і у попередньому випадку, обидва інститути конкурують і доповнюють один одного, формуючи проміжне інституційне середовище та полегшуючи адаптацію суб'єктів до нових правил [330, с. 57, с.136 – 137].

Екстраполяція вищевикладених положень у площину вітчизняної судової системи дозволяє нам зробити такі висновки.

По-перше, існуючий досвід судових реформ свідчить про відсутність у їх розробників усвідомлення значимості темпу реалізації судової реформи та його ролі у виборі оптимальної стратегії реформування. Хаотичність, непослідовність, безсистемність реформаторських дій у досліджуваній сфері є підтвердженням цьому.

По-друге, у більшості випадків процес реформування судової системи України з огляду на темп реалізації змін можна охарактеризувати як шокową стратегію трансплантації інститутів із дуже короткими часовими вимірами. Порівняно «свіжим» прикладом зазначеного є реформування кримінального судочинства із набранням чинності КПК України 2012 року. Зокрема, введення в кримінальний процес ряду прогресивних, до того часу невідомих національній судовій системі інститутів (інститут слідчого судді, інститут укладення угод тощо) носило шоківий (у прямому сенсі цього слова) характер, не передбачаючи для суб'єктів цієї сфери діяльності достатнього часу та можливостей для адаптації. Внаслідок цього ідеологія та логіка КПК України в процесі

правозастосування в окремих випадках були спотворені. Ось як з цього приводу висловилися експерти Центру політико-правових реформ: «...прийняти новий КПК важливо, але значно важливіше навчитися правильно його застосовувати. А тут потрібно змінювати підходи до роботи й навіть у чомусь ламати себе. Поки що про це люблять говорити з трибун, але на практиці кардинальних змін у свідомості головних учасників процесу не помічено. Тим, хто давно працює в системі, важко перевчитися під нові правила. Ці люди просто прагнуть нові положення накласти на свою стару практику або намагаються злегка її моделювати. Дехто продовжує працювати по-старому. Маніпуляції із законом, обмеження прав людини, які ми відзначаємо у своєму звіті, — це все результат спотвореної практики застосування нових норм» [200].

Однак слід зазначити, що іноді в процесі судової реформи мало місце застосування градуалістського підходу, зокрема, стратегії вирощування інститутів. Як приклад можна назвати запровадження у судову систему та розвиток сучасних інститутів апеляції та касації, які були передбачені Конституцією України 1996 року та реалізовані у вітчизняному судоустрої та судочинстві під час так званої «малої судової реформи» 2001 року, в подальшому видозмінювались та модифікувались під впливом різних факторів, які ми розглядали у цьому підрозділі.

У будь-якому випадку, як зауважив академік О. Т. Богомолів, неможливо віддати перевагу шоківій терапії або градуалізму без аналізу специфічних умов конкретної країни [49, с. 49–50]. Тому вибір темпу реформування судової системи повинен ґрунтуватися на ретельному аналізі інституціонального середовища, в якому планується здійснення реформи.

4. Невід’ємною методологічною засадою формування стратегії реформування судової системи має бути принцип суспільної ціни судової реформи.

На переконання Ю. Сурміна та М. Туленкова, ціна реформ залежить від ступеня «наси́льства» над людьми через руйнування старих соціальних норм і цінностей, інститутів і організацій тощо. Таким чином, чим більшою є різниця

між бажаним і дійсним і чим сильнішими є намагання влади швидко подолати цю різницю, тим вищою є ціна реформ [465, с. 119].

Під ціною судової реформи ми розуміємо співвідношення (дисбаланс) позитивних і негативних наслідків від реформування судової системи як для самої системи, так і для суспільства як метасистеми, невід'ємною частиною якого вона є.

Полярність результатів реформування повинна оцінюватися з урахуванням аналізу можливих соціальних, політичних, економічних, морально-психологічних та інших досягнень і втрат від реформування. При цьому слід усвідомлювати, що різні суб'єкти по-різному оцінюють досягнення та невдачі перетворень. Те, що може бути позитивним для суб'єктів судової системи, суспільством може оцінюватись вкрай негативно і навпаки.

Прикладом зазначеного є запровадження в судовій системі інституту люстрації на підставі Закону України від 16 вересня 2014 року «Про очищення влади» [161] та фактично Закону України від 08 квітня 2014 року «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [153]. Його позитивне сприйняття громадськістю є прямо протилежним ставленню до цього нововведення суддівського корпусу. І справа тут не лише в якості зазначених нормативних актів, а й у протистоянні інтересів.

Враховуючи зазначене, слід наголосити на тому, що однією з головних характеристик судової системи є її соціальна зорієнтованість: вона виникає у соціально організованому суспільстві, змінюється залежно від потреб суспільства [265] та на вимогу суспільства. Тому інтереси суспільства є первинними порівняно з інтересами суб'єктів судової системи. Тому під час оцінювання ймовірних наслідків судової реформи (її ціни) пріоритетними мають бути інтереси суспільства.

Разом із тим, як зазначає В. М. Полтеровіч, явне домінування позитивного чи негативного ставлення до інституціональної зміни є важливим сигналом для проектувальника реформ. Крім того, емпіричне дослідження ставлення суб'єктів

до впровадження тих чи інших інститутів відображає еволюцію масової культури, яка відіграє вирішальну роль в реформаційних процесах [330, с. 68].

5. Ефективна стратегія судової реформи повинна передбачати організацію діалогу між представниками різних соціетальних груп для пошуку рішень, найбільш близьких до консенсусу.

Здавалося б, це простий і зрозумілий посил. Однак за своїм змістовним навантаженням він являє собою складну та ємку конструкцію правовідносин між представниками різних сфер діяльності.

Центральною фігурою у цій конструкції є державна влада в особі відповідних органів – як ініціатор, розробник та реалізатор судової реформи. Тому на ній лежить відповідальність за належну організацію діалогу та комунікацію, що сприятимуть вибору оптимальної стратегії реформування судової системи. Відсутність ініціативи з боку державної влади означатиме небажання пошуку компромісів та прагнення втілити в судовій системі власні меркантильні інтереси.

Діалог же у цьому випадку буде формою участі громадянського суспільства у політичному процесі прийняття рішень. Так, за визначенням Кодексу належної практики громадської участі у процесі прийняття рішень, прийнятого в жовтні 2009 року Конференцією міжнародних неурядових організацій, за ступенем інтенсивності у процесі прийняття рішень діалог є третім рівнем громадської участі та розглядається як надзвичайно цінний метод, що являє собою двостороннє обговорення певної сфери спільних інтересів (діалог взаємодії) або обговорення широкого політичного порядку денного (широкий діалог). Форми діалогу можуть бути різними – від відкритих слухань до регулярних чи спеціально скликаних засідань [262].

Під комунікацією ми розуміємо процес пошуку порозуміння та згоди, а отже, досягнення результату [246, с. 8]. Зважаючи на сферу та суб'єктів реформування, за змістом має місце політико-владна комунікація.

Коло суб'єктів, яких необхідно залучити для конструктивного діалогу з питань формування стратегії судової реформи, може бути диференційовано.

Наприклад, фахівці виокремлюють декілька активних суб'єктів політико-владної комунікації:

- власне політична сфера суспільства: держава і всі її інститути, що повинні інформувати суспільство про свої дії для того, щоб суспільство схвалило і визнало їх як легітимні;
- недержавні установи, політичні партії, громадські організації та об'єднання; юридичні особи і, звичайно, громадяни;
- засоби масової інформації, в яких піднімаються й обговорюються питання державної політики, які впливають і на суспільство в цілому, і на політичну сферу [239].

Для цілей нашої роботи, враховуючи потенційний внесок у розробку стратегії судової реформи, зазначену класифікацію суб'єктів комунікації доцільно конкретизувати таким чином:

1. Органи державної влади:

- суб'єкти судової системи;
- органи виконавчої влади (наприклад, Міністерство юстиції України).

2. Недержавні інституції:

- наукові установи та науковці;
- громадські організації;
- міжнародні установи, фонди;
- громадяни.

3. Засоби масової інформації.

Домінуюча роль у цій градації відводиться суб'єктам судової системи та науковцям. Перші мають право відстоювати свої інтереси та бути почутими представниками законодавчої та виконавчої влади. В цьому випадку матиме місце таке явище як лобіювання. Як зазначають автори науково-практичного посібника «Комунікації судової влади», заперечувати можливість судової влади лобіювати свої інтереси в органах законодавчої і виконавчої влади означало б відмовити судовій владі реалізувати надане демократією право [246, с. 89]. Підтримуючи цю тезу, зауважимо, що обстоювання власних інтересів

представниками судової влади саме в процесі обговорення кола питань реформування судової системи є цілком доречним, виправданим та взаємно корисним.

Науковці спроможні забезпечити наукове підґрунтя судової реформи. Використання наукового потенціалу дозволить сформувати стратегію реформування судової системи на основі прогресивних тенденцій соціального розвитку та його закономірностей. Як зауважив Г. В. Осіпов, «будь-яка програма, як привабливо вона не виглядала б, не маючи наукового підґрунтя, виявляється зрештою черговою утопією чи соціальним міфом. І тому в результаті може мати такі руйнівні наслідки, про які ніхто і подумати не міг» [301, с. 33]. Зазначене підтримується й в експертному середовищі, про що свідчать результати проведеного нами анкетування (додаток Д).

Загалом діалог широкого кола суб'єктів із державною владою з питань реформування судової системи є ефективним способом впливу на формування стратегії судової реформи та її розвиток. В процесі обміну думками, аргументами на користь своїх позицій, досягається консенсус та порозуміння, які є запорукою досягнення поставлених судовою реформою цілей.

Засоби масової інформації (ЗМІ) у процесі формування стратегії судової реформи виконують особливу функцію. Це зумовлено не лише розвитком інформаційного суспільства, а й зростанням ролі мас-медіа у політичних процесах.

Поширюючи будь-яку інформацію політичного змісту, ЗМІ беруть участь у процесі політико-владної комунікації, сприяють формуванню суспільної думки з приводу того чи іншого явища та впливають у такий спосіб на трансформацію суспільної свідомості. Тому вони здатні забезпечити підтримку суспільством будь-яких політичних ідей та рішень або ж навпаки – надати їм негативного забарвлення та спричинити опір їх реалізації.

На думку депутата бундестагу від Соціал-демократичної партії Німеччини, Карстена Шнайдера, публічна презентація важливих політичних рішень стала у сучасній Німеччині, мабуть, важливішою, ніж їх зміст. Тому, наприклад,

одночасно з розробкою будь-якого законопроекту варто задуматися про можливість його «збуту» на медійному ринку. Перш за все необхідно вирішити, де найбільш ефективно розмістити відповідне політичне повідомлення, щоб здобути визнання та публічне схвалення [81].

Нагадаємо, що судова реформа є політичним рішенням у суспільно значимій сфері, тому її позитивне сприйняття суспільством є дуже важливим. Громадська підтримка мінімізує спротив опонентів реформи, а отже, підвищить її шанси на успіх.

Саме тому державна влада повинна вживати заходів щодо популяризації судової реформи шляхом проведення інформаційно-роз'яснювальної кампанії. ЗМІ є найкращим у цьому випадку інструментарієм, що пов'язано з особливостями політичного впливу мас-медіа. Зокрема, до таких відносять: непомітність впливу і, як наслідок, менший опір йому (чи навіть його відсутність); глобальність і швидкість розповсюдження; здатність робити об'єктом розгляду будь-яке суспільне чи особисте явище; опосередкування політичної поведінки людей – сучасна людина отримує політичну інформацію найчастіше через ЗМІ та на її основі формує власні судження, робить висновки, які мотивують її дії [324, с. 227].

Крім того, існує ще декілька суттєвих аргументів на користь партнерства державної влади та ЗМІ у процесі розробки судової реформи [67].

1. ЗМІ – джерело інформації. Для влади мас-медіа є цінним постачальником потрібної інформації як офіційного, так і неформального характеру; механізмом отримання та оприлюднення актуалізованої інформації; інструментом політичних технологій та засобом масового політичного маніпулювання. Аналітичні огляди, інтерв'ю, статті, результати опитувань тощо з питань функціонування судової системи містять інформацію різного змісту, що в сукупності дає уявлення про реальний стан речей у сфері судової влади. У свою чергу ЗМІ озвучують суспільству наміри та демонструють реальні дії влади у цій сфері.

2. ЗМІ – сигнальна структура. За допомогою ЗМІ публічно озвучуються проблеми, що існують у судовій системі, які потребують уваги та втручання

влади: наприклад, колізії у законодавстві, його застарілість, невідповідність судової практики, існування перешкод у доступі до правосуддя тощо. Влада ж за допомогою мас-медіа озвучує власні прогнози розвитку судової системи, скеровуючи таким чином правосвідомість громадськості. Найпростішим прикладом цього є висвітлення ЗМІ законопроектної діяльності з питань функціонування судової системи.

3. ЗМІ – майданчик для дискусій суб'єктів діалогу. ЗМІ сприяють взаємодії усіх вищеперерахованих суб'єктів комунікації. Вони створюють простір для артикуляції різних суспільних інтересів та позицій, для альтернативних політичних, наукових і громадських ідей, надаючи можливість виражати представникам різних прошарків власний погляд на події та їх оцінку. Критика та поради, дискусії та обговорення є необхідним супроводом процесу досягнення компромісу.

4. ЗМІ – суб'єкт координації. ЗМІ узгоджують дії влади з іншими учасниками комунікації, формуючи сприятливі умови для діалогу. Прикладом цього є організація заходів (круглих столів, конференцій, прес-сніданків тощо), за участю представників законодавчої, виконавчої, судової влади, наукових та міжнародних установ, громадських організацій, під час яких обговорюються актуальні питання діяльності судової влади.

5. ЗМІ – інструмент обґрунтування та оприлюднення політичних рішень (судової реформи). Це забезпечує легітимність політичного процесу загалом і рішення про реформування судової системи, зокрема, та формує лояльність населення до влади й підтримку пропонованих у судовій системі новацій.

6. ЗМІ – засіб впливу на владу. За допомогою ЗМІ суспільство має можливість контролювати дії влади в процесі реалізації судової реформи, інформуючи широкий загал про хід її розвитку та надаючи можливості для конструктивної критики.

Наведені аргументи свідчать про необхідність активного залучення ЗМІ в процес реформування судової системи та формування стратегії судової реформи.

Підсумок зазначеного найкраще відображено у цитаті з Білої книги з питань європейського управління: «... Демократія залежить від можливостей людей брати участь у публічних дебатах. Для цього вони повинні мати доступ до достовірної інформації... і можливість на різних етапах контролювати політичний процес» [11].

Узагальнюючи вищевикладені міркування щодо формування стратегії і тактики судової реформи, необхідно наголосити, що лише критичний аналіз сукупності розглянутих нами факторів та прагматичний підхід осіб, які розробляють реформи, дозволять сформувати оптимальну траєкторію розвитку процесу реформування судової системи та досягти поставленої мети.

1.5. Судова реформа та стабільність судової системи

Розглядаючи багатогранність судової реформи як явища, в процесі якого в судовій системі поступово накопичуються нові елементи, вона набуває нових властивостей, змінюється, ми не можемо оминати увагою питання співвідношення реформування судової системи з її стабільністю. Остання традиційно сприймається як неодмінна умова всіх форм соціальної взаємодії та безпеки її суб'єктів. Тому є потреба з наукової точки зору з'ясувати, чи не виключають ці поняття одне одного, враховуючи, що у філософії стабільність визначається як незмінність, сталість, а термін «стабільність» походить від латинського «*stabilis*», що в перекладі означає стійкий, незмінний.

Л. М. Москвич вважає, що стабільність судової системи як соціального інституту полягає у: а) збереженні функції судової системи як основного механізму вирішення правових конфліктів у суспільстві; б) забезпеченні її для належного функціонування ресурсами; в) формуванні ефективної внутрішньої структури цієї системи. Водночас, розглядаючи стабільність судової системи як принцип, його зміст науковець вбачає у відносній незалежності останньої від будь-якого зовнішнього впливу, тобто здатності судової системи зберігати свої сутнісні властивості, які роблять її саме системою, незважаючи на коливання (реформи, контрреформи, зміни суспільного ладу тощо). Ключовими

змістовними елементами принципу стабільності судової системи, на її думку, є:

- а) стабільність правової визначеності, яка передбачає стабільність законодавства про судоустрій та незмінність організаційної структури протягом тривалого часу;
- б) цілісність; в) стійкість функціонування [270].

Ми ж вважаємо, що стабільність судової системи за змістом є широкоформатним поняттям та може розглядатися у різних площинах.

Тому, не оспорюючи наведених положень, які є цілком справедливими, для викладення нашого розуміння змісту поняття «стабільність судової системи» звернемося до основ соціології.

Соціальна стабільність – це така стійкість соціальних структур, процесів і відносин, яка при всіх змінах зберігає їх якісну визначеність і цілісність як таких. Вона складається з трьох рівнів: 1) внутрішньої стабільності соціальних систем; 2) стабільності взаємозв'язків і взаємодії соціальних систем між собою; 3) стабільності всього суспільства, яку визначають як соціетальну стабільність. Тому стабільне суспільство – це суспільство, яке розвивається і водночас зберігає свою стійкість, суспільство, в якому налагоджений процес і механізм змін, що зберігає його стабільність, виключає таку боротьбу соціальних сил, яка призводить до розхитування самих засад суспільства [304, с. 632 – 633].

Соціальна стабільність, зазначає А. Ш. Руді, передбачає стійкий стан суспільства, який дозволяє йому ефективно функціонувати і розвиватися в умовах зовнішнього та внутрішнього впливу, зберігаючи при цьому свою структуру та основні якісні параметри [429]. Цей стан, на думку В. Бурдова, може забезпечуватися лише за умови, якщо під постійним або змінним впливом зовнішнього або внутрішнього середовища внутрішні або зовнішні параметри системи змінюються не суттєво протягом відносно тривалого проміжку часу, значимого для системи [58, с. 33].

Оскільки судова система як соціальна система є елементом метасистеми – суспільства, зазначене повною мірою стосується і її. Тобто можна сказати, що стабільна судова система – це система, яка розвивається, зберігаючи водночас,

свою цілісність, стійкість, та передбачає налагоджений механізм змін, що дозволяє зберігати засади її функціонування у суспільстві.

Таким чином, стабільність судової системи характеризується такою тріадою: цілісність, стійкість та розвиток.

Цілісність є характерною ознакою будь-якої соціальної системи та фіксує об'єктивну форму існування явищ (їх існування як єдиного цілого). Цілісність системи прийнято розглядати у взаємозв'язку зі ще однією істотною рисою будь-яких систем – інтеграцією, яка передбачає процес і механізм об'єднання явищ як частин системи. Ціле (система), об'єднуючи в собі різні елементи, завжди набуває нових властивостей, аніж ті, що притаманні її частинам. Саме в цьому і проявляється інтегральний ефект. Ці нові властивості, притаманні системі як єдиному цілому, називаються системними, або інтегральними властивостями.

Отже, цілісність судової системи як складова стабільності означає збереження за будь-яких умов її системних властивостей. Оскільки саме вони роблять взаємопов'язану та взаємообумовлену сукупність елементів власне системою.

У науковій літературі існують різні підходи щодо диференціації інтегральних властивостей судової системи.

Наприклад, І. В. Пранглішвілі вважає, що до ознак, які характеризують судову систему як системне явище, можна віднести: 1) штучність (судова система створена людиною); 2) цілеспрямованість (утворена задля реалізації конкретної функції – розв'язання юридичних конфліктів); 3) ієрархічність (структурованість; судова система побудована за різними рівнями); 4) відкритість (взаємодія з навколишнім середовищем); 5) складність (складається з декількох елементів, але підлягає опису); 6) рівновага (якщо зміни проходять одночасно у двох протилежних напрямках, то на певному рівні вони компенсуються); 7) стабільність [348, с. 50 – 54].

М. О. Колоколов системні властивості судової системи поділяє так: 1) внутрішні (єдність і чіткість в усвідомленні суддівським корпусом природи судово-організаційних правовідносин, їх ролі у суспільстві, складовою якої є

наявність у судової системи виключної компетенції на вирішення соціальних конфліктів; унікальні судово-владні правовідносини – судова творчість; служіння суспільним цілям; баланс повноважень у досягнутій рівновазі між різними гілками влади); 2) зовнішні (самостійність та незалежність). Окремою системною ознакою судової системи він називає її здатність до внутрішнього самоуправління [211, с. 246 – 248].

На думку Л. М. Москвич, гносеологічними ознаками судової системи, які характеризують її системну природу є: 1) соціальна зорієнтованість; 2) відкритість; 3) цілеспрямованість; 4) стабільність; 5) структурованість; 6) цілісність; 7) єдність; 8) самостійність; 9) незалежність [265].

Незважаючи на велику кількість наукових підходів, істотним для нашого дослідження є те, що кожна з виокремлених інтегральних властивостей судової системи є гарантією її цілісності. Крім того, вони взаємно обумовлюють одна одну. Для більшої ясності продемонструємо зазначене на прикладі такої системної властивості, як цілеспрямованість, яку як характеристику судової системи одностайно виокремлюють всі цитовані вище науковці.

Сказати, що мета (ціль) існування судової системи – це розв’язання соціальних конфліктів, означає значно спростити існуючу природу її цілеспрямовування.

Змістовне призначення судової влади, а отже, і судової системи залежить від стану і характеристик соціальних систем більш високого рівня: держави, суспільства в цілому. Суб’єктивні уявлення про потреби, заради задоволення яких існує суд, в кінцевому результаті визначаються загальними світоглядними установками суспільства, цінностями, які воно сповідує [211, с. 241].

Зазвичай офіційне визначення мети судової системи міститься в конституції конкретної держави. Україна не є винятком. Цю мету можна охарактеризувати як мету–завдання, формулювання та зміст якої залежить від уявлень розробників нормативних актів про судову систему. А постановка завдань обумовлює діяльність по її досягненню. І у цьому процесі суб’єкти судової системи переслідують власні інтереси, намагаючись задовольнити свої вузькі потреби.

Хоча інтереси суб'єктів системи можуть бути різними і навіть протилежними, виникає певна складова, яка позначається як ціль–орієнтація. В ній проявляються цілеспрямовані властивості людського фактору системи. І врешті-решт, кожній організації притаманна така характеристика системи, як прагнення зберегти рівновагу у взаємодії з навколишнім середовищем, забезпечити свою цілісність. Звідси і бере початок ціль самої системи.

Ця градація цілей судової системи вказує на те, що остання орієнтована на досягнення не лише «зовнішніх» цілей, а й на вирішення внутрішньо-системних завдань.

Водночас взаємозв'язок і взаємозалежність цілей судової системи (від меншого до більшого, від цілей–орієнтацій до цілей–завдань і навпаки) забезпечують і гарантують її цілісність.

Наведений приклад слугує основою для ще одного вагомого висновку: системоутворюючий процес має зворотний зв'язок: елементи судової системи, об'єднуючись завдяки своїм взаємозв'язкам та взаємодії в одне ціле як системне явище, генерують появу нових властивостей, які не притаманні їм окремо. Ті ж, у свою чергу, забезпечують існування явища як єдиного цілого, що дає підстави називати його системою.

Цілісність судової системи передбачає також її функціонування як єдиного механізму здійснення правосуддя в державі. Тут ми поділяємо точку зору Л. М. Москвич, на думку якої специфіка функціонування судової системи полягає у тому, що її цілісність забезпечується процесуальними способами – шляхом перегляду судових рішень, ухвалених судом першої інстанції. Таким чином, пише вона, дотримання цілісності досліджуваної системи здійснюється шляхом встановлення процесуальних взаємовідносин між її елементами. Такий висновок науковець робить, аналізуючи функціонування моноцентричних, біцентричних та поліцентричних судових систем. Із посиланням на інших науковців зазначається, що у випадку поліцентричної моделі для збереження цілісності судової системи необхідно також здійснити розмежування компетенції між вищими органами кожної гілки судової влади. Може бути також створено

єдиний дорадчий орган для координації непроцесуальних дій вищих судів і забезпечення єдиного розуміння чинного законодавства, однакового і правильного його застосування, як це зроблено, наприклад, у Німеччині [270].

Однак наведене, на нашу думку, потребує уточнення.

Так, в основі забезпечення цілісності судової системи у процесуальний спосіб, тобто шляхом перегляду судових рішень, лежить не що інше, як ієрархічна побудова судової системи, яку суб'єкти системи не можуть уникнути при організації колективних дій, спрямованих на реалізацію загальних цілей. Ієрархія виступає як узагальнена функція спільної діяльності у вигляді координації, початку загального процесу, інтеграції індивідуальних дій у ціле. У такому сенсі вона передбачає розподіл повноважень між суб'єктами судової системи як по «горизонталі», так і по «вертикалі», забезпечуючи тим самим цілісність самої системи.

Таким чином, ієрархічна побудова судової системи, яка також виокремлюється як її самостійна інтегральна властивість, гарантує її цілісність.

Слід також зауважити, що позапроцесуальні зв'язки у судовій системі, хоч і є похідними від процесуальних, відіграють не менш важливу роль у забезпеченні її цілісності, адже мова йде не лише про суди як елементи судової системи. Тому ключовим моментом у питанні забезпечення цілісності судової системи як складової її стабільності є наявність різних видів взаємозв'язків та взаємодії елементів системи.

Стійкість судової системи є наступною складовою її стабільності. Стійкість як характеристика будь-якої системи розглядається у різних значеннях: 1) як здатність системи зберігати свій поточний стан незалежно від впливу чинників зовнішнього середовища; 2) як властивість системи повертатися до попереднього стану після завершення впливу, що вивів її з цього стану; 3) як властивість системи дотримуватись заданого режиму функціонування, не зважаючи на вплив на неї біфуркації.

Варто звернутись до визначення стійкості системи, яке «синтезував» В. В. Артюхов, проаналізувавши чотири десятки його значень, що існують у

різних науках. На його думку, найбільш загальне поняття «стійкості», яке характерне для всіх без винятку систем та з якого виводяться всі інші її тлумачення, полягає у визначення стійкості як властивості системи співпадати за ознаками до і після змін, викликаних дією факторів [35, с. 97].

При застосуванні цього терміну у будь-яких сферах загальним моментом є інтуїтивне усвідомлення того, що слово «стійкість» означає «дещо (наприклад, система) здатне пристосовуватись до змін у навколишньому середовищі і, як і раніше, зберігати приблизно ту ж саму поведінку протягом певного періоду часу». Тобто на перший план виходять адаптивні можливості системи. За визначенням І. В. Пранглішвілі, система не може існувати в даних умовах, якщо вона не пристосована до цих умов. А система, не здатна порівняно швидко пристосуватися до нових умов середовища, зникне [348, с. 88].

Соціологію адаптації систем представлено досить широкою теоретичною базою, яку становлять концепції зарубіжних та вітчизняних науковців. У загальному ж розумінні процес адаптації соціальних систем розглядають як послідовність взаємопов'язаних між собою змін, специфічна особливість яких полягає у збереженні життєздатності системи та усуненні дисбалансу між нею та зовнішнім середовищем, що змінилось.

Використовуючи категорії загальної теорії систем, адаптацію соціальних систем розглядають також як один із перехідних процесів, оскільки вона, по-перше, є реакцією на зовнішній вплив, по-друге, виглядає як послідовність взаємозв'язаних між собою змін, по-третє, відбувається протягом певного часу до моменту досягнення деякої стабілізації стану соціальної системи.

Існування процесу адаптації пов'язано з неминучістю виникнення циклу дій, що здійснюються соціальною системою [473]:

- 1) розпізнанням та усвідомленням неузгодженості між зовнішнім середовищем та системою;
- 2) прийняттям відповідного рішення щодо усунення неузгодженостей;
- 3) виконанням рішення, оцінкою досягнутого результату та коректуванням рішення.

Ці дії повторюються декілька разів доти, поки не буде досягнуто потрібного співвідношення між станом соціальної системи та середовищем, достатнього для життєздатності першої.

Тривалість процесу адаптації залежить від того, як довго і скільки разів будуть здійснюватись дії циклу: тобто скільки пройде часу доти, поки не буде усунено неузгодженість, що виникла.

Визнання неминучості виникнення адаптації соціальної системи, пише Є. В. Толкачова, при будь-якій зміні середовища та похідних від неї внутрішньосистемних змінах дозволяє усвідомити той факт, що адаптація накладає певні обмеження на можливості соціальних систем. Таким чином, швидкодія систем буде визначатися швидкодією адаптації, яка істотно впливає на тривалість процесів перетворень соціальної системи. Тому при цілепокладанні тих чи інших перетворень необхідно враховувати швидкість адаптації соціальної системи і обирати таку швидкість наростання зовнішнього впливу, щоб вираженість соціальної адаптації була найменшою [473].

У контексті нашого дослідження цей висновок має неабияке значення. Адже передумовою судової реформи здебільшого є дисбаланс між існуючим станом судової системи та умовами зовнішнього середовища. А описані вище цикли дій, що здійснюються соціальною системою, досить органічно співвідносяться з етапами реформування судової системи, які ми розглядали. Звідси можна зробити висновок, що судова реформа є механізмом адаптації судової системи до змінних умов зовнішнього середовища. У такий спосіб судова система забезпечує свою стійкість. Тому при плануванні судової реформи, формуванні блоку цілей, а особливо – виборі темпу її впровадження слід враховувати адаптивний потенціал судової системи, щоб не перевищити його межу. Інакше може бути порушено стійкість судової системи, як і будь-якої системи, оскільки зміна її стану відбуватиметься миттєво, стрибкоподібно. Слідуючи логіці Є. В. Толкачової, як результат адаптації судової системи шляхом реформування слід розглядати досягнення нею стабільного стану.

Досліджуючи стійкість соціальних систем як категорію соціального порядку, який виступає основою інтеграції суб'єктів будь-якого рівня в систему та є комплексом функціональної, інституціональної та організаційної матриць, що накладаються одна на одну, І. В. Демічев дійшов висновку, що вона визначається трьома факторами. По-перше, наскільки відповідає соціальний порядок умовам існування соціальної системи – якщо він не адекватний, то система або розпадається, або змінюється. По-друге, наскільки узгоджені його компоненти – якщо організації, інститути і функції суперечать один одному хоча б в якійсь частині, соціальна система неефективно використовує свої ресурси, а значить, ослаблена. Якщо ж узгодження матриць порушено суттєво, відтворення соціальної системи стає неможливим. Нарешті, по-третє, наскільки соціальний порядок відрефлексований і виражений в культурі – впливає на усвідомлення соціальними суб'єктами мети та сенсу порядку, а значить, на прагнення його дотримуватись та відтворювати [116, с. 136].

У цьому контексті ключовою для забезпечення стійкості соціальної системи з точки зору її порядку є інституціональна матриця, оскільки саме в її межах організовується соціальна практика суб'єктів, безпосередньо в ній суб'єктами втілюються ідеали культури та виконуються функції. Функціональна матриця є швидше результатом рефлексії суб'єктів, певною абстракцією, що слугує моделлю для формування функціональних колективних суб'єктів чи організацій. Організаційна матриця складається на основі інституціональної та вибудовується під конкретні потреби соціальної системи [116, с. 136].

Застосовуючи цей висновок у контексті судової системи, можемо стверджувати, що визначальним для її стійкості є баланс параметрів інституціонального, організаційного (структурного) та функціонального характеру.

Організаційна структура судової система повинна задовольняти потреби її інститутів, забезпечуючи тим самим ефективність функціонування судової системи.

Л. М. Москвич з цього приводу зазначає, що у багатьох випадках загальна стійкість системи підвищується із зростанням кількості її елементів лише за умови, що таке збільшення не призводить до зменшення структурної цілісності системи. Кількість елементів судової системи має бути чітко визначеною, з урахуванням потреб конкретної країни, кількості населення та адміністративно-територіального устрою. Це стосується як вертикальної побудови судової системи, так і горизонтальної. Кожен новий елемент судової системи перед упровадженням має бути оцінений на предмет його доцільності й ефективності, щоб уникнути зайвих елементів у судовій системі [265].

У теорії соціальних систем побутує думка, що найбільш стійкою є система, яка організована у формі піраміди або ж трикутника. Саме ієрархічно організовані у такій формі вони є найбільш стійкими [270]. Як і у більшості країн світу, судова система України (у її вузькому розумінні як системи судів) наразі організована пірамідально за схемою, в основі якої – суди першої інстанції, далі – апеляційні суди, ще вище – вищі спеціалізовані суди і на вершині – Верховний Суд України. З цієї точки зору є підстави говорити про її відносну стійкість.

Однак ми не можемо залишити поза увагою факт існуючої у вітчизняному судоустрої дисгармонії, що полягає в неузгодженості існуючої чотириланкової системи судів із передбаченими принципом інстанційності трьома судовими інстанціями. Це суперечить існуючим в природі та теорії систем законам композиції, пропорційності та гармонії, що визначають оптимальне співвідношення між елементами системи, між системою та її частинами, створюючи потрібні композиції та пропорції як у середині системи, так і по відношенню до зовнішнього середовища, та забезпечуючи таким чином життєздатність та стабільність системи. У науковій літературі з питань судоустрою неодноразово піднімалось питання щодо необхідності організації судоустрою за формулою «суд однієї ланки = одна судова інстанція». Це правило для побудови системи судів загальної юрисдикції є доцільним із багатьох причин: 1) робить судоустрій максимально зрозумілим та доступним для населення; 2) є економічно виправданим, слугуючи пересторогою для існування чи

запровадження «зайвих» елементів; 3) сприяє оптимізації функціонування системи судів, забезпечуючи чіткість у визначенні їх компетенції; 4) збалансовує судову систему, гармонічно поєднуючи інститути оскарження судових рішень, організацію системи судів і функції судів.

Відсутність балансу в організації судової системи, низька ефективність її окремих елементів, невідповідність інституціональній структурі можуть негативно позначитися на стійкості судової системи. Так, негативне ставлення більшості населення до представників органів судової влади не сприяє ефективному вирішенню завдань судової системи, що характерно нині для України.

Неодмінною умовою стабільності судової системи є її розвиток, оскільки, як було зазначено, стабільність досягається не за рахунок незмінності чи нерухомості, а завдяки умілій реалізації необхідних змін. Можна сказати, що зміни, які сприяють розвитку судової системи, є необхідною умовою та елементом її стабільності. Тому реформування судової системи, як механізм запровадження змін, забезпечує її розвиток. У цьому сенсі реформування є запорукою стабільності судової системи. Розглянемо цю гіпотезу більш детально, щоб з'ясувати, що означає розвиток для судової системи.

У науці існує безліч визначень категорії «розвиток», які відрізняються залежно від сфери та предмету дослідження.

У загально-філософському розумінні категорія «розвиток» означає процес, що характеризується трьома взаємопов'язаними ознаками: незворотністю (постійність процесів накопичення кількісних та якісних змін протягом певного проміжку часу), спрямованістю (напрямок, в якому відбувається накопичення) та закономірністю (процес накопичення не випадковий, а необхідний). Характерною властивістю розвитку є проміжок часу, протягом якого відбувається розвиток, оскільки лише з його плином можна прослідкувати ланцюжок змін, які є складовою розвитку. Результатом процесу розвитку визнається новий якісний, а іноді й кількісний стан об'єкту (наприклад, системи).

Соціологічне розуміння розвитку передбачає наявність його критеріїв та показників, серед яких виокремлюють такі: 1) структурне ускладнення об'єкта (як правило, більш складні за своєю структурою об'єкти є більш розвиненими); 2) ускладнення характеру чи видозміна функцій об'єкта; 3) підвищення результативності, ефективності та конкурентоспроможності соціальних інститутів. Соціальний розвиток передбачає також збільшення можливостей для задоволення численних потреб різних груп населення та окремих індивідів.

Економісти під розвитком розуміють унікальний процес трансформацій відкритої системи в просторі і часі, який характеризується перманентною зміною глобальних цілей її існування шляхом формування нової дисипативної структури і переведенням у новий атрактор функціонування [366, с. 108].

Н. В. Касьянова, досліджуючи діалектику категорій розвитку підприємства, наукові підходи до вивчення причин розвитку системи об'єднала у чотири групи. До першої групи віднесено погляди дослідників, які пов'язують розвиток системи із реалізацією поставлених цілей. Ця точка зору ґрунтується на поведінці соціальних, людських систем. І причиною такого розвитку є потреби і бажання людей. Друга група науковців розглядає розвиток як наслідок процесу адаптації до середовища. Така поведінка властива більшою мірою біологічним (соціальним) системам. Третя група вчених вважає, що джерелом розвитку є суперечності, які виникають в системах. Вирішення протиріч – це розвиток. Четверту групу представлено поглядами на розвиток як прагнення досконалості, прогресу. На жаль, результати змін часто стають зрозумілими тільки після завершення події. Іноді замість прогресу відбувається регрес. Розвиток може бути як прогресивним, так і регресивним і виражатися в еволюційній або революційній формах [197, с. 95].

Слід зауважити, що у контексті реформування судової системи її розвиток може бути лише еволюційним (як ми зазначали раніше, реформування заперечує можливість революційних перетворень у системі). Тому його можна охарактеризувати як поступовий процес незмінного, постійного збереження старого, «цінного» в новому, що відображає напрям переходу від попереднього

стану до якісно нового на основі послідовної реалізації ланцюга діалектичних заперечень. Це також дає змогу констатувати, що в процесі розвитку судової системи має місце механізм збереження як інструмент підвищення її стійкості.

Безпосередня ж екстраполяція викладених положень стосовно причин розвитку систем у площину нашого дослідження щодо судової системи наводить нас на думку про те, що ці причини є змінною величиною і жодним чином не заперечують одна одну. Так, якщо розглядати розвиток судової системи як процес, що триває протягом певного періоду часу, то причини, які спонукають систему до розвитку, можуть бути різними на кожному часовому проміжку.

Наприклад, розвиток судової системи України на початку 90-их років ХХ століття був спричинений необхідністю пристосування, в першу чергу, до нових умов зовнішнього середовища, таких як: кардинальні зміни у політичній і економічній системах країни, у суспільній свідомості населення, зародження основ громадянського суспільства. Подальший розвиток судової системи, нормативно вираженим поштовхом до якого можна вважати прийняття Конституції України, а також ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, був зумовлений необхідністю реалізації судовою системою заявленої мети – стати ефективним механізмом захисту прав людини. Прагнення наблизити судовий захист до стандартів доступності, справедливості, ефективності, професіоналізму є тим бажанням досконалості, що обумовлює розвиток судової системи на сучасному етапі її функціонування.

Розвиток судової системи завжди передбачає зміни у ній. Однак не всі зміни передбачають розвиток. Так само не завжди розвиток є прогресом, хоча досить часто ці терміни вживаються як синоніми. Прогрес означає вдосконалення, покращення.

З позиції системного підходу системний прогрес досягається на основі докорінного удосконалення організації, що значить перехід до нових, більш ефективних принципів загальної конструкції системи, до оптимізації основних параметрів системи, до створення резервних структур, що підвищують надійність систем, і до фундаментального зростання економічності систем. Системний

прогрес характеризується виникненням таких структурних і функціональних змін, які сприяють удосконаленню організації самої системи. Прогрес відбувається в цьому випадку шляхом удосконалення не лише окремих елементів і частин системи, але й системи як цілого [348, с. 88]. Зазвичай прогресивні зміни супроводжуються ускладненням системної організації. Однак в окремих випадках наслідком прогресивного розвитку може бути спрощення певних інститутів системи.

Так, існуюча судова система України є прикладом того, як із плином часу внаслідок цілеспрямованих змін ускладнювалася її структурна складова. Еволюція поглядів на принципи побудови системи судів (інстанційність, територіальність та спеціалізацію), розвиток засадничих положень щодо незалежності та самостійності судової влади, орієнтир на європейські стандарти правосуддя у сукупності з іншими чинниками спричинили перетворення в організації судової системи, внаслідок яких виникли нові види судочинства (наприклад, адміністративне), нові елементи судоустрою (наприклад, вищі спеціалізовані суди), нові інститути (наприклад, інститут слідчого судді у кримінальному процесі), нові види судових процедур (наприклад, наказне провадження в цивільному процесі чи кримінальне провадження на підставі угод) тощо. Усе це свідчить про «продвинутість» сучасної судової системи. Крім того, структурні ускладнення судової системи породжують збільшення кількості взаємозв'язків із елементами зовнішнього середовища, які у свою чергу, дозволяють судовій системі легше пристосовуватись до змінного середовища, забезпечуючи у такий спосіб її стійкість, а отже – стабільність.

Водночас прогрес у судовій системі не завжди є результатом ускладнення її структури. Зокрема, відмова від обов'язкового дотримання процедури досудового врегулювання спору, що існувала в господарському судочинстві до 2002 року, та подальша фактична атрофія цього інституту сприяли розвитку змісту права особи на судовий захист, а разом з ним – категоріям доступності правосуддя. Так само спрощення процедур розгляду окремих категорій справ (наказне провадження у цивільному процесі) дає змогу зробити механізм захисту прав осіб більш

ефективним. Тобто прогресивні зміни судової системи в цих випадках відбулися внаслідок спрощення, а не ускладнення її елементів.

При реформуванні судової системи, як і політичної, економічної, соціальної систем, найбільш ефективними визнаються гомеостатичні принципи і механізми управління. Гомеостаз передбачає збереження та розвиток найважливіших параметрів системи, порушення яких призводить до втрати нею стійкості та життєздатності. Для судової системи такими, зокрема, є самостійність і незалежність, які в доктрині вивчаються як основоположні принципи судової влади, її невід’ємні атрибути, а також легітимність. Остання свідчить про ступінь довіри суспільства до судової системи, а отже, – виправданість її існування. Саме ці характеристики забезпечують підтримку життєздатності судової системи. Тому розвиток судової системи повинен відбуватися не лише в контексті їх дотримання, а й у контексті прогресу означених параметрів.

Таким чином, розвиток судової системи можна охарактеризувати як поступові якісні зміни її інституціональних, структурних і функціональних елементів у часі, які забезпечують удосконалення організації та функціонування судової системи загалом, зберігаючи її системні параметри, за рахунок взаємодії системи з елементами зовнішнього середовища та використання її внутрішнього потенціалу. Судова реформа у цьому сенсі є каталізатором розвитку судової системи.

Розглянута тріада елементів стабільності судової системи дає можливість говорити про їх тісний взаємозв’язок і взаємообумовленість: розвиток судової системи забезпечує її стійкість, а динамічна стійкість сприяє збереженню цілісності судової системи та слугує основою для її модернізації, що в сукупності забезпечує стабільність судової системи.

Наведене також свідчить про існування стабільності судової системи у трьох іпостасях: інституціональній, організаційній та функціональній.

Інституціональна стабільність судової системи передбачає відносну константність основоположних інститутів судової системи у процесі їх взаємозв’язку та взаємодії. У цьому сенсі її ознаками, але не винятковими, є

стабільність принципів судової системи, стабільність судової процедури, стабільність судової практики.

Під стабільністю принципів судової системи ми розуміємо стале існування у судовій системі таких ідей, які, концентруючи найважливіші сутнісні характеристики судової системи, слугують фундаментом для її організації та функціонування та пронизують усі системні взаємозв'язки «по горизонталі та вертикалі».

З одного боку, принципи судової системи відображають об'єктивні властивості, обумовлені закономірностями розвитку цього інституту, а з іншого – віддзеркалюють суб'єктивне сприйняття інститутів судової системи у суспільстві: соціальну цінність, авторитетність рішень, мету запровадження і соціальні очікування.

Ми свідомо не вдаємося в полеміку, яка існує в науці, щодо визначення та класифікації принципів судової системи чи судової влади. Різняться думки вчених також і з приводу конкретизації таких принципів. Наприклад, В. В. Городовенко основоположними принципами судової влади вважає: справедливість, верховенство права, законність, самостійність, незалежність, повноту, транспарентність та гуманізм [98, с. 91 – 205]. Л. М. Москвич вважає, що доцільно виокремлювати лише чотири фундаментальні принципи судової системи, які розкривають її сутнісні характеристики: верховенство права, рівність, доступність, справедливість [266, с. 43]. Для цілей же нашого дослідження істотне значення має факт незмінності їх існування в судовій системі як «абсолютного начала», як ідеальних характеристик, до яких прагне судова система в своєму організаційному та функціональному аспекті.

Стабільність судової процедури як підсистеми судової системи пов'язана із реалізацією останньою завдання щодо «необхідності упорядкувати за допомогою спеціальних юридичних засобів певну частину відносин, які опосередковують вирішення та усунення правових аномалій (відхилень у нормальному розвитку суспільних відносин, що зумовлені різними об'єктивними та суб'єктивними факторами)» [247, с. 62 – 66].

Стабільність судової процедури означає відносну незмінність у правовій формі вирішення спірних правовідносин та розв'язання конфліктів. Основоположною цінністю стабільності судової процедури є право особи на справедливий судовий розгляд. Людина повинна бути впевнена, що у разі виникнення конфлікту її право на судовий захист буде реалізовано за допомогою легального, легітимного та передбачуваного механізму.

Стабільності судової процедури сприяє тенденція уніфікації (від лат. *unus* (*uni*) – один, *facere* – робити – приведення до одноманітності, єдиної форми або системи), яка останнім часом характерна для процесуальної науки. Ще В. О. Рязановський у свій час наголошував на тому, що «наука процесу єдина» [431, с. 31].

У процесуальному праві уніфікація розглядається у двох аспектах:

а) як вертикальний, інтегруючий процес, тобто закріплення єдиних засад правового регулювання процесуальних відносин (надання йому однакового «звучання», тональності) із подальшою диференціацією та конкретизацією правового регулювання (тобто спеціалізацією);

б) як антитеза спеціалізації, що передбачає усунення особливого в правовому регулюванні. За такого підходу стає можливим висновок про «стандартизацію» всіх видів процесів, запровадження для них правової «уніформи» без огляду на особливості матеріально-правових відносин, в яких виникає правовий конфлікт [45, с. 22].

Академік Ю. М. Грошевий із цього приводу писав: «Важливою тенденцією розвитку сучасного процесуального законодавства, на нашу думку, повинна стати уніфікація процесуального регулювання, її узгодження, гармонізація, інтеграція правової регламентації, тобто процес підпорядкування форми і змісту законодавства з метою досягнення термінологічної і смислової єдності та узгодженості в рамках декількох процесуальних галузей права. Уніфікація слугуватиме проявом удосконалення самої форми правового регулювання. Роль уніфікуючого акта можуть виконати Основи процесуального права України, в яких повинні бути закріплені загальні принципи процесів і їх правовий зміст,

джерела правового регулювання, роль судового прецеденту, загальні поняття; співвідношення імперативних і диспозитивних начал, основні положення теорії доказів, порядок перегляду рішень, а також загальні для всіх галузей положення, що стосуються захисту прав і законних інтересів учасників процесу» [109].

Уніфікованість засадничих положень галузей процесуального права «цементує» судову процедуру, гарантуючи її стабільність.

Стабільність судової практики є неодмінною умовою ефективного функціонування судової системи та змістовною складовою принципу правової визначеності (певності), що знайшов свій розвиток у судових рішеннях Європейського суду з прав людини та розглядається як фундаментальний аспект верховенства права. Цей принцип, який іноді іменують юридичною безпекою (англ. legal security), або правовою стабільністю (нім. Rechtssicherheit), – широка концепція, стрижнем якої є передбачуваність [322, с. 178].

На думку лауреата Нобелівської премії Фрідріха Гайєка, саме передбачуваність є основним способом, яким верховенство права захищає свободу: вона дає можливість людям планувати свої дії і діяти, знаючи, що може стати приводом для застосування правового примусу. В цьому сенсі неефективною буде правова система, одночасно невизначена і непередбачувана. Невизначена правова система, яка, однак, буде передбачуваною, хоч би чим ця передбачуваність зумовлювалася, все одно захищатиме правову свободу [257].

Тому сутність конструкції «стабільність судової практики» можна передати за допомогою концепту, згідно з яким інший елемент судової системи – судові тлумачення, що має місце в процесі правозастосування при ухваленні судових рішень, а отже, – і самі рішення суду повинні бути розумно передбачуваними. У цьому сенсі стабільність судової практики дає змогу передбачити застосування судом права в конкретній ситуації.

На переконання професора Л. Вільдхабера, колишнього Голови ЄСПЛ, вирішення аналогічних справ по-різному може призвести до порушення законних очікувань осіб, які звертаються за судовим захистом [66].

Солідарна з ним і Л. М. Москвич, на думку якої суди не можуть змінювати встановлену інтерпретацію закону, оскільки цим порушується принцип обґрунтованості очікувань. На практиці це означає: якщо суди змінюють тлумачення закону, вироблене під час практики, або якщо вони приймають протилежні рішення, то обґрунтовані очікування громадян щодо того, як їм варто поводитися, зазнають краху [269].

Якщо дотримуватись цієї логіки, стає очевидним, що від стабільності судової практики залежить авторитет судової системи. Тому вона є визначальною у збереженні такого параметру судової системи, як її легітимність.

Організаційна стабільність судової системи характеризує судову систему з точки зору відносної сталості її організаційної структури, яка, в свою чергу, передбачає дві складові: 1) стабільність законодавства у сфері судової влади; 2) незмінність протягом тривалого часу судоустрою держави. Оцінка обох елементів є відотною та суттєво залежить від часового параметру, особливо для України як держави, що розвивається.

Так, якщо звернути увагу на прийняття найбільш доленосних для вітчизняної судової системи нормативних актів (ними, на нашу думку, є: Концепція судово-правової реформи 1992 року, Конституція України 1996 року, Закон України «Про судоустрій України» 2002 року, Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» 2006 року, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 року, Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» 2015 року, закони України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року), то стає очевидно певна закономірність щодо періодичності, з якою судова система України зазнає змін, а саме один раз у 4 – 5 років. Цей факт спонукає до висновку, що Україна лише знаходиться у пошуку оптимальної для неї моделі судової системи.

І, нарешті, функціональна стабільність судової системи полягає у можливості судової системи функціонувати відповідно до своєї основної мети.

Такою є забезпечення стійкості суспільства шляхом усунення відхилень його елементів і груп від формально встановленого ціннісно-нормативного порядку [266, с. 56]. Стабільність реалізації судовою системою своїх функцій потребує належного ресурсозабезпечення (матеріального, інформаційного, кадрового) та використання власного потенціалу системи. Останнє передбачає зростання ролі суддівського самоврядування у розвитку судової системи, а також ефективну кадрову політику.

Водночас, як зазначає Л. М. Москвич, стійкість функціонування судової системи в умовах правової держави, що стала на шлях розвитку, нестабільності нормативної бази й суспільних відносин у цілому вимагає надання додаткових можливостей цій системі, зокрема щодо: а) інформаційно-аналітичного забезпечення; б) внутрішнього регулювання; в) корекції законодавства шляхом ініціювання змін у ньому. Для цього науковець пропонує: 1) аналогічно представнику Президента України у Верховній Раді України запровадити інститут представника Верховного Суду України у парламенті, що сприятиме координації діяльності судової та законодавчої влади; 2) щодо фінансування судової системи передбачити «захищені» статті витрат Державного бюджету України; 3) привести оплату праці суддів у пропорційну відповідність із оплатою праці народних депутатів України, що допоможе забезпечити баланс матеріальних статків представників обох гілок влади та надасть адекватне місце судовій гілці влади в ієрархії системи державного управління [266, с. 158].

На нашу думку, стабільність функціонування судової системи потребує такого інструментарію: 1) стабільні джерела бюджетного фінансування судів і висока оплата праці суддів; 2) розвиток законодавчих положень про незалежність та імунітет суддів; 3) ефективний механізм виконання судових рішень; 4) дієвість принципу правової визначеності.

Використання положень соціологічної науки, про які йшлося на початку цього підрозділу, дозволяє нам також виділити рівні стабільності судової системи: 1) внутрішня стабільність судової системи (стабільність її елементів);

2) стабільність внутрішніх зв'язків і взаємодії елементів судової системи між собою; 3) стабільне функціонування судової системи як єдиного цілого.

Диференціація цих рівнів стабільності судової системи може слугувати основою для диференціації основних груп факторів, що їх забезпечують. Безперечно, що як і стабільність кожної системи, стабільність судової системи визначається перш за все її внутрішніми та зовнішніми факторами. До внутрішніх факторів стабільності судової системи належать такі: професійність суддівського корпусу, ефективне адміністрування у судах, розвинуте суддівське самоврядування тощо. Разом із тим стабільне функціонування судової системи залежить від зовнішнього впливу на судову систему, чинниками якого є політична стабільність суспільства, державна політика в сфері судової влади, фінансове, матеріально-технічне та кадрове забезпечення судової системи тощо. Означені фактори стабільності судової системи перекликаються з тими, що підлягають урахуванню при формуванні стратегії судової реформи та розглянуті нами у попередньому підрозділі цього дослідження.

Підсумовуючи викладені міркування, слід наголосити, що стабільність судової системи досягається не за рахунок незмінності чи статичності, а завдяки умілій реалізації необхідних змін та управлінню цим процесом. З огляду на це реформування судової системи як механізм запровадження прогресивних змін, який забезпечує її розвиток, є необхідною умовою життєдіяльності судової системи.

Судова реформа є тим інструментарієм, що дозволяє судовій системі адаптуватися до змінних умов зовнішнього середовища, забезпечуючи таким чином її цілісність, стійкість та розвиток, які є невід'ємними складовими стабільності судової системи.

Висновки до Розділу 1

1. Понятійно-категоріальний апарат вітчизняної юридичної науки налічує чималу кількість різних за змістом визначень дефініції «судова система», що

обумовлюється множинністю існуючих у філософському вимірі та в загальній теорії систем визначень поняття «система» залежно від контексту, сфери знань та мети дослідження. Досліджуючи різні варіанти тлумачень поняття «судова система», обстоюється думка, що вони не суперечать один одному, а лише розкривають зміст цієї категорії на різних рівнях наукового пізнання. У зв'язку з цим запропоновано авторське розуміння дефініції «судова система» з позиції трьох рівнів, де кожен наступний рівень включає попередній як складову частину. Так, перший рівень – традиційний, охоплює формально-легальне розуміння судової системи як організованої сукупності судів, що визначається нормативно-правовими актами, і змістовно відповідає вживаному терміну «судоустрій». Другий рівень передбачає вузьке розуміння судової системи крізь призму її суб'єктного складу – органів, які реалізують судову функцію. На цьому рівні до судоустрою долучаються так звані «інфраструктурні органи», які у сфері судової влади реалізують забезпечувальні функції, та охоплюються поняттям «судовий лад». І, нарешті, на третьому рівні поняття «судової системи» сприймається у широкому розумінні як соціальний відкритий об'єкт, що уособлює та відображає цілісний комплекс правових інституцій, через які реалізується судова влада, їх різноманітних взаємозв'язків, а також взаємодію з соціетальним середовищем, в якому функціонує судова система.

2. Судова реформа є поліструктурним явищем, елементи якого охоплюються предметом вивчення різних наук, тому її дослідження потребує застосування міждисциплінарного підходу. Саме останній дав змогу сформулювати авторське визначення судової реформи як складової державної політики, що передбачає заплановані цілеспрямовані зміни (перетворення) у судовій системі держави, які продукуються владою з метою вдосконалення її функціонування, зумовлені необхідністю адаптації судової системи до змінних умов зовнішнього та внутрішнього середовища, реалізуються відповідно до обраної політиками стратегії та потребують відповідного ресурсного забезпечення. В ідеалі судова реформа повинна реалізовуватися з дотриманням принципів мети, ціни, засобів, стабільності, альтернатив, відповідальності та правових гарантій і відповідати

таким характеристикам, як прогресивність, прогнозованість, цілеспрямованість, наукова обґрунтованість, гнучкість, мотивованість, змістовність, послідовність і незворотність.

3. Судова реформа як складний процес умовно керованих перетворень у сфері судової влади повинна здійснюватися поетапно та планомірно на основі певної стратегії з урахуванням існуючих у певний час розвитку держави обмежень (політичних, економічних, ресурсних, темпоральних тощо). Це обумовлює необхідність вибору індивідуальної моделі реформування судової системи України. Проте вітчизняним реформаторам властиве надмірне захоплення таким способом реформування як запозичення зарубіжного досвіду – окремих інститутів судової влади та правосуддя (трансплантація інститутів), при застосуванні якого існує висока ймовірність відторгнення чи дисфункції цих інститутів.

Аналіз генези судової реформи у сукупності з доробком інституціональної економіки дозволив виявити у судовій системі такі види трансплантаційних дисфункцій: 1) атрофія і переродження інституту; 2) активізація альтернативних інститутів і відторгнення; 3) інституціональний конфлікт. Головна небезпека їх виникнення та існування полягає у тому, що судова система може потрапити в інституціональну пастку (неефективну, але стійку норму поведінки), яка перешкоджатиме її еволюційному розвитку та ефективному функціонуванню.

4. Стратегія судової реформи повинна бути зорієнтована на досягнення цілі, що зумовлює необхідність дотримання певного алгоритму при її розробці. Зокрема, його обов'язковими системними компонентами мають стати: 1) аналіз інформації, яку пропонується розглядати за блоками: (а) блок цілей реформування, (б) блок поточного стану контрольних параметрів реформування, (в) блок похибки реформування; 2) передбачуваність розвитку судової реформи під впливом зовнішнього середовища та внутрішніх зв'язків системи; 3) темп реалізації; 4) суспільна ціна судової реформи; 5) наявність діалогу між представниками різних соціетальних груп із залученням ЗМІ.

5. Судова реформа є гарантією стабільності судової системи, що обумовлено такими аргументами: 1) стабільність судової системи досягається не за рахунок незмінності чи статичності, а завдяки умілій реалізації необхідних змін та управлінню цим процесом; 2) судова реформа сприяє системоутворюючому процесу, який забезпечує цілісність судової системи; 3) реформування судової системи є механізмом запровадження змін, забезпечуючи її розвиток, що є необхідною умовою життєдіяльності судової системи; 4) судова реформа є механізмом адаптації судової системи до змінних умов зовнішнього середовища, що дозволяє їй зберігати свою стійкість. Тому в авторському розумінні стабільність судової системи постає як характеристика системи, що розвивається, зберігаючи водночас, свою цілісність, стійкість, та передбачає налагоджений механізм змін, що дозволяє зберігати засади її функціонування у суспільстві.

У свою чергу, цілісність судової системи як складова стабільності означає збереження за будь-яких умов її системних властивостей. Оскільки саме вони роблять взаємопов'язану та взаємообумовлену сукупність елементів власне системою. Важливим є те, що системоутворюючий процес має зворотний зв'язок: елементи судової системи, об'єднуючись завдяки своїм взаємозв'язкам та взаємодії в одне ціле як системне явище, генерують появу нових властивостей, які не притаманні їм окремо. Ті ж, у свою чергу, забезпечують існування явища як єдиного цілого, що дає підстави називати його системою.

Визначальним для стійкості судової системи є баланс параметрів інституціонального, організаційного (структурного) та функціонального характеру. Організаційна структура судової системи повинна задовольняти потреби її інститутів, забезпечуючи тим самим ефективність функціонування судової системи. Тому досі в організації вітчизняного судоустрою є актуальною формула «суд однієї ланки = одна судова інстанція». Це правило для побудови системи судів загальної юрисдикції є доцільним із багатьох причин: 1) робить судоустрій максимально зрозумілим та доступним для населення; 2) є економічно виправданим, слугуючи пересторогою для існування чи запровадження «зайвих» елементів; 3) сприяє оптимізації функціонування системи судів, забезпечуючи

чіткість у визначенні їх компетенції; 4) збалансовує судову систему, гармонічно поєднуючи інститути оскарження судових рішень, організацію системи судів і функції судів.

Розвиток судової системи в контексті її реформування повинен носити еволюційний характер, постаючи як поступовий процес незмінного, постійного збереження старого, «цінного» в новому, що відображає напрям переходу від попереднього стану до якісно нового на основі послідовної реалізації ланцюга діалектичних заперечень. Тому в процесі розвитку судової системи повинен закладатися механізм збереження як інструмент підвищення її стійкості. Таким чином, розвиток судової системи можна охарактеризувати як поступові якісні зміни її інституціональних, структурних і функціональних елементів у часі, які забезпечують удосконалення організації та функціонування судової системи загалом, зберігаючи її системні параметри, за рахунок взаємодії системи з елементами зовнішнього середовища та використання її внутрішнього потенціалу. Судова реформа у цьому сенсі є каталізатором розвитку судової системи.

6. Стабільність судової системи доцільно розглядати у трьох іпостасях: інституціональній, організаційній та функціональній.

Інституціональна стабільність судової системи передбачає відносну константність основоположних інститутів судової системи у процесі їх взаємозв'язку та взаємодії. У цьому сенсі її ознаками, але не винятковими, є стабільність принципів судової системи, стабільність судової процедури, стабільність судової практики.

Організаційна стабільність судової системи характеризує судову систему з точки зору відносної сталості її організаційної структури, яка, в свою чергу, передбачає дві складові: 1) стабільність законодавства у сфері судової влади; 2) незмінність протягом тривалого часу судоустрою держави. Оцінка обох елементів є відотною та суттєво залежить від часового параметру, особливо для України як держави, що розвивається.

Функціональна стабільність судової системи полягає у можливості судової системи функціонувати відповідно до своєї основної мети. Стабільність реалізації судовою системою своїх функцій потребує належного ресурсозабезпечення (матеріального, інформаційного, кадрового) та використання власного потенціалу системи.

7. Аналіз наукового доробку соціологічної науки дозволяє виділити рівні стабільності судової системи: 1) внутрішня стабільність судової системи (стабільність її елементів); 2) стабільність внутрішніх зв'язків і взаємодії елементів судової системи між собою; 3) стабільне функціонування судової системи як єдиного цілого. Практичне значення такої диференціації полягає у тому, що вона може слугувати основою для диференціації основних груп факторів, що їх забезпечують.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ РЕФОРМИ

2.1. Концепція судово-правової реформи в Україні 1992 року як передумова існування сучасної судової системи

Вивчення судової реформи в Україні неможливе без аналізу динаміки інститутів судової влади з урахуванням існуючих у певний історичний період розвитку української державності ідей та концепцій, а також характеристики українського суспільства як соціального середовища, в якому функціонує судова система. Адже, як слушно відзначив лауреат Нобелівської премії з економіки Дуглас Норт, «історія має значення. Вона має значення не просто тому, що ми можемо винести уроки з минулого, але й тому, що сьогодення і майбутнє пов'язані з минулим безперервністю інститутів суспільства. Вибір, який ми робимо сьогодні чи завтра, сформований минулим. А минуле може бути зрозуміле нами тільки як процес інституційного розвитку» [285, с. 12].

Ураховуючи теоретичні підходи та положення, викладені нами у першому розділі, перш ніж характеризувати правові заходи, спрямовані на розвиток вітчизняної судової системи, необхідно з'ясувати, у якому стані вона перебувала на час проголошення України самостійною та незалежною державою, що дозволить визначити передумови проведення судової реформи. Аналізуючи обставини, що спонукали до змін у сфері функціонування судової влади, у поєднанні з законодавчими ініціативами та досягнутими результатами, ми зможемо виявити тенденції розвитку вітчизняної судової системи, особливості її функціонування і таким чином простежити закономірності перебігу судової реформи.

Характеристику стану судової системи України на початку 1990-х років слід розпочати з короткого екскурсу в історію розвитку судової системи Радянського Союзу в останні роки його існування. Адже саме у той час почали формуватися обставини, що зумовили подальший хід подій у процесі еволюції інститутів вітчизняної судової влади.

Оцінку судової системи того часу досить вдало дав Богдан Футей, на думку якого найкращий спосіб змалювати радянську правову систему – це дати їй визначення, на яке вона заслуговує, – командно-правова. «Право команди або наказу розподіляли між собою прокурор та компартійний секретар. У більшості випадків суддя виголошував той вирок, який йому наполегливо підказував цей дует. Упродовж довгих років тики така форма судочинства була відомою під назвою «телефонного правосуддя». Суди набули репутації не місця, де встановлюється справедливість, а караючих інституцій, що позбавляють людину волі. ...Протягом тривалого часу панування в країні комуністичного ладу суддя та його родина залежали від партії щодо харчування, освіти дітей тощо» [497, с. 17].

Радянська юриспруденція не підтримувала ідею поділу влади, безумовно виконуючи керівну волю комуністичної партії. Суд сприймався як елемент політичної системи, її репресивний механізм, що виконує поставленні завдання щодо захисту «революційних завоювань» і боротьби зі злочинністю. Виконання першого перетворювало суди в знаряддя політичних репресій, виконання другого неминуче штовхало суди на позиції обвинувального ухилу. І в першому, і в другому випадках встановлення істини та забезпечення справедливості відступали під натиском інших цілей – цілей «державного масштабу». Прийоми судового пізнання пристосовувались до їх досягнення. Права та інтереси окремої особистості виявлялись другорядними [51, с. 43].

Тому про судову систему в той період можна говорити лише як про систему судів, яка була елементом адміністративно-командного апарату радянської влади. Такі невід’ємні атрибути як самостійність та незалежність не були їй притаманні, а судова юрисдикція обмежувалась лише вирішенням справ в порядку кримінального та цивільного судочинства.

Криза, яка охопила всі сфери суспільного життя в країні, диктувала необхідність кардинальних перетворень. Суспільство вимагало та очікувало змін.

Однак, як зазначають експерти Світового банку, у першу чергу акцент робився на необхідності політичних змін, макроекономічній стабілізації та

основних структурних реформах (включаючи приватизацію), а не на довгострокових потребах створення чи зміцнення інститутів. В існуючій нестабільній обстановці створення чи зміцнення правових і судових інститутів відіграло другорядну роль порівняно з прийняттям законів і указів, метою яких була підтримка та втілення в життя макроекономічних і структурних реформ [122].

Але необхідність судової реформи назріла та була усвідомлена політикумом ще в останні роки існування України у складі Радянського Союзу. Так, у резолюції XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу (червень 1988 року), прийнятій на основі доповіді її Генерального секретаря «Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завданнях по поглибленню перебудови», було викладено багато принципово важливих для правоохоронної системи держави положень. Зокрема, у ній відзначалося, що ключове значення має розмежування функцій партійних і державних органів і відродження повновладдя Рад знизу доверху. «Разом з реформою судової системи та інших інститутів, що забезпечують правове регулювання взаємовідносин між державою та громадянами, охорону політичних, економічних, соціальних і особистих прав суспільства, це спрямовано у кінцевому рахунку на завершення створення соціалістичної правової держави, в якій найвищим принципом буде безумовне підпорядкування всього і всіх закону» [367]. Це положення цінне визнанням того, пише О. Д. Бойков, що права громадян забезпеченні не повністю. Але, на його переконання, міститься й чергова велика брехня про те, що соціалістична правова держава уже в основному побудована. Дисонансом цьому твердженню звучить заклик цієї ж резолюції «радикально переглянути кримінальне, адміністративне, процесуальне та виконавчо-трудове законодавство. Першочергову увагу необхідно приділити правовому захисту особистості, зміцнити гарантії здійснення політичних, економічних прав і свобод радянських людей» [51, с. 42].

Крім цього, у резолюції йшлося про необхідність підвищення ролі суду в системі соціалістичної демократії шляхом укріплення його авторитету та незалежності, забезпечення гарантій змагальності та гласності, дотримання

презумпції невинуватості, недопущення обвинувального ухилу; укріпити незалежність прокурорів, розширити участь захисників на попередньому слідстві та в судочинстві [367].

Ці положення можна вважати офіційною точкою відліку подальших законодавчих перетворень у судовій системі Української РСР як прототипі сучасної судової системи України.

Хронологія подальших трансформацій у сфері судової влади пов'язана з послідовним прийняттям низки нормативних актів як всесоюзного, так і республіканського значення, зокрема:

- Законом СРСР від 1 грудня 1988 року «Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) СРСР» [134] статті 152, 153 і 155 Конституції викладено в новій редакції. Відтоді усі судді обиралися відповідними радами народних депутатів; строк їх повноважень збільшено до 10 років;

- 4 серпня 1989 року ухвалено Закон СРСР «Про статус суддів в СРСР» [137];

- у жовтні 1989 року внесено зміни до Конституції Української РСР щодо порядку обрання суддів та збільшення строку їхніх повноважень;

- 2 листопада 1989 року ухвалено Закон СРСР «Про порядок оскарження до суду неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, що обмежують права громадян» [136] та Закон СРСР «Про відповідальність за неповагу до суду» [135]. Тоді ж постановами Верховної Ради СРСР затверджено кваліфікаційні класи суддів і порядок їх присвоєння [336] та Положення про кваліфікаційну атестацію суддів [337];

- 13 листопада 1989 року ухвалено оновлені Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій [305]. Цим нормативним актом передбачалась можливість створення складу суду, що спеціалізувався б на розгляді окремих категорій справ (наприклад, щодо неповнолітніх). Крім цього, Закон передбачав таке інституціональне нововведення, як запровадження нової категорії суддів – із адміністративного та виконавчого провадження. Однак найсуттєвіша новела концептуального характеру стосувалась розуміння місця,

ролі та завдань радянського суду: з того часу при здійсненні правосуддя суд в СРСР був покликаний охороняти від будь-яких посягань закріплений у Конституції СРСР, конституціях союзних і конституціях автономних республік суспільний устрій СРСР, його політичну та економічну системи; соціально-економічні, політичні та особисті права і свободи громадян, що проголошуються та гарантуються Конституцією СРСР, конституціями союзних республік, конституціями автономних республік і радянськими законами; права та законні інтереси підприємств, установ, організацій. Вся діяльність суду спрямована на всебічне укріплення соціалістичної правової держави, законності та правопорядку, утвердження принципу соціальної справедливості, забезпечення демократизації та подальшого розвитку самоуправління народу, попередження правопорушень, виховання громадян у дусі точного і неухильного виконання Конституції СРСР, конституцій союзних республік, конституцій автономних республік і радянських законів, поваги до прав, честі та гідності громадян, до правил соціалістичного життя.

Організаційне забезпечення діяльності судів, як і раніше, залишалося за органами Міністерства юстиції;

– 23 грудня 1989 року ухвалено Закон СРСР «Про конституційний нагляд в СРСР» [140]. Відповідно до статті 1 цього нормативного акта конституційний нагляд в СРСР запроваджувався з метою забезпечення відповідності актів державних органів і громадських організацій Конституції СРСР, конституціям союзних і автономних республік, охорони конституційних прав і свобод особистості, прав народів СРСР, демократичних основ радянського суспільства. Певною мірою це було поверненням функції, яку у 20 – 30-ті роки XX століття виконував Верховний Суд СРСР, і основою для формування в майбутньому сучасного конституційного судочинства;

– важливим кроком на шляху реформування судової системи України стало прийняття 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, яка фактично містила програму розбудови незалежної держави [114]. Декларація закріпила положення про те, що державна влада в Республіці здійснюється за

принципом поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Тому можна говорити, що відродження української державності на демократичних засадах створило передумови для реформування існуючої судової системи та формування в такий спосіб судової влади незалежної України.

Так закономірно закінчилася історія функціонування судової системи СРСР. Україна увійшла у перехідний період, в якому їй належало визначитися з моделлю власної судової системи.

Однак перш ніж відбулася остаточна сепарація України, на загальносоюзному рівні було прийнято ще декілька законів, які вплинули на інституціональний розвиток судової системи. Так, із прийняттям 17 травня 1991 року Закону СРСР «Про Вищий арбітражний суд СРСР» [138] державний арбітраж (система адміністративних органів СРСР, що розглядали спори між юридичними особами) по суті було замінено на арбітражні суди; Закон СРСР «Про порядок вирішення господарських спорів Вищим арбітражним судом СРСР» [139] за змістом являв собою дещо спрощений і скорочений процесуальний кодекс. Ухваливши 04 червня 1991 року Закон УРСР «Про арбітражний суд» [178], Україна першою серед республік Радянського Союзу створила арбітражні суди, а вже після проголошення незалежності 6 листопада 1991 року прийняла Арбітражний процесуальний кодекс України [33].

Якщо причини суспільного незадоволення соціалістичним правосуддям, що зумовили його реформування, проаналізувати як фактори зовнішнього та внутрішнього середовища з урахуванням розроблених нами у попередньому розділі теоретичних підходів, то їх, на наш погляд, можна систематизувати так.

По-перше, це абсолютна політична та ідеологічна заангажованість судової системи, її всебічна залежність та підконтрольність партійним органам. Принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову не функціонував; усі функції різних гілок влади були присвоєні партократичною елітою. Недотримання таких важливих для життєздатності судової системи параметрів як незалежність і самостійність призвело до нестабільності радянської судової системи і як наслідок, – її занепаду, що було лише питанням часу.

Однією із причин судової реформи був розвиток ринкових відносин господарювання. Перехід від планової до ринкової економіки, розвиток різних форм власності, у тому числі приватної, унеможливлювали вирішення спорів між суб'єктами господарювання за допомогою способів та методів, характерних для планової системи господарювання. Таким чином, економічні реформи потребували змін у судовій системі країни.

В останні роки існування СРСР досягнув апогею процес деіндивідуалізації особистості, нівелювання суспільної свідомості. Тому демократизація багатьох суспільних процесів, зміни у соціальній шкалі цінностей та пріоритетах держави, її переорієнтація на дотримання прав людини як запоруку розбудови правової держави вимагали від судової системи зміни її цільового призначення. Оскільки, як зазначає О. Д. Бойков, справедливо звинувачуючи тодішній суд у дегуманізації, гарантії прав людини у судочинстві виявились переважно надбанням теоретичних досліджень процесуалістів, а не практики правозастосування [51, с. 48].

Наступна вагома причина судової реформи полягала в обмеженні судової юрисдикції, що не сприяло авторитету судової влади. Значна кількість спорів розглядалася управлінськими органами, незаконні рішення яких порушували права громадян. У зв'язку з цим необхідно було перетворити суд на універсальний гарант прав людини шляхом розширення судової юрисдикції.

Ще одним фактором, що вплинув на реформування судової системи, був невинуватий формалізм у здійсненні судочинства, спричинений необхідністю високих показників у боротьбі зі злочинністю та міфологізацією радянського суду як «найгуманнішого суду в світі».

Внаслідок непродуманої кадрової політики у сфері судової влади загострилася проблема низького професійного рівня суддівського корпусу. Суддівська професія вважалася непрестижною через низький рівень заробітної плати, високе навантаження та незадовільне організаційне забезпечення.

За таких обставин реформа судової системи була неминучою.

Перші «натяки» стосовно подальшого розвитку судової системи після проголошення незалежності України було зроблено в Законі України від 12 вересня 1991 року «Про правонаступництво України» [154], стаття 4 якого передбачала, що органи державної влади і управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди, сформовані на підставі Конституції (Основного Закону) Української РСР, діють в Україні до створення органів державної влади і управління, органів прокуратури, судів та арбітражних судів на підставі нової Конституції України. І хоча С. В. Ківалов вважає безпідставними посилання на цей нормативний акт як на перший, в якому була окреслено судову систему нової країни, оскільки він не містив положень про реформування уже існуючої системи [198, с. 70], але на думку Л. М. Москвич, яку ми також поділяємо, саме в цьому Законі вперше було визначено структуру судової системи України [270].

Це фактично означало, що Україна як самостійна та незалежна держава отримала у спадок свою судову систему, яка була елементом структури судової системи СРСР, разом з усіма вадами, що були притаманні останній та які належало виправляти.

Тут варто зробити відступ і звернути увагу на дві загальні тенденції, що мали місце у постсоціалістичних країнах у процесі розбудови правоохоронних і судових інститутів з кінця 1980-х років. Перша тенденція полягала у тому, що значно сильніше, ніж Україна й Росія, східноєвропейські та прибалтійські країни прагнули повернутись до своїх докомуністичних начал і відмовитись від усього радянського спадку. Як приклад дослідники судової влади наводять інститут люстрації, який відіграв значну роль у багатьох країнах Східної Європи та в Естонії при переході на демократичні принципи як всієї політичної системи, так і судової системи та органів прокуратури. Друга тенденція стосувалась того, що східноєвропейські та прибалтійські країни прагнули увійти до Євросоюзу як повноправні члени, тобто вони заявляли про повну готовність перейняти весь досвід побудови судової системи та законодавства на демократичних засадах, чим також відрізнялись у той час від України [240, с. 97].

Зазначене свідчить про відсутність у той час в Україні чітких орієнтирів у виборі майбутньої моделі судової системи та вектору її розвитку, що було зумовлено чинниками геополітичного характеру та у подальшому дуже вплинуло на еволюцію судової системи України.

Повертаючись до питання подолання кризових явищ у судовій системі України 1990-х років, які ми визначили як передумови реформування, слід звернути увагу, що для їх вирішення державі слід було розв'язати низку проблем. В. Шишкін, зокрема, акцентував увагу на п'яти [519, с. 9–17].

1. Законодавча проблема полягала не лише у необхідності конституційних змін і прийнятті законів про судоустрій і статус суддів, а й передбачала колосальну роботу щодо перегляду всього нормативного масиву матеріального, процесуального права і статутних законів державних інститутів, які матимуть безпосередній вплив на правосуддя.

Тут автор дуже доречно наводить історичний приклад судової реформи у Російській імперії 1864 року, для підготовки «добротної» законодавчої бази якої знадобилося майже десятиліття з урахуванням такої переваги, як стабільність політичного режиму в державі.

2. Організаційна проблема насамперед була пов'язана з пошуками оптимального варіанту зміни структури судової системи. Потребувало осмислення і опрацювання питання централізації і децентралізації судової системи в Україні.

У зв'язку з цим необхідно було також концептуально осмислити, що таке суди вищої ланки – чи вони лише апеляційні або касаційні, чи за ними збережеться право суду першої інстанції.

3. Соціально-психологічна проблема полягала у необхідності подолання правового нігілізму, який досяг критичної точки у суспільстві, в тому числі й в системі законодавчої та виконавчої влади. Ця проблема має кілька аспектів.

Переважаюча більшість суспільства була не готова до сприйняття та усвідомлення того, що найвищою формою захисту порушеного права є судова, а рішення суду – закон, що підлягає виконанню через державний апарат примусу;

судовий порядок розв'язання спорів є єдиним способом вирішення конфлікту; тиск на суд є протиправним і аморальним; переглядати судові рішення може тільки суд вищої інстанції, а не будь-який інший орган державної влади.

Через низький рівень правової свідомості професійні кола також поки що не сприймали суд як орган влади, рішення якого підлягають обов'язковому і безумовному виконанню. Серед співробітників Міністерства внутрішніх справ і прокуратури ще простежувалася тенденція до критики покарань, призначених судом засудженим особам.

Потребувала змін правова свідомість суддів, які перебували під пресингом некомпетентних вимог представників депутатського корпусу, преси, «вуличного» революціонізму натовпу. У суддів відбувається серйозний психологічний злам: з одного боку, ще не подолане почуття приниження (як наслідок минулого), з іншого — значне збільшення обсягу прав, а отже, соціально-правова відповідальність за прийняті рішення.

4. Кадрова проблема була зумовлена розширенням судової юрисдикції, яке вимагало збільшення кількісного складу суддівського корпусу і поліпшення якості його підготовки. Очевидною була нестача висококваліфікованих юристів і спеціалізованих вищих навчальних закладів, що забезпечували б їх підготовку.

5. Матеріально-технічна проблема полягала у тому, що суди не були забезпечені приміщеннями відповідного рівня, що також не сприяло зміцненню авторитету судової влади. Удосконалення процесуального законодавства вимагало впровадження у судовий процес технічних засобів фіксації.

Окремо В. Шишкін звертав увагу на необхідність теоретичного опрацювання та подальшого законодавчого і організаційного оформлення питання про складові частини судової влади. Що належить до них: чи тільки система судів, чи ще прокуратура, адвокатура, нотаріат? До якої з гілок державної влади належать ці інституції держави [519, с. 16]?

Як показав час, цей політик, правознавець, науковець був далекоглядним і передбачливим у цих питаннях, адже описані ним проблеми залишаються актуальними й для сучасного етапу розвитку вітчизняної судової системи. Це

свідчить про глибинний, системний характер зазначених проблем, а також про хронічну неспроможність або небажання влади вирішувати їх належним чином.

Отже, судова реформа була зумовлена глобальними перетвореннями у всіх сферах суспільного життя та докорінними змінами суспільної свідомості. Зародження ідей правової держави та громадянського суспільства, відхід від міфічної ідеології, усвідомлення ролі особистості, пошук ефективного механізму захисту прав людини – це всі ті чинники, що формували нову ідеологію судової реформи, в якій на першому плані була ідея формування незалежної судової влади.

Реформування судової системи потребувало належного наукового забезпечення, зокрема й розробки концепції судової влади, у якій було б враховано нові підходи до її ролі та функцій у суспільстві.

Першим програмним документом, який поклав початок судовій реформі в незалежній Україні, стала Концепція судово-правової реформи в Україні, схвалена Постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 року [339].

Відразу зауважимо, що ми не ставимо за мету детально проаналізувати всі заходи, передбачені Концепцією, що тією чи іншою мірою були реалізовані або ж залишились нездійсненими. Це є завданням істориків права. Ми, враховуючи мету цього дослідження, спробуємо охарактеризувати найбільші досягнення та невдачі судової реформи у контексті конкретних історичних умов, що дозволить виявити певні закономірності та сформулювати відповідні висновки.

Аналіз змісту Концепції свідчить про те, що це справді був перший глибоко продуманий, концептуальний документ, в якому використано системний підхід до питання реформування судової системи держави та наукову методологію. Цей висновок ґрунтується на таких аргументах:

1) на основі статистичних даних у Концепції окреслено умови та фактори, що зумовили необхідність проведення судової реформи. У зв'язку з прийняттям Декларації про державний суверенітет України і Акта проголошення незалежності України, затвердження принципу верховенства закону, констатуючи наявність глибокої кризи в досліджуваній сфері, автори Концепції

наголошують на необхідності приведення судової системи у відповідність із соціально-економічними та політичними змінами, що відбулися у суспільстві. Таким чином, визнається наявний дисбаланс між існуючою судовою системою та зовнішнім середовищем, в якому вона функціонує. Очевидно, що саме цей дисбаланс був першопричиною змін та розвитку судової системи. Використання ж даних статистики свідчить про належний рівень інформаційного забезпечення судової реформи (статистичні дані дозволяють виявити існуючі у суспільних відносинах диспропорції та певні тенденції);

2) у Концепції визначено мету, завдання та принципи судової реформи, чільне місце серед яких займає формування незалежної судової влади. І хоча формулювання завдань і принципів реформування можна критикувати, оскільки більшість із задекларованих принципів такими не є, а завдання є дещо «розмитими», суттєве значення має ідеологічне спрямування цілей судової реформи;

3) У Концепції застосовано системний підхід до реформування судової системи, передбачено не лише реформування системи судів, а й прокуратури, адвокатури та органів юстиції. Таким чином, на законодавчому рівні з'явилися підстави для розвитку наукової категорії «судова система» у широкому розумінні як сукупності пов'язаних між собою інституціональних елементів, що взаємодіють;

4) Концепція передбачала поетапне реформування судової системи, в основі якого – послідовна, логічна реалізація запланованих заходів. Об'єктивно, що акцент у першу чергу робився на законодавчому забезпеченні судової реформи (на необхідності створення нового законодавства), що є запорукою подальших структурних і функціональних змін з поступовим впровадженням заходів організаційного характеру. Цілком закономірним з точки зору розвитку реформаційного процесу є вивчення та узагальнення результатів судової реформи на її завершальному (третьому) етапі та окреслення напрямів подальшого вдосконалення судової системи;

5) не залишилось поза увагою розробників Концепції питання ціни судової реформи, зокрема такий його аспект, як раціональне використання кадрових ресурсів судової системи. Наголошувалося, що «не буде дискримінації і приниження кваліфікованих кадрів суддів, прокуратури і слідчого апарату. Бережливе ставлення до цих людей є не тільки моральним обов'язком, а й необхідною умовою поступового переходу до правової держави.»;

6) використання при розробці Концепції зауважень і пропозицій представників суддівського корпусу, наукових установ, народних депутатів, працівників правоохоронних органів, про що безпосередньо зазначено у тексті Концепції, є показником конструктивного діалогу влади з представниками юридичної спільноти, завдяки якому можна забезпечити формування оптимальної стратегії судової реформи.

Водночас Концепція не була позбавлена методологічних недоліків, найочевиднішим серед яких була відсутність строків реалізації передбачених Концепцією заходів. Це перетворювало її на суто ідеологічний документ, суттєво зменшуючи шанси на її повну, послідовну реалізацію. Як зауважує В. Сущенко, через те, що Концепція не мала точно означених термінів (хоча б орієнтовних) її втілення в життя – відсутній критерій її оцінювання з точки зору ефективності, послідовності та своєчасності. Крім того, відсутність термінів, строків, на його думку, дає можливість розтягнути її виконання в часі на роки, що фактично і відбулося насправді, коли вже самі положення Концепції застаріли і були взагалі не потрібні [466]. Можливо саме через це судова реформа реалізовувалась не шляхом неухильного й поступового втілення ідей Концепції, а шляхом фрагментарних змін чинного на той час законодавства.

Окремі положення Концепції з позиції сьогодення видаються наївними та утопічними. Однак пояснення цьому можна знайти у словах В. Стефанюка, який так охарактеризував роботу щодо підготовки Концепції: «Крім великого бажання, ентузіазму, концентрації знань та ідей, в цій роботі була присутня значна частка романтизму, властивого народним депутатам того скликання, які прагнули

втілити в життя ідеї правової держави, поділу державної влади та встановлення незалежної судової системи» [460, с. 5].

З точки зору змістовного навантаження, Концепція містила низку важливих для реформування судової системи положень: а) було сформовано чітку систему поглядів на судоустрій країни та принцип спеціалізації; б) закладено основи нового правового статусу суддів; в) окреслено перспективи розвитку процесуальної форми захисту прав особи; г) визначено стадії перевірки законності та обґрунтованості судових рішень в апеляційному та касаційному порядку; д) вказано напрями реформування органів розслідування, прокуратури, адвокатури та Міністерства юстиції.

Однак очевидним є спрямування Концепції переважно на реформування кримінальної сфери судочинства, що можна пояснити гострим бажанням та потребою якомога швидше позбавити його репресивного характеру. Разом із тим капіталізація економіки, розвиток ринкових відносин, примат приватної форми власності потребували якісної модернізації саме цивільного судочинства.

Основним недоліком Концепції, на думку В. Д. Бринцева, було те, що розробники Концепції не врахували при розбудові судової системи, крім принципу незалежності, такі основоположні засади:

- оперативність правосуддя і доступність суду для населення;
- структурну самостійність;
- простоту та економічність судової системи [56, с. 35].

Звичайно, що сьогодні, із плином часу, маючи можливість у ретроспективі аналізувати наслідки реалізованих заходів, нам легше абстрагуватися у судженнях стосовно критичної оцінки положень Концепції. Однак її важливе вирішальне значення для розбудови української державності, розвитку судової реформи та еволюції вітчизняної судової системи сумнівів у науковців не викликає.

Концепція започаткувала динамічний розвиток вітчизняного законодавства у сфері організації і функціонування судової влади.

Протягом двох років (1992 – 1994) було прийнято низку законодавчих актів, а саме: Закон України від 03 червня 1992 року «Про Конституційний Суд України» [147], Закон України від 15 грудня 1992 року «Про статус суддів» [159], Закон України від 19 грудня 1992 року «Про адвокатуру» [164], Закон України від 23 грудня 1993 року «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [175], закони України від 02 лютого 1994 року «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» [142] та «Про органи суддівського самоврядування» [143], Закон України від 01 грудня 1994 року «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» [141]. Було внесено зміни до Закону УРСР «Про судоустрій України», Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів УРСР стосовно складу суддів під час розгляду окремих категорій справ, здійснення судового контролю за законністю та обґрунтованістю процесуальних рішень слідчих органів щодо арешту та деяких інших заходів.

Аналіз положень зазначених нормативних актів свідчить про те, що в основі них лежить радянське законодавство останніх років, багато конструкцій якого є більш логічними та продуманими, ніж в сучасному законодавстві. Іншими словами, вони не створювались на порожньому місці, а «виросли» з єдиного для усіх колишніх республік Радянського Союзу правового поля. Ми навмисно акцентуємо на цьому увагу, оскільки історія розвитку судової реформи є складовою історії розвитку держави, яка вносила свої корективи у формування цінностей, правової культури, правового порядку. Заперечувати це означало б міфологізувати історію.

Щоб повністю усвідомити значення Концепції для реформування судової системи, ми повинні констатувати, що внаслідок реалізації її окремих положень в Україні сформувалась децентралізована система судів, що складалася з автономних систем загальних та арбітражних судів і Конституційного Суду України, який, незважаючи на ухвалений закон, не функціонував. Відповідно до

Постанови Верховної Ради України від 03 лютого 1993 року військові трибунали було перетворено на військові суди як складову системи загальних судів України [338].

Питання вибору моделі структури судового устрою заслуговує особливої уваги, оскільки здебільшого від неї залежить створення або потужного державного інституту, або підконтрольної та залежної в усіх відношеннях організації. І як показав час, воно досі не втрачає своєї актуальності.

На початку 1990-х років з цього приводу висловлювалися різні думки. Зокрема, науковцями та державними діячами озвучувались пропозиції щодо створення п'яти окремих судових ланок відповідно до правової спеціалізації, які мають апеляційно-касаційну ієрархію, на вершині яких Вищий карний суд, Вищий цивільний суд, Вищий господарський суд, Вищий адміністративно-фінансовий суд та Вищий військовий суд. Очолює цю ієрархію Верховний Суд України. Таким чином, пише В. Шишкін, створюється розгалужена, спеціалізована, але ієрархічно оформлена цілісна система судової влади за винятком конституційного судочинства [519, с. 4 – 8]. Для нас важливо акцентувати увагу на очевидній перевазі запропонованої концепції, в якій наголошувалося на інтегральних властивостях судової системи: структурованості, цілісності та ієрархічності, що свідчило про використання теоретичного доробку теорії систем. Це певною мірою гарантувало стабільність та ефективність функціонування запропонованої моделі судоустрою.

Однак законодавче втілення та подальшу реалізацію отримала позиція Комітету конституційного нагляду, який запропонував створити Верховний Суд, окремий Конституційний Суд, Верховний Арбітражний Суд, а також мережу обласних та районних судів.

У цьому Україна виявилася солідарною з Росією та багатьма іншими колишніми радянськими республіками. Тож критика, що лунала на адресу обраної моделі судоустрою в цих країнах, які після розпаду СРСР розвивалися у схожих із Україною умовах і за схожим сценарієм, є цілком доречною для цілей нашого дослідження.

Так, доктор юридичних наук О. Д. Бойков – один із авторів законодавчих актів у сфері судової реформи в Російській Федерації, вказав на очевидні для нього недоліки такого судоустрою, які у нашій інтерпретації полягають у наступному [51, с. 93 – 95].

По-перше, існування трьох самостійних, не пов'язаних між собою структур, послаблює судову владу як стабілізуючий фактор в державі та як орган захисту прав і свобод людини. В умовах протистояння законодавчої та виконавчої влад на авансцені – Конституційний Суд. Однак, як ми вже згадували, він не функціонував, тому що не було сформовано його склад. Причиною цього була недосконалість положень про Конституційний Суд, зокрема про порядок його формування. За Законом, про який йшлося вище, судді Конституційного Суду України мали обиратися Верховною Радою України на 10 років, а пропозиції щодо персонального складу суддів повинні були подавати Голова Верховної Ради України та Президент України в рівній кількості, за погодженням. Внаслідок неможливості такого погодження через політичне протистояння конституційні та законодавчі положення про орган конституційної юрисдикції залишалися нереалізованими [505, с. 17].

По-друге, Верховний Суд і система судів, яка за ним стоїть, є природними держателями інформації про недоліки та переваги права, оскільки вони щоденно його застосовують. Можна стверджувати, що ефект зусиль двох (трьох) судових органів вдалося б посилити за умови їх об'єднання, що можливо або шляхом злиття судових установ, або шляхом встановлення процесуальних форм взаємодії різних структур судової влади.

По-третє, роль арбітражної системи з розвитком ринку буде зростати. Відокремлення її від Верховного Суду та Конституційного Суду спричиняє проблеми контролю за законністю і дотриманням прав людини у цій сфері.

По-четверте, створення нових самостійних судових установ у державі важким тягарем лягає на бюджет і, значить, на платників податків. Організаційна інтеграція цих установ мала б позитивний економічний ефект.

По-п'яте, з'явився та почав проявлятися фактор моральної дестабілізації: змагання структур судової влади в гонитві за привілеями, за політичним впливом їх лідерів... Існує загроза, що цей процес суперництва може стати хронічним.

«Якщо метою судової реформи, – пише О. Д. Бойков, – дійсно є створення Судової влади – авторитетної, здатної виконувати свої правозахисні функції, яка має можливість коригувати дії інших гілок влади, – є сенс порозмірковувати про її внутрішній устрій. На нашу думку, це повинна бути єдина система, а не конгломерат розрізнених органів, об'єднаних лише назвою» [51, с. 95].

На превеликий жаль, більшість із наведених аргументів не лише не втратять актуальності у процесі подальших пошуків оптимальної моделі судоустрою та спроб реформувати систему вітчизняних судів, а й постійно привертатимуть увагу науковців і практиків. Тому ми неодноразово ще до них повертатимемося.

До безумовних надбань судової реформи, ідеологічні засади якої були передбачені Концепцією, можна віднести такі заходи.

Було закладено основи формування адміністративного судочинства, метою якого мав стати розгляд спорів між громадянами та органами державного управління, що відобразилось у нормативному врегулюванні порядку оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності адміністративних органів. Знайшли законодавче закріплення демократичні принципи судочинства. Вперше було проголошено, що судді є носіями судової влади, а також закріплено гарантії їх незалежності та недоторканності; передбачено створення органів суддівського самоврядування. Було скасовано функцію прокурорського нагляду в суді за законністю судових рішень.

Однак поряд з очевидними досягненнями судової реформи на цьому етапі були й рішення деструктивні; багато прогресивних ідей Концепції не знайшли свого реального втілення, що, мабуть, було неминуче з огляду на оновлення всієї правової системи в умовах політичної та економічної дестабілізації.

Так, організаційне забезпечення діяльності судів і надалі залишалося повноваженням Міністерства юстиції України. Усупереч задекларованому принципу незалежності судової влади саме до компетенції Міністерства юстиції

належало внесення пропозицій до відповідних органів про зміни у системі судів та їх штату; організація матеріально-технічного забезпечення правосуддя; здійснення організаційного забезпечення виконання рішень, ухвал і постанов судів.

Виконання судових рішень заслуговує особливої уваги, оскільки, як слушно зауважують історики права, «ця ланка взагалі не знайшла відображення у Концепції». Досліджуючи проблеми судово-правової реформи в Україні, В. О. Сердюк відзначила, що законодавство на даному етапі реформи позбавило судового виконавця реальних владних функцій. Склалася ситуація, коли судові рішення можна було ігнорувати і за це ніхто не ніс відповідальності. Відсутність правового регулювання діяльності спеціальної служби з виконання рішень суду негативно впливала на юридичну силу цих рішень, а звідси – і на значення суду в суспільстві та у системі державної влади України. Це, на її думку, був один з найбільших недоліків реалізації реформи того часу [440, с. 10].

Характерним був надто повільний розвиток процесуального законодавства, з якого поступово витіснялася радянська ідеологія. Передбачені Концепцією інститути апеляційного та касаційного оскарження судових рішень не знайшли свого нормативного втілення. Оскарження судових рішень й надалі здійснювалося за старими правилами: касаційне оскарження судових рішень, що не набрали законної сили, та опротестування в порядку нагляду рішень суду, що набрали законної сили. Останнє було можливим лише з ініціативи суду чи прокурора. Зауважимо, що процесуальні кодекси, прийняті ще у 1960-х роках, хоча й зазнаватимуть численних змін та доповнень, залишатимуться чинними аж до початку XXI століття. Це ж, власне, стосується і основних кодифікованих актів норм матеріального права (Кримінального кодексу УРСР, Цивільного кодексу УРСР).

Незважаючи на проголошений курс щодо наповнення законодавства гуманістичним змістом, кримінальна політика та судова практика і надалі відзначались каральним характером. Коефіцієнт судимості в Україні (кількість засуджених на 100 тисяч населення) залишався високим: якщо у 1993 році він

становив 293, то у 1996 році – 474. У 1992 році питома вага позбавлення волі в структурі покарань становила 33,6 %, у 1993 році – 35,3 %, у 1994 році – 36,3 %, у 1995 році – 35,1 %, у 1996 році – 35,5 % [46]. У загальній структурі застосування судами мір покарання станом на 1989 рік смертна кара становила в середньому 0,09 %, а з 1990 року цей показник починає невідомо зростати [127, с. 12]. Такі дані були об'єктивно обумовлені різким стрибком злочинності у 1992 – 1995 роках та характеризували тогочасне суспільство, відображаючи рівень його правосвідомості. Як зазначають експерти, тіньова економіка, насильницька і організована злочинність, широко розповсюджена корупція спричиняли невдоволення людей, викликаючи внутрішню агресію проти таких явищ. Почуття небезпеки, прагнення до самозахисту змушувало людей вимагати від влади «сильних» дій. Громадська думка була зорієнтована на жорсткіше ставлення до злочинців [46].

Таким чином, соціально-економічні умови, в яких здійснювалась судова реформа, впливали на можливості влади щодо досягнення її цілей. І це, на нашу думку, не було враховано реформаторами.

Проте здійснення судової реформи насамперед гальмувалося через політичну кризу у 1993–1994 роках, спричинену політичним протистоянням між президентом та парламентом. Юридичним підґрунтям такої ситуації була чинна на той час Конституція УРСР 1978 року, яка не передбачала принципу поділу влади. Тому подальший процес якісних перетворень в державі був неможливий без ухвалення нової Конституції України, яка б не лише декларувала створення системи влади на основі принципу її чіткого поділу на законодавчу, виконавчу та судову, а й передбачала б механізм взаємодії між цими гілками влади.

У підсумку слід зауважити, що саме наведені обставини призвели до безсистемної, фрагментарної реалізації передбачених Концепцією заходів. Це негативно позначилось на результатах судової реформи і залишило без відповіді питання про її завершеність. Однак для об'єктивної оцінки судової реформи того періоду слід відзначити появу позитивних тенденцій, серед яких:

- динаміка розвитку категорії «судова система» у напрямі від «функції» до «інституту незалежної та самостійної судової влади»;
- забезпечення незалежності та самостійності судової влади як визначальних умов ефективного функціонування судової системи шляхом запровадження правових і соціальних гарантій;
- розширення судової юрисдикції внаслідок формування арбітражного судочинства та віднесення до компетенції суду розгляду справ про оскарження рішень, дій чи бездіяльності адміністративних органів;
- закріплення та розширення демократичних принципів здійснення судочинства;
- розширення судового контролю за органами попереднього розслідування, що сприяло дотриманню та захисту прав людини;
- трансформація прокуратури;
- модернізація інституту адвокатури.

Усі ці тенденції стали визначальними щодо змісту та спрямованості процесу подальших перетворень у судовій системі України.

Проведений у цьому підрозділі аналіз дозволяє зробити висновок про те, що особливості судової реформи в Україні на початковому етапі обумовлювались сукупністю внутрішніх та зовнішніх історичних умов розвитку українського суспільства та української державності. Характерні для всіх колишніх республік СРСР закономірності еволюції судової системи коригувались індивідуальними особливостями, властивими лише для українського народу. Це позначалось на пріоритетах і змінювало акценти в процесі подальшого реформування судової системи на різних етапах нашої історії.

2.2. Конституція України – основа для реформування судової влади та правосуддя

Більшість з дослідників процесу реформування сучасної судової системи України початок другого етапу судово-правової реформи пов'язують із прийняттям у 1996 році Конституції України [50, с. 5].

Однак ухваленню Основного Закону держави передувало багато важливих подій, які зумовили особливості подальшого розвитку держави в цілому, а в межах цього процесу – і судової реформи зокрема.

Так, 08 червня 1995 року був підписаний та набув чинності Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [217], який сміливо можна назвати праобразом майбутньої Конституції України та завдяки якому принцип поділу влади набув реального змісту. Цей нормативний акт мав вирішальне значення у подоланні політичної кризи в країні.

За словами представників європейського співтовариства, українські органи влади вдалися до «незвичайного кроку», уклавши Договір, головне призначення якого полягало в тому, щоб «виконувати роль тимчасової конституції». Аналізуючи питання конституційного порядку, що склався в Україні, з метою підготовки висновку на запит Комітету з юридичних питань та прав людини ПАРЄ в рамках встановлених процедур щодо розгляду заяви України про вступ до Ради Європи, Європейська Комісія «За демократію – через право» (Венеціанська Комісія) відзначила ряд особливостей. Серед них на увагу заслуговує констатація факту існування діалогу між Парламентом та Президентом, побудованому на їхній добрій волі та з урахуванням взаємних поступок і компромісів. Також наголошувалося, що укладення Конституційного Договору слід сприймати як «тимчасове розв’язання проблеми», яке, хоч і не вкладалося у «конституційну ієрархію джерел права, передбачену Конституцією 1978 року», було таким, що відповідало принципу законності, оскільки «зобов’язувало українські органи влади дотримуватись визначених і сталих положень статутного права, а не було «лише неформальною політичною домовленістю, схильною до постійних змін» [93, с. 1347 – 1349].

Водночас зверталася увага на те, що конституційні положення Договору стосовно основоположних прав, свобод і обов’язків громадян України виписано «в надзвичайно застарілий спосіб»: «з погляду принципів соціалістичного права й

– особібно – теорії матеріальних гарантій прав і свобод». Такий спосіб формулювання основоположних прав і свобод, на думку Комісії, означав, що органи державної влади мали «зосереджувати свою діяльність більше на матеріальних, аніж на юридичних та судових гарантіях прав і свобод» [93, с. 1350].

Зазначене свідчить про те, що серед проблем державного масштабу, які потребували негайного вирішення, питання судової реформи й надалі залишалися другорядними та залежали від налагодження комунікації між законодавчою та виконавчою владою.

Тому не дивно, що значна частина зауважень Венеціанської Комісії стосовно положень Конституційного Договору так чи інакше стосувалися функціонування судової системи в країні. Наприклад, було розкритиковано положення про надання Верховному Суду України та Вищому арбітражному Суду України права законодавчої ініціативи, оскільки «законотворча діяльність за своєю природою є справою політичною, і тому судова влада має стояти осторонь політики, зосереджуючись на застосуванні законів» [16]. Як зазначає С. Головатий, укладачам цього документа так і не вдалося вийти на європейський стандарт досконалості в розмежуванні повноважень як між Парламентом і Президентом, так і між іншими гілками влади [93, с. 1351].

Висновок Венеціанської Комісії дає можливість констатувати таке:

1. Незважаючи на певні досягнення у сфері реалізації принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, принцип незалежності та самостійності судової влади і надалі носив декларативний характер. Ключові питання ефективного функціонування судової системи все ще залежали від Парламенту та Президента. А факт підписання Конституційного Договору як певної письмової домовленості лише представниками законодавчої та виконавчої влади свідчить про несприйняття ними судової влади як рівної собі.

2. Прагнення приєднатися до європейського співтовариства зобов'язувало Україну визначитися з вектором розвитку інститутів судової влади відповідно до європейських цінностей та стандартів.

3. Розпочався активний діалог, який згодом переріс у співробітництво України з органами Ради Європи, що давало можливість використовувати її науково-експертний потенціал у реформуванні судової системи.

У будь-якому випадку варто погодитись із С. Головатим в оцінці значення, місця та ролі Конституційного Договору у процесі подальшого розвитку всіх державницьких інституцій, в тому числі судової системи. Так, на його переконання, укладення Конституційного Договору, по-перше, засвідчило своєрідність українського шляху від тоталітаризму до демократії. І ця своєрідність виявилася у здатності української політичної еліти долати найскладніші кризові ситуації, що неодмінно виникають на переломних етапах суспільного поступу не за допомогою сили (як це, приміром, сталося в аналогічній ситуації в Росії), а в цивілізований спосіб, тобто на основі права, як того й вимагає європейська традиція. По-друге, з точки зору змістовної визначеності цей політико-правовий документ через його компромісну природу не міг не містити й положень, зумовлених сутністю перехідного періоду, що й стали віддзеркаленням його вад. Ці вади були своєрідним застереженням, яке давало можливість досягти значно вищої якості нового українського основоположного акта. По-третє, факт укладення і зміст Конституційного Договору відіграли роль своєрідної «перепустки» на шляху України до членства у Раді Європи. Адже вона була першою і єдиною державою, якій вдалося увійти до цієї організації, незважаючи на відсутність демократичної конституції, наявність якої визнано *conditio sine qua non* членства у Раді Європи [93, с. 1356 – 1359].

09 листопада 1995 року Україна стала членом Ради Європи, з-поміж іншого взявши на себе зобов'язання протягом одного року прийняти відповідно до принципів Ради Європи у сфері законодавства нову Конституцію, рамкові документи про правову політику України у сфері захисту прав людини, про правову та судову реформи, нові процесуальні кодекси [69]. Із перерахованого вчасно було виконано лише одне зобов'язання.

28 червня 1996 року Верховна Рада України ухвалила Конституцію України, яка, за словами Р. Куйбіди, стала найрадикальнішим документом у сфері судової реформи [233, с. 20].

В Основному Законі держави вперше з'являється розділ під назвою «Правосуддя». Не спекулюючи на критиці такого заголовку (однозначно, на нашу думку, невдалого), що неодноразово звучала у наукових колах [437], зазначимо, що саме з моменту відокремлення судових органів від системи законодавчих і виконавчих органів влади, набуття ними інституціональної та організаційної незалежності можна говорити про повноцінну судову систему. «В цих умовах суд, окрім функції здійснення правосуддя (тобто повноважень державного контролю над соціальними конфліктами, що виникають лише між конкретними людьми та їх об'єднаннями у формі вирішення тих чи інших судових справ – цивільних чи кримінальних), характерної для будь-якого типу державної організації, неминуче отримує два інші фундаментальні повноваження, які відображають якість державної владності у прямому значенні цього слова:

- повноваження судового адміністративного контролю або вирішення адміністративних справ, тобто справ про незаконність діяльності органів виконавчої влади;

- повноваження судового конституційного контролю або вирішення конституційних справ, тобто справ про неконституційність діяльності законодавця» [23, с. 3].

Отже, система організації діяльності судової влади відображалась у Розділі VIII «Правосуддя» та Розділі XII «Конституційний Суд України» Основного Закону, які містили такі принципові положення:

- закріплюється головне і виключне повноваження судів – здійснення правосуддя;

- юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини в державі;

- окреслюється модель судоустрою, в основі якої – принципи територіальності та спеціалізації;

- єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні визнається КСУ;

- закріплюється правовий статус суддів;
- визначаються основні засади судочинства;
- передбачається утворення Вищої ради юстиції як органу, відповідального за формування професійного суддівського корпусу.

Істотним конституційним внеском у розвиток судової системи є окремі норми Конституції України, що містяться в інших розділах, зокрема Розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Серед них – право на свободу та особисту недоторканість (стаття 29); право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, право на звернення до міжнародних судових інстанцій (стаття 55); право на правову допомогу та вибір захисника (стаття 59); презумпція невинуватості (стаття 62); право не свідчити проти себе та близьких (стаття 63) тощо.

Оремо слід відзначити конституційний підхід до визначення статусу інститутів адвокатури та прокуратури.

Якщо правовому статусу прокуратури в Основному Законі відводився окремий Розділ (VII), то адвокатурі – лише два рядки у загальному змісті права особи на правову допомогу: «Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура». Це, однак, не завадило їй розвиватись і повноцінно функціонувати.

Навіть поверхневий аналіз конституційних норм у сфері функціонування судової системи в контексті нашого дослідження вказує на дві очевидні характерні риси нової «хвилі» судової реформи.

По-перше, перейнявши деякі ідеї, передбачені Концепцією, Конституція України не стала її послідовницею: багато ідей Концепції залишилось поза сферою її регулювання (наприклад, створення судової експертизи як самостійної інституції), деякі питання були вирішені у кардинально інший спосіб (наприклад, обрана модель судоустрою).

По-друге, вона продемонструвала високий ступінь узгодженості конституційних норм із зробленими Венеціанською комісією зауваженнями.

Незважаючи на усю демократичність та прогресивність, багато положень Конституції України викликали серйозні зауваження. У першу чергу це стосувалося втілення ідей незалежної та самостійної судової влади.

Як слушно зазначив Б. Футей, для встановлення системи, яка базується на принципі поділу влади, Конституція повинна забезпечити не лише поділ гілок влади, а й їхню рівність, тобто надати кожній гілці влади набір «противаг і балансів». Він же піддав сумніву наявність таких саме у судової гілки влади. Схвалюючи закріплення єдності та моноцентризму системи судів загальної юрисдикції (на відміну від біцентризму, що існував раніше), надання Верховному Суду України статусу найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції, Б. Футей висловив занепокоєння, що суди загальної юрисдикції не мають необхідних повноважень для того, щоб діяти як окрема і рівна гілка влади [497, с. 52, 54].

Лунала критика й щодо нечіткості конституційних норм у визначенні основ організації і діяльності судової влади. Зокрема, багато питань виникало стосовно окресленої в Конституції України системи судів. Наприклад, Ю. О. Фрицький звертав увагу на конструкції, передбачені статтями 124 та 125 Основного Закону, згідно з якими «судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції», а судами загальної юрисдикції визнаються і суди, що базуються на принципі їх спеціалізації, а також що «вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди». У зв'язку з цим, на його думку, виникають логічні запитання: які саме спеціалізовані суди створюються в Україні, чи можна спеціалізовані суди відносити до судів загальної юрисдикції, нарешті, чи можна Верховний Суд України вважати вищою судовою інстанцією стосовно спеціалізованих судів [496]?

Така нечіткість визначень мала подвійну природу. З одного боку, цілком логічно, що Конституція України як основоположний акт окреслювала лише загальні засади організації і функціонування судової влади (власне, як і

законодавчої та виконавчої), покладаючи тягар конкретизації та деталізації у площину регулювання спеціального законодавства. З іншого боку, це давало можливість для маневрування та маніпулювання у процесі подальшого реформування судової системи.

Не применшуючи цінність та значимість факту ухвалення Конституції України в процесі перетворень у сфері судової влади, які в подальшому здійснювалися відповідно до положень Основного Закону, слід констатувати, що по суті підхід до здійснення державно-правових перетворень в Україні після ухвалення Конституції не змінився.

Ця обставина пояснювалась компромісним характером нової Конституції як результату проміжного, тактичного компромісу різних політичних сил у боротьбі за владу в Україні [532, с. 392]. Враховуючи, як пише О. І. Ющик, що в Конституції України однозначно не визначено певний напрям розвитку суспільства, можливими залишаються перетворення владних інститутів у будь-якому з напрямів, які так чи інакше відображені в ній, у тому числі не виключаються рішення, що взаємно заперечують одне одного. Разом з тим, реальну можливість становить лише той напрям перетворень, який реалізується в діяльності політичної сили, здатної найбільш точно усвідомити конкретну необхідність перетворень і здійснити ці перетворення силами державного апарату. Якщо визнати, що на момент ухвалення Конституції така домінуюча політична сила в Україні ще не сформувалася, то, очевидно, реально можливим на найближчий період залишався певний інтегральний напрям перетворень інститутів держави, в якому комбінувалися б так чи інакше зазначені напрями з урахуванням ставлення владної верхівки до зміни режиму законності, який склався в Україні [532, с. 393 – 394].

Звідси випливає висновок про актуальність політичного компромісу як єдиного можливого для України у нинішніх історичних умовах механізму розвитку реформаційного процесу у сфері будь-яких державних інституцій.

Для судової системи це набувало особливого значення, зважаючи на те, що Конституція України відтерміновувала втілення в життя нової моделі

судоустрою, оскільки у Прикінцевих положеннях містилася норма, згідно з якою «Верховний Суд України і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до формування системи судів загальної юрисдикції в Україні відповідно до статті 125 цієї Конституції, але не довше ніж п'ять років».

На перший погляд, встановлення такого «перехідного періоду» було виправданим і доречним з огляду на проблеми фінансового, матеріально-технічного, інформаційного, кадрового забезпечення реформування системи судів, що об'єктивно не могли бути вирішені відразу, миттєво. При цьому закономірною була б наявність чіткого, узгодженого плану заходів, який передбачав би не лише послідовність дій, а й конкретні терміни їх виконання. У такому разі можна було б говорити про використання градуалістського підходу в реформуванні судової системи з усіма притаманними йому перевагами, про які йшлося у першому розділі цієї роботи. Але цієї програми дій не було, що в контексті встановлення «перехідного періоду» лише вкотре підтвердило другорядність судової реформи у масштабі державних перетворень того часу.

Однак слід справедливо зауважити, що були спроби розвинути у концептуальних документах положення стосовно реформування інституту судової влади на основі Основного Закону. Наприклад, розроблений у 1997 році Інститутом законодавства Верховної Ради України проект Загальної концепції державно-правової реформи в Україні [361], про який ми згадували у першому розділі цієї роботи, окреслював загальні передумови та необхідність проведення правової реформи в Україні, визначав її мету, основні завдання та принципи, основні напрями та засади здійснення, а також її законодавче, наукове, інформаційне, організаційне фінансове, кадрове та матеріально-технічне забезпечення. Але потужний науковий потенціал, на жаль, не був затребуваний.

Можливо, якби парламентарі схвалили проект Концепції, це спрямувало би процес реформування у русло керованих, поступових ефективних перетворень у державі. Однак цього не відбулося, як і не було затверджено жодного нормативного акта, який би концептуально визначав шляхи подальшого

реформування судової системи. Пояснення цьому ми можемо знайти у словах тодішнього Голови Верховної Ради України О. Мороза, який у 1996 році з жалем констатував, що «до цього часу ми, образно кажучи, перебуваємо у вирі реформаційного процесу, але не оволоділи ним настільки, щоб керувати цілеспрямовано, системно і комплексно розробкою та здійсненням державно-правової реформи. Найперше, бракує координації дій у цьому питанні між різними структурами влади, а також достатнього науково-методичного забезпечення згаданих реформ» [531, с. 166 – 167].

Процес реформ був би прогнозованим і упорядкованим, якби разом із Основним Законом держави було ухвалено пакет основних нормативних актів, які б органічно конкретизували і деталізували конституційні положення, наповнюючи їх саме тим змістом, що й закладався в Конституцію України. Натомість реформи набули еkleктичного інертного характеру.

Найбільшим здобутком судової реформи після ухвалення Конституції України слід вважати початок функціонування Конституційного Суду України, правовий статус якого визначався прийнятим Законом України від 16 жовтня 1996 року «Про Конституційний Суд України» [162]. І справа не лише у тому, що судова влада набула нарешті своєї «повноти», отримавши повноваження конституційного контролю.

З точки зору теорії судової реформи КСУ став не лише її результатом, а й безпосереднім регулятором реформаційного процесу, який за допомогою своїх рішень впливав на нього та коригував напрями розвитку судової системи.

Як приклад наведемо одне з перших рішень Конституційного Суду України, постановлене 25 грудня 1997 року у справі за зверненням жителів міста Жовті Води щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України [415]. Розтлумачивши статтю 55 Конституції України таким чином, що суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші утиски прав та свобод, орган конституційної юрисдикції вказав, що відмова суду

у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист.

Таким чином, КСУ наголосив на практичній необхідності приведення засад функціонування судової системи відповідно до букви і духу Конституції України, що було визначальним для здійснення судової реформи.

Слід зазначити, що, дотримуючись хронологічного порядку під час проведення аналізу судової реформи, в подальшому ми неодноразово звертатимемося до рішень Конституційного Суду України, які були доленосними для деяких інститутів судової системи, її організаційно-інституційних аспектів. Наразі слід зауважити, що участь Конституційного Суду України в реформуванні судової системи слід оцінювати крізь призму особливостей, на які звернув увагу В. Кампо. Зокрема, він відзначив, що «формально Суд не бере участі у формуванні доктрини чи правового забезпечення судово-правової реформи. Водночас КСУ своїми правовими позиціями реально впливає на підготовку та проведення судово-правової реформи в Україні: по-перше, ці позиції фактично є одним із важливих джерел формування доктрини, а також правового забезпечення цієї реформи; по-друге, правові позиції Суду морально та юридично «зв'язують» законодавця, і тому в питаннях судово-правової реформи він повинен їх принаймні враховувати, якщо не суворо додержуватись» [192].

В. Кампо також звернув увагу на ще один дуже важливий внесок Конституційного Суду України у судову реформу, який ми не можемо залишити поза увагою. Йдеться про правові позиції Конституційного Суду України з питань функціонування судової влади, в яких, окрім організаційно-інституційних, розтлумачено також питання ціннісно-правової орієнтації судової влади – загальних принципів права: справедливості, чесності, доступності, розумності тощо. Ці питання, на думку науковця, мають важливе значення для реформи судоустрою, який повинен відповідати потребам і запитам громадянського суспільства, забезпечувати підвищення соціальної ефективності судової влади. Але ключова проблема судово-правової реформи, наголошує В. Кампо, – це підвищення рівня захисту прав і свобод громадян. Тому й організація судової

влади, і принципи її функціонування мають бути врешті-решт підпорядковані завданню захисту прав і свобод громадян. Для цього, власне, і потрібна реформа судової влади цивілізаційного, а не просто структурно-функціонального типу, як це переважно пропонується. Основна відмінність реформи цивілізаційного типу полягає у закладенні нових ціннісно-правових засад організації та функціонування судової влади, а через останню – впровадження цих засад у суспільне і державне життя... Проблеми судової влади полягають не стільки в існуючих матеріальних, організаційних, правових та інших практичних питаннях, хоча й вони мають суттєве значення, скільки у зміні цивілізаційної парадигми розвитку самої влади. Одним із основних висновків щодо цього має бути перехід суддів до нового правового світогляду, що базується на ідеології природного права й заснованих на ньому цінностей і принципів організації та здійснення влади – правової держави і верховенства права [192].

Від себе додамо, що в процесі судової реформи КСУ є і суб'єктом, і об'єктом реформування.

Як суб'єкт судової реформи він не є її безпосереднім ініціатором, а діє опосередковано, впливаючи на розвиток судової влади через сформульовані у своїх судових рішеннях правові позиції, які є загальнообов'язковими. Саме їх імперативний характер дозволяє органу конституційної юрисдикції, на відміну від інших суб'єктів судової влади, впливати на процес реформування судової системи, коригувати його. Модернізуючи судову владу, КСУ діє в дусі доктрини «живої правової держави» та «живої Конституції», яка апелює не тільки до формальних положень Конституції України, але й до їх матеріальної основи: економічних, соціальних, політичних та інших суспільних відносин, з допомогою яких в своїх рішеннях Суд наповнює ці положення реальним змістом [191]. Таким чином, статус КСУ в досліджуваному аспекті доцільно визначити як регулятора (той, хто регулює, спрямовує розвиток чого-небудь) судової реформи. Цей статус має свою особливість, пов'язану з тим, що:

1) формування правових позицій, які обумовлюють розвиток судової системи, відбувається лише за умови звернення до Конституційного Суду осіб,

наділених таким правом відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України». Це дозволяє сформулювати висновок про те, що у процесі реалізації своїх повноважень орган конституційної юрисдикції є тим механізмом, за допомогою якого широке коло осіб має змогу впливати на хід і наслідки реформування судової влади;

2) формулюючи правові конструкції з питань ціннісних орієнтирів функціонування судової влади, КСУ спрямовує розвиток судоустрійної науки, як першооснови реформування, у русло наукового пошуку оптимальної для України моделі судоустрою, яка б відповідала потребам і запитам громадянського суспільства, забезпечувала ефективність судової форми захисту.

Утворений у результаті реформування судової сфери державної діяльності, КСУ перетворився на об'єкт судової реформи, що зумовлено необхідністю удосконалення його функцій та повноважень. Так, наприклад, не припиняються дискусії щодо того чи повинен орган конституційної юрисдикції тлумачити закони України [469], щодо суб'єктного складу права на звернення до Конституційного Суду [111], щодо розширення його повноважень [204; 191] тощо.

Таким чином, удосконалення функціонування органу конституційної юрисдикції як об'єкта реформування впливає на рівень (якість) його діяльності як суб'єкта реформування. Чим ефективніше функціонує Конституційний Суд в державі, тим більше шансів на розвиток судової реформи відповідно до ідеології правової держави та верховенства права.

Повертаючись до хронології розвитку судової реформи після ухвалення Основного Закону держави, слід відзначити факт ратифікації Верховною Радою України 17 липня 1997 року Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [215]. Ця нетривіальна для України подія стала, як зазначають науковці, початком перенесення європейських правничих цінностей на український ґрунт [513]. За словами С. Головатого, «ратифікація Україною Європейської конвенції з прав людини створила нову правову ситуацію в системі захисту прав людини в Україні. ... Перед правниками постає вимога, з одного

боку, не відступати від положень Європейської конвенції з прав людини, а з іншого – спиратися у своїх рішеннях на практику Суду щодо розгляду справ про порушення цих прав» [94].

Ратифікація Конвенції фактично спрямувала судову реформу у русло подальших змін судової системи відповідно до європейських стандартів захисту прав та свобод людини, а також акцентувала увагу на одній із глибинних проблем того часу, що гальмувала розвиток реформаційного процесу та полягала в архаїчному праворозумінні, сформованому у більшості юридичної спільноти, політичної еліти та представників суддівського корпусу під впливом радянської доктрини права, згідно з якою, юридична природа основних прав людини розглядалася виключно з позитивістських позицій.

На переконання С. Шевчука, «Україна, ратифікувавши Конвенцію, започаткувала процес зміни панівної позитивістської парадигми права, що спричинило виникнення у правовій теорії та правозастосуванні необхідного для подальшого розвитку плюралізму. Ні в кого не викликає сумнівів юридична своєрідність Конвенції, оскільки країни, які її підписали, не розглядають її виключно як текст, що містить норми про права людини. Така дещо спрощена думка набула поширення тільки у країнах колишнього радянського табору, де протягом радянської історії насаджувався «позитивістсько-командний» погляд на право, зокрема і на права людини» [513].

Відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [163] Україна повністю визнала обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. Це положення органічно співвідноситься зі статтею 55 Конституції України, яка передбачає право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Враховуючи положення статей 9, 18 та 151 Основного Закону, П. Ф. Мартиненко зауважив, що «в Україні здійснено якісний перехід від доктрини так званого «діалектичного дуалізму», характерної для адміністративно-командної системи, до принципової відкритості щодо міжнародного права на засадах моністичної доктрини, характерної для більшості держав – членів Ради Європи» [255].

Для України визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини фактично означало, що з цього моменту сформульовані ним позиції з питань застосування конвенційних норм набувають значення міжнародних стандартів здійснення правосуддя, а ЄСПЛ стає унікальним механізмом забезпечення цих стандартів у національній практиці.

У подальшому рішення Європейського суду відіграли важливу роль у судовій реформі та вплинули на розвиток судової системи України. Тому вважаємо за необхідне питання впливу прецедентної практики ЄСПЛ на розвиток судової реформи в Україні розглянути окремо у наступному розділі нашого дослідження.

Наразі ж зазначимо, що ратифікація Конвенції, яка є комплексним та складним правовим механізмом захисту прав людини, стала знаковою подією у визначенні перспектив та пріоритетів розвитку національної судової системи, особливо тих її інститутів, які для України були новими (доступність правосуддя, транспарентність судової влади, розумність строків розгляду справи тощо).

15 січня 1998 року Верховна Рада ухвалила Закон України «Про Вищу раду юстиції», утворивши орган, відповідальний за «формування високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі» [160].

Дискусії щодо статусу, назви, формування, повноважень органу, який би забезпечував реалізацію кадрової функції у судовій системі, тривали ще під час обговорення проекту Конституції України. Як зазначають дослідники, для нашої країни це був абсолютно новий інститут, створення та діяльність якого було передбачено у додатковій статті до проекту Конституції, що з'явилась за декілька

місяців до її прийняття. Зарубіжний досвід діяльності аналогічних органів ні парламентарями, ні вітчизняними науковцями не вивчався, наукових публікацій щодо його статусу, призначення та ролі в забезпеченні не тільки незалежності судової влади, а й дотримання суддями присяги не друкувалось [73, с. 31; 273, с. 12].

Очевидно, що саме необхідність формування вітчизняної доктрини, вивчення досвіду функціонування аналогічних органів у інших країнах світу, зумовила створення Вищої ради юстиції лише через два роки після ухвалення Конституції України. Однак порівняно зі строками ухвалення інших законодавчих актів у сфері судової влади, необхідність яких обумовлювалась конституційними положеннями, цей строк видається не таким уже й тривалим.

За словами В. В. Кривенка, при утворенні Вищої ради юстиції в Україні було враховано досвід існування вищих рад магістратур, які діють у Франції, Італії, Іспанії, Португалії, рад судової влади в Болгарії та Польщі [226, с. 135].

Зазначене можна розцінювати як одну з перших, на нашу думку, досить вдалих спроб запровадження іноземних інститутів у вітчизняну модель судової системи, а з точки зору розроблених нами теоретичних положень судової реформи – як приклад реформування судової системи шляхом трансплантації (запозичення) інститутів.

Незважаючи на проблеми, пов'язані із недосконалістю положень Закону України «Про Вищу раду юстиції», її створення в країні сприймалося як в цілому позитивне явище. Це був один із кроків, спрямованих на реалізацію положень про незалежність судової влади, який, однак, спричинив сумніви щодо незалежності самої Вищої ради юстиції.

Для цілей нашого дослідження суттєвим є факт того, що найбільший супротив функціонуванню самостійного органу із конституційним статусом у сфері судової влади чинили безпосередньо представники системи судів на чолі з Верховним Судом України. Про це, зокрема, свідчить конституційне подання Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Вищу раду юстиції»,

рішення про направлення якого було прийнято Пленумом Верховного Суду України у 1998 році [413]. Оспорювані положення стосувалися статусу Вищої ради юстиції, її повноважень щодо призначення суддів на посади і звільнення з посад, а також дисциплінарної відповідальності суддів і прокурорів.

Це є свідченням того, як впливає внутрішнє середовище судової системи на процес реформування, гальмуючи його внаслідок несприйняття нововведення. Причина такого протистояння ймовірно полягала у конфлікті інтересів, зумовленому побоюванням впливу на вирішення кадрових питань у судовій системі представниками інших професій. Справедливо буде зауважити, що для цього були підстави (чого лише вартє визнання конституційним положення статті 25 Закону України «Про Вищу раду юстиції», яке передбачало надання на вимогу членам Вищої ради юстиції для ознайомлення у зв'язку з виконанням доручень Голови або заступника Голови Вищої ради юстиції з перевірки конкретних судових справ, розгляд яких не закінчено).

У будь-якому випадку, реформування кадрової функції у судовій системі розпочалося.

Незважаючи на значимість запроваджуваних новацій, це були епізодичні зміни, які з-поміж найбільш необхідних і очікуваних у судовій системі законодавчих перетворень не могли забезпечити реалізацію визначених у Конституції України положень.

Якщо головною ідеєю судової реформи проголошується захист прав і свобод людини, то цілком очевидно, що основні зусилля в процесі реформування слід зосередити на розвитку процесуальних гарантій прав учасників судового процесу. Як слушно відзначив О. Бойков, «у період судово-правових реформ проблема гарантій набуває особливої гостроти. Вони стають критерієм оцінки справжніх намірів законодавця, дозволяючи відокремити від справжніх правових актів акти популістсько-агітаційного значення. Перші створюють міцну основу правової системи. Другі розфарбовують правове полотно лозунгами та деклараціями, роблячи його красивим, але не придатним для використання. Норма права або те, що видають за неї, перетворюється у лозунг, якщо за нею не

стоять соціально-економічні, політичні, правові гарантії. Лозунги в правовій системі небезпечні. Вони брехню видають за дійсність, наміри – за реальні дії» [51, с. 137].

Реальний, а не популістський розвиток процесуальних гарантій прав сторін судового процесу можливий лише за умови удосконалення процедури судочинства (судового процесу), або, говорячи суто науковою термінологією, процесуальної форми.

Наявність розвинутої процесуальної форми як гарантії законності, прав учасників процесу, показника зрілості демократії є найважливішою ознакою правосуддя. Саме процесуальна форма робить суд незалежним, дозволяє уникнути метушні та дистанціюватись від політичної буденності [51, с. 105].

Тому, закріпивши у Конституції України багато нових та передбачивши новий зміст для існуючих процесуальних гарантій прав особи, реформаторам першочергово слід було модернізувати процесуальне законодавство, про що, нагадаємо, йшлося ще в Концепції судово-правової реформи 1992 року. Проте цього не відбувалося. Судочинство регламентувалося процесуальними кодексами, прийнятими за часів УРСР, зміни до яких вносилися ситуативно.

Однак сказати, що судові процедури захисту прав осіб у цей період не зазнали ніяких змін, теж було б неправильно. Інше питання, що процес реформування почався «з хвоста, а не з голови», що, безперечно, позначилося на результатах. Мова йде про реформування стадії виконання судових рішень.

Ми уже неодноразово висловлювали свою точку зору щодо наслідків ухвалення Закону України від 24 березня 1998 року «Про Державну виконавчу службу» [177] та Закону України від 21 квітня 1999 року «Про виконавче провадження» [165] у попередньому розділі цього дослідження, розглядаючи реорганізований інститут виконання судових рішень як приклад дисфункції, інституціональної пастки судової системи. Утім варто нагадати, що в основі деструктивних рішень, спрямованих на мінімізацію судового контролю за виконанням рішень суду, лежали відсутність об'єктивного аналізу причин невиконання судових рішень, що полягали в економічній кризі середини 1990-их

років та істотному падінні життєвого рівня населення нашої держави, а також хибні наукові підходи до розуміння природи судової влади, теорії поділу влади. Як приклад наведемо позицію В. В. Афанасьєва, на думку якого «покладення керівництва діяльністю судових виконавців на суди не відповідає сутності судової влади, оскільки в цьому випадку стирається межа між судовою і виконавчою владою, а таке положення не узгоджується з найголовнішим постулатом правової держави – поділом влади» [37, с. 34].

Це свідчить про величезну ваду тогочасного розуміння, яка полягала у домінуванні підходів до побудови судової влади як структури органів державної влади. В той час як «судову владу треба сконструювати не як систему державних органів, а як складовий елемент захисту прав, свобод, обов'язків і законних інтересів представників громадянського суспільства» [210, с. 135].

Крім того, з віднесенням повноважень щодо виконання судових рішень до функцій органів виконавчої влади фактично відбулась відмова від системи процесуальних гарантій, що традиційно забезпечувались цивільною процесуальною формою. В той час як діяльність, що передбачає безпосереднє застосування примусу, в більшій мірі, ніж будь-яка інша, потребує реалізації процесуальних гарантій.

Наведене дозволяє також зробити висновок, що із прийняттям Конституції України судова реформа, декларуючи одні цінності, не лише їх не забезпечила, а навпаки – пішла шляхом нівелювання історично існуючих в межах цивільної процесуальної форми гарантій прав особи, привнісши в правосуддя елемент непередбачуваності.

На цьому фоні інші питання, які дослідниками виділялись як найбільш важливі проблеми правосуддя у зазначений період (існування законодавчих умов, за яких суд здійснював у деяких випадках функції обвинувачення; дискусія щодо вирішення питання про призначення суддів на адміністративні посади; наявність процедури додаткового розслідування як пережитку радянської правової системи; проблеми формування суддівського корпусу [440, с. 12]), на нашу думку, є другорядними.

Додатковими аргументами на підтвердження цього є висновки експертів Світового банку, які зауважили, що в країнах СНД, крім прийняття конституцій, в яких закріплювалась ідея незалежної судової системи, основна роль відводилася деяким формальним аспектам судової системи, таким як призначення, перебування на посаді та звільнення з посади суддів, а також порядок застосування до них заходів дисциплінарного характеру; формування автономних органів для судової системи і створення контрольованих суддями інститутів підготовки суддівських кадрів. Більш детальні процедурні та організаційні зміни, які могли б поліпшити ефективність роботи судів, забезпечити доступ громадян до суду не були предметом судових реформ [122].

Низький потенціал процесу законотворчості у сфері судової влади, ініціатива в якому належала Парламенту України, Верховному Суду України та Міністерству юстиції України, не дозволив досягти консенсусу щодо реформування вітчизняного судоустрою.

У 1998 році за ініціативою В. Шишкіна у Верховній Раді України був зареєстрований проект Закону України № 1211 «Про державний судовий устрій» [359], який спричинив появу ще п'яти альтернативних йому законопроектів. Зрештою жоден з них прийнято не було. З цього приводу Р. Куйбіда зазначає таке: «За домінування лівих настроїв у Верховній Раді 7 квітня 1999 року ухвалено дивовижне рішення – прийняти у першому читанні два законопроекти і доручити Комітету з питань правової політики підготувати до другого читання на їхній основі один проект закону про судоустрій. Дивовижність полягала в тому, що ці два проекти принципово були несумісні. Степан Гавриш зазначав, що рівень демократичності одного з них був настільки низьким, наскільки другий законопроект був глибоко деталізованим – аж до опису окремих процедур судочинства. Цей конфлікт – між старою судовою системою, монополістю корпоративної частини Верховного Суду і максимально високою демократичністю норм облаштування і функціонування пропонованої системи – створював безвихідну ситуацію. Навіть окремі ідеї неможливо було б використати, не зруйнувавши тканини правової логіки. Варіанти судової системи,

які лягли в основу двох альтернативних законопроектів, розкололи парламент надвоє, а тому жоден з проектів так і не здобув підтримки більшості» [233, с. 21 – 22].

Тому доки не буде прийнято законодавства, яке визначить нову систему судів, певні судові процедури зберігатимуться, знаменуючи перехідний для судоустрою період, за якого діяльність, що може суперечити Конституції, є санкціонованою [497, с. 97].

Проведений аналіз дає підстави констатувати, що передбачені в Конституції України перспективи розвитку судової влади та існуюча на той час у державі судова система, яка потребувала змін, існували як дві паралельні реальності, які стали заручниками політичних амбіцій, та створили у сфері судової реформи ситуацію невизначеності.

Однак довго така ситуація тривати не могла, оскільки строк дії Перехідних положень Основного закону спливав. Це зобов'язувало Парламент рішуче діяти та означало початок нового періоду судової реформи в державі.

2.3. Вплив «малої судової реформи» на розвиток судової системи

П'ятирічний строк дії Перехідних положень Конституції України закінчувався 28 червня 2001 року. Подальше гальмування реформаційного процесу у сфері судової влади створювало, за словами В. Ф. Бойка, «небезпеку паралічу судової системи» [50, с. 6], яка після настання зазначеного терміну не могла діяти всупереч вимогам Основного Закону.

Ще більш радикальним щодо можливих наслідків ігнорування потреб законодавчого регулювання розвитку судової системи був Б. Футей. У своїй статті у виданні The Ukrainian Weekly від 10 червня 2001 року він писав: «Маючи всього лиш дні, що залишилися до закінчення п'ятирічного строку, Україна стоїть перед конституційною кризою такого масштабу, яка може затьмарити скандали та суперечності, які у поточний момент перешкоджають її розвиткові як демократичної держави» [497, с. 126 – 128].

У своїй резолюції 1244 (2001) від 26 квітня 2001 року «Виконання обов'язків і зобов'язань, взятих Україною при вступі до Організації» Парламентська Асамблея Ради Європи констатувала, що Президент, Уряд та Парламент не змогли виконати обов'язки і зобов'язання України, як країни – члена Ради Європи, нагадавши про зобов'язання України у законодавчій сфері, що передбачали прийняття рамкового акту щодо правової політики України в питаннях захисту прав людини; рамкового акту щодо правової та судової реформи; нових Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів; нових Цивільного та Цивільно-процесуального кодексів, а також зобов'язання щодо трансформації ролі і функцій Прокуратури [368]. Це свідчить про те, що питання судової реформи перебувало у полі зору та під пильним контролем міжнародної спільноти.

Наведені факти досить чітко демонструють нам місце та значення судової реформи в масштабах конституційної розбудови нашої держави на початку ХХІ сторіччя, її тісний взаємозв'язок із зовнішньополітичними чинниками та внутрішніми політичними та економічними перетвореннями.

Питання про потенціал судової реформи в той час стало шкалою, за якою вимірювався рівень демократичних процесів в Україні.

Отже, в Парламенту були серйозні стимули досягти консенсусу та надати судовій реформі реального характеру, уникнувши таким чином кризи всієї правової системи держави.

21 червня 2001 року, за декілька днів до закінчення строку дії Перехідних положень Конституції України, Верховна Рада України поспіхом ухвалила десять законів про внесення змін до чинного законодавства у сфері функціонування судової системи. Зокрема, змін зазнали закони «Про судоустрій України» [170], «Про статус суддів» [169], «Про органи суддівського самоврядування» [168], «Про арбітражний суд» [167] та інші, а також чинні процесуальні кодекси [166; 171; 172].

Реалізація ухвалених змін у судовій системі в процесі розвитку вітчизняної судової влади дістала назву «малої судової реформи». Хоч на сьогодні

достеменно не відомо, хто вперше використав таку назву (політики, науковці чи журналісти), однак зрозуміло, чому саме вона прижилася. За словами безпосереднього учасника тих подій, співавтора одного із законопроектів про судовий устрій, І. Б. Коліушка, перебудова судової системи на підставі ухваленного пакету законів отримала назву «малої судової реформи», оскільки засновувалася на принципі реалізації норм Конституції України шляхом мінімальних змін у законодавстві та судовій системі [208].

Таким чином, мета «малої судової реформи» очевидна – хоча б формально привести існуючу судову систему у відповідність із конституційними положеннями.

Для її досягнення до системи судів загальної юрисдикції було введено підсистему арбітражних судів, перейменованих у господарські; визначено систему судів загальної юрисдикції у складі місцевих судів, апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів і Верховного Суду України; у судові процедури запроваджено інститути апеляційного та касаційного оскарження судових рішень та скасовано інститут перегляду судових рішень у порядку нагляду; на рівні процесуальних кодексів наповнено змістом конституційні засади судочинства; у кримінальному судочинстві віднесено до виключної компетенції суду питання обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строку тримання особи під вартою, санкціонування проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи, а також накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку, звільнення від кримінальної відповідальності за nereабілітуючими обставинами тощо; на законодавчому рівні врегульовано питання про призначення голів судів загальної юрисдикції.

Поспів, із яким приймалися згадані законодавчі акти, безумовно дався визнаки, в першу чергу, в контексті їх сприйняття безпосередньо суб'єктами судової системи, готовності суддів працювати за новим правилами. Однак маємо констатувати, що формально мета «малої судової реформи» була досягнута – основні конституційні вимоги до функціонування судової системи реалізовано.

Тут слід зазначити, що крім очевидної мети, у «малої судової реформи» були приховані мотиви, які полягали у потребі парламентарів «виграти час» для підготовки та ухвалення концептуально нового закону про судоустрій, без якого про повноцінну судову реформу не могло бути мови. Розбіжність думок щодо потрібної країні системи судів гальмувала процес прийняття нових процесуальних кодексів, що було одним із ключових моментів судової реформи з часів прийняття Концепції судово-правової реформи 1992 року. Як не парадоксально, але закони про внесення змін до процесуальних кодексів в рамках «малої судової реформи» розроблялись на підставі проектів нових процесуальних кодексів, прийняття яких, за словами П. І. Шевчука та В. В. Кривенка, було неможливим через відсутність нового законодавства, що регулює питання судоустрою, а також нових матеріальних кодексів [512, с. 3].

У цьому контексті визначальною для українського суспільства подією стало набрання чинності 1 вересня 2001 року новим Кримінальним кодексом України, прийнятим 5 квітня цього ж року [228].

Як відомо, кримінальний закон і покарання повинні відповідати особливостям життя суспільства, стану економіки, етичним і правовим поглядам, які склалися в суспільстві. Слід згадати, що 29 грудня 1999 року КСУ, розглядаючи справу про смертну кару, визнав неконституційними положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України 1960 року, наголосивши, що позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України [416]. Це засвідчило, що кримінально-правова політика держави змінювалась у напрямі гуманізації, що зумовлювало необхідність змін нормативно-правових актів у цій сфері відповідно до нових реалій життя.

Отже, новий КК України закономірно відображав ту дійсність, в якій розвивалось українське суспільство. Для прикладу наведемо думку академіка В. Сташиса, який зауважив, що «новий КК України забезпечує відповідність

положень кримінального законодавства умовам перехідної економіки від планово-адміністративної до ринкової. Тому особливе місце в ньому посідає розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності», оскільки в ньому найбільшою мірою відображено негативні явища, що супроводжують процеси економічних реформ в Україні, боротьба з якими потребує рішучого застосування кримінально-правових засобів» [459].

Водночас КК України зазнав нищівної критики інших науковців. За словами М. І. Хавронюка, «гора народила мишу: багаторічна розробка нового Кримінального кодексу України, що супроводжувалася вкладенням значних матеріальних та інтелектуальних ресурсів, на жаль, обмежилася переважно компіляцією деяких, не завжди найбільш прогресивних положень нового КК Росії, структурною перестановкою статей і глав старого КК, редакційними змінами в окремих статтях і появою нових статей, що створюють додаткові протиріччя, які значно ускладнюють процес кваліфікації діянь і застосування кримінального закону в цілому. Кількість цих змін, однак, не переросла в нову якість. І не могла перерости за відсутності концепції нового Кримінального кодексу як головного правоохоронного закону демократичної держави» [499].

Не вдаючись до детального аналізу переваг та недоліків КК України, відзначимо, що його прийняття у 2001 році відбувалося в умовах стрімкого зростання рівня злочинності та погіршення ефективності роботи правоохоронних органів. Тому по своїй суті він виявився внутрішньо суперечливим нормативно-правовим актом. З одного боку, в ньому знайшли відображення деякі гуманістичні цінності, які за початковим задумом законодавця повинні були визначати його зміст. З іншого – зростання рівня злочинності стимулювало посилення каральної складової Кодексу. В результаті, всупереч початковому задуму про гуманізацію кримінально-правових норм, було прийнято документ, який в цілому був більш жорсткий та репресивний за своїм змістом, ніж кримінальний закон радянського періоду [104].

Незважаючи на це, набрання чинності КК України та прийняття вже згаданих законів («мала судова реформа») отримало схвальну оцінку

європейської спільноти, про що свідчить Резолюція 1262 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною», прийнята 27 вересня 2001 року [369]. У цьому документі Асамблея закликала українську владу «продовжувати свої зусилля» у сфері внутрішнього законодавства та виконання реформи, реформувати Генеральну прокуратуру з метою скасування наглядових функцій, які не відповідають Конституції України і «можуть підірвати незалежність досить слабкої судової системи».

Таким чином, міжнародне співтовариство впливало на розвиток судової реформи в Україні, визначаючи її напрями та окреслюючи завдання.

Однак найактуальнішим для України залишалось питання ухвалення нового закону щодо судового устрою держави.

07 лютого 2002 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про судоустрій України» [151], який уніфіковано врегулював питання правових засад організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції, основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, а також встановлював загальний порядок забезпечення діяльності судів тощо. Із введенням його у дію 01 червня 2002 року втратили чинність закони України «Про судоустрій», «Про господарські суди», «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України», «Про органи суддівського самоврядування».

За словами В. В. Сташиса, ця подія завершила тривалу боротьбу різних поглядів на систему судів загальної юрисдикції в Україні [458]. Слід зазначити, що у науковій літературі прийняття зазначеного Закону в контексті реформаційного процесу висвітлюється по-різному: одні вчені вважають, що Закон «Про судоустрій України» став наступним після «малої судової реформи» кроком, що ознаменував окремий етап у реформуванні судової системи [50, с. 6], інші називають його складовою «малої судової реформи», її другою частиною [332, с. 5]. Деякі науковці вважають, що з прийняттям закону завершився певний етап на шляху здійснення в Україні судової реформи [442]. Останній підхід

викликає заперечення з точки зору теоретичних положень щодо послідовності впровадження судової реформи, оскільки правотворча діяльність, яка забезпечує належне законодавче поле, що є однією з головних ознак реформи, є початковим етапом реформаційного процесу, його точкою відліку. З прийняттям того чи іншого нормативного акта, що передбачає впровадження новацій у судовій системі, реформа отримує свій розвиток (новий імпульс), а не завершує його. Що ж до інших двох підходів, то доцільно зауважити таке. Якщо дотримуватися історичної точності, то прийняття Закону України «Про судоустрій України» не є складовою «малої судової реформи», якою, як ми вже згадували, назвали ухвалення 21 червня 2001 року законодавчих актів про внесення змін до чинного законодавства у сфері функціонування судової системи. Крім того, між змістом цих змін та новим Законом «Про судоустрій України» не було очікуваної послідовності та наступності (у першу чергу це стосується системи судів загальної юрисдикції, інстанційних повноважень її окремих рівнів, утворення скасованих попередніми змінами президій апеляційних судів тощо). Однак незначна різниця у часовому вимірі прийняття цих документів і єдина сфера їх правового регулювання в контексті глобальних досягнень та невдач судової реформи в Україні початку XXI століття не виправдовують диференційований аналіз цих законодавчих актів та зумовлюють потребу в комплексному дослідженні спричинених ними у судовій системі перетворень.

Передумови ухвалення Закону України «Про судоустрій України» заздалегідь визначали протилежність аналітичних думок, коментарів щодо нього як у наукових колах, так і серед представників внутрішнього середовища судової системи. Стосовно останніх, то полярність їх поглядів залежала від того, наскільки сильно Закон змінював сферу інтересів кожного з них у функціонуванні судової системи.

На переконання судді Верховного Суду України І. Б. Шицького, «зазначений Закон не дав судовій владі інструменту для повного втілення в життя принципу верховенства права. Це також стало одним із факторів, який зумовлює поразку конституції юридичної перед конституцією фактичною, прогресивна динаміка

першої потрапила в лабіринт консервативної статичності другої. Зміни, що відбулись у системі судової влади, мали формальні ознаки реформи, але напрями, які визначалися її суб'єктами, уповільнювали поступальний рух у розвитку судової системи як незалежного інституту громадянського суспільства. Негативний вплив на цей процес мали й ті обставини, що законодавець у Конституції визначив Україну як таку, що вже досягла рівня правової держави, всупереч перехідному характеру соціальних та економічних відносин, не врахувавши при цьому потенціал деструктивних сил у значній частині українського політикуму» [518].

Заступник Генерального прокурора України В. В. Кудрявцев критикував впровадження змін у зв'язку з тим, що реформування законодавства, структури та функцій суддів призвело до збільшення обсягів роботи органів прокуратури в судах і зумовило потребу в збільшенні кількості її представників, що не було враховано, як наслідок – не передбачено відповідних коштів [231].

Науковці здебільшого займали помірковану позицію, намагаючись об'єктивно оцінити здобутки та недоліки впроваджуваних новацій.

Щоб зрозуміти логіку та виправданість наведеної критики, слід детальніше зупинитись на концептуальній новизні Закону України «Про судоустрій України»:

1. Вперше сформульовано виключної ваги завдання суду відповідно до ідеології верховенства права та правової держави (відбувся якісний перехід від всебічного зміцнення законності і правопорядку до забезпечення захисту гарантованих Конституцією України прав і свобод людини).

2. Визначено абсолютно нову систему судів загальної юрисдикції: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України; 3) Касаційний суд України; 4) вищі спеціалізовані суди; 5) Верховний Суд України.

3. Чітко визначено строк формування системи адміністративних судів протягом трьох років.

4. Сформульовано зміст принципів територіальності та спеціалізації побудови системи судів загальної юрисдикції.

5. Передбачено утворення Державної судової адміністрації України, на яку покладається функція щодо організаційного забезпечення діяльності судів, що полягало у заходах фінансового, матеріально-технічного, кадрового, інформаційного та організаційно-технічного характеру, спрямованих на створення умов для повного і незалежного здійснення правосуддя.

6. Збільшено організаційні форми суддівського самоврядування, значно розширено їх повноваження, які до цього часу були переважно номінальними.

7. Ліквідовано прогалини у регламентації процедури добору кандидатів у професійні судді та порядку їх призначення на посади (встановлено вимоги до претендента на посаду судді; порядок добору, призначення на посаду та переведення суддів, їх кваліфікаційної атестації; притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності).

8. Визначено критерії та порядок формування списків народних засідателів і присяжних, їх права та обов'язки.

Вбачається, що найбільш радикальних змін зазнавала система судів загальної юрисдикції, що й спричиняло відповідний супротив, зосереджуючи на ній особливу увагу.

Висновки аналітиків щодо запровадження в Україні описаної вище системи судів загальної юрисдикції дають можливість зрозуміти логіку й аргументацію законодавця, покладену в основу пропонованої моделі судоустрою.

Так, за словами І. Коліушка, створення Касаційного суду України для перегляду у касаційному порядку судових рішень у цивільних та кримінальних справах слід вважати досягненням нового Закону, оскільки таким чином вирішується проблема надмірної завантаженості Верховного Суду України, що виникла у зв'язку з запровадженням нового порядку оскарження судових рішень. Він же пояснив необхідність утворення Апеляційного суду України, який повинен був розглядати апеляції на рішення апеляційних судів, прийняті ними як судами першої інстанції. Така необхідність пов'язана з тим, що під час «малої судової реформи» за обласними судами, які були перейменовані на апеляційні, було збережено функції суду першої інстанції, що позбавляло громадян

можливості оскаржувати рішення цих судів в апеляційному порядку та обмежувало їх конституційне право на оскарження судових рішень [208].

Цілком очевидно, що під час побудови такої системи судів було застосовано підхід, відповідно до якого нові для судової системи функції розподілялися між існуючими органами судової системи, при цьому зберігалися їх попередні повноваження, що призводило до диспропорції. А прогалини, що утворювалися, заповнювались шляхом створення нових судових органів, що значно ускладнювало зрозумілість та доступність судової системи, розбалансовувало її.

Натомість, як зазначає І. Б. Шицький, «при створенні судової системи, що базуватиметься на нових засадах, недоцільно орієнтуватися на нині існуючі органи, лише розподіливши між ними функції. Навпаки, слід ретельно проаналізувати передбачені законодавством функції судової системи і саме для їх виконання сформувати відповідні органи, тобто йти в напрямі від причини до наслідку. ... Трьом інстанційним функціям суду мають відповідати і три судові ланки, тобто необхідна наявність суду першої інстанції, апеляційний та касаційний суди» [518]. Ця теза, на нашу думку, є досі актуальною.

Про те, що законодавець пішов ірраціональним шляхом у конструюванні судоустрою, свідчать й думки інших авторів, які доводили, що утворення Касаційного суду України суперечить Конституції України, а в Апеляційному суді України немає необхідності, якщо апеляційні суди будуть виконувати виключно одну функцію, яка має бути їм притаманна, – перегляд рішень в апеляційному порядку [312].

Ми повинні зауважити, що запропонована модель судоустрою мала ще одне пояснення, пов'язане зі змістом принципу спеціалізації, унормованому в Законі України «Про судоустрій України». Згідно з його статтею 19 складовими системи судів загальної юрисдикції були загальні та спеціалізовані суди окремих юрисдикцій. При цьому до загальних судів належали військові суди, а спеціалізованими називались господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані суди.

У господарській юрисдикції, як спеціалізованій, діяло чотири ланки судових органів. Майбутня система адміністративних судів також передбачала чотири ланки. Тому створення Касаційного суду України було спробою врівноважити внутрішню організацію підсистеми загальних судів із підсистемами спеціалізованих судів.

Однак реформаторами не було враховано ряд стратегічних факторів.

1. Щоб передбачена Законом модель судоустрою мала шанс на реалізацію, слід було одночасно змінювати цивільне процесуальне та кримінально-процесуальне законодавство, оскільки питання про повноваження новостворюваних судів, а отже і Верховного Суду України, розмежування їх компетенції залишалось відкритим. Внаслідок цього судова реформа втрачала характеристику прогнозованості та стимулювала внутрішній опір судової системи.

2. Створення Касаційного суду України та Апеляційного суду України передбачалося в період з 01 червня по 01 грудня 2002 року, однак у Державному бюджеті України на 2002 рік коштів для цього не передбачав. Обсяги видатків, визначені у Державному бюджеті України на 2002 рік на проведення судово-правової реформи, формувались із урахуванням необхідності реалізації заходів, передбачених «малою судовою реформою» (наприклад, забезпечення судів технічними засобами фіксування судового процесу). Виділення за їх рахунок коштів на створення нових інституцій унеможливило б фінансування існуючих судів загальної юрисдикції, які з року в рік отримували коштів менше, ніж необхідно для забезпечення елементарних умов їх існування [312]. Таким чином, економічні чинники реформування судової системи залишилися поза увагою її авторів.

3. Однією з найбільш гострих стала проблема забезпечення новостворюваних судів кадрами. За словами М. І. Тітова, який проаналізував цей аспект на прикладі створення апеляційних господарських судів, «визначальною мірою проблема була спровокована обумовленням призначення судді апеляційного суду не менш як з трирічним стажем роботи на посаді судді. ...Не

можна не погодитись з бажанням законодавця запобігти появі в апеляційній інстанції недостатньо досвідчених фахівців. Але поза увагою залишилися питання безпосереднього здійснення цієї настанови. Так, наприклад, із 37 суддів господарського суду Харківської області, на базі якого утворювався апеляційний господарський суд регіону, всього 23 судді відповідали цим вимогам, а бажання перейти до апеляційного суду спершу виявили всього 13 із них» [470]. Отже, кадрова складова судової реформи також була непродумана авторами.

Усі ці прорахунки закономірно відобразилися на балансі окреслених цілей та реальних результатів судової реформи.

Норми Закону про створення Касаційного суду України стали предметом розгляду у Конституційному Суді України, за наслідками якого було прийнято рішення про визнання їх такими, що не відповідають Конституції України [411].

Намір створити Апеляційний суд України так і не було втілено, а з часом він втратив актуальність у світлі подальших змін процесуального законодавства.

Єдиною системою органів, утвореною відповідно до Закону «Про судоустрій України», стала Державна судова адміністрація України, якій належало здійснювати організаційне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції за винятком Верховного Суду України, Конституційного Суду України та вищих спеціалізованих судів.

Утворення ДСА як системи органів, правова природа яких дуалістична та достатньо суперечлива (судові за назвою та призначенням, і виконавчі за статусом), спричинило у науковому середовищі досі актуальну полеміку щодо її ідентифікації в системі поділу державної влади. Одні вчені обґрунтовують доцільність віднесення ДСА до органів судової влади [521, с. 149; 297; 502, с. 160], інші ж наполягають на виконавчо-розпорядчій природі діяльності цього державного органу, заперечуючи можливість його віднесення до будь-якої іншої гілки влади, окрім виконавчої [276; 187].

У контексті нашого дослідження зазначимо, що в процесі подальшого розвитку судової реформи ДСА стала самостійним об'єктом реформування,

вдосконалення функціонування якої здійснювалося в загальному напрямку із вдосконаленням організації та діяльності судової системи України.

Завершуючи аналіз нововведень, передбачених Законом України «Про судоустрій України», необхідно відзначити, що багато його положень суттєво розширила компетенцію Президента у сфері судової влади, а відтак і його вплив на неї, що суперечило цілям судової реформи, визначальною серед яких було гарантування незалежності та самостійності судової влади. Так, окрім передбачених Конституцією України, Президент України наділявся повноваженнями щодо ліквідації судів загальної юрисдикції, призначення та звільнення з посад голів та заступників голів судів (крім Верховного Суду України), переведення суддів з одного суду до іншого, визначення кількісного складу Верховного Суду України тощо.

Як зазначає Р. Куйбіда, новий Закон України «Про судоустрій України» став вагомим, але не завершальним кроком до утворення нової, доступної для населення системи правосуддя, яка забезпечувала б справедливий, якісний і своєчасний судовий розгляд [233, с. 24].

Доки судова система адаптувалася до змін структурно-інституціонального характеру, у сфері матеріального права відбулись епохальні події. Мова йде про перше з часу розпаду Радянського Союзу кардинальне оновлення цивільного законодавства (у його найширшому розумінні), яке ознаменувалось прийняттям 10 січня 2002 року Сімейного кодексу України [443] та 16 січня 2003 року Цивільного кодексу України [503] та Господарського кодексу України [102]. Ці події супроводжувалися гострими дискусіями та певним спротивом. Зокрема, прийняття ГК України розкололо наукову спільноту на «цивілістів» (прибічників цивілістичної концепції, які критикували його існування) та «господарників» (вчених, які вважали прийняття ГК України надзвичайно прогресивним рішенням та панацеєю для вітчизняної економіки).

Академік В. К. Мамутов, відзначаючи підтримку міжнародного наукового співтовариства у прийнятті ГК України, навів приклад професора порівняльного права Лондонського університету У. Батлера, який переклав Господарський

кодекс на англійську мову та оцінив його як «правове досягнення»: «Серед усіх кодексів, прийнятих в країнах СНД з початку переходу до ринкової економіки, Господарський кодекс України є найбільш незвичайною, по-своєму найбільш інноваційною частиною законодавства» [252]. Водночас юридична аналітика характеризувала аргументи на користь виділення господарського права та кодексу як такі, що «відображають не усвідомлення об'єктивної потреби у ГК «знизу», а швидше формування певної ідеї та її реалізацію «згори», спираючись на переважну позицію практикуючих юристів [524].

Що ж до Сімейного кодексу України, то зміст багатьох його положень викликав не менш бурхливу реакцію у суспільстві. Найбільш делікатна, найконсервативніша сфера його функціонування, яка тісно пов'язана з такими соціальними інститутами як релігія, культура, традиції, була врегульована на цілковито інших засадах. Як свідчить тогочасна юридична періодика, перед суддями, нотаріусами, адвокатами, іншими юристами, а також державними виконавцями поставали надскладні завдання, адже «звиклим до керування позитивними нормами правникам складно (почасти навіть неможливо) сприйняти такі джерела регулювання відносин сім'ї, як договір дружини та чоловіка, місцевий звичай, судові рішення» [279].

Для нас суттєве значення має факт одночасного набрання чинності згаданими кодифікованими актами з 01 січня 2004 року, що давало нарешті можливість законодавчо вирішити питання модернізації процесуального законодавства — найбільш значимого з точки зору захисту прав, свобод та інтересів людини аспекту реформування судової влади, на якому наголошувалось ще в Концепції судово-правової реформи.

Те, що судова процедура потребує оновлення, не викликало жодних сумнівів та заперечень. Існуючий порядок судочинства вимагав спрощення, гнучкості, оперативності з одночасним збереженням та розвитком процесуальних гарантій, що надавались учасникам процесу традиційними нормами, інститутами та режимами. Нові інститути, введені у правовий обіг новими матеріальними кодексами, зумовлювали процесуальні особливості розгляду спорів, що виникали

з правовідносин, урегульованих ними, та потребували регламентації. Процес модернізації процесуального законодавства шляхом фрагментарних змін діючих процесуальних кодексів вичерпав себе.

18 березня 2004 року було прийнято Цивільний процесуальний кодекс України [504], який набув чинності з 01 вересня 2005 року разом із Кодексом адміністративного судочинства України, прийнятим 6 липня 2005 року [205].

Для розвитку судової реформи в Україні це було значним прогресом із ряду причин.

Перш за все ЦПК України змінив модель і структуру цивільного судочинства, заклавши в нього абсолютно іншу ідеологію. За словами одного з його авторів В. Онопенка, «найголовніше завдання ЦПК – це вирішення приватних спорів, що виникають з норм нового цивільного законодавства, а не забезпечення інтересів держави при вирішенні судових справ, як це було раніше. ...Не держава є головною дієвою особою, а громадяни, фізичні і юридичні особи, які є сторонами при вирішенні приватних спорів. У зв'язку з цим цивільне судочинство повинно розглядатися не як охорона інтересів держави, а як послуга держави по вирішенню спорів, де всі сторони рівні і без суду вони не можуть залагодити суперечку» [280].

Хоча нові юридичні конструкції та окремі положення нового цивільного процесуального закону викликали широку наукову дискусію, в цілому характерні риси ЦПК України можна було звести до такого:

- адаптивність режиму цивільного судочинства щодо конституційних підстав правосуддя та розвитку потенціалу, професіоналізму судової практики;
- формування судових інстанцій, як і раніше, відповідно до системи судів, що повторює адміністративно-територіальний устрій;
- диверсифікація процесу в суді першої інстанції;
- переважно одноосібний розгляд цивільної справи у суді першої інстанції та підвищена роль головуючого судді у процедурах перегляду судових рішень;

- статус прокурора «урівнено» зі статусами аналогічних за процесуальною функцією учасників судочинства (Уповноважений Верховної Ради з прав людини, органи державної влади та органи місцевого самоврядування та ін.);
- підвищення ролі адвоката та інститутів правової допомоги;
- ліберальна модель змагальності та знівелювання надмірної активності суду і посилення права сторін на розпорядження;
- впровадження принципу справедливого розгляду цивільних справ як мети цивільного судочинства, відмова від принципу розгляду справи в інтересах з'ясування об'єктивної істини;
- створення двоступеневої системи оскарження як мінімального стандарту доступності правосуддя;
- запровадження інституту перегляду судових рішень за виключними обставинами, його інстанційне поєднання з касацією в межах повноважень Верховного Суду України [214, с. 36 – 37].

Принциповим було вилучення зі сфери регулювання ЦПК України адміністративних правовідносин, які стали сферою відання КАС України. Прийняття останнього стало унікальним кроком в історії українського законодавства у напрямі інституціоналізації адміністративної юстиції як самостійного процесуального порядку розгляду адміністративних справ [467, с. 5].

За словами А. О. Селіванова, вже сама назва Кодексу відображала теоретико-правову концепцію, що активно розвивалася протягом останнього десятиріччя у вигляді форм і засобів функціонування адміністративної юстиції, зокрема, адміністративного процесу як складного судового явища. ...Головна ідея і завдання адміністративного судочинства – забезпечити дотримання принципу верховенства права у відносинах між публічними органами державної влади та місцевого самоврядування з людиною і громадянином, при цьому враховувати міжнародні зобов'язання України та практику Європейського суду з прав людини [436].

КАС України надав нового імпульсу та змінив траєкторію процесу створення структури адміністративних судів.

Варто нагадати, що Закон України «Про судоустрій України» передбачав поетапну побудову системи адміністративних судів протягом трьох років: на першому етапі – створення Вищого адміністративного суду України та Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України, запровадження спеціалізації суддів з розгляду справ адміністративної юрисдикції, в тому числі утворення судових колегій в місцевих та апеляційних адміністративних судах; на другому і третьому етапах – створення місцевих окружних та апеляційних регіональних адміністративних судів. Незважаючи на те, що Указ Президента України [480], яким передбачалось створення Вищого адміністративного суду України, було видано 01 жовтня 2002 року, а також передбачені для його функціонування кошти у Державному бюджеті України на 2003 та 2004 роки, суд так і не розпочав своєї роботи. В основному це було пов'язано з невирішеним питанням призначення Голови Вищого адміністративного суду України, від якого залежала реалізація комплексу організаційних заходів. Лише у грудні 2004 року ця прогалина була усунута. Однак, як зазначає О. М. Пасенюк, становлення Вищого адміністративного суду України затягнулося на три роки, протягом яких уже мали бути створені та функціонувати також місцеві та апеляційні адміністративні суди. Тобто Перехідні та прикінцеві положення Закону України «Про судоустрій України» щодо побудови апеляційних та місцевих судів стосовно перехідного періоду до введення в дію процесуального закону втратили актуальність та нормативне наповнення [313].

Водночас із набранням чинності КАС України виникли труднощі із тлумаченням його перехідних положень, які не передбачали відповіді на питання, хто здійснюватиме повноваження першої та апеляційної інстанції до створення окружних і апеляційних адміністративних судів. На думку аналітиків, це була проблема об'єктивного характеру, оскільки перехідні положення виписувалися з розрахунку, що апеляційні адміністративні суди буде створено уже до набрання

кодексом чинності [421, с. 351]. Такі прорахунки свідчать, на нашу думку, про низький рівень прогностичної компетенції вітчизняного законодавця.

Вказана невизначеність, а також ряд розбіжностей, що мали місце у процесуальних законах, стали підставою для виникнення на цьому етапі розвитку судової системи конфлікту судових юрисдикцій, який в подальшому з розвитком суспільних відносин перманентно загострювався. Крім того, це обумовило необхідність внесення суттєвих змін до КАС України у перші ж місяці його чинності, у світлі яких стала очевидною проблема неналежного організаційного забезпечення судової реформи. Наприклад, Законом України від 08 вересня 2005 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» [152] прикінцеві та перехідні положення КАС України та ЦПК України були доповнені нормами, які за змістом відтерміновували запровадження обов'язкового фіксування судового засідання технічними засобами до 01 січня 2008 року. Не є таємницею, що причиною цього була нестача приміщень, залів судових засідань тощо.

Формування системи адміністративних судів тривало до 2006 року включно. Згідно з Указом Президента України від 20 березня 2006 року «Про план заходів на 2006 рік щодо вдосконалення судового устрою та забезпечення справедливого судочинства в Україні відповідно до європейських стандартів» [487] планувалось завершити формування системи адміністративних судів до 30 квітня 2006 року, зокрема вжити організаційних заходів для забезпечення цих судів приміщеннями, відповідним обладнанням та іншими необхідними ресурсами.

Незважаючи на стрімкий розвиток процесуального законодавства в сфері цивільної та адміністративної юрисдикцій, інші галузі процесуального права залишались відносно стабільними. Питання про прийняття нових Господарського процесуального кодексу України та Кримінально-процесуального кодексу України так і залишалось на рівні законопроектної роботи.

Особливо дивує така позиція стосовно ГПК України, оскільки: 1) стрімкий розвиток матеріального законодавства, що регулює складні відносини у сфері підприємницької та іншої економічної діяльності, потребував вдосконалення

процесуальної форми вирішення спорів у цій сфері; 2) прийняті ЦПК України та КАС України вимагали узгодженого підходу до сфери регулювання суміжних правовідносин; норми усіх трьох кодексів потребували уніфікації; 3) прогресивні інститути (наприклад, наказне провадження), які запроваджувались у судовий процес ЦПК України, ставили в нерівне становище суб'єктів господарювання у реалізації їх права на судовий захист.

Забігаючи наперед, слід сказати, що питання оновлення господарсько-процесуального законодавства є одним із найбільш проблемних питань судової реформи упродовж багатьох років. Донині ГПК України залишається єдиним процесуальним кодексом, «народженим» «малою судовою реформою» внаслідок перейменування Арбітражного процесуального кодексу, модифікація якого відбувається шляхом внесення окремих, фрагментарних змін. Одна з причин такої ситуації полягає у відсутності загальної концепції відповідного напрямку реформування. Досі не вирішено: а) що саме потребує змін, б) які механізми сьогодні не спрацьовують в системі господарського судочинства, в) де знаходиться межа уніфікації господарського процесу з іншими процесами, г) як при реформуванні зберегти позитивні напрацювання в цій сфері, зокрема щодо оперативного та ефективного вирішення господарських спорів [323].

Що ж до модернізації кримінально-процесуального законодавства, то цей процес ускладнювався через необхідність реорганізації всього правоохоронного апарату держави. Прогресивні ідеї щодо запровадження інституту слідчого судді, суду присяжних, форм відновного правосуддя тощо, які обговорювались ученими та в тій чи іншій мірі знаходили своє відображення в різних проектах КПК України, потребували глибинних теоретичних розробок та узгоджених підходів до механізмів запровадження їх у національний кримінальний процес.

Узагальнення результатів проведеного аналізу дозволяє зробити висновок про те, що процес реформування судової системи у період, що розпочався із «малою судовою реформою», характеризувався інтенсивним розвитком законодавства, однак відбувався непослідовно та безсистемно. Кардинально протилежні ідеї щодо потрібної державі моделі судоустрою зумовлювали

компромісний характер відповідних законів, що робило траєкторію розвитку судової системи хаотичною. Стратегії судової реформи як такої не було: першочергово керувалися політичною доцільністю, а складові фінансового, організаційного, кадрового забезпечення судової реформи відходили на другий план.

При цьому ми підтримуємо думку Р. Куйбіди щодо формування двох підходів до механізму реформування системи судів: поміркованого та радикального. Суть першого полягала у пристосуванні нових судових процедур до існуючої системи судів. Другий визнавав необхідність глибокої реорганізації існуючої системи судів із метою підвищення гарантій судового захисту. Прихильниками першого підходу негативно сприймалися пропозиції щодо ліквідації та реорганізації судів, створення нових судів, оскільки це розглядалося як ламання існуючої судової системи, що може призвести до її дезорганізації, до катастрофічних наслідків для країни. Представники другого підходу були переконані, що Україна має унікальну можливість створити якісно нову структуру судоустрою, яка повною мірою забезпечувала би реалізацію демократичних стандартів судочинства. На їхній погляд, не організація судоустрою має визначати побудову судочинства, а навпаки – концепція судочинства повинна визначати судоустрій. Організаційна структура судової влади повинна відображати нові підходи до судово-процесуальної ієрархії та галузеву спеціалізацію у функціональній діяльності судів [233, с. 27 – 28].

Дивний симбіоз цих існуючих у науці та політиці протиріч дав суперечливі з позиції інституціонального розвитку судової системи результати. З однієї сторони, запроваджувались та поступово починали функціонувати прогресивні інститути (апеляція, касація, адміністративна юстиція); судова влада поступово наближалась до характеристик незалежної та самостійної. З іншої – ігнорування особливостей внутрішнього та зовнішнього середовища, в яке імплементувалися нові інститути, призводило до дисфункцій у судовій системі. Про виникнення такої дисфункції як конфлікт юрисдикцій ми уже згадували. Як окремий приклад також можна навести існування в господарському судочинстві протягом

тривалого часу подвійної касації, яка стала таким собі процесуальним нонсенсом, спричиненим сукупністю чинників організаційного та функціонального характеру. Конструювання судоустрою шляхом пристосування існуючої системи судів до нових процесуальних інститутів в середовищі, яке ще зберігало риси радянської системи правосуддя, призводило до дисбалансу, який необхідно було усунути. Виходячи з цього, ставало очевидним, що пошук оптимальної для України структури судової системи лише розпочинався.

2.4. Наслідки реалізації Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів 2006 року

Після змін у суспільно-політичному житті України у 2004 році, ініціативу в процесі подальшого реформування судової системи узяв Глава держави, на якого покладалися величезні сподівання щодо рішучого реформування всього державного апарату. Наступні роки роль Президента виявилася ключовою у формуванні ідеології судової реформи та змісту конкретних законодавчих заходів, незалежно від того, хто саме обіймав цю політичну посаду.

Утворена у 2005 році Президентом України як консультативно-дорадчий орган для підготовки пропозицій щодо досягнення Україною відповідності політичній складовій Копенгагенських критеріїв та виконання відповідних положень Плану дій «Україна – Європейський Союз» Національна комісія із зміцнення демократії та утвердження верховенства права розробила Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (Концепція судівництва), яку Президент України схвалив Указом від 10 травня 2006 року [483].

Концепція судівництва стала другим в сучасній українській історії розвитку судової системи програмним документом, який не мав нормативного характеру, однак визначав цілі, основні засади, напрями судової реформи тощо та мав стати її ідейною основою.

Перше, що звертало на себе увагу в Концепції судівництва, це термінологія, яка в ній використовувалася. Зокрема, вводилось в обіг нове для науки та законодавства поняття – «судівництво», яке в статті 1 Концепції визначено як «єдина система судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд».

Ми не заперечуємо закономірного процесу модернізації понятійно-категоріального апарату юридичної науки, який є основним гносеологічним інструментом наукового пошуку. Але головне призначення понять полягає у точному відображенні суті та змісту тих явищ, що ними іменуються. Тож будь-яке новаторське рішення у цій сфері повинно бути аргументованим та доцільним.

У цьому контексті запровадження терміна «судівництво» було сумнівним, а тому викликало цілком справедливу критику. Як слушно зауважила відомий вітчизняний теоретик права О. Ф. Скакун, до думки якої ми приєднуємося, у легальному змісті поняття «судівництво» була відсутня узгодженість його складових елементів. По-перше, словосполученням «єдина система» (через яке визначається «судівництво») об'єднуються взаємопов'язані, але різнорівневі явища – судовий устрій (організація судової системи) та судочинство (діяльність судів з розгляду та вирішення справ), а наведена далі фраза «функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів» – не може бути розповсюджена одночасно на судовий устрій і судочинство, оскільки, по суті, відноситься тільки до судочинства. По-друге, сам термін «судівництво», який використано у назві Концепції, не достатньо вводиться в текст цього документа: в десяти розділах він згадується лише тричі на початку першого розділу. Як правило, в Концепції використовуються усталені, узгоджені між юристами різних поколінь терміни – «судочинство», «правосуддя», «судова система» та інші. Відтак, новий термін, будучи заявленим, не отримав необхідного розкриття та використання в самому документі, що могло би пролонгувати його входження в законодавчий і юридичний обіг. Крім того, дане поняття, по суті, введено замість поняття «судова система» [447]. Із наведеного

зрозуміло, чому термін «судівництво» так і не прижився не лише в науковому середовищі, але й не використовується в нормативно-правовій роботі.

За своїм змістовним навантаженням Концепція судівництва була досить ґрунтовним і достатньо деталізованим документом, положення якого стосувалися переважної більшості інститутів судової влади. Для досягнення мети нашого дослідження ми розглянемо лише ті її концепти, які вплинули на судову систему та були реалізовані шляхом подальших змін чинного законодавства.

Однак насамперед справедливо буде зауважити, що з точки зору теорії судової реформи Концепція судівництва містила правильні по суті підходи до управління процесом реформування, які відобразилися також і на її структурі:

1. Визначаючи загальну мету, яка полягала у забезпеченні становлення в Україні судової системи, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд, Концепція судівництва конкретизувала відповідні завдання, наприклад, створення цілеспрямованої, науково обґрунтованої методологічної основи розвитку правосуддя в Україні на найближчі десять років, визначення шляхів удосконалення законодавства у цій сфері тощо. Однак в Концепції навмисно не використано терміна «реформа». Як зазначив С. Головатий, «в наших документах взагалі немає слова «реформа». Ми нічого не реформуємо. Ми хочемо удосконалити те, що не створено навіть за 10 років» [317, с. 70].

2. У Концепції судівництва надано оцінку стану судової системи того часу з констатацією того, що українські суди ще не стали дієвим інститутом захисту прав людини, рівень довіри до них з боку суспільства лишається вкрай низьким, а також наведено причини такого стану

3. Концепція судівництва передбачала системне удосконалення найважливіших інститутів судової системи: судоустрою, судочинства, статусу професійного судді, суддівського самоврядування, забезпечення діяльності судів, так званих суміжних інститутів (надання правової допомоги, системи досудового слідства, системи виконання судових рішень, альтернативних (позасудових) способів врегулювання спорів, нотаріату).

4. Окреслено цілі подальшого розвитку судової системи – утвердження верховенства права у суспільстві і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді шляхом забезпечення стандартів: доступності правосуддя; справедливої судової процедури; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів; юридичної визначеності, однаковості судової практики і відкритості судових рішень; ефективності судового захисту.

Стосовно окремих інститутів судової системи Концепція судівництва передбачала низку кардинальних змін. У першу чергу це стосувалося діючої системи судів.

Нормативно визначивши абсолютно новий зміст таких принципів побудови системи судів як спеціалізація та територіальність, Концепція закріпила ще один принцип – інстанційність. Саме нова суть цих засад була покладена в основу обґрунтування запропонованої моделі судоустрою. Зокрема, в контексті нового змісту принципу спеціалізації пропонувалось спочатку визнати загальні суди спеціалізованими з розгляду цивільних, кримінальних, а також адміністративних справ, підсудних місцевим загальним судам, а в подальшому запровадити спеціалізацію судів із поділом на цивільні, кримінальні та адміністративні (система господарських судів за задумом мала би бути інтегрована у систему цивільних судів, оскільки вони розглядають ті самі справи, лише за участю юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців).

У територіальній організації судів пропонувалося відійти від жорсткої прив'язки до адміністративно-територіального поділу, взявши за основу критерій однакової чисельності населення, у зв'язку з чим передбачалось запровадження дворівневої структури місцевих судів.

З точки зору принципу інстанційності передбачалось, що кожен суд має виконувати функції лише однієї інстанції: місцеві суди – першої інстанції, апеляційні суди – апеляційної інстанції, вищі суди – касаційної інстанції, Верховний Суд України – касаційної інстанції у виняткових випадках. Такий підхід обумовлював необхідність утворення в системі загальних судів Вищого

цивільного суду (як касаційної інстанції для справ цивільної юрисдикції) та Вищого кримінального суду (як касаційної інстанції для справ кримінальної юрисдикції).

Наголошувалось, що існування військових судів не відповідає європейським стандартам, а отже, їх не повинно бути у судовій системі.

У сфері судових процедур Концепція судівництва визначала загальні принципи, на яких повинно ґрунтуватись судочинство, та завдання кожного із його видів (конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального). Акцентувалась увага на необхідності реформування кримінального судочинства: позбавлення його обвинувального ухилу, впровадження процедур альтернативного розслідування та медіації, розширення переліку та застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. Також в Концепції було окреслено завдання апеляційної та касаційної інстанцій, і наголошувалось на уніфікації судових процедур як важливому напрямі удосконалення судочинства.

Чимало уваги у Концепції судівництва було приділено правовому статусу судді, зокрема, питанням добору, навчання та кваліфікації суддів, їх дисциплінарної відповідальності (передбачалось чітке визначення в законі підстав дисциплінарної відповідальності суддів, створення постійно діючої Дисциплінарної комісії суддів, а також служби судових інспекторів).

Крім того, Концепцією пропонувалось удосконалити систему органів суддівського самоврядування з урахуванням запропонованої системи судів загальної юрисдикції та посилити їх роль у питаннях захисту професійних інтересів суддів. Для цього передбачалось змінити існуючий порядок зайняття судьями адміністративних посад (щоб їх займали судді, призначені органами суддівського самоврядування). Також вбачалося доцільним обмежити функції голови суду представницькими повноваженнями та контролем за діяльністю апарату суду.

Окремо у Концепції судівництва було сформульовано напрями розвитку сфери забезпечення діяльності судів – організаційного, фінансового, інформаційного, навчально-методологічного. Щодо розвитку так званих

суміжних інститутів, які безпосередньо пов'язані з реалізацією права на судовий захист, то наголошувалось на потребі створення ефективного механізму надання правової (юридичної) допомоги; удосконалення правового статусу адвоката; реформування системи досудового слідства у кримінальних справах, доцільності створення державної служби розслідувань і позбавлення прокуратури функцій загального нагляду; демонополізації державної діяльності з виконання судових рішень, передбачивши можливість передачі її недержавним виконавцям чи виконавчим агенціям; розвитку альтернативних (позасудових) способів врегулювання спорів (наприклад, медіації) і посиленні потенціалу інституту нотаріату (шляхом трансформування інституту наказного провадження в цивільному судочинстві у функцію нотаріату).

Ретельний аналіз змісту Концепції судівництва свідчить, що першоосновою всіх запланованих нововведень було прагнення змінити існуючу модель судоустрою, що, з огляду на дисбаланс, який існував у тогочасній системі судів загальної юрисдикції та еkleктичну реалізацію положень Закону України «Про судоустрій України», було виправданим і зрозумілим. Не приховували цього наміру і розробники Концепції судівництва, які у дискусіях наголошували на існуванні у судовій системі дихотомії, коли дві вертикалі очолюються вищими судами касаційної інстанції, а для двох юрисдикцій – кримінальної і цивільної – касаційною інстанцією є Верховний Суд України. На їх думку, було лише два шляхи: ліквідувати Вищий господарський і Вищий адміністративний суди і зробити палати у Верховному Суді. Інший шлях, якому вони й надали перевагу, – підняти кримінальну та цивільну юрисдикції і вирівняти з господарською і адміністративною [317, с. 70]. При цьому не було враховано одну досить важливу обставину.

Необхідність реформування судової системи була зумовлена не стільки наявним в судоустрої дисбалансом, скільки процесуальними наслідками, які він спричиняв. Йдеться про інституціональну пастку, в яку потрапила судова система, зокрема, цивільне судочинство, з поширенням спочатку юрисдикції судів на всі правовідносини в країні та наступною імплементацією в національне

законодавство інституту касації. Станом на початок другого півріччя 2006 року у Судовій палаті у цивільних справах Верховного Суду України накопичилось понад 42 тисячі нерозглянутих справ [344]. Кількість цих справ динамічно зростала. Внаслідок надмірного зростання навантаження на суддів ці справи розглядалися тривалий час, а надходження справ на касаційний розгляд перевищувало фізичні можливості суддів Верховного Суду України щодо їх розгляду. У зв'язку з цим порушувалися права учасників процесу на судовий захист їх прав і законних інтересів в касаційній інстанції та справедливий розгляд справи впродовж розумного строку. Завдяки Закону України від 22 лютого 2007 року «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» щодо забезпечення касаційного розгляду цивільних справ» [174] напруга тимчасово була знята: функції касаційної інстанції у цивільних справах, що накопичилися у Верховному Суді України до 01 січня 2007 року, було передано апеляційним загальним судам.

Концепція судівництва стала своєрідним поштовхом до прийняття багатьох концептуальних документів, в яких знайшли подальший розвиток її окремі положення. Так, 09 червня 2006 року Указом Президента України було схвалено Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні [482]; 11 вересня 2006 року – Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» [484], в якій серед іншого йшлося про заходи, спрямованні на подолання корупції та забезпечення доброчесності в органах судової влади; а 8 квітня 2008 року – Концепцію реформування кримінальної юстиції України [481].

У судовому середовищі Концепція судівництва була сприйнята неоднозначно. Як зазначають експерти, із судів, у які проект Концепції було надіслано для надання пропозицій і зауважень, надходили різні відгуки: чим нижчий рівень суду, тим більшу підтримку одержав проект Концепції. Найбільша кількість зауважень надійшла від вищих судових органів, які зайняли досить консервативну позицію і виступили проти основних перетворень [129]. Їх позиція відображена в Заяві VIII (позачергового) з'їзду судів України від 7 грудня 2007 року «Про концептуальні засади подальшого здійснення судової реформи в

Україні» [183]. Так, на думку суддів України, реалізація деяких передбачених Концепцією положень могла призвести до погіршення функціонування судової влади, руйнування судової системи в цілому або її окремих частин через послаблення дії принципу єдності судової влади, віддалення громадян від правосуддя, неадекватного збільшення фінансових витрат на утримання судів.

Наведене свідчить, що більшість представників внутрішнього середовища судової системи були прихильниками кардинально іншого методу реформування судоустрою, аніж політична еліта. Однак їх думка не була врахована. У цьому контексті варто згадати позицію академіка В. В. Комарова, який, в цілому позитивно оцінюючи запропоновану концепцію, зазначив, що «правильним буде, якщо загальний рух, що стосується розвитку судівництва, йтиме поступово. Це можливо, коли всі точки зору, що висловлені на експертному громадському обговоренні, і ті, що мають в осіб, які приймають рішення щодо змін законодавства, будуть узгоджені. ...Проблема пов'язана з тим, що на рівні обговорення, на рівні усвідомлення, ще не існує єдності підходів у побудові судової системи» [213].

Крім того, дедалі очевиднішими ставали недоліки багатьох конституційних положень, що перешкоджали прогресу судової системи та спрямовували вектор подальшого розвитку судової реформи у загальне русло конституційної реформи. Уже тоді відомий конституціоналіст А. О. Селіванов зауважував, що організація судового ладу і судової влади не може обмежитися доопрацюванням існуючого розділу «Правосуддя», а потребує системних змін до статей 6, 55, 85, 92, 106, 116, розділів VII, VIII–XII Конституції України. «Змінюються суспільні відносини, – писав він, – змінюється і конструкція судової влади. Але без руйнації, шляхом еволюції, поетапної модернізації, виходячи з вітчизняного досвіду» [437].

У втіленні ідей Концепції судівництва Президент України був послідовний і вже в грудні 2006 року вніс на розгляд Верховної Ради України проекти нових редакцій законів про судоустрій і про статус суддів, які в подальшому були об'єднані в єдиний проект Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Таким чином, центр впливу на розвиток судової реформи логічно перемістився до Верховної Ради України як основного її творця.

Незважаючи на гострі дискусії, які розгорнулись у науково-експертному середовищі з приводу пропонованих новацій, у суспільстві судова реформа в той період не знаходила належної підтримки. Попри виражену кризу довіри громадян до всієї правоохоронної системи (за даними опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» у грудні 2007 року, суди з показником – 37 % посідали друге після міліції місце у рейтингах недовіри громадян до політичних та соціальних інститутів [350]), суспільний інтерес до неї був вкрай низьким. Результати соціологічних опитувань свідчили, що лише 19 % респондентів вважали себе загалом обізнаними з ходом судової реформи в Україні, 37 % – майже не обізнані та 44 % – взагалі не обізнані [129]. Це означає, що майже половині населення країни питання, пов'язані зі здійсненням судової реформи, були нецікаві або незрозумілі. У зв'язку з цим виникає закономірне запитання: чи слід такі показники розглядати як відсутність попиту на судову реформу в тогочасному суспільстві? Ймовірно, що так. Причин цьому, на нашу думку, декілька. Серед них, зокрема, можна виокремити такі:

- 1) низький рівень впевненості громадян у їхній можливості впливати на владу загалом. 53 % громадян вважали, що вони жодного впливу на ситуацію в країні не мають. На питання щодо того, якою мірою суспільство на той час контролювало владу, 56 % громадян відповіли, що «практично не контролює» і ще 24,8 % дали відповідь – «доволі слабо». Невіра громадян у свою можливість впливати на ситуацію в країні сама по собі була індикатором загрозливої тенденції до суспільно-політичної нестабільності, адже свідчила про порушення двостороннього зв'язку між суспільством та владою [186]. Із цього випливає наступна причина;

- 2) відсутність налагодженої ефективної комунікації між владою та суспільством як стратегічно важливого чинника судової реформи; деструктивна робота ЗМІ в цьому напрямі висвітлення державної діяльності. Опитування журналістів на тему «Судова реформа і журналістика», проведене з 22 грудня

2006 року по 22 січня 2007 року Фондом «Демократичні ініціативи», засвідчило невтішні дані. Журналісти визнали, що проблеми висвітлення теми судової реформи представлено в українських ЗМІ мало (58 %) чи дуже мало (36 %). Головні причини цієї ситуації – необізнаність журналістів із цими проблемами (65 %), некомерційність подібних матеріалів (40 %) та відсутність інтересу до них широкої громадськості (31 %). Просвітницькі матеріали стосовно роботи судової системи в Україні висвітлювалися вкрай рідко чи зовсім не з'являлися (3%). Щодо обговорення напрямів реформування судової системи, то цей відсоток становив усього лише 6 %. У ЗМІ висвітлювалось значно більше негативних матеріалів щодо судової системи (67 %), аніж позитивних (6 %) [352];

3) на фоні політичної нестабільності ознаки якої почали з'являтися вже в другій половині 2005 року, політичної кризи, що розгорнулася в 2008 році, спроб Президента розпустити щойно обраний парламент, зниження рівня добробуту населення внаслідок фінансової та економічної кризи, що охопила Україну в 2008 році, судова реформа набувала другорядного значення;

4) судова система в очах суспільства була закритою та мала негативний імідж. Станом на червень 2007 року 50 % населення України вважало, що в Україні не існує права на справедливе судочинство [372]. Відсутність зворотного зв'язку ставила під сумнів питання про легітимність судової системи, яка є невід'ємною складовою її стабільності.

Наведені обставини, на нашу думку, підлягали першочерговому врахуванню при виробленні стратегії судової реформи. Шанси на успішне досягнення задекларованих судовою реформою цілей мізерні, якщо вона не має підтримки у суспільстві. В такому випадку жорстка політична воля у сукупності з державним примусом – єдиний важіль, спроможний «нав'язати» суспільству потрібні владі зміни у сфері судової діяльності. Однак у цьому разі розвиток дисфункцій та закріплення «неформальних практик» у судовій системі неминучі. Наприклад, недостатня урегульованість питань, пов'язаних із добором суддів, притягненням їх до відповідальності, призвела до погіршення якості суддівського корпусу, виникнення «відчуття не лише незалежності, а й безвідповідальності» [129].

Неналежне фінансування судів призвело до розвитку корупції у суддівському корпусі. З'явилася та набула поширення тенденція використання суду в механізмі неправомірного захоплення майна (рейдерстві).

Повертаючись до питання законодавчого забезпечення розвитку судової реформи, слід звернути увагу на її опонентів, зокрема – Верховний Суд України.

У Зверненні суддів Верховного Суду України до Президента України від 24 червня 2008 року було викладено прохання не допустити прийняття проекту Закону України «Про судоустрій і статус суддів» як такого, що суперечить Конституції України та істотно погіршить ситуацію у сфері правосуддя. Позиція еліти суддівського корпусу аргументувалася тим, що частина його положень не відповідала Конституції України, що могло загострити існуючі руйнівні процеси у сфері судової влади, віддаляло правосуддя від людей. Наголошувалось, що в основі обраного методу реформування лежить екстенсивний шлях розвитку судової системи (збільшення кількості судів і суддів). Окремо підкреслювалось намагання посилити вплив Президента України і Вищої ради юстиції на вирішення кадрових питань в судовій системі, тобто відродити практику керування судами з боку органів виконавчої влади, що,однозначно, було кроком назад [74].

Вважаємо, що найвищий судовий орган держави у своїх переконаннях був більш компетентним і передбачливим, аніж розробники Концепції судівництва та законопроекту про судоустрій і статус суддів. Як зауважував М. І. Сірий, авторами законопроекту пропонувалася правильна лише з точки зору геометрії форма судової піраміди (Верховний Суд України, чотири вищі спеціалізовані суди, апеляційні, місцеві суди). З погляду ж права, щоб її реалізувати, потрібно всі галузі права розподілити чітко за предметом і методом регулювання, і згрупувати ці галузі права під кожен ланку судової системи. А це завдання неможливо виконати в принципі. Науковець акцентував увагу на ще одному важливому аспекті – співвідношенні двох інстанцій із дуже негативною конструкцією в практичному вимірі, яке вже мало місце між Вищим господарським судом України та Верховним Судом України: коли «одна

інстанція відчуває себе недоінстанцією, а верхня інстанція нічого не робить...» [446].

Наведене протистояння, а також політична криза, яка охопила країну у 2008 році, значною мірою сприяли тому, що судова реформа почала гальмувати. Президенту України не вистачило політичної волі та підтримки, щоб домогтися остаточного прийняття Парламентом ініційованого ним законопроекту.

Новий імпульс судова реформа отримала лише після чергових виборів Президента України у 2010 році. Новообраний Глава держави не лише перейняв ініціативу в реформуванні судової системи, а й продемонстрував рішучість і узгодженість дій у цьому напрямі з Парламентом. Як зазначали експерти, вперше з моменту прийняття Конституції 1996 року Парламент повністю підтримував усі законодавчі ініціативи Президента з реформування судової системи [464, с. 20]. Це стало вирішальним у блискавичному (за швидкістю прийняття порівняно з попередніми роками) законодавчому забезпеченні судової реформи.

07 липня 2010 року Верховна Рада України ухвалила ініційований Президентом України Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який набув чинності у день опублікування 30 липня 2010 року [150]. Ця подія багатьма була сприйнята як початок нового етапу судової реформи. Здебільшого це пояснюється тим, що безпосередньо Президент України та розробники Закону неодноразово наголошували, що ініціювали реформу з метою «забезпечення реальної незалежності судів, суддів і судових рішень, правової захищеності громадян, боротьби з корупцією у всіх сферах суспільного життя, на всіх щаблях влади, повернення довіри суспільства до судової та правоохоронної систем» [335], відмежовуючись таким чином від ініціатив попередньої влади. Однак з точки зору теорії судової реформи це не зовсім вірно, оскільки з моменту прийняття Концепції судівництва повний цикл реформування судової системи не було завершено (стадія формування ідеології реформи передувє її законодавчому забезпеченню у ланцюгу послідовних процесів перетворень); в Законі «Про судоустрій і статус суддів» отримали законодавче втілення ідеї та основні положення Концепції судівництва, хоч і в дещо модифікованому виді. Іншими

словами, прийняття Закону «Про судоустрій і статус суддів» було наслідком схвалення у 2006 році Концепції судівництва. Опосередковано це також визнавали й аналітики, зазначаючи, що «новий Закон багато в чому нагадує проекти законів про судоустрій і статус суддів, які вносилися попереднім Президентом...» [422, с. 580].

Легалізації окремих ідей, що містились у Законі, значною мірою сприяло рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2010 року № 8рп/2010 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України [410]. У ньому орган конституційної юрисдикції дійшов висновку про неправомірність існування «подвійної касації», що конституційний статус Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції не передбачає наділення його законодавцем повноваженнями касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів, які реалізують повноваження касаційної інстанції, а також що повноваження суду касаційної інстанції стосовно рішень відповідних спеціалізованих судів здійснюють вищі суди як вищі судові органи спеціалізованих судів на підставах і в межах, встановлених законами про судочинство.

У процесі подальшого здійснення судової реформи роль КСУ була не менш значима, ніж роль її ідеологів, оскільки Закон України «Про судоустрій і статус суддів» можна назвати своєрідним рекордсменом за кількістю його нормативних положень, які стали предметом розгляду у Конституційному Суді України щодо їх відповідності Конституції України.

Перш ніж навести основні новели зазначеного Закону, слід зазначити, що з часів «малої судової реформи» це був чи не найдискусійніший нормативний акт, який кардинально змінював основні інститути судової системи – судоустрій, правовий статус судді та судочинство. Як вбачається з назви, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» став першим законом, що уніфіковано врегульовував питання судоустрою та статусу суддів, що вже звертало на себе увагу.

Передбачувані ним новації спричинили гострі суперечки серед політиків, науковців, представників суддівського корпусу. Чимало критики на його адресу пролунало з боку міжнародних організацій.

Найбільший опір реформі у цей період продовжував чинити Верховний Суд України, статус якого зазнавав радикальних змін. За словами тодішнього Голови Верховного Суду України В. Онопенка, який назвав прийняття Закону «закономтворчою авантюрою», його руйнівна сила надовго відкине Україну назад у її демократичному розвитку [296]. Поряд із ним опонентами судової реформи виступили парламентська опозиція, правозахисні організації, значна частина наукового співтовариства [65].

Щоб об'єктивно оцінити перетворення, яких зазнала судова система з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів», слід перш за все згадати про цілі цього нормативного акту. Такими, зокрема, проголошувалися: реформування системи судочинства відповідно до міжнародних стандартів; підвищення ролі суду і статусу судді у суспільстві; забезпечення незалежності суддів від впливу, в тому числі в системі правосуддя; спрощення процедури доступу до суду для кожного громадянина [345]. Задля їх досягнення передбачались та були в подальшому реалізовані нововведення, які в цілому можна узагальнити таким чином.

I. У структурі судоустрою:

1) окрім конституційних принципів побудови системи судів загальної юрисдикції – територіальності та спеціалізації, було закріплено принцип інстанційності, який відповідно до тлумачення, здійсненого Конституційним Судом України, визначає таку організацію судової системи, що забезпечує право на перегляд рішення суду нижчої інстанції судом вищої інстанції [412]. Зміст принципу спеціалізації судів загальної юрисдикції розкривався за допомогою конструкції: «суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення»;

2) структурними елементами судоустрою визначено: – місцеві суди; – апеляційні суди; – вищі спеціалізовані суди; – Верховний Суд України;

3) з урахуванням змісту вищезазначених принципів організації системи судів передбачено створення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ як суду касаційної інстанції у відповідних юрисдикціях, який розпочав свою діяльність з 01 листопада 2010 року. У зв'язку з цим суттєвих змін зазнали повноваження Верховного Суду України, що значною мірою негативно позначилось на його правовому статусі;

4) радикально було вирішено долю військових судів, які ліквідували з 15 вересня 2010 року. Багато хто їх існування сприймав як атавізм радянської системи, зазначаючи, що судді цих судів справи майже не розглядали, а в частині матеріального та соціального забезпечення були в привілейованому становищі порівняно зі своїми колегами [422, с. 587].

II. У системі органів судової влади, що здійснюють забезпечувальні функції:

1) значно змінено законодавче регулювання діяльності Вищої ради юстиції;

2) з метою забезпечення підготовки висококваліфікованих кадрів для судової системи створено Національну школу суддів України при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України;

3) Державну судову адміністрацію України виведено з системи органів виконавчої влади та зобов'язано звітувати з'їзду суддів України.

III. У судочинстві:

1) запроваджено автоматизований розподіл справ у судах;

2) заборонено апеляційним судам повертати справу на новий судовий розгляд;

3) скорочено процесуальні строки (звернення до суду, розгляду справ, подання апеляційної скарги тощо);

4) змінено систему перегляду судових рішень. Зокрема, запроваджено процедуру допуску вищими спеціалізованими судами справ до провадження Верховного Суду України.

IV. У сфері регулювання правового статусу судді:

- 1) змінено систему добору суддівських кадрів;
- 2) скасовано інститут кваліфікаційної атестації суддів;
- 3) змінено підхід до питання притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності.

V. У сфері суддівського самоврядування було змінено систему органів суддівського самоврядування, порядок їх формування та засади представництва суддів у цих органах. Внаслідок таких змін мало місце непропорційне представництво суддів судів різних юрисдикцій у вищих органах суддівського самоврядування.

Як бачимо, більшість новацій є нічим іншим, як втіленням ідей Концепції судівництва, хоч і в дещо спотвореному виді. Серед них найбільш гостро, як і в попередні періоди реформування, постало питання оптимальної структури системи судів загальної юрисдикції, в пошуках якої була зроблена спроба узгодити судоустрій з інстанційними, територіальними та юрисдикційними повноваженнями судів. Новий зміст принципу спеціалізації дав можливість стверджувати, що усі суди загальної юрисдикції є спеціалізованими судами під час розгляду окремих категорій справ. Зі створенням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ в системі судів з'явилася чітко визначена вертикаль судів, які спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення. Такий крок, на перший погляд, збалансував вітчизняну модель судоустрою, в якій до цього часу як суди касаційної інстанції діяли Вищий господарський суд України та Вищий адміністративний суд України. І таким чином, як зауважив професор В. В. Долежан, було усунуто асиметричність структури судів загальної юрисдикції, що зробило її більш зрозумілою для громадян і надало рівні можливості для оскарження судових рішень через становлення однакових інстанцій для оскарження по всіх судових юрисдикціях [128]. Безперечно, що логіка у цих змінах була, оскільки розгляд цивільних, кримінальних справ, справ про адміністративні правопорушення має свою специфіку так само, як і розгляд господарських чи адміністративних справ. Тому співвідносити їх як «загальне» та

«спеціальне» навряд чи можна. Крім того, правила відповідних видів судочинства, як і галузі права, є самостійними та рівнозначними стосовно одне одного. Водночас, як ми вже зазначали у попередньому розділі цієї роботи, гармонії у судовій системі досягнуто не було, оскільки збалансована чотириланкова система судів не узгоджувалася з передбаченими принципом інстанційності трьома судовими інстанціями, що суперечить існуючим у природі та теорії систем законам композиції, пропорційності та гармонії, які визначають оптимальне співвідношення між елементами системи.

З цієї точки зору обраний реформаторами екстенсивний шлях реформування судоустрою, на нашу думку, був нераціональним, оскільки, крім іншого, потребував значних інвестицій: як фінансових, організаційних, так і кадрових.

Зміни у структурі судоустрою об'єктивно позначились на перерозподілі повноважень між вищими спеціалізованими судами та Верховним Судом України, значно обмеживши компетенцію останнього. Так, Венеціанська комісія, серед іншого констатувала, що сторони позбавлені прямого доступу до Верховного Суду, а «обраний спосіб необґрунтовано обмежує функції Верховного Суду та перешкоджатиме йому виконати свою конституційну функцію, як найвищого органу судової влади» [454].

У процесі реалізації вищенаведених змін у судовій системі багато визначальних щодо неї повноважень сконцентрувалось в межах виконавчої влади, що значною мірою збільшило вплив Президента України на судову владу. Закон передбачив право Президента не лише утворювати, а й ліквідовувати суди; переводити суддів, обраних безстроково, з одного суду до іншого суду того самого рівня і спеціалізації; органам виконавчої влади, підконтрольним Президенту України, було передано право проведення спеціальної перевірки відомостей про кандидатів на посаду судді. Таким чином, судова реформа, яка здійснювалася в умовах переважного впливу Президента у політичній системі України, приховувала справжні мотиви влади – зробити систему судів підконтрольною Главі держави, що порушувало баланс у взаємозв'язку

«Президент – Верховна Рада – Суд» та відкривало безмежні можливості для зловживання владою.

Не дивно, що в оцінці реальних досягнень реформування судової системи експерти висловлювали думки, які кардинально відрізнялися від офіційно проголошених цілей. Так, результати експертного опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у лютому–березні 2013 року, засвідчили, що найчастіше експерти вказували на дві цілі реформи – підпорядкування судової влади Президенту України і встановлення ним контролю за суддями (56 % опитаних) та посилення політичного та іншого стороннього впливу на судову владу (44 %) [464, с. 19].

На основі викладеного можемо зазначити, що реформування судової системи, яке відбулося на підставі Закону України «Про судоустрій і статус суддів», перетворилося на контрреформу, враховуючи першочергові цілі, задекларовані Концепцією судово-правової реформи 1992 року, а саме формування незалежної судової влади. Додатковими аргументами на користь такого висновку є результати щорічних моніторингів стану незалежності суддів в Україні, які засвідчили, що у 2012 році рівень незалежності та неупередженості суддів визнавали достатнім 56,31 % опитаних респондентів [263], в той час як з 1991 по 1996 рік цей показник становив 78 % [80].

Негативні наслідки реформування судової системи полягали не лише у втраті її інституційної незалежності. Так само, як і у випадку зі створенням Вищого адміністративного суду України, закономірно загострився конфлікт судових юрисдикцій. З початком реформування почався масовий відтік суддівських кадрів, що було пов'язане з суттєвим зниженням гарантій їх фінансового та матеріального забезпечення, а також соціального захисту (було зменшено розмір вихідної допомоги при виході у відставку; скасовано право суддів на відставку за станом здоров'я тощо). Водночас, на переконання тодішнього Голови Верховного Суду України В. Онопенка, найкращі судді звільнялися через відсутність правової та політичної стабільності [298].

Глибоке занепокоєння з приводу відсутності в Україні незалежної судової системи висловила у своїй резолюції № 1862 (2012) «Функціонування демократичних інституцій в Україні» Парламентська Асамблея Ради Європи [370], що спонукало парламент до прийняття 05 червня 2012 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій незалежності суддів», який передбачав зміни до законів України «Про Вищу раду юстиції» та «Про судоустрій і статус суддів». Втім, це був не перший, і не останній нормативний акт, який змінював положення законодавства у сфері організації судової влади, що свідчило про його нестабільність, а також вкотре доводило безсистемність та непродуманість реформ. Серед масиву інших подій, що відбувались у сфері законодавчого оновлення окремих інститутів судової системи, подальше фрагментарне удосконалення законодавства про судоустрій і статус суддів відходило на другий план.

Так, 02 червня 2011 року було ухвалено Закон України «Про безоплатну правову допомогу» [144], що значною мірою сприяло реалізації закріпленого статтею 59 Конституції України права кожного на правову допомогу, а 13 квітня 2012 року Верховна Рада України ухвалила Кримінальний процесуальний кодекс України [229], в очікуванні якого минуло чимало часу. У юридичній спільноті ця подія спричинила не менший резонанс, аніж аналізований вище Закон «Про судоустрій і статус суддів», а юридична преса називала цей документ «другою Конституцією», що покликана здійснити «революційну реформу кримінального процесу» [126].

Із прийняттям КПК України у 2012 році законодавець суттєво змінив український кримінальний процес, впровадивши низку нових процесуальних норм та модернізувавши вже існуючі відповідно до міжнародних принципів здійснення кримінального провадження. Таким чином, як зазначають фахівці, було змінено саму парадигму кримінального процесу та запроваджено нові інститути кримінального провадження [284]. Серед них, зокрема, варто виділити інститут слідчого судді, інститут угод у кримінальному провадженні, інститут повідомлення про підозру. Крім того, зазнали трансформації інститути

доказування, запобіжних заходів, принципи кримінального провадження. В контексті останніх реформаторами особливо наголошувалось на змагальності пропонованої моделі кримінального судочинства. Деякі інститути було ліквідовано як рудименти радянської системи: скасовано стадію порушення кримінальної справи, а також інститут повернення справ на додаткове розслідування. Введено нові поняття: «кримінальне правопорушення», «кримінальний проступок», що як і злочин становить вид кримінального правопорушення. Також передбачалось створення нового органу досудового розслідування – державного бюро розслідувань, позбавлення органів прокуратури слідчої функції.

Однак незалежні експерти в оцінках КПК України були налаштовані досить скептично, висловлюючи сумніви з приводу його можливості вплинути на збільшення ефективності правоохоронної системи у боротьбі зі злочинами [445; 517]. Ще на стадії обговорення проекту КПК України фахівці застерігали його розробників від механічного перенесення у вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство норм будь-якого інституту зарубіжних країн, які визнаються світовою спільнотою взірцем справжньої демократії, цивілізованості та верховенства права, без узгодження з відповідними правовими інститутами вітчизняного законодавства й окремими їх нормами та урахування вітчизняних реалій, оскільки це може призвести до дисбалансу: або до послаблення процесуальних засобів із забезпечення прав і законних інтересів людини, або ж до зниження ефективності боротьби зі злочинністю [321]. Для науковців було очевидним, що лише прийняттям нового КПК України реформувати кримінальну юстицію не вдасться, що слід змінювати одночасно законодавчу базу функціонування прокуратури, адвокатури, слідчих органів, а також професійний світогляд їх представників та, в першу чергу, суддів [498; 445].

05 липня 2012 року було прийнято Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [148]. Як і у випадку з аналізованими вище законодавчими актами, його ініціатором був Президент України, що свідчило про

безпрецедентну маніпуляцію інститутами судової системи та судовою реформою загалом.

Не вдаючись до детального аналізу Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», слід наголосити на кардинальних змінах, яких зазнали деякі елементи інституту адвокатури. До таких, зокрема, належать: набуття статусу адвоката, гарантії адвокатської діяльності, адвокатське самоврядування. Конструкція останнього викликала особливо гострі дискусії, оскільки вперше було запроваджено всеукраїнську централізовану, ієрархічно побудовану систему органів адвокатського самоврядування на чолі з Національною асоціацією адвокатів України з обов'язковим членством у ній всіх адвокатів. Такий підхід до організації адвокатського самоврядування був сприйнятий більш ніж критично [71]. Але для цілей нашого дослідження важливим є той факт, що реалізація Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» спричинила кризу в українській адвокатурі, розколовши адвокатську спільноту.

С. Ф. Сафулько, який стояв біля витоків формування сучасної вітчизняної адвокатури, таким чином охарактеризував цю ситуацію: «Історично адвокатура дистанціювалася від влади, бо влада до адвокатури в усі часи ставилася з пересторогою. Чим далі «розведені» адвокатура і влада – тим краще суспільству, його суб'єктам, бо тоді адвокатура не прив'язана до влади. Основним мірилом її гідності є незалежність. Тільки незалежна адвокатура і непідневільний адвокат можуть дійсно забезпечити реальний правовий захист особи. ... Характерною рисою нинішнього етапу історії української адвокатури є не безперечне утвердження нею вікових гарантій і традицій, а пошуки, як ці гарантії обнулити, а традиції – понівечити» [434]. Він же сформулював три фактори, що спричинили кризу:

- набуття чинності новим Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і його тенденційна та керована владою реалізація;
- безпрецедентний вплив органів державної влади в період первинного формування органів адвокатського самоврядування з метою підпорядкувати адвокатуру;

– створення всупереч волі адвокатів обов’язкової для всіх піраміди – Національної асоціації адвокатів, куди їх «записали» незалежно від згоди [434].

Таким чином, реформування основоположних інститутів судової системи спрямовувалось у русло підпорядкованості та підконтрольності, руйнуючи найважливіші гомеостатичні параметри судової системи – самостійність, незалежність та легітимність, що не могло не позначитись на її стабільності.

З цієї точки зору зміни у судовій системі в аналізований період можна назвати «реформою» лише умовно, швидше – контрреформою, оскільки вони, як зауважили експерти Центру Разумкова, в багатьох ключових моментах носили регресивний характер: ними було перервано еволюційні трансформаційні процеси вдосконалення вітчизняного судочинства та запроваджено політично керований суд [464, с. 90].

Крім того, наведені нами результати аналізу дають можливість констатувати, що реформування судової системи було механізмом концентрації державної влади в руках Президента України, порушуючи систему «стримувань та противаг» і відкриваючи широкі можливості до узурпації влади.

Порушення цього вкрай хиткого балансу у взаємодії влади з судовою системою було однією з передумов загальної політичної нестабільності та кризи, яка назрівала у суспільстві. Подальші соціально-політичні зміни, що відбулися в країні внаслідок Революції Гідності, відкривали нову віху в історії судової реформи.

2.5. Перспективи розвитку судової системи у світлі конституційної реформи

За даними всесвітнього соціологічного дослідження, проведеного Інститутом Геллапа (Американський інститут суспільної думки (Gallup) у 2013 році, рівень довіри громадян України до судової системи з показником 16 % був визнаний найнижчим не лише серед країн колишнього Радянського Союзу, а й одним із найнижчих у світі. Експерти наголосили, що впевненість у законності є визначальною детермінантою економічного та соціального розвитку держави.

Тому усунення причин недовіри громадян до судової системи та судів має вирішальне значення для суспільства, яке прагне соціального, економічного та стабільного добробуту [9].

Такі дані були цілком закономірним результатом надмірної політизації судової системи, яку позбавили незалежності та самостійності внаслідок узурпації влади Президентом України, що відбулася, у тому числі, завдяки реалізації низки заходів у межах судової реформи, про що йшлося у попередньому підрозділі. Хронічні проблеми судової влади (масове невиконання судових рішень, високий рівень корупції в судах, надмірна завантаженість судів, постійне недофінансування органів судової влади, вплив на суддів) не були вирішені, а навпаки – загострилися. Під час історичних для України подій кінця 2013 року – початку 2014 року, які отримали назву «Революція Гідності», влада використала суди як інструмент репресій. Це ще більше ускладнило і так непрості відносини у взаємозв'язку «судова система ↔ суспільство». За словами Голови Верховного Суду України Я. Романюка, діяльність суддів у цей період громадянського протистояння стала каталізатором, який ще більше збурих суспільство та підняв хвилю недовіри до судової влади [425].

За таких обставин, після революційних змін у політичному житті держави та зміни політичної еліти, «на авансцену» знову виходила судова реформа, лейтмотивом якої стало повернення довіри суспільства до судової системи.

На нашу думку, щоб підвищити рівень довіри громадян до судів, новій владі логічно було б спрямувати зусилля у напрямі подолання першопричин такої недовіри. Серед них основними тривалий час були і досі залишаються: корумпованість суддів (94 %), залежність суддів від політиків (80 %), кругова порука в системі правосуддя (73 %), низький рівень моральності більшості суддів (66%), незрозумілість і закритість судових процесів для пересічної людини (52 %), складність і заплутаність судової системи (50,5 %) [373]. Однак постреволюційний синдром скерував початок нового витка судової реформи у русло втілення ідеї люстрації, яка стала надзвичайно актуальною у перехідний

період в контексті пошуку способів попередження рецидивів авторитаризму, подекуди набуваючи рис одержимості.

Термін «люстрація» (від лат. *lustratio* — очищення через жертвопринесення) у своєму первинному значенні в греко-римській міфології означав ритуали очищення від моральної скверни. У сучасному розумінні люстрацію почали застосовувати з метою подолання важких негативних наслідків попередніх політичних режимів авторитарного спрямування [515].

Попри різноманітність сучасних підходів до розуміння суті люстрації, її різне змістовне навантаження залежно від історичного досвіду країни, що її застосовувала, в українську реальність люстрація увійшла, набувши політичного забарвлення, як кадрове очищення нової влади від функціонерів попереднього режиму, яким забороняється працювати в органах державного управління, здійснювати судочинство, обиратися до представницьких органів влади тощо.

Протягом 2014 року Парламентом було прийнято два так звані «люстраційні закони», які стосувалися представників суддівського корпусу:

1. 08 квітня 2014 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [153], задовольнивши вимогу суспільства стосовно проведення перевірок діяльності суддів, які ухвалювали процесуальні рішення у справах, пов'язаних із проведенням масових заходів в процесі політичного протистояння, та у такий спосіб знявши на певний час соціальну напругу.

2. 16 вересня 2014 року було прийнято Закон України «Про очищення влади» [161], норми якого стосувалися значної частини представників державного апарату, в тому числі суддів, а також працівників апаратів судів як державних службовців, та у якому було визначено поняття «люстрація» як процес очищення влади, що означає встановлену цим Законом або судовим рішенням заборону окремим фізичним особам обіймати певні посади в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

Оминаючи детальний аналіз різноманітних заходів, передбачених зазначеними нормативними актами, констатуємо, що застосування люстраційних

процедур до суддів виявилось у підсумку малоефективним [184], що породжувало питання доцільності та правомірності проведення люстрації у суддівському корпусі, принаймні у спосіб, що передбачався згаданими законами. Результати проведеного нам анкетування засвідчили, що лише незначний відсоток адвокатів (4 %) і науковців (8 %) вважають люстрацію необхідним інструментом «очищення» судової системи (додаток Б, додаток Г).

На нашу думку, чинне законодавство передбачає достатні механізми притягнення суддів до відповідальності, які й повинні бути використані в процесі, спрямованому на підвищення довіри суспільства до судової системи. У цьому ми підтримуємо позицію академіка М. Кучерявенко, який сформулював риторичні питання: «Якщо йдеться про якісне оновлення судової влади, покарання осіб, які виносили неправосудні рішення, то чому ми відмовляємось від тих засобів, які є та використовуючи які можна досягти того ж або навіть більшого. Хіба ми не можемо до судді, який вчинив злочин, застосувати кримінальне законодавство? Хіба ми не можемо (об'єктивно з'ясувавши обставини справи) позбавити суддю повноважень – все це є. Чому в такому разі ми відмовляємось від тих важелів, якими можна не лише навести лад в реалізації судової влади, а й переконати суспільство у правильному напрямі її дії. Річ не в тім, як назвати той чи інший процес, а яку мету ставити та якими засобами цього досягати» [237].

Про неможливість люстрації суддівського корпусу говорили також представники Ради Європи, які, керуючись висновками Венеціанської комісії, наголошували, що може бути лише процес індивідуального оцінювання ефективності роботи суддів, при якому буде можливо застосувати санкції проти окремих суддів, але буде дотриманий принцип незалежності судової системи [364].

У тій формі, в якій люстрація була нав'язана українській судовій системі, вона виглядала швидше як маніпуляція суспільною свідомістю, як акт «зведення рахунків», спричинений революційною доцільністю. Нічого спільного з ефективним реформуванням судової системи у цих процесах не було. Ми

неодноразово зазначали про те, що судова система повинна еволюціонувати; еволюціонувати шляхом збереження усіх досягнень та переходу їх на новий рівень якості відповідно до вимог середовища. Кадри у судовій системі є основною цінністю, її базисом. Тому важливо їх реформувати, обираючи об'єктивно обґрунтовані форми та методи, якими, на нашу думку, є якісна професійна підготовка претендентів на посаду судді та постійне підвищення фахового рівня суддів. Інакше існує висока ймовірність вихолощення судової системи, відтоку високопрофесійних кадрів та, як наслідок, кризи судової системи. У цьому контексті варто процитувати М. Сірого, який зазначив, що «в правосудді ключове значення має створення динаміки розвитку до покращення, коли створюється система, яка дає абсолютно чіткі орієнтири і перспективи для тих, хто хоче працювати чесно, якісно і кваліфіковано, – тоді система буде змінюватися на краще» [194]. Ми критично сприймаємо пропозиції радикального оновлення суддівського корпусу шляхом звільнення діючих і добору нових суддів [236] як єдиного методу, що дозволить сформувати якісно нову судову систему. Не з цього треба починати. Слід насамперед не внутрішні елементи судової системи формувати, а змінити зовнішні умови її функціонування. Необхідно, щоб влада (правляча еліта) відмовилася від тиску та впливу на судову систему й забезпечила ефективну систему стримувань і противаг в державі. Лише після цього можна розмірковувати про ревізію суддівського корпусу та інші напрями модернізації судової системи.

У підсумку повинні зауважити, що загалом ефективність «люстраційних реформ» в Україні на сучасному етапі її розвитку була доволі сумнівною, оскільки суспільство сприймало люстрацію передусім як інструмент боротьби з корупцією, в той час як «моральний авторитет» нової влади виявився недостатнім для його продуктивної реалізації [479]. Щоб здобутки революційних зрушень ставали джерелом розвитку, слід емоції скеровувати у русло раціонального мислення та організаційної діяльності.

Подальші зміни судоустрійного та процесуального законодавства засвідчили, що питання вдосконалення кадрового забезпечення судової системи й

надалі турбували владу значно більше, ніж інші, більш глобальні базисні питання. Так, прийнятий 12 лютого 2015 року Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» [156], яким було викладено в новій редакції Закон України «Про судоустрій і статус суддів», а також внесено низку змін до Закону України «Про Вищу раду юстиції» та процесуальних кодексів, унормував, наприклад, ідею так званого суцільного первинного кваліфікаційного оцінювання, яке повинні були пройти всі без винятку судді у визначені законом строки та метою якого було прийняття рішень щодо можливості здійснення суддями правосуддя у відповідних судах. Така собі «переатестація», що за змістом дуже нагадувала механізм ревізування суддівського корпусу, який пропагувався як метод оновлення судової системи.

Зосередивши свою увагу на кадрах судової системи, реформатори не вжили жодних дієвих заходів, спрямованих на відновлення гомеостатичних параметрів судової системи – незалежності, самостійності та легітимності, що суперечило деклараціям Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, схваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 року (Стратегія реформування), адже першим в переліку напрямів реформування там значиться забезпечення незалежності, безсторонності та неупередженості суддів [488]. Хоча системний аналіз положень цього документа свідчить знову ж таки про кадрову домінанту в заявленій сукупності заходів.

Примітно, що будучи концептуально більш досконалим документом, ніж попередні Концепція судівництва 2006 року та Концепція судово-правової реформи 1992 року, Стратегія реформування містить аналогічні помилки. Зокрема, передбачені в ній цілі, заходи чи результати, не містять вказівки на строки їх досягнення/реалізації. Єдине, що пов'язує їх з часовою детермінантою, це визначення етапів реформування, яке подекуди також є сумнівним. Наприклад, підвищення вимог до членів органів, відповідальних за формування суддівського корпусу, передбачається здійснити у три етапи: а) перший, б) подальший та в) у середньо- та довгостроковій перспективі.

Загалом судову реформу передбачено здійснити у два етапи. Перший етап передбачає невідкладне оновлення законодавства, спрямоване на відновлення довіри до судової влади та суміжних правових інститутів в Україні. Другий – системні зміни в законодавстві, у тому числі прийняття змін до Конституції України та комплексна побудова інституційних спроможностей відповідних правових інститутів. Відразу виникає питання: що означає конструкція «побудова інституційних спроможностей правових інститутів»? Яка суть закладена в ній? Мабуть, це відомо лише розробникам Стратегії реформування. Що ж до першого етапу судової реформи, то чи слід вважати його таким, що відбувся? Адже законодавство оновили, але суспільну довіру до судової влади не відновили. Чи слід очікувати чергових законодавчих ініціатив у цьому напрямку? Відповіді на ці питання дасть лише час. Так само лише час покаже, які концепти Стратегії реформування знайдуть своє реальне втілення та досягнуть окреслених перспектив, ставши історією судової реформи та предметом нашого подальшого дослідження.

І Стратегія реформування, і згаданий вище Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» продемонстрували, що, як і у попередні десять років, ініціатива щодо судової реформи залишається в руках Президента України. Саме створені ним органи – Рада з питань судової реформи [489] та Конституційна Асамблея [485] продукували законодавчі пропозиції щодо реформування судової системи.

Проте у контексті нашого дослідження на окрему увагу заслуговують події, які, на нашу думку, є тенденційними та демонструють розвиток інститутів судової системи під впливом чинників зовнішнього та внутрішнього середовища. Найочевиднішим серед них став фактор геополітики.

13 квітня 2014 року Рада національної безпеки і оборони України оголосила про початок проведення антитерористичної операції у східній частині України. Цим юридично було визнано наявність воєнного конфлікту на значній території нашої держави. Високий ступінь загрози в оборонній сфері, тенденція збільшення військових злочинів та нагальна потреба нагляду за додержанням законів у цій

сфері зумовили необхідність відновлення в структурі прокуратури України системи військових прокуратур. Як наслідок, 14 серпня 2014 року Президент України підписав Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» [158] щодо утворення військових прокуратур», що було доцільним та актуальним. У зв'язку з цим виникло логічне питання про відновлення військових судів, яке, серед інших, слушно сформував А. Селіванов: «Як суддя, який не служив в армії, не знає військових інструкцій, статутів, специфіки служби, має розглядати справи про військові злочини, фактично не володіючи предметом справи» [281]? Цілком зрозуміло, що специфіка розгляду кримінальних проваджень і обвинувальних актів щодо військової сфери в суді має особливе значення. Ідея відновлення системи військових судів підтримується й всередині судової системи, оскільки представники суддівського корпусу, як ніхто інший, усвідомлюють специфіку розгляду справ щодо військових злочинів, яка обумовлює наявність у судді особливої кваліфікації, знань та навичок, спеціальної освіти, спеціальних допусків до документів.

Зазначене дозволяє також подивитись на проблеми реформування судової системи під іншим кутом зору, а саме з позиції необхідності реалізації заходів, які за змістом і спрямуванням будуть контрреформою. Власне, відновлення системи військових прокуратур і є таким щодо змін, які відбулись у 2012 році із впровадженням КПК України, внаслідок чого інститут військових прокуратур ліквідували. Тож контрреформа у цьому випадку виявилася не лише доцільною, а й значно кориснішою.

14 жовтня 2014 року було ухвалено Закон України «Про прокуратуру» (Закон про прокуратуру) [157], який, за винятком окремих положень, набув чинності з 15 липня 2015 року та спричинив неоднозначну реакцію в науково-експертному середовищі. З одного боку, реформа прокуратури як інституції була об'єктивно необхідною, оскільки її існуюча модель не відповідала потребам та вимогам суспільства. Положення Закону про прокуратуру були у будь-якому випадку прогресивнішими, ніж норми чинного до того часу Закону України «Про прокуратуру» 1991 року, які неодноразово коригувалися та видозмінювалися.

Разом із тим, з точки зору ступеня радикальності запроваджуваних змін, Закон містив низку концептуальних нововведень, які позначились на діяльності прокуратури. По-перше, йдеться про модернізацію функцій прокуратури: було скасовано функцію загального нагляду та слідства, значно звужено функцію представництва інтересів держави та громадян у суді. Такі функціональні зміни відповідали вимогам європейського співтовариства, однак критично сприймалися вітчизняними науковцями. Наприклад, на думку Ю. С. Шемшученка та Г. О. Мурашина, звужувати прокурорські функції недоцільно, оскільки розвиток цивілізованих ринкових відносин, розширення господарського обігу та загальна ситуація в нашій країні вимагають зміцнення законності, а отже, посилення прокурорського нагляду в державі [516]. Однак особливий, з точки зору нашого дослідження, інтерес становить правова колізія, яка виникла у зв'язку з тим, що функція прокуратури щодо здійснення так званого загального нагляду була передбачена Конституцією України, норми якої є нормами прямої дії. Крім того, Основний закон держави розмежовував функцію загального нагляду та функцію представництва прокурором інтересів громадян або держави в суді, в той час як згідно з перехідними положеннями Закону про прокуратуру відбулася трансформація однієї функції в іншу за допомогою конструкції «прокуратура виконує функцію нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами виключно у формі представництва інтересів громадянина або держави в суді». Дехто пояснює це тим, що спеціальний закон фактично випередив конституційну реформу [196]. Однак ми вважаємо, що позитивно така ситуація характеризуватися не може, оскільки вкотре свідчить про безсистемність реформаторських заходів, ухвалення законів, які в першу чергу орієнтовані на отримання певних політичних дивідендів.

Водночас наведена правова колізія актуалізувала питання законодавчого забезпечення судової реформи на рівні Конституції України, оскільки передумови до зміни окремих конституційних положень існували вже давно

[510], а заходи, спрямовані на анонсоване владою «перезавантаження судової системи», не досягли бажаного ефекту. Крім того, зауважимо, що на цьому етапі державотворення судова реформа за даними різних соціологічних та експертних опитувань виявилася найбільшим розчаруванням за роки незалежності та найбільш бажаним у суспільстві процесом [133; 44]. Тож, як зауважив С. В. Прилуцький, судова реформа, яка дійсно, а не декларативно, започаткує в державі доступний та ефективний правовий захист, є найбільш очікуваною та насущною для всіх соціальних верств [355].

Отже, 02 червня 2016 року на 25-му році існування незалежної України, через 20 років після прийняття Основного Закону держави, Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [145] та новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [146], положення яких передбачають радикальні перетворення в існуючій організації судової системи.

Слід зазначити, що з точки зору розроблених нами теоретичних положень, процес ухвалення згаданих вище законів характеризується досить суперечливо. Так, однозначно позитивним, на нашу думку, є факт одночасного прийняття змін до Конституції України та спеціального закону, що позбавляє можливості різночитання конституційних положень і упереджує можливі суперечки щодо моделі розвитку судової системи. Нагадаємо, що саме цього бракувало у 1996 році при прийнятті Основного Закону. Але, якщо конституційна реформа в частині правосуддя жваво дискутувалася та була предметом науково-експертного дискурсу, то Закон України від 02 червня 2016 року «Про судоустрій і статус суддів» став, на наше переконання, найбільш кулуарним, найбільш «закритим» для обговорення законом серед усіх, що досі приймалися у сфері правового регулювання функціонування судової системи. Варто лише звернути уваги увагу на дату реєстрації проекту Закону № 4734 «Про судоустрій і статус суддів» – 30 травня 2016 року та включення його до порядку денного 31 травня 2016 року. Тому не дивно, що багато з його положень стали певною мірою несподіваними для представників різних сфер. Навіть окремі парламентарі обурювалися

порушенням норм регламенту, зазначаючи, що «не можна проводити реформу, спрямовану на становлення верховенства права, через порушення процедур» [383].

Але практичну значимість для нас становить потенціал корисної дії запропонованих нововведень, особливо тих, які передбачають найбільш радикальні перетворення в судовій системі, та на аналізі яких ми й зосередимося.

Перш за все звертають на себе увагу термінологічні зміни у тексті Основного Закону, які, як ми неодноразово наголошували, повинні мати під собою певне підґрунтя та чітко позначати явища та процеси, що ними йменуються. Зокрема, йдеться про зміну термінології у зв'язку «юридичний» – «правовий» – «правничий». Наразі жодне з конституційних положень не містить терміну «правовий». Замість нього в окремих випадках вживається термін «юридичний» (наприклад: юридичний спір, юридична відповідальність, юридичний захист), а в інших запроваджується термін «правничий» (правнича допомога, професійна правнича допомога). Така зміна конституційної термінології логічно породжує питання: чому та навіщо? Особливо актуально це питання постало для адвокатської спільноти, яка відповідно до статті 131² Конституції України повинна забезпечувати надання професійної правничої допомоги в Україні [91; 92].

Частково відповідь на окреслене питання можна знайти в аргументації С. Головатого, на переконання якого слово правовий увійшло в український вжиток як калька з російського «правовой». На його думку «вилучення зросійщеного правовий та заміни його на питомо українське – правничий» спрямовано на приведення тексту Конституції України у відповідність до норм української мови [95]. Цікавим є те, що автор посилається на результати діяльності Української комісії з питань юридичної термінології [486], створення якої він ініціював з метою забезпечення точного й однакового вживання правничих термінів у законодавчій роботі та в офіційних актах, та яку очолив.

Не володіючи достатніми філологічними знаннями аби вступати у започатковану С. Головатим дискусію, лише зауважимо, що історії судової

реформи відомі приклади «відторгнення», несприйняття інноваційних термінів, якими б благими намірами не керувалися їх ініціатори. Досить згадати спробу запровадити в юридичний оббіг дефініцію «судівництво», передбачену Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів 2006 року, яку розробила Національна комісія із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, також очолювана С. Головатим. І як бути з загальноживаними поняттями, які стали не просто частиною юридичної лексики, а стійко укорінилися в свідомості різних соціальних прошарків (правова культура, правова свідомість, правовий статус, правове регулювання, правова позиція, правова система врешті решт)?

Термінологічні зміни в тексті Конституції України спрямовують увагу до змін у назвах окремих органів судової влади. Йдеться про заміну Верховного Суду України на Верховний Суд і Вищу раду юстиції на Вищу раду правосуддя. Логіка та істинний підтекст таких новацій стають зрозумілими лише за умови системного аналізу передбачених структурних змін судової системи. На ньому зупинимося детальніше.

Так, на відміну від попередньої редакції, чинна стаття 125 Конституції України характеризується цілковитою невизначеністю структури судоустрою, залишаючи це питання на розсуд спеціального закону, але констатує при цьому наявність Верховного Суду як найвищого суду у системі судоустрою України та адміністративних судів, які діють для захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин, а також передбачає можливість існування вищих спеціалізованих судів. Залишилась поза увагою конституційного регулювання наявність місцевих та апеляційних судів. Таким чином, оминувши можливість (а на нашу думку – необхідність) закріпити на рівні Основного Закону структуру судоустрою, конституцієдавець фактично створив в організації судової системи ситуацію вакууму, який, як свідчить історичний досвід, загрожує «заповнюватися» на новий лад кожного разу зі зміною політичної еліти в країні. Тому слід підтримати позицію Л. М. Москвич, на переконання якої такі зміни є невиправданими і містять сумніви у забезпеченості

в державі правової визначеності та стабільності функціонування однієї з гілок державної влади, ризик порушення її самостійності та незалежності її носіїв, потенційної загрози залежності від волі політичної влади [268].

Крім того, цілком правий суддя Конституційного Суду України М. І. Мельник, який ще на стадії оцінки законопроекту на відповідність його положень нормам Основного Закону наголошував на тому, що невизначеність у Конституції України структури судоустрою позбавляє громадян можливості знати, які саме судові органи будуть забезпечувати реалізацію їх права на судовий захист. Ми приєднуємося до його критичних висновків, що брак чіткості, однозначності, визначеності та завершеності структури судоустрою в конституційних нормах суперечить самій природі Конституції як фундаментального закону держави, покликаного встановлювати основи конституційного ладу, в тому числі основоположні засади судоустрою; у практичному вимірі це може призвести до ускладнень у доступі до правосуддя, погіршити забезпечення судового захисту прав і свобод людини та громадянина [292]. Від себе додамо, що в тривало нестабільних умовах розвитку нашої держави це шлях до цілковитої залежності та підконтрольності судової системи. Якщо в державі презюмується існування гілок державної влади на паритетних засадах, то й підходи до визначення їх структури повинні бути однаковими. Тому ми переконані, що Конституція України повинна принаймні в загальних рисах окреслювати структуру судової системи держави. Наразі ж вона передбачена статтею 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року. Зокрема, судоустрій складають місцеві суди, апеляційні суди та Верховний Суд; для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

Вилучення з назви найвищого суду його приналежності до держави Україна справдило побоювання багатьох фахівців щодо ліквідації Верховного Суду України, передбаченої відповідними нормами Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. Зауважимо, що суддя Конституційного Суду України С. Шевчук застерігав, що семантичні зміни у назві не впливають на

конституційний статус цього органу, і пропоновані положення не можуть тлумачитися як такі, що вимагають реорганізації чи ліквідації Верховного Суду України під час зміни назви. «... ніщо у пропонованих змінах не може вказувати на те, що просту зміну назви «Верховний Суд України» на «Верховний Суд» можна тлумачити як підставу для майбутньої реорганізації конституційного органу – Верховного Суду України. ... Я не виключаю того, що реалізація судової реформи може вимагати реорганізації Верховного Суду України у зв'язку з ліквідацією вищих спеціалізованих судів та повернення найвищому судовому органу в системі судоустрою України касаційної функції, що може призвести до збільшення кількості суддів. Однак така реорганізація повинна відбуватися виключно з дотриманням вимог Конституції України, що визначають статус Верховного Суду України і суддів. Вважаю, що навіть така перспективна реорганізація не може призвести до звільнення суддів Верховного Суду України, але допускаю, що може бути оголошений конкурс на зайняття додаткових посад» [293]. Однак політична воля була спрямована саме на ліквідацію Верховного Суду України, яка, виражаючись термінологією ідеологів судової реформи, є «етапом перезавантаження Верховного Суду», яке на наш погляд є досить сумнівним з ряду причин.

Перш за все вбачається, що з точки зору положень цивільного законодавства за всіма ознаками *de facto* має місце не ліквідація, а швидше реорганізація шляхом приєднання, адже:

- статус найвищого суду в системі судоустрою залишається незмінним;
- головне завдання – забезпечення єдності судової практики – також;
- вищі спеціалізовані суди припиняють свою діяльність, а їх функції переходять до Верховного Суду, до якого ці суди фактично приєднуються, трансформуючись у його структуру як відносно автономні елементи – Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний цивільний суд і Касаційний кримінальний суд. Зазначимо, що згадані найменування та складна структура, на нашу думку, є невдалими, оскільки, щонайменше породжують конструкцію «суд у суді», яка з багатьох позицій є

неприйнятною, породжуючи питання координації, взаємодії тощо, та яку вже охрестили «методом матрьошки» [522]. Втім, ми лише обмежимося цим зауваженням;

– матеріально-технічна база залишається, охоплюючи матеріальні ресурси всіх чотирьох судів.

Наведене дозволяє припустити, що ліквідація Верховного Суду України пов'язана з потребою формальних підстав, щоб позбутися його кадрів, особливо у світлі лозунгів на кшталт «очистити систему – звільнити всіх суддів». Такої ж думки дотримується і його Голова – Я. М. Романюк [536], що вкотре свідчить про кадрову домінанту нинішньої хвилі судової реформи. Власне, й самі реформатори зазначають про те, що як системна і комплексна – реформа сфери правосуддя складається з трьох блоків: законодавчого, інституціонального та кадрового, проте лукавлять, що кадрові зміни не є головним елементом [455].

Ми неодноразово в цій роботі зазначали, що кадрова політика судової реформи повинна бути продумана та виважена, адже людський ресурс є найціннішим. І тут слід зауважити таке. Професійний досвід поряд з освітою є головним чинником ефективної професійної діяльності, оскільки дає людині можливість побачити більше альтернатив у власних діях і рішеннях. Для судового правозастосування в умовах існування правових колізій і законодавчих прогалин, випереджаючого нормативну базу розвитку суспільних відносин, професійний досвід – необхідна умова, невід'ємна складова ефективного функціонування судової системи. Особливо щодо реалізації касаційної функції. Тому проводити експерименти в цій царині вкрай небезпечно.

Відтік з судової системи професійних кадрів не може характеризуватися позитивно. Особливо сумно, що ліквідація Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів спричинила втрату найбільш досвідчених суддів з поступальною суддівською кар'єрою, які полишили посади, не чекаючи формальної ліквідації суддів. Загалом триваюча судова реформа ознаменувалася масовим звільненням суддів, яке за багатьма оцінками наближається до критичного. Як приклад наведемо данні, використані Я. Романюком у його

інтерв'ю виданню «Голос України». Зокрема, йдеться про те, що станом на початок жовтня 2016 року більш як у 200 судах в Україні (а загалом у державі судів усіх рівнів та спеціалізацій – 765) кількість працюючих суддів становила менш як 50% від штатної чисельності. «...Уже сім місцевих судів взагалі припинили свою роботу, бо в їх складі не залишилося жодного судді з повноваженнями здійснювати правосуддя. З них у трьох судах взагалі немає суддів – всі звільнилися» [536]. Ми усвідомлюємо, що нестача кадрів хоч і спричинить нестабільність, не призведе до колапсу у судовій системі, оскільки та неодмінно адаптується до нав'язаних їй змін. Але якою ціною?

Не будемо забувати, що однією з невід'ємних складових успішної стратегії судової реформи є питання її суспільної ціни. Наразі вбачається, що ціною такого «реформаторства» буде неспроможність держави певний час забезпечити пересічному громадянину гарантоване нею право на справедливе правосуддя. Адже і так чимале навантаження на суддю зростає у геометричній прогресії пропорційно звільненням суддям. Про розумні строки розгляду справ за таких обставин не може бути й мови. Так само, власне, як і про якість розгляду справ «новоспеченими» кадрами, які з'являться в системі лише пройшовши складні та тривалі процедури добору. Окремо у цьому логічному ряду складників суспільної ціни стоїть відсутність мотиваційної складової: судді відчують страшенний політичний, психологічний тиск. У суспільстві свідомо, на нашу думку, сформували образ і стереотип «нечесного судді» та «корупційної судової системи». «Однак, – як зазначає А. Новосельцев, – суспільству байдуже до цих шекспірівських пристрастей у храмі Феміди. ...І якщо проста людина не може добитися справедливості в суді, то чи не однаково, як цей суд називатимуть і хто в ньому працює?» [282].

Аналізуючи кадрову складову впроваджуваної судової реформи ми не можемо залишити поза увагою інноваційний підхід у підборі кадрів до Верховного Суду. Йдеться про можливість на конкурсних засадах стати суддею Верховного Суду не лише суддям, а й адвокатам та науковцям зі стажем (сукупним стажем) щонайменше десять років за відповідним напрямом.

Сприймаючи бажання «влити нову кров» у судову систему, ми, тим не менше, оцінюємо його більш ніж критично. І справа не лише у відсутності професійного досвіду, на необхідності якого ми наголошуємо.

Принцип інстанційності, який проголошений Конституцією України як основа вітчизняного судоустрою, на наше переконання, є не лише принципом організації судової системи, а й повинен розглядатися як принцип суддівської кар'єри. «Інстанційне» зростання судді дозволяє поступально накопичувати необхідний досвід, удосконалюючи професійні навички, розвиваючи професійну свідомість. Воно є належною мотивацією для суддів у їх кар'єрному зростанні – прагненні працювати у судів вищої інстанції. В обґрунтування цього наведемо цитату з Висновку № 1 (2001) Консультативної Ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів: «В основних принципах ООН (пункт 13) говориться наступне: «Підвищення суддів на посаді, де існує така система, варто здійснювати на основі об'єктивних факторів, зокрема, здібностей, моральних якостей і досвіду». У Рекомендації № R 94 (12) також з цього приводу говориться зовсім чітко: «Всі рішення, що стосуються професійної кар'єри суддів, повинні ґрунтуватися на об'єктивних критеріях, а відбір і кар'єра суддів повинні ґрунтуватися на заслугах, з урахуванням кваліфікації, моральних якостей, здібностей і ефективності». У Рекомендації №. R. 94 (12) пояснюється, що це правило застосовується до всіх осіб, що виконують судові функції, включаючи тих осіб, які займаються конституційними, кримінальними, цивільними, комерційними й адміністративними правовими питаннями (а також в більшості випадків до суддів, що є непрофесійними юристам і іншим особам, що здійснюють судові функції). Таким чином, існує загальна згода по відношенню до того, що призначення повинно здійснюватися «з урахуванням здібностей», заснованих на «об'єктивних критеріях», і що при цьому не повинні враховуватися політичні міркування» [68]. Як бачимо, міжнародні стандарти у цій царині серед іншого наголошують на потребі відповідності таким критеріям як досвід, заслуги, кваліфікація, залишаючи їх поза політикою. Однак очевидно, що наразі ці вимоги

ігноруються. Натомість окремі представники законодавчої влади радіють масовому відтоку професійних кадрів, називаючи це «самоочищенням системи», а окремі експерти – «своєрідною латентною люстрацією заради радикального оновлення судової системи». Прикро, що, на їх думку, до звільнення суддів спонукає відчуття за собою «якихось корупційних грішків» [461]. Зрозуміло, що причини до звільнення у кожного судді свої, але чільне місце серед них наразі посідають прості людські емоції: почуття власної гідності, образа та обурення на безпідставні звинувачення, чималий неправомірний тиск, у тому числі, формування їх негативного іміджу за допомогою ЗМІ, відсутність мотивації працювати далі.

Головна небезпека полягає у тому, що ідеологи триваючої судової реформи визнають і не приховують той факт, що судова система завжди формувалася по змішаному «кланово-квотному» принципу; що є багато представників різних гілок влади, які продовжують жити в цій парадигмі та будуть намагатися нав'язати свої правила в процесі формування нового складу Верховного Суду; що бажаючих отримати певну квоту чи інструменти впливу на процес відбору суддів до Верховного Суду буде більш ніж достатньо [28]. Тож існує висока ймовірність і ризику переформатування суддівського корпусу відповідно до інтересів нових політичних сил, у тому числі й самих реформаторів.

Але повернемося до запропонованої організаційної моделі системи суддів.

Передбачена Законом України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року конструкція, згідно з якою систему судоустрою складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) Верховний Суд лише на перший погляд свідчить про спрощення та перехід до триланкової судової системи, ідея якої обстоюється вже давно та є доцільною в Україні з багатьох позицій. Так, Я. Романюк справедливо зазначає, що з однієї сторони, спрощення судової системи потрібно для того, щоб система стала більш зрозумілою та більш доступною преш за все для громадян, які звертаються в суди. А з другої – для того, щоб судова система, нарешті, стала цілісною, монолітною, чітко структурованою, щоб вона перетворилася з сукупності різних судових органів дійсно в судову владу [181]. Не можемо

стверджувати, що цих інтегральних характеристик бракує чотириланковій системі. Так само, як і не можемо впевнено говорити про запровадження саме трьох судових ланок у судовій системі та її спрощення, виходячи з такого.

У науковій літературі ланка судової системи визначається як сукупність судів, які мають однакову структуру, організаційну побудову, повноваження й у більшості випадків діють у межах територіальних одиниць, прирівняних за адміністративним статусом [428, с. 113]. Аналіз положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року дає змогу структурувати передбачену ним систему судів таким чином:

1. Місцеві суди:

- місцеві загальні суди – окружні суди, утворені за адміністративно-територіальною ознакою;
- місцеві господарські суди – окружні господарські суди;
- місцеві адміністративні суди – окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом.

2. Апеляційні суди:

- апеляційними суди з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення – апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах;
- апеляційні господарські суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах для розгляду господарських справ;
- апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах для розгляду адміністративних справ.

3. Верховний Суд.

Питання виникає де у цій, на перший погляд, триланковій структурі місце для вищих спеціалізованих судів: Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду, створення та функціонування яких як судів першої інстанції передбачено главою 4 Закону «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року? На наше переконання, існування таких судів у вітчизняній судовій системі є зайвим, недоцільним і невиправданим з багатьох причин.

Щонайменше, потребують відповіді такі запитання: – по відношенню до кого ці суди є вищими, якщо вони є судами першої інстанції; – чим спричинена необхідність їх створення, якщо справи, пов'язані з питаннями інтелектуальної власності та порушенням антикорупційного законодавства ефективно розглядалися в межах існуючих юрисдикцій і по відношенню до інших категорій справ є не чисельними; – яким процесуальним законом при розгляді справ керуватиметься, наприклад, Вищий суд з питань інтелектуальної власності: ЦПК України, КАС України чи ГПК України; – яка економічна доцільність ліквідації одних вищих спеціалізованих судів і створення інших?

Якщо вже допускати існування вищих спеціалізованих судів у судовій системі, то їх функціональне розмежування та видовий поділ вбачається більш логічним, обґрунтованим, зрозумілим, співмірним з інстанційною побудовою та існуючими юрисдикціями, у моделі судоустрою, яка існувала та була передбачена Законом України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 року. До речі, більшість опитаних нами респондентів висловилися за те, що існуюча чотирирівнева система судів себе виправдала (додаток Д).

Виходячи з наведеного, приймаючи до уваги економічні можливості держави та пріоритети у реформуванні судової системи, прогнозуємо, що перспектива створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду досить далека та примарна, і спричинена необхідністю «замилювання ока» європейській спільності, яка дотувала судову реформу в цій частині.

Не менше риторичних питань виникає з приводу реформування судової системи на «мезорівні», зокрема, щодо реорганізації Вищої ради юстиції у Вищу раду правосуддя. Будь-якої офіційної аргументації, логіки перейменування цього органу судової влади нам знайти не вдалося. Натомість певні припущення з цього приводу ми можемо сформулювати, аналізуючи критику, яка звучить на адресу таких ініціатив. Так, С. Штогун зауважує, що автори законів від 2 червня 2016 року, м'яко кажучи, допустилися грубої теоретичної помилки – ототожнили поняття «правосуддя» та «судова влада» [522]. Достатньо навіть поверхневого

аналізу окремих норм, щоб зрозуміти, що науковець абсолютно правий: згідно з статтею 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, а згідно зі статтею 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року судам здійснюється судова влада, яку реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні. У зв'язку з цим, С. Штогун дивується, що «і правосуддя, і судову владу в наших теоретиків здійснюють лише суди», закономірно задаючи питання «хіба судова влада здійснюється тільки такими суб'єктами, як суди?» [522].

Видається, що у науковій літературі є достатньо праць, в яких доведено розмежування категорій «судова влада» та «правосуддя». Ще В. М. Савицький писав, що «судову владу, як одну з основних структур правової держави не можна зводити до розгляду конкретних справ, передбачених нормами цивільного чи кримінального права. Такий підхід себе вичерпав. Справжня судова влада може виникнути в результаті набуття якісно нових функцій, які не зводяться до того, що раніше іменувалось правосуддям» [433, с. 29]. Саме поява таких підходів до розуміння судової влади охарактеризована нами як одне з найбільших досягнень судової реформи в Україні кінця 1990-х років, коли у навчальній літературі почали з'являтися тези про те, що судова влада – це не тільки правосуддя, а категорія, яка обіймає всю судову систему, суддівський корпус, апарат судів, будівлі, в яких суди розташовуються, тощо [42, с. 30 – 31]. Саме тому вчені у різний час неодноразово критикували розділ VIII Основного Закону за його назву «Правосуддя», обґрунтовуючи необхідність перейменувати його на «Судова влада» [439], що підкреслить цілісність судової влади як державного інституту, а також публічний характер судової системи, зокрема, так званих, інфраструктурних органів судової влади [195]. Судячи з усього сучасним реформаторам цей сегмент наукового доробку мало відомий, що свідчить про низький теоретичний фундамент цієї судової реформи, а з позицій теорії – однозначний регрес у розвитку. Водночас, у світлі конституційних змін, внаслідок яких до розділу VIII «Правосуддя» Конституції України увійшли положення про діяльність прокуратури та адвокатури, наведене не лише не

втрачає своєї актуальності, а й окреслює перспективу подальшого процесу конституцієтворення у цій царині.

Повертаючись до аналізу реорганізації Вищої ради юстиції, особливої уваги заслуговує зміна її повноважень, яку науковці розглядають як спробу створити в системі органів судової влади єдиний координуючий центр із формування фінансової, організаційної та кадрової політики судової влади. Так, у Вищій раді правосуддя акумулюється значний обсяг повноважень щодо вирішення питань суддівської кар'єри: відстороняти, звільняти суддів і подавати Президентові подання про їх призначення, надавати дозвіл на затримання й арешт суддів, розглядати питання переведення суддів з одного суду до іншого, тощо. Це, на думку ідеологів судової реформи, сприятиме упорядкуванню «системи органів правосуддя», усуненню дублювання повноважень і створенню ефективного, прозорого та аполітичного механізму прийняття рішень щодо суддівської кар'єри [365].

З одного боку, такі зміни заслуговують на підтримку, оскільки узгоджуються з позиціями науковців і рекомендаціями Венеціанської комісії, яка неодноразово наголошувала на низці вад у функціонуванні Вищої ради юстиції [70]. Однак з іншого, така безпрецедентна концентрація повноважень в межах одного органу, нехай і судової влади, несе в собі високі ризики досягти протилежного результату, загрожуючи і так сумнівній суддівській незалежності, а з огляду на зміни у формуванні складу Вищої ради правосуддя, більшість у якому становитимуть судді, – ще й відкритості судової системи. Слід пам'ятати, що монополізм у будь-якій сфері ще ніколи не сприяв її розвитку.

З точки ж зору науки менеджменту аналізовані зміни у повноваженнях Вищої ради правосуддя можна охарактеризувати як процес централізації у судовій системі (концентрації прав прийняття рішень, зосередження владних повноважень на верхньому рівні управління організації), який має свої переваги та недоліки. В контексті останніх варто підтримати застереження деяких авторів, які з позицій, сформульованих у рішенні ЄСПЛ «Олександр Волков проти України», нагадують про необхідність розмежування функцій ініціювання

дисциплінарного провадження стосовно судді, власне дисциплінарного провадження і прийняття рішення про звільнення судді [268]. Втім, проблема складності пошуку балансу завдань, повноважень, відповідальності, інформаційних і матеріальних ресурсів постає у кожній організації залежно від її цілей, структури та конкретної ситуації [306, с. 145]. Наскільки вдало вона буде вирішена на цей раз, стане зрозуміло лише тоді, коли з'явиться можливість проаналізувати та оцінити роботу Вищої ради правосуддя за новою процедурою.

Від змін структурного дизайну судової системи перейдемо до заявлених заходів щодо оптимізації судової процедури. Адже удосконалення судоустрою є виправданим лише за однієї умови: якщо це позитивно відображається на судовому захисті, процесуальних гарантіях прав людини. Крім того, тільки процесуальний аспект дає можливість зрозуміти логічність запропонованої композиції системи судів, істинний намір реформаторів. І тут ми змушені констатувати цілковиту відсутність не лише будь-яких змін, а й навіть ініціатив. Ані на момент ухвалення, ані на момент набрання чинності законів України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та «Про судоустрій і статус суддів», ані досі, будь-якого реального бачення удосконалення процесуальної форми, інстанційних повноважень судів, тощо немає. За таких обставин слід констатувати, що як і у філософії, у вітчизняній судовій реформі залишається невирішеним питання про те, що є первісним: дух чи матерія, процесуальна форма чи судовий устрій? Однак на відміну від філософії, в межах судової реформи, яка є керованим процесом, розв'язати це завдання цілком можливо, якщо обрати метод сукупних, узгоджених, взаємообумовлених змін судової процедури та судоустрою. Для цього потрібно бажання та, звісно, певний час, необхідний для підготовки якісного законодавства, що унеможливило б реалізацію судової реформи похапцем. А саме це відбувається сьогодні. Відповідно ж до запропонованого підходу є можливість сподіватися на позитивні результати, спроможні забезпечити такий рівень поваги до судової реформи, який у свій час виказували відомі дореволюційні вчені до судової реформи 1864 року [121, с. VIII–IX; 494, с. 156].

У сукупності заходів, спрямованих на реформування судової системи, особливу увагу привертають підходи, застосовані до інституціональної матриці судової системи. Йдеться про спробу нормативізувати ідею приналежності інститутів прокуратури та адвокатури до судової влади, що є характерною особливістю цього періоду реформування, та чим він суттєво відрізняється від попередніх. Оскільки ми є прихильниками цієї концепції, то зміни до Конституції України, які спрямовані на її реалізацію, вважаємо позитивними. Проте й тут є певні застереження.

Якщо ідеологи судової реформи обрали шлях трансформації прокуратури в інститут, який забезпечуватиме реалізацію функції правосуддя, то слід було бути послідовними та вжити заходів щодо забезпечення її незалежності, зокрема, деполітизації. На фоні конституційних норм, які гарантують незалежність суддів і адвокатури, відсутність аналогічних положень по відношенню до прокуратури є алогічною. Так само як і збереження за Верховною Радою України повноваження висловлювати недовіру Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади (пункт 25 статті 85 Конституції України).

Стосовно функціональної трансформації прокуратури, то у статті 131¹ Основного Закону певною мірою конституційовано положення Закону України «Про прокуратуру» 2014 року. Своє відношення до такої «черговості» змін ми вже висловили. На додаток зауважимо про необґрунтоване, з нашої точки зору, обмеження функцій прокуратури в частині позбавлення її нагляду за додержанням законів на стадії виконання судових рішень у кримінальних справах, а також представницької функції. Щодо останньої, то ми поділяємо позицію науковців, які переконані, що це призведе до обмеження правозахисного потенціалу прокуратури [40] та вважаємо, що в сучасних економічних реаліях розвитку держави, суцільного зубожіння її населення, такі зміни негативно відобразяться на найбільш вразливих верствах населення. Додатковим аргументом цьому є сумніви з приводу запровадження так званої монополії адвокатури на представництво інтересів у суді, яка викликала неоднозначні оцінки як в експертних колах, так і серед адвокатської спільноти (Додаток Б).

На перший погляд, ідея, закладена в статті 131² Конституції України, щодо монополії адвокатури на судове представництво є привабливою з ряду причин, серед яких домінують сподівання на: високий рівень кваліфікованого захисту та представництва інтересів осіб в судовому процесі; якість адвокатських послуг в аспекті існуючих видів професійної відповідальності адвоката; ефективність судочинства з огляду на можливість оптимізації комунікації у судовому процесі тощо. Але у кожній з наведених, начебто, переваг є «зворотна сторона медалі». Тому, як і більшість нині впроваджуваних заходів, ця ідея не зовсім продумана та навіть сюрреалістична. Основою цього висновку є такі міркування.

По-перше, віднесення повноважень щодо представництва іншої особи в суді до виключної компетенції адвоката відтепер звужує право особи на вибір свого представника у судовому процесі до носіїв однієї професії. Водночас стаття 157 Конституції України визначає, що Основний Закон держави не може бути змінений, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина. У зв'язку з цим передбачаємо звернення до Конституційного Суду України з приводу визнання неконституційним підабзацу четвертого абзацу четвертого пункту 2 частини першої Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)».

По-друге, аналізована новація суперечить правовій природі представництва інтересів юридичних осіб; «ламає» теоретичні уявлення про інститут процесуального представництва, серед видів якого окремі процесуалісти виділяють так зване «статутне представництво» [103, с. 119]. Юридичні особи, у тому числі органи державної влади та місцевого самоврядування будуть змушені нести додаткові витрати на послуги адвоката. Особливо цікавим це видається стосовно органів державної влади, які фінансуються з державного бюджету, що вимагатиме окремої статті витрат.

По-третє, адвокатська монополія на судове представництво загрожує значному «здорожчання» судового захисту, а отже – його доступності. Сподіватися, що з напливом в адвокатську професію знизиться вартість адвокатських послуг марно. Скоріше варто очікувати, що професія «розмиється»,

оскільки наразі високі показники бажаючих отримати свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю обумовлені не стільки їх бажанням, скільки необхідністю.

По-четверте, у світлі існуючої в адвокатурі кризи, зумовленої внутрішньо-системними чинниками (протистоянням органів адвокатського самоврядування), існують високі ризики «створення процесуальної дисциплінарної «надмонополії» у вигляді Національної асоціації адвокатів України» [27], членом якої зобов'язаний бути кожен адвокат, що загрожуватиме адвокатській незалежності.

По-п'яте, нелогічним, дискримінаційним, і певною мірою абсурдним видається передбачений статтею 131² Конституції України перелік випадків, коли законом може бути визначено винятки щодо представництва в суді. Зокрема, залишення поза межами «адвокатської монополії» представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена очевидно пов'язано з існуванням у судовому процесі законного представництва. Проте такий припис породжує питання: хіба ця категорія осіб, які є особливо вразливі, і для яких кваліфікація представника є критичною, не потребує «високих стандартів» правової допомоги? Не менш дискусійним в контексті винятків щодо представництва в суді є й перелік спорів за предметною ознакою.

Обмежившись наведеними зауваженнями, слід наголосити на тому, що ситуація із введенням «адвокатської монополії» на судове представництво якомога краще демонструє, що впроваджувана судова реформа характеризується браком стратегічних складових: аналізу факторів зовнішнього та внутрішнього інституціонального середовища, оцінки відповідних ризиків, нехтуванням наукового доробку тощо. Тож не дивно, що окремі представники, причетні до її творення, вже сьогодні визнають, що «редакція норм Конституції та Закону «Про судоустрій і статус суддів» щодо монополії адвокатури не відповідає задачам, які ставились ініціаторами реформи, та не буде сприяти досягненню першочергової мети» [264].

На завершення варто зауважити, що реформування судової системи у руслі конституційного процесу відзначається застосуванням радикальних, а не поступальних, еволюційних заходів: оптимізувати судоустрій – ліквідувати суди; очистити суддівський корпус – звільнити суддів з посади; зміцнити незалежність суддів – сконцентрувати повноваження щодо суддівської кар’єри в межах одного органу; підвищити якість правової допомоги у судовому процесі – запровадити «адвокатську монополію» на представництво у суді. У зв’язку з цим хочемо нагадати про безперспективність і шкідливість поєднання форм і технологій реформ з революціями (проведенням реформ революційними методами), оскільки такі зміни багато в чому супроводжуються тими ж негативними суспільними явищами, що й революції (наси́льство, тоталітарний спосіб упровадження, гостре політичне протистояння, аномально висока ціна змін тощо) [241, с. 16 – 17]. Такі характерні особливості триваючої судової реформи як кадрова домінанта у заходах, спрямованих на реформування судової системи, та емоційний популізм, характерний для постреволюційного суспільства, опосередковано є тому підтвердженням.

Висновки до Розділу 2

1. Будь-які події, процеси та явища суспільного життя не існують поза їх історичним контекстом. Не є винятком і судова реформа. «Вибір, який ми робимо сьогодні чи завтра, сформований нашим минулим». Функціонування існуючої судової системи як інституції багато в чому визначається та обумовлюється характерними особливостями історії її розвитку («path dependence»). Саме тому при плануванні та реалізації судової реформи необхідно враховувати історичну спадщину та набутий досвід, приклади якого спроможні застерегти реформаторів від багатьох помилок.

2. Аналіз генези судової реформи в Україні з часу здобуття незалежності та донині дозволив нам зробити певні висновки щодо наявних у цьому процесі тенденцій:

2.1. Судова реформа в Україні носить циклічний характер: найбільш помітне оновлення законодавства у сфері функціонування судової влади відбувається кожні 4 – 5 років. При цьому, з точки зору часового виміру та динаміки розвитку судової реформи існує закономірність збільшення інтенсивності процесів реформування судової системи України у першій половині кожного десятиріччя (1992 р., 2000 – 2001рр., 2010 р., 2014 р.). Примітно, що кожний цикл судової реформи знаменується зміною політичної еліти в державі.

2.2. Зі зміною політичної еліти в державі судова реформа набуває першочергового значення, в той час як політичні кризи зумовлюють її другорядність і гальмують розвиток реформаційного процесу.

2.3. Кожна нова політична еліта, реформуючи судову систему під різними гаслами (незалежність судової системи, відповідність європейським стандартам, повернення суспільної довіри, оптимізація судового устрою) намагалася зберегти чи посилити важелі впливу на судову систему, що унеможлиблює досягнення цілей, задекларованих судовою реформою.

2.4. У сукупності заходів, спрямованих на реформування судової системи, домінуючі позиції займає структурний елемент. Кожна «хвиля» судової реформи відзначалася змінами судоустрою, ступінь радикальності яких залежав від різного роду факторів: політичних, соціокультурних, міжнародних. Керований розвиток процесуальних гарантій прав людини, які повинні бути визначальними у державі, яка прагне відповідати характеристикам правової, залишається у цьому контексті другорядним.

3. Судова реформа в Україні характеризується нелінійним розвитком, причиною якого є нівелювання економічних, політичних, соціокультурних чинників, що по-різному домінували у різний час державного зростання.

Кожний період судової реформи різниться своїми цілями, жодна з яких не була досягнута повною мірою: ані незалежність судової влади, ані відповідність судового захисту європейським стандартам правосуддя, ані відновлення довіри громадян до судової системи. Це свідчить про ігнорування основних принципів

реформування, зокрема принципу послідовності, що перешкоджає еволюційному розвитку судової системи.

4. У різний час судова реформа в Україні набувала різних характерних ознак, які обумовлювалися соціетальним середовищем. Так, на початковому етапі свого розвитку (1992 р.) визначальним був вплив історичних і геополітичних передумов формування українського суспільства та державності, який коригувався індивідуальними особливостями української нації. Із прийняттям у 1996 році Конституції України судова реформа набула інертного характеру, що зумовлювалося компромісним характером Основного Закону держави та невизначеністю у поглядах на архітектуру судової системи. Зміни судової системи, поштовхом до яких стала «мала судова реформа» (2001–2002) були найбільш інтенсивними та суперечливими в наслідок поквапливих, необґрунтованих, непрогнозованих та ідейно протилежних рішень. Стратегії судової реформи як такої не було: першочергово керувалися політичною доцільністю, а складові фінансового, організаційного, кадрового забезпечення судової реформи відходили на другий план. Період розвитку судової реформи, ознаменований прийняттям у 2006 році Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, і подальше втілення її ідей у Законі України від 7 липня 2010 року «Про судоустрій і статус суддів» відзначався зміною суб'єкта ініціативи: віднині реформування судової системи сконцентовано в руках Президента України. Конституційні зміни в частині правосуддя у 2016 році та ряд законодавчих актів, які їм передували у цій сфері, свідчать про кадрову домінанту судової реформи та відзначаються емоційним популізмом, характерним для постреволюційного суспільства.

5. Аналіз історичного досвіду реформування судової системи вказує на те, що шанси на успішне досягнення задекларованих судовою реформою цілей мізерні, якщо вона не має підтримки у суспільстві. В такому випадку жорстка політична воля у сукупності з державним примусом – єдиний важіль,

спроможний «нав'язати» суспільству потрібні владі зміни у сфері судової діяльності.

6. Особливістю вітчизняної судової реформи є вплив на неї міжнародної спільноти шляхом: 1) здійснення контролю за процесом реформування судової системи; 2) дотування реформаційного процесу через діяльність різного роду міжнародних організацій.

7. Незважаючи на безсистемність, фрагментарність і хаотичність реформаційного процесу у загальній парадигмі розвитку держави, судова реформа у ретроспективі дозволяє констатувати якісні зміни у функціонуванні вітчизняної судової системи. Такими, на нашу думку, є модернізація судових процедур і запровадження сучасних інститутів апеляції та касації; розвиток суддівського самоврядування; поява та розвиток у лоні судової влади інфраструктурних органів із забезпечувальними функціями; модернізація правового статусу судді, функціонування адміністративної юстиції тощо.

8. Вивчення методів і наслідків судової реформи в періоди домінуючої ролі Президента України спонукає до висновку про необхідність повернення ініціативи у розробці заходів по реформуванню судової системи до «стін» Верховної Ради України, яка має для цього необхідний потенціал і ресурси. Це мінімізує ризики узурпації влади, а також сприятиме легітимізації судової реформи, оскільки, нехай і опосередковано, через обраних представників – народних депутатів, народ буде причетним до її творення.

9. Судова реформа, метою якої є забезпечення прав і свобод людини, може бути послідовною та успішною в умовах стабільного суспільства: стабільного в політичному, економічному, соціальному сенсі. Доки цього немає, «зигзаги» у сфері судової реформи неминучі.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ КОНВЕНЦІЙНО-ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ

3.1. Розвиток матеріально-правового аспекту судової системи під впливом конвенційно-правових позицій Європейського суду з прав людини

Історико-правовий аналіз розвитку судової реформи в Україні зумовив необхідність окремо приділити увагу питанням впливу на реформування вітчизняної судової системи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція) у світлі тлумачення її норм Європейським судом з прав людини. Як ми зазначали у попередньому розділі, саме ратифікація 17 липня 1997 року Конвенції започаткувала «перенесення європейських правничих цінностей на український ґрунт» [513], що вимагало від судової реформи якісно нових підходів до організації процесу захисту прав, свобод та інтересів громадян у державі. Таким чином Україна продемонструвала, що готова не лише декларативно, а й реально матеріалізувати універсальні правові цінності, що повинно було відобразитися та реалізуватися в процесі реформування вітчизняної судової системи.

Загальноприйнятою є думка про те, що уявлення та домовленості про забезпечення прав і свобод, які захищаються Конвенцією та ЄСПЛ, є найбільш концентрованим вираженням загальновизнаних у світовій спільноті принципів і норм міжнародного регулювання прав людини [456, с. 15]. Саме тому вони посідають чільне місце у сукупності різноманітних міжнародних актів, що містять стандарти, побажання, рекомендації, які загалом прийнято вважати міжнародними стандартами правосуддя. Крім того, юридична обов'язковість рішень Європейського суду для всіх держав-учасниць, які ратифікували Конвенцію, означає, що напрацьовані ним позиції набувають значення не лише стандартів, а в окремих випадках і вимог до правової системи держави, що свідчить про унікальність рішень ЄСПЛ, які виступають механізмом розвитку національних практик.

Для нашого дослідження важливим є те, що саме ратифікація Конвенції, а разом з нею – визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини та його прецедентної практики, як унікального механізму підтримання міжнародних стандартів в національному законодавстві, сприяли якісним змінам у механізмі реалізації судової влади та суттєво вплинуло на розвиток судової реформи в Україні. Це пов'язано з тим, що гнучкість положень Конвенції, обумовлена динамічною практикою ЄСПЛ, яка постійно розвивається і трансформується під впливом нових правовідносин, що виникають, а також наукової думки, дозволяє виявити диспропорції у національному законодавстві і вжити заходів для їх усунення. За допомогою рішень Європейського суду відбувається переоцінка ефективності існуючих галузей матеріального і процесуального права, організації судової влади, визначаються причини того, чому суб'єкт звернення до міжнародного суду не зміг захистити своє порушене право за допомогою національного правосуддя, які недоліки правової системи свідчать про незакінченість судової реформи і потребують виправлення, які додаткові механізми потрібні для забезпечення права на належний судовий захист [315, с. 195 – 196]. Таким чином, саме завдяки рішенням ЄСПЛ ми можемо прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки у розвитку судової реформи в Україні, що зумовлює наш особливий інтерес до них.

Думки дослідників, які вивчають питання стандартів правової держави, є синхронними у підходах до розуміння норм Конвенції та правових позицій Європейського суду як правових стандартів, які, в свою чергу, умовно розмежовують таким чином:

- 1) загальні у сфері державного устрою, прав людини та матеріального права;
- 2) процесуальні – окремих галузей судового процесу (адміністративного, цивільного, господарського, кримінального та ін.);
- 3) судоустрійні [55, с. 53 – 54].

Зазначене дає нам можливість подібним чином структурувати наше подальше дослідження та продемонструвати вплив конвенційно-правових позицій ЄСПЛ на судову реформу в Україні за цими умовними векторами.

Отже, історико-правовий аналіз українського законодавства, практики ЄСПЛ у справах проти України та інших держав-учасниць Конвенції, рішень національних судів сьогодні дозволяє констатувати, що реформа судової системи з точки зору впливу правових позицій Європейського суду на її матеріальний аспект відбулася за такими умовними напрямками [315, с. 140]:

- 1) формування нових принципів та підходів у створенні умов для забезпечення державою правового захисту людини;
- 2) зміна чинного законодавства – норм матеріального права з метою посилення гарантій прав людини та можливостей їх реалізації;
- 3) застосування національними судами при розгляді справ норм Конвенції та прецедентної практики ЄСПЛ.

Задекларувавши на рівні Конституції України широкий спектр гарантій прав та основних свобод людини, які кореспондуються з відповідними нормами Конвенції, держава повинна дбати про наявність чіткого, злагодженого, зрозумілого та доступного механізму їх реалізації та правового захисту. Саме тому формування нових підходів та принципів у цій царині є одним із векторів розвитку вітчизняної судової реформи та правової політики країни у цілому. Розвиток суспільних відносин, еволюція наукової думки, які є основою динаміки правових позицій ЄСПЛ, а отже, – змісту окремих конвенційних положень, у своїй сукупності обумовлюють необхідність створення державою додаткових взаємозв'язків із соціальним середовищем задля належної реалізації правоохоронної функції та забезпечення прав і свобод людини.

Самого лише факту проголошення на рівні Основного закону держави права людини на життя, заборони катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує честь та гідність людини, поводження чи покарання, а також інших невід'ємних прав і свобод людини, недостатньо для того, щоб уникнути їх порушення. Свідченням цього є масив нещодавніх рішень Європейського суду (2011 – 2015 рр.) у справах проти України щодо порушення статей 2, 3, 5, 8 Конвенції. Деякі з них мають статус «пілотних» та містять вказівки на системний характер проблем у національній правовій системі держави та необхідність

якнайшвидшого її реформування. Так, у пілотному рішенні у справі «Каверзін проти України» ЄСПЛ констатував, що частина справи стосувалася повторюваних проблем, які лежать в основі частих порушень Україною статті 3 Конвенції: «Зокрема, приблизно у 40 своїх рішеннях Суд встановив, що державні органи України були відповідальними за жорстоке поводження з особами, які трималися під вартою, та що ефективного розслідування тверджень про таке жорстоке поводження проведено не було... Наразі на розгляді Суду знаходиться більше 100 справ, які стосуються тих самих питань». Таким чином, зазначене рішення Європейського суду констатує наявність в Україні системних проблем у сфері дотримання прав і свобод тих, хто опинився в умовах ізоляції від суспільства. Насамперед увага акцентується на ненаданні своєчасної медичної допомоги, тортурах, приниженні та фізичному покаранні. Крім того, зазначається, що «порушення, встановлені в цьому рішенні, не пов'язані з якимсь поодиноким випадком чи особливим поворотом подій у цій справі, але є наслідком нормативно-правових недоліків та недоліків адміністративної практики державних органів щодо їх зобов'язань за статтею 3 Конвенції» [405].

Про необхідність забезпечення ефективних механізмів для систематичної перевірки на відповідність Конвенції у світлі прецедентної практики ЄСПЛ законопроектів, чинних законів та адміністративної практики держав-членів, щоб запобігти порушенням прав людини йдеться у Рекомендації Rec (2004) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини, ухваленій 12 травня 2004 року [374]. Від держав-членів вимагається вжити у разі потреби необхідних заходів, щоб змінити закони та адміністративну практику з метою їх узгодження з Конвенцією. На думку КМРЄ, для забезпечення такої узгодженості зазвичай достатньо вдатися до змін у судочинстві та практичній діяльності, а деяким державам-членам – просто не застосовувати положення законодавства, які суперечать Конвенції. Водночас рекомендується два приклади позитивної практики у цій сфері:

1) опублікування, переклад, розповсюдження матеріалів та підготовка у сфері захисту прав людини. Його складовими є:

- належне опублікування та розповсюдження на національному рівні тексту Конвенції та відповідної практики ЄСПЛ,

- освітня діяльність в галузі прав людини;

2) систематичний контроль за законопроектною роботою:

- на парламентському рівні,

- на виконавчому рівні,

- шляхом звернення за консультаціями до незалежних органів.

Слід зазначити, що стосовно кожного з них існують окремі рекомендації, ухвалені Комітетом Міністрів у цих сферах [376; 377].

Як свідчить практика, Україна перейняла обидва пропоновані шляхи, які доцільно характеризувати як превентивні заходи забезпечення правового захисту людини. Яскравою ілюстрацією цього є Закон України від 23 лютого 2006 року «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [176], який регулює відносини у сфері виконання рішень Європейського суду у справах проти України, вжиття заходів щодо усунення причин порушення державою норм Конвенції та створення передумов зменшення кількості звернень до ЄСПЛ, а також впровадження в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини. Саме цим нормативним актом передбачено вжиття заходів загального характеру: внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування; внесення змін до адміністративної практики; забезпечення юридичної експертизи законопроектів; забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики ЄСПЛ, тощо.

Запровадження на юридичних факультетах вищих навчальних закладів, у професійній підготовці суддів, адвокатів, прокурорів, а також інших осіб, чия професійна діяльність пов'язана з правозастосуванням, курсів та спецкурсів з вивчення Конвенції та прецедентної практики ЄСПЛ, так само й інші форми освітньої діяльності у цій сфері (підвищення кваліфікації, семінари, конференції,

тощо) сприяють формуванню професійного світогляду, зорієнтованого на європейські цінності та стандарти захисту прав людини.

На особливу увагу в контексті досліджуваного напрямку розвитку матеріально-правового аспекту судової реформи заслуговує еволюція в національному праві окремих категорій та понять у зв'язку з їх тлумаченням Європейським судом, внаслідок чого вони збагачуються або ж набувають нового змісту. Мова йде, наприклад, про такі дефініції як «майно», «житло», «кореспонденція», «приватне життя», «цивільні права і обов'язки» та інші, зміст та об'єм яких став предметом вивчення ЄСПЛ при розгляді окремих справ. Ці поняття є «автономними», тобто такими правовими термінами, зміст та об'єм яких визначається Європейським судом відповідно до мети Конвенції, лише частково збігається зі змістом та об'ємом аналогічних правових понять у національних законодавствах держав-учасниць Конвенції, та утворюють систему, яка є самостійною групою в каталозі правових стандартів Європейського суду [29, с. 19].

Яскравим свідченням того, як за допомогою практики ЄСПЛ відбувається імплементація в національну правову систему загальновизнаного правового принципу, який в нашій системі до цього не розглядався як фундаментальний принцип права, є поступове впровадження в українську правову систему принципу правової визначеності, про що йтиметься у наступному підрозділі.

Однак в останні роки найбільш показовим прикладом того, що в державі відбулись якісні зміни в підходах до створення умов забезпечення правового захисту людини, на наше переконання, є реформа кримінальної юстиції, зокрема, прийняття у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України (КПК України). Хоча даний нормативний акт спрямовує нас у площину заходів процесуального характеру, детальний аналіз його норм, а також статистичних даних практики його застосування свідчить про те, що Україна зробила великий крок на шляху реалізації взятих на себе міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини. Так, експерти вказують на позитивні тенденції, зокрема, у таких напрямках: зменшення кількості кримінальних процесуальних затримань,

зменшення кількості осіб у СІЗО, відзначаючи при цьому певну закономірність у тому, що чим менше випадків попереднього ув'язнення, тим менше випадків катування, а скорочення кількості людей у СІЗО дає можливість суттєво поліпшити умови тримання осіб, взятих під варту [498]. У зв'язку з цим слід згадати, що серед масиву порушень норм Конвенції, констатованих ЄСПЛ у справах проти України, одним із найпоширеніших є порушення статті 3 (заборона катування) та статті 5 (право на свободу та особисту недоторканність) Конвенції (згадане нами пілотне рішення ЄСПЛ у справі «Каверзін проти України» є цьому підтвердженням).

Крім того, КПК України поки що є єдиним процесуальним кодексом, в якому сформований саме прецедентною практикою ЄСПЛ принцип розумності строків отримав нормативне закріплення як одна із засад кримінального провадження.

Тому з упевненістю можна сказати, що прийняття КПК України є свідченням зміни пріоритетів держави, зорієнтованих на людину як найвищу соціальну цінність.

Наведені приклади законодавчого втілення нових підходів та принципів у забезпеченні державою прав людини неодмінно спрямовують нас до такого напрямку еволюції судової системи в матеріально-правовому аспекті, який ми визначили як зміна чинного законодавства – норм матеріального права, зорієнтована на посилення гарантій прав людини та можливостей їх реалізації.

Ще у 2004 році на 114 засіданні заступників міністрів було ухвалено Рекомендацію Rec (2004) 6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо вдосконалення національних засобів правового захисту, в якій державам було рекомендовано, беручи до уваги рішення Європейського суду, що вказують на структурні або загальні недоліки в національному праві чи практиці, здійснювати контроль за ефективністю засобів правового захисту і, в разі потреби, створювати нові ефективні засоби правового захисту, щоб уникнути розгляду аналогічних справ у ЄСПЛ. Тобто ця рекомендація спонукає держави-члени переглянути свої правові системи у відповідних сферах у світлі

прецедентної практики ЄСПЛ і в разі потреби вжити необхідних і належних заходів для забезпечення – шляхом законодавчого регулювання або через судову практику – ефективних засобів правового захисту, гарантованих статтею 13 Конвенції [378].

Здійснюючи тлумачення норм Конвенції у світлі обставин конкретної справи, Європейський суд модифікує зміст існуючих гарантій прав людини, що може спричинити необхідність внесення змін до законодавства на національному рівні, з метою усунення причин порушення прав людини у державі. Саме тому рішення ЄСПЛ є чинником (рушійною силою), який на державному рівні суттєво впливає на нормотворчість у сфері захисту прав і свобод людини, а отже, і у сфері правосуддя.

Зважаючи на те, що основний масив чинного законодавства, а саме кодифікованих норм матеріального права, які регулюють основні права та свободи людини в Україні та які співзвучні з положеннями Конвенції, як-то Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Сімейний кодекс України, Кримінальний кодекс України, було прийнято у 2001 – 2003 роках, коли минуло досить мало часу з дати ратифікації Конвенції, а перші рішення ЄСПЛ проти України щодо суті винесено у 2002 році, навести приклад відповідних законодавчих змін, що відбулись під впливом прецедентної практики Європейського суду, досить складно. Однак це можна буде зробити у перспективі.

Наприклад, у рішенні «Гарнага проти України» від 16 травня 2013 року, суть якого стосується порушення права заявниці на зміну її по батькові в контексті статті 8 Конвенції «Право на повагу до приватного і сімейного життя», ЄСПЛ зазначив: «Слід зауважити, що українська система зміни імен видається доволі гнучкою та особа може змінити своє ім'я, дотримуючись спеціальної процедури, яка передбачає тільки мінімальні обмеження, які застосовуються у дуже конкретних випадках, здебільшого пов'язаних із кримінальним судочинством... За такої ситуації майже повної свободи зміни імені або прізвища особи обмеження, накладені на зміну по батькові, не видаються належним чином та

достатньою мірою мотивованими національним законодавством» [402]. Зважаючи на такі висновки Суду, прогнозованим є внесення змін до статті 295 Цивільного кодексу України та статті 149 Сімейного кодексу України з метою усунення відповідних законодавчих недоліків, які спричинили порушення права заявниці на зміну свого імені по батькові.

Іншим прикладом, який має важливе значення для адміністративної юстиції, є рішення ЄСПЛ «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 року, в якому йдеться про право на свободу мирних зібрань. Зокрема, Європейський суд вказав на прогалини у національному законодавстві у цій сфері та зазначив, що Парламентом України не було введено в дію жодного закону, який би регулював порядок проведення мирних демонстрацій, хоча статті 39 та 92 Конституції України чітко вимагають того, щоб такий порядок було встановлено законом, тобто актом Парламенту України. «Хоча Суд погоджується з тим, що державі може знадобитися певний час для прийняття законодавчих актів протягом перехідного періоду, він не може погодитися з тим, що затримка у понад двадцять років є виправданою, особливо коли йдеться про таке фундаментальне право як свобода мирних зібрань. Таким чином, Суд доходить висновку, що втручання у право заявника на свободу мирних зібрань не було встановлено законом» [393]. У контексті зазначеного ЄСПЛ визнав порушення статті 11 Конвенції. Таким чином, закономірним наслідком аналізованого рішення є прийняття законодавчого акта щодо порядку організації та проведення мирних демонстрацій в Україні.

У сфері кримінальної юстиції очевидним є розвиток під впливом прецедентної практики ЄСПЛ законодавчих ініціатив щодо запровадження інституту кримінального проступку.

Такі заходи є необхідними з огляду на існуючу практику адміністративного затримання, яке поступово перетворюється на тримання під вартою на основі показань, наданих в порядку затримання за адміністративне правопорушення, що з точки зору ЄСПЛ є порушенням прав людини.

У контексті зазначеного необхідно згадати зміст «пілотного» рішення у справі «Балицький проти України» від 3 листопада 2011 року, в якому ЄСПЛ констатував порушення пункту 1 і підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції стосовно адміністративного арешту заявника та первісної кваліфікації злочину, в якому він підозрювався. «Практика, за якої до особи застосовується адміністративний арешт для забезпечення її доступності для допиту в якості підозрюваного у вчиненні кримінального злочину, раніше вже визнавалася Судом свавільною за статтею 5, оскільки державні органи не забезпечували процесуальних прав заявника як підозрюваного у вчиненні кримінального злочину (див. рішення від 19 лютого 2009 року в справі «Доронін проти України» (*Doronin v. Ukraine*), заява № 16505/02, п. 56, та рішення від 24 червня 2010 року в справі «Олексій Михайлович Захаркін проти України» (*Oleksiy Mykhaylovych Zakharkin v. Ukraine*), заява № 1727/04, п. 88). У рішенні в справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (*Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine*) (заява № 42310/04, п. 264, від 21 квітня 2011 року) Суд наголосив, що, формально застосувавши до заявника адміністративне затримання, а фактично поводячись із ним як із підозрюваним у вчиненні злочину, органи слідства позбавили його доступу до захисника, участь якого була б обов'язковою згідно із законодавством України, якби він обвинувачувався у вбивстві, вчиненому групою осіб та/або з корисливих мотивів, тобто злочині, у зв'язку з яким його фактично допитували.

Практика первісної кваліфікації злочину як менш тяжкого, який не вимагає обов'язкового юридичного представництва підозрюваного, також визнавалась як така, що використовується фактично для позбавлення заявників належної юридичної допомоги з огляду на спосіб реалізації слідчим його дискреційних повноважень щодо кваліфікації злочину (див. зазначене вище рішення у справі «Яременко проти України» (*Yaremenko v. Ukraine*), пункти 87 і 88; зазначене вище рішення у справі «Леонід Лазаренко проти України» (*Leonid Lazarenko v. Ukraine*), п. 54, та рішення від 27 січня 2011 року в справі «Бортнік проти України» (*Bortnik v. Ukraine*), заява № 39582/04, п. 45)» [386].

Враховуючи системний характер проблеми, яку виявлено в цій справі, Суд наголосив, що слід невідкладно реформувати законодавство та адміністративну практику в Україні для приведення їх у відповідність із висновками Суду, викладеними у цьому рішенні.

Варіантом вирішення цієї проблеми науковці вбачають саме запровадження інституту кримінального проступку як окремої категорії правопорушень із чітким розмежуванням злочинів, кримінальних проступків та адміністративних правопорушень. Як зазначає Ю. Б. Хім'як, реформування кримінальної юстиції у цій сфері має забезпечити відсутність у Кодексі України про адміністративні правопорушення санкцій у виді адміністративного арешту, а тому відповідні склади адміністративних правопорушень повинні бути перенесені до інституту кримінальних проступків [501]. Питання удосконалення Кримінального кодексу України у цьому напрямі неодноразово піднімалося відомими українським ученим В. О. Навроцьким [272].

Варто також наголосити, що Конвенція та прецедентна практика ЄСПЛ фактично можуть призвести або до декриміналізації суспільно небезпечних діянь, які відповідно до прогресивних європейських стандартів з прав людини не є кримінально караними у демократичних країнах, або, навпаки, до криміналізації чи уточнення складу злочину тих діянь, які не отримали належного врахування в Кримінальному кодексі України (зокрема, це стосується складу катування – стаття 127 КК України) [500, с. 70].

Як бачимо, особливого значення в процесі еволюції вітчизняного законодавства у сфері захисту прав людини набувають «пілотні» рішення, постановлені у справах проти України, оскільки містять чіткі вказівки на існування структурних проблем, які лежать в основі порушень, а також вказівки на конкретні засоби чи заходи, які слід здійснити державі, щоб виправити ситуацію.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу перше «пілотне» рішення ЄСПЛ щодо України, постановлене у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [400], яке показало, що проблеми невиконання судових рішень знаходяться у

площині правової, судової та політичної системи нашої держави. Саме це рішення спонукало державу до прийняття Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень». Цей нормативний акт містить норми і матеріального, і процесуального права та є прикладом того, як Україна реалізувала приписи Європейського суду. Однак до нього ми ще повернемося в подальшому.

Безумовним прикладом якісного розвитку вітчизняного правосуддя в матеріально-правовому аспекті є застосування національними судами при розгляді справ безпосередньо норм Конвенції та прецедентної практики ЄСПЛ. Як зазначає С. Шевчук, в Україні поступово починає домінувати думка, що важливим фактором модифікації української правової системи відповідно до прецедентного права ЄСПЛ є не стільки зміни до українського законодавства (хоча це також лишається важливим фактором), скільки узгодження практики застосування норм про права людини та основні свободи судами України з практикою ЄСПЛ [514].

Свідченням зазначеної позитивної тенденції, зокрема, є статистична інформація щодо застосування вітчизняними судами норм Конвенції та практики ЄСПЛ. Наприклад, в «Аналізі застосування практики ЄСПЛ та дотримання загальними місцевими судами Кіровоградської області Конвенції у 2013 році», проведеному Апеляційним судом Кіровоградської області, відзначається збільшення відсотку кримінальних проваджень, здійснених місцевими загальними судами області з урахуванням практики ЄСПЛ, із 3 % до 18 % порівняно з 2012 роком [30].

Слід згадати, що необхідність застосування судами при розгляді справ Конвенції та рішень Європейського суду як джерела права безпосередньо передбачена статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Результати вибіркового аналізу судових рішень свідчать, що механізм застосування рішень ЄСПЛ при вирішенні справ українськими судами має два аспекти: 1) застосування судом правової позиції Європейського суду за наявності

прогалин у національному законодавстві чи колізії правових норм; 2) посилення у судовому рішенні на правову позицію Європейського суду як субсидіарне обґрунтування висновків у конкретній справі. Причому превалює саме другий підхід.

Необхідно звернути увагу також на той факт, що досі механізм застосування правових позицій ЄСПЛ залишається невідпрацьованим, а практика такого застосування не є системною. Так, досліджуючи питання правового співробітництва у сфері захисту права власності в системі Ради Європи, А. А. Яковлєв вказав на те, що в окремих випадках без чіткого розуміння причин такого посилення національні суди застосовують різні схеми апелювання до прецедентної практики Європейського суду: 1) національні суди звертаються до принципів Конвенції, 2) національні суди звертаються до витлумаченого ЄСПЛ змісту статті 1 Першого Протоколу до Конвенції, 3) національні суди здійснюють текстуальне посилення на рішення ЄСПЛ із вказівкою на його назву, 4) національні суди самостійно тлумачать норми статті 1 Першого Протоколу до Конвенції і цим створюють власне праворозуміння Конвенції, 5) існують приклади так званих «ритуальних» звернень судів до тексту статті 1 Першого Протоколу до Конвенції, коли таке посилення є зайвим [534, с. 163]. Такі відмінності у судовій практиці у цій сфері повинні, на наше переконання, спонукати до дії вищі судові органи у системі судів загальної юрисдикції з метою уніфікації підходів до застосування національними судами правових позицій ЄСПЛ. Це можуть бути, наприклад, рекомендаційні роз'яснення у виді постанов пленуму, методичні рекомендації в межах надання методичної допомоги тощо.

Водночас, Європейський суд орієнтує національні суди більш широко тлумачити наявні в державі норми позитивного права з тією метою, щоб права і свободи людини і громадянина, сформульовані в законі, охоронялися і захищалися не лише в їх буквальному значенні (їх вузьке розуміння та застосування), але й з осмисленням суті самого права, що захищається, з можливим перевищенням сфери такого захисту.

Наприклад, розглянувши справу «Кривіцька та Кривіцький проти України», в якій йшлося про право заявників на житло, ЄСПЛ наголосив, що функція роз'яснення та тлумачення положень національного закону належить насамперед національним судам, однак вони не повинні підходити до цього лише формально. Встановивши порушення статті 8 Конвенції, Європейський суд зазначив, що «судам необхідно було встановити баланс між інтересами родини заявників із двома неповнолітніми дітьми, які тривалий час були наймачами квартири, та фінансовими інтересами держави в одержанні максимального доходу від продажу квартири, набутої як майно померлої особи, у якої немає спадкоємців ні за законом, ні за заповітом. У ході судового провадження заявники надали низку доводів, стверджуючи, що їхнє виселення становитиме для них надмірний тягар. Зокрема, вони стверджували, що вони добросовісно уклали договір найму та вважались законними наймачами протягом значного часу, сплачуючи витрати на утримання, ремонт майна та інші обов'язкові платежі. Судові рішення не містили жодної реакції на ці доводи, суди обмежились вирішенням питання, чи було проживання заявників у квартирі сумісним із положеннями законодавства. Крім того, на жодній стадії провадження (в тому числі стадії виконавчого провадження) суди не розглянули доводи заявників про те, що внаслідок виселення вони та двоє їхніх неповнолітніх дітей залишаться безпритульними» [385].

Однак, враховуючи зазначене, неодмінно постане питання про те, як повинен вчинити національний суд у випадку, якщо під час розгляду справи вбачатиме невідповідність положень національного законодавства практиці ЄСПЛ в аспекті тлумачення відповідних принципів та норм Конвенції. На думку деяких авторів, національні суди повинні застосовувати Конвенцію в разі невідповідності національного законодавства її положенням [311]. Однак така позиція є досить сумнівною, оскільки згідно зі статтею 6 Конституції України органи судової влади, так само як законодавчої та виконавчої, здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах та відповідно до законів України. Водночас тлумачення Конвенції, відповідно до статті 32 цього

документа, належить до компетенції Європейського суду, а питання тлумачення законів – до виняткової компетенції Конституційного Суду України (стаття 147 Конституції України).

Саме тому більш аргументованою, на наш погляд, є пропозиція Д. Третьякова щодо звернення судів загальної юрисдикції до Конституційного Суду України через Верховний Суд України. Логіка цієї пропозиції полягає в тому, що більшість прав, гарантованих Конвенцією, гарантуються також і Конституцією України. В такому зверненні питання про неконституційність певної норми закону може додатково обґрунтовуватися посиланнями на положення Конвенції та практику Європейського суду з прав людини. До того ж КСУ уже застосовує положення Конвенції та практику Європейського суду під час вирішення справ. Такий підхід, на думку автора, хоч і не розв'яже усіх проблем, але може значною мірою поліпшити судовий захист гарантованих Конвенцією прав та свобод та допоможе уникнути ситуації, коли деякі суди віддаватимуть перевагу нормі закону, а інші в аналогічній справі нехтуватимуть такою нормою, посилаючись на положення Конвенції та практику Європейського суду з прав людини [476].

Звичайно, що зміни у підходах до застосування судами права безпосередньо залежать від змін у світогляді, ціннісних орієнтирах правозастосовувача – судді, який, керуючись власною правосвідомістю, в умовах постійних законодавчих змін спроможний у своїй професійній діяльності керуватися «європейськими стандартами правосуддя», пам'ятаючи, що людина є найвищою соціальною цінністю і головний обов'язок держави, іменем якої здійснюється правосуддя, а уособленням є суддя, – це утвердження та забезпечення її прав і свобод.

Відомий науковець Ю. М. Грошевий, досліджуючи професійну правосвідомість судді, зазначав, що вона включає в себе як систему правових ідей, що виражають інтереси суспільства в сфері правосуддя, так і систему власних поглядів і переконань, оцінок про справедливість правових норм, ефективність правового регулювання, відповідність правових приписів характеру суспільних відносин, які ця норма регулює. У знанні про право та особистих

оцінках правових приписів, – писав він, – у концентрованому вигляді виражається професійний досвід судді, одержаний як у результаті безпосередньої участі у вирішенні кримінальних справ, так і з інших джерел (досвід вищестоящих судів, вивчення правової літератури тощо). Правові уявлення судді, пов'язані в систему правових поглядів, активно впливають на його професійну діяльність, спонукають до правильного застосування закону [110]. Екстраполюючи дані твердження у площину нашого дослідження, хотілося б зазначити, що рішення ЄСПЛ повинні перш за все сприйматися суддями не просто як джерело права, тому що до цього спонукає закон, а як основа, «точка відліку» в процесі формування власної «шкали оцінок» у сфері захисту прав людини з подальшим їх втіленням у правозастосовній практиці.

Варто зауважити, що О. М. Переплесніна, класифікація якої взята нами за основу при здійсненні цього дослідження, зміни у підходах суддів до здійснення правосуддя, а саме формування у них конституційного світогляду, що проявляється у пріоритеті захисту людини, її прав та свобод, розглядає як окремий напрямок розвитку матеріально-правового аспекту правосуддя [315, с. 140].

Однак, на нашу думку, окреслені зміни поглинаються та є однією із складових такого вектору судової реформи як застосування національними судами при розгляді справ норм Конвенції та прецедентної практики ЄСПЛ, про що йшлося вище.

Праворозуміння передує правозастосуванню, іншими словами, правозастосування є кінцевим результатом та показником праворозуміння. Ці важливі елементи правової системи взаємообумовлюють один одного.

Крім того, світогляд людини, судді зокрема, – це сукупність таких інтелектуальних утворень як цінності, переконання, знання, бажання, погляди, принципи, життєві орієнтири, які змінюються під впливом природних (фізіологічні, вікові, стан здоров'я) та соціальних (рівень освіти, життєвий досвід, соціальна активність) факторів із плином часу. Тому будь-які перетворення у цій царині є суто внутрішніми суб'єктивними процесами, у зв'язку з чим досить

складно прослідкувати зв'язок змін у світоглядній орієнтації судді саме із впливом лише практики ЄСПЛ.

Однак хотілося б звернути увагу на те, що рівень опанування суб'єктами правозастосування прецедентної практики Європейського суду (як чинника, що впливає на зміни у праворозумінні) залежить перш за все від їх бажання, усвідомлення необхідності постійного розвитку власної особистості та прагнення до вдосконалення свого розумового потенціалу. Будь-які зусилля будуть марними, а механізми ознайомлення з рішеннями ЄСПЛ – недієвими, якщо особа не усвідомлює їх значимості у своїй професії.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що зміни матеріально-правового аспекту у вітчизняній судовій системі під впливом правових позицій Європейського суду відбуваються за розглянутими нами напрямками у тісному взаємозв'язку та обумовлюють одна одну: формуванню нових принципів, категорій, підходів у процесі захисту прав людини передують зміни у свідомості суб'єктів правозастосування, що є поштовхом до змін у національному законодавстві, внаслідок чого змінюється практика правозастосування.

3.2. Вплив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на еволюцію процесуальних інститутів судової системи

Реалізація міжнародних стандартів справедливого правосуддя на національному рівні не можлива без дотримання цілого ряду характеристик та вимог, які стосуються інституціонального (структурного) оформлення вітчизняної судової системи. Однак не менш важливим проявом їх впливу є розвиток судових процедур (судочинства), в яких здійснюється правосуддя, оскільки саме вони роблять його ефективним засобом правового захисту, що істотно відрізняється від будь-яких інших форм державної діяльності.

Відповідно до правових позицій ЄСПЛ його основним завданням у сфері стандартів правосуддя є забезпечення кожному саме процесуальної справедливості при здійсненні судового захисту. Ці стандарти ще не повною мірою опановані українською судовою системою.

У найзагальнішому вигляді вимоги, яким повинна відповідати будь-яка національна процесуальна система, щоб належним чином забезпечувати реалізацію покладених на неї завдань щодо ефективного та справедливого розгляду справ, передбачені у статті 6 Конвенції, відповідно до якої кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. У науковій літературі ці вимоги називають ще процесуальними гарантіями, засадами процесу або ж стандартами правосуддя.

Багатьма дослідниками відзначався комплексний, складний характер наведеної норми Конвенції та у тій чи іншій інтерпретації констатувалась наявність принаймні двох основних елементів права на справедливий суд: структурного або іншими словами інституціонального, судоустрійного (незалежність, безсторонність, компетентність суду, його формування відповідно до закону) та процесуального, іншими словами – судочинного (справедливість, публічність судового розгляду, процесуальна рівноправність сторін, розгляд справи впродовж розумного строку) [41, с. 13; 38, с. 27 – 28].

Дещо іншої позиції дотримується російський вчений Б. Л. Зімненко. На його думку, право на суд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції, стосовно цивільного судочинства передбачає право на доступ до суду. Його складовими є: а) право на ініціювання судового розгляду; б) право на вирішення по суті справи про цивільні права та обов'язки; в) право на недопустимість необґрунтованого перегляду остаточного судового рішення, що набрало законної сили; г) право на виконання судового рішення. Окремо він виділяє мінімальні конвенційні критерії, яким повинен відповідати судовий розгляд, а саме: розгляд справи в розумні строки; справедливість, обумовлена фактичними обставинами справи; публічність; розгляд справи судом, створеним на підставі закону, а також безсторонність та незалежність суду [185, с. 160 – 161]. Іншими словами

дослідник, нехай і побічно, але виокремлює елементи, які безпосередньо закріплено в Конвенції, та елементи, напрацьовані практикою ЄСПЛ.

В контексті процесуального аспекту науковий інтерес для нас становить класифікація, здійснена О. М. Переплесніною крізь призму рішень Європейського суду, що констатували порушення Російською Федерацією статті 6 Конвенції, та на снові їх умовної градації:

- порушення справедливого публічного розгляду справи: порушення принципу рівноправності сторін; порушення права заявника на захист; розгляд справи у відсутності заявника, не повідомленого про дату касаційного розгляду його справи; невинуватна участь у цивільному процесі прокурора;

- незаконний склад суду;

- порушення принципу незалежності та безсторонності суду, який розглядає справу за наявності заінтересованості у її результаті;

- порушення принципу юридичної визначеності у зв'язку із скасуванням остаточних судових рішень, що набрали законної сили;

- порушення розумних строків: а) судочинства; б) виконання судових рішень [315, с. 152 – 153].

Саме наведений підхід буде взято за основу для нашого подальшого дослідження, оскільки, екстраполюючи його у площину аналізу практики Європейського суду у справах проти України, ми зможемо змодельовати вектори подальшого удосконалення вітчизняних судових процедур, а отже, окреслити перспективні напрями судової реформи.

Справедливий публічний розгляд справи є за своєю структурою та змістом широким правовим явищем, що, як правило, розглядається дослідниками як окремі правові категорії: справедливий судовий розгляд та публічність розгляду справи. При цьому самі по собі вони також є багатограними складними конструкціями, що перебувають у постійному розвитку. Як правильно зазначає М. А. Філатова, Європейський суд через справи прецедентного характеру, які він розглядає, поступово вводить нові грані закріплених у Конвенції елементів права на справедливий судовий розгляд, наповнюючи їх тим самим новим, більш

об'ємним змістом і забезпечуючи гармонізацію фундаментальних принципів, у тому числі в сфері судочинства у всіх країнах–учасниках Конвенції [456, с. 41]. Аналізуючи широкий спектр судових рішень ЄСПЛ, Б. Л. Зімненко наголосив, що справедливість судового розгляду трактується Судом як в широкому, так і у вузькому розумінні: якщо при здійсненні правозастосовчої діяльності порушується одне з положень статті 6 Конвенції, то мова йде про порушення справедливого судового розгляду у широкій інтерпретації; якщо не дотримується принцип рівності сторін, суд неналежно оцінює надані докази тощо – у вузькій інтерпретації [185, с. 161]. Іншими словами, категорія «справедливий судовий розгляд» є найширшим за своїм змістом поняттям, що поглинає усі інші елементи (складові) права на справедливий суд, про які зазначалось вище. Водночас «публічність розгляду справи» і в рішеннях ЄСПЛ, і в національному процесуальному законодавстві, і в науковій літературі має цілком визначений зміст.

Так, у своєму рішенні у справі «Шагін проти України» Європейський суд вкотре наголосив, що «забезпечення відкритості судового розгляду становить основоположний принцип, закріплений у пункті 1 статті 6. Такий публічний характер судового розгляду гарантує сторонам у справі, що правосуддя не здійснюватиметься таємно, без публічного контролю; це також один із засобів підтримання довіри до судів. Здійснення правосуддя і, зокрема, судовий процес набувають легітимності завдяки гласності. Забезпечуючи прозорість здійснення правосуддя, гласність, таким чином, сприяє реалізації мети пункту 1 статті 6, а саме – справедливому судовому розгляду, забезпечення якого є одним з основоположних принципів демократичного суспільства у значенні Конвенції» [392].

За визначенням С. Ф. Афанасьєва, щодо цивільних правових спорів, які підпадають під судову юрисдикцію, у теорії виокремлюють декілька форм матеріалізації засади публічності:

- відкритість судового процесу (присутність у залі судових засідань осіб, які беруть участь у справі, та інших учасників процесу й заінтересованих осіб; їх належне повідомлення; усність судового розгляду; доступність документів);
- публічне проголошення і подальша публікація підсумкових правозастосовчих постанов суду (як у конкретній справі, так і у різних тематичних, статистичних узагальненнях);
- прозорість діяльності судової системи для суспільства (розміщення інформації про наявність у провадженні тих чи інших справ, про час їх слухання, надання архівних матеріалів та ін.);
- доступність інформації про юридичні конфлікти для засобів масової інформації [38, с. 208].

Вбачається, що у національному законодавстві зазначені вимоги реалізовано належним чином. Перш за все, у статті 129 Конституції України однією з засад судочинства визначено гласність судового процесу, зміст якої розкривається у нормах відповідних процесуальних кодексів: статті 6 ЦПК України, статті 4⁴ ГПК України, статті 12 КАС України та статті 27 КПК України. Саме тут слід зауважити, що у тому значенні, яке вкладає ЄСПЛ в поняття «публічність судового розгляду», у вітчизняних процесуальних кодексах вжито терміни «гласність та відкритість». Дослідуючи принципи судової влади, В. В. Городовенко обґрунтовано доводить безпідставність ототожнення у науковій юридичній літературі термінів «гласність» судового процесу та «публічності» розгляду справ, вказуючи, що «публічність» стосується саме функціонування органів судової влади у цілому, а «гласність та відкритість» – судової процедури [98, с. 309]. Додатковим аргументом на користь цього є законодавче розмежування змісту публічності та змісту гласності і відкритості судового провадження, закріплених у статті 25 та статті 27 КПК України.

Крім того, гласність та відкритість судового розгляду справ забезпечується шляхом реалізації й інших норм процесуальних кодексів, які, зокрема, регламентують випадки розгляду справ у закритому судовому засіданні; процесуальні права осіб, які беруть участь у справі, та осіб, які не є учасниками

процесу; порядок судових викликів та повідомлень; порядок проголошення судового рішення.

Важливим кроком у напрямі реалізації вимоги публічності судового розгляду в контексті статті 6 Конвенції для України стало набрання чинності у 2006 році Законом України «Про доступ до судових рішень» [173], який забезпечує кожній особі право на вільний доступ до судових рішень шляхом їх офіційного оприлюднення на офіційному веб-порталі судової влади України. Для цього ДСА забезпечує ведення Єдиного державного реєстру судових рішень.

Тому закономірно, на нашу думку, що кількість рішень ЄСПЛ у справах проти України щодо зазначеного є незначною. Але й стверджувати про безумовне втілення стандарту публічності у вітчизняні судові процедури навряд чи можна з огляду на постійний розвиток його змістовного навантаження у рішеннях Європейського суду, обумовлений обставинами конкретної справи. Крім того, прогнозованим може бути порушення публічності судового розгляду в аспекті мотивованої необхідності проведення закритих судових засідань (справа «Шагін проти України»), місця проведення судового розгляду справи (справа «Лучанінова проти України»), порушення строків виготовлення судом повного тексту судових рішень, що має місце на практиці.

Порушення принципу незалежності та безсторонності суду, який розглядає справу за наявності заінтересованості у її результаті. У межах цього підрозділу ми розглянемо лише такий елемент як «безсторонність суду», оскільки саме він є «у чистому вигляді» процесуальною гарантією права на справедливий суд, в той час як «незалежність» суду прийнято вважати структурним елементом цього права, хоча, безумовно, вони перебувають у тісному взаємозв'язку.

Інтерпретуючи вимогу «безстороннього суду», українське процесуальне законодавство при визначенні завдання відповідних видів судочинства використовує термін «неупередженість» судового розгляду (вирішення справ) (стаття 1 ЦПК України, стаття 2 КАС України, стаття 2 КПК України). Єдиним винятком є ГПК України, який взагалі не містить норми, яка б у сконцентрованому вигляді визначала завдання господарського судочинства.

Однак це не єдина проблема господарського процесу, який давно уже потребує модернізації шляхом прийняття нового процесуального кодексу, а не шляхом постійних доповнень та змін чинного, на що неодноразово зверталась увага науковців та практиків.

Отже, Європейський суд наголошує, що «безсторонність» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції має визначатися відповідно до суб'єктивного критерію, на підставі особистих переконань та поведінки конкретного судді у конкретній справі – тобто жоден суддя не повинен проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження, та об'єктивного критерію – тобто чи були у судді достатні гарантії для того, щоб виключити будь-які легітимні сумніви з цього приводу. Відповідно до об'єктивного критерію має бути визначено, чи наявні факти, що можуть бути перевірені, які спричиняють сумніви щодо відсутності безсторонності судів. У цьому зв'язку навіть зовнішні ознаки мають певне значення. Ключовим питанням є питання довіри, яку суди в демократичному суспільстві мають вселяти суспільству і, перш за все, сторонам у процесі [387].

Будь-яка людська діяльність детермінується особистими якостями людини, яка її здійснює, і правосуддя – не виняток. При визначенні «безсторонності» суду керуються презумпцією добросовісності судді, яка відома нам із римської сентенції *bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur*. Тобто суддя вважається безстороннім, якщо відсутні докази, які б свідчили про протилежне. Так, наприклад, у справі «Паскал проти України» Європейський суд висловив сумнів щодо безсторонності національного суду, оскільки у перші тижні судового розгляду у газеті було опубліковано інтерв'ю судді про винуватість заявника, від якого вона намагалась дистанціюватись та заперечувала, що будь-коли давала інтерв'ю цій газеті, вимагаючи втручання прокуратури, однак ефективне розслідування та з'ясування обставин публікації проведено не було, а отже, на думку ЄСПЛ, «не було усунуто ознак небезсторонності судді» [399].

Серед масиву законодавчих змін, спрямованих на забезпечення безсторонності суду у процесі, на особливу увагу заслуговує запровадження у

судах автоматизованої системи документообігу, зумовлене прийняттям у 2010 році Закону України «Про судоустрій і статус суддів», який доповнив процесуальні кодекси відповідними нормами, а також введення заборони щодо повторної участі судді у розгляді справи (справа «Романова проти України» [397]). Таким чином, усунення людського фактору в питанні визначення складу суду для розгляду справи, яке сьогодні здійснюється за принципом вірогідності автоматизованою системою документообігу суду з урахуванням певних критеріїв, заборона повторної участі судді при перегляді судового рішення значно сприяли утвердженню європейського стандарту безсторонності суду як елемента права на справедливий суд.

Однак в аналізованому аспекті ці заходи не можна назвати достатніми, оскільки вітчизняні судові процедури потребують подальшої модернізації, зокрема, у напрямі зміни порядку вирішення питання про відвід судді в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Враховуючи аксіому, що ніхто не може бути суддею у власній справі (*nemo iudex in causa sua*), нелогічною вбачається існуюча у зазначених видах судочинства ситуація, за якої питання про відвід вирішується тим складом суду, якому його заявлено. Не дивно, що у більшості випадків суд відмовляє у задоволенні заяви про відвід, адже протилежне означало б, що служитель Феміди визнає факт наявної підстави для відводу (як наслідок – можливої упередженості), що повинно було б його, в першу чергу, спонукати до самовідводу, чого він, в свою чергу, не зробив, а отже, порушив закон. Саме тому, на нашу думку, необхідно, щоб питання про відвід судді (суду) вирішувалось іншим суддею (складом суду) цього ж суду, як це має місце у кримінальному провадженні і передбачено статтею 81 КПК України. Наведене дозволить також уніфікувати процедуру відводу суду, що, крім іншого, сприятиме зрозумілості її для громадян, а отже, – доступності правосуддя.

Порушення принципу юридичної визначеності у зв'язку зі скасуванням остаточних судових рішень, що набрали законної сили. Принцип юридичної (правової) визначеності є одним з основоположних аспектів верховенства права, згідно з яким у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що

набрало законної сили, не може ставитись під сумнів. Тобто, крім іншого, це означає недопустимість перегляду остаточного рішення суду. Принцип юридичної визначеності вимагає поваги до принципу *res judicata*, тобто поваги до остаточного рішення суду. Згідно з цим принципом жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду лише з однією метою – домогтися повторного розгляду та винесення нового рішення у справі. Повноваження судів вищого рівня з перегляду мають здійснюватися для виправлення судових помилок і недоліків, а не задля нового розгляду справи. Таку контрольну функцію не слід розглядати як замасковане оскарження, і сама лише ймовірність існування двох думок стосовно предмета спору не може бути підставою для нового розгляду справи. Відхід від цього принципу можливий лише тоді, коли цього вимагають відповідні вагомі й непереборні обставини [403].

Ось як пояснює значення остаточності судового розгляду як загального інтересу і сторін процесу, і держави професор Оксфордського університету Адріан Цукерман: «Так само, як громадяни мають право на звернення до суду за судовим захистом, вони мають право бути впевненими у тому, що їх права не будуть оскаржені після винесення судом остаточного рішення, чи після того, як їх права не оскаржуються протягом тривалого періоду часу. Поки є ризик оскарження їх прав, існує невизначеність щодо подальшої долі цих прав і можливості їх оскарження. Така невизначеність послаблює верховенство права (*rule of law*), оскільки заінтересовані особи не можуть повною мірою користуватись належними їм правами (*fully enjoy their rights*). Таким чином, існує значний публічний інтерес у встановленні меж можливості судового розгляду спору, тобто в його остаточності. Цей публічний інтерес в остаточності судового розгляду має ряд важливих проявів у різних сферах. По-перше, він стимулює встановлення часових меж для ініціювання судового розгляду. Він диктує необхідність вирішення судового спору найбільш повно та всебічно; для того, що «не турбувати» ним в подальшому суд та інших осіб, які брали участь у справі. Він вимагає швидкого вирішення судових спорів. Насамкінець, він передбачає

встановлення чітких меж і підстав для відновлення розгляду питань, які були вже вирішені судом у процесі судового розгляду» [22, с. 909, 241].

Принцип правової визначеності – фундаментальний принцип європейського права. Однак у вітчизняній науці його зміст, генеза, філософська основа є малодослідженими. Серед іншого, це пов'язано з тим, що традиційними для нашої правової системи є такі ціннісні категорії як законність та обґрунтованість судових рішень. Досить часто їх протиставляють досліджуваному принципу, хоча, на нашу думку, вони повинні розглядатися виключно у взаємодії.

Слід констатувати, що більшість рішень щодо порушення принципу юридичної визначеності, постановлених ЄСПЛ у справах проти України, стосувались існуючої до червня 2001 року в українському процесуальному законодавстві можливості перегляду остаточних і обов'язкових рішень суду в порядку нагляду. Із прийняттям 21 червня 2001 року Верховною Радою України «пакету» нормативних актів про внесення змін у законодавство, що стосувались судової системи та її функціонування, у тому числі чинних на той час процесуальних кодексів, було скасовано процедуру нагляду та запроваджено стадії апеляційного та касаційного оскарження судових рішень у їх сучасному трактуванні. Цей крок, як уже зазначалося, отримав назву «мала судова реформа» і звів до мінімуму кількість звернень громадян України з підстави порушення принципу юридичної визначеності.

Однак інші зміни, яких потребує процесуальне законодавство з урахуванням впливу зазначеного елемента, повинні, на наше переконання, відбуватись у напрямі модернізації стадії перегляду судових рішень у касаційному порядку, зокрема у цивільному, господарському та адміністративному процесах. У першу чергу це стосується запровадження ефективних механізмів допуску, так званих «фільтрів» до касаційного оскарження, що підвищить ефективність діяльності судів касаційної інстанції та наблизить вітчизняну касацію до європейського стандарту її існування як екстраординарної стадії процесу, що має місце у більшості європейських країн з розвинутою моделлю касації. Що мається на увазі, продемонструємо на прикладі цивільного процесу.

На нашу думку, помилкове розуміння, а відповідно, і тлумачення деякими науковцями гарантованого у ст. 129 Конституції України права на апеляційне та касаційне оскарження призвело до викривленого сприйняття суспільством касаційного оскарження судового рішення як стадії, що автоматично, без будь-яких обмежень, має відбуватися після перегляду рішення в апеляційній інстанції. Таким чином, склалася ситуація, коли практично всі справи, що вирішувались місцевими судами, після їх перегляду судами апеляційної інстанції можуть бути предметом розгляду у суді касаційної інстанції. Це пов'язано з тим, що законодавчо закріплене право на оскарження рішення у касаційному порядку фактично не передбачає наявності, як ми вже згадували, будь-якого механізму допуску, так званих «фільтрів», натомість в більшості європейських країн з розвинутою моделлю касаційного оскарження такий спосіб оскарження є винятковим (екстраординарним). Наприклад, як зазначають експерти проекту Twinning, судді Касаційного суду Франції звертають увагу на те, чи має скаржник шанс на перемогу. Якщо шансів немає, то суддя відмовляє у її задоволенні, щоб не витратити час і гроші громадянина [435]. В юридичній літературі також на прикладах порівняльного аналізу наводяться моделі касаційного оскарження, які існують у країнах розвинутої демократії [249].

Варто зазначити, що терміну «касаційне оскарження» надано оцінку у Рішенні Конституційного Суду України від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України [410]. В аспекті конституційного подання розтлумачено, що «забезпечення... касаційного оскарження рішення суду» означає лише одноразове касаційне оскарження та перегляд рішення суду.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу мотивувальна частина цього рішення, в якій Конституційний Суд України посилається на правові позиції ЄСПЛ у справах «Сокурєнко и Стригун проти України» та «Пономарьов проти України», зазначаючи, що одним із фундаментальних аспектів

верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип означає, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення.

Однак конструкція конституційної норми, а саме пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України у частині «забезпечення оскарження... крім випадків, встановлених законом» залишилася поза увагою органу конституційної юрисдикції, хоча тлумачення цього формулювання могло б вирішити низку проблем.

Водночас у Рішенні Конституційного Суду України від 29 серпня 2012 року № 16-рп/2012 у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини четвертої статті 18, статті 171¹, частини першої статті 180 Кодексу адміністративного судочинства України, 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини четвертої статті 18, частин другої, третьої, п'ятої статті 171¹, частин другої, шостої статті 183¹ Кодексу адміністративного судочинства України та 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 89 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», частини четвертої статті 18, статті 171¹ Кодексу адміністративного судочинства України (справа про підсудність окремих категорій адміністративних справ) сформульована правова позиція, відповідно до якої орган конституційної юрисдикції визнав такими, що відповідають Конституції України, приписи нормативних актів щодо підсудності апеляційним адміністративним судам як судам першої інстанції та Вищому адміністративному суду України як суду апеляційної інстанції певної категорії адміністративних справ [417]. Іншими словами, КСУ визнав обґрунтованою, законодавчо доцільною можливість існування окремих категорій справ, у яких касаційне оскарження рішення суду є недоречним. При цьому суд конституційної

юрисдикції виходив із постулату, що, незважаючи на те, що пункт 8 частини третьої статті 129 Конституції України не містить конкретних вимог щодо підстав встановлення законом випадків, у яких не передбачено апеляційне та касаційне оскарження рішення суду загальної юрисдикції, законодавче регулювання зазначених питань має відповідати вимогам Основного Закону України, насамперед принципу верховенства права, зокрема таким його складовим як співмірність між інтересами особи та суспільства, а також справедливість, розумність, логічність закону тощо.

Наведене дозволяє підтримати пропозиції, сформульовані науковцями та практиками щодо запровадження на законодавчому рівні певного чітко визначеного переліку категорій цивільних справ, рішення суду апеляційної інстанції у яких було б остаточним і подальшому оскарженню не підлягало. Зокрема, серед них могли б бути такі:

- справи окремого провадження (за винятком справ про усиновлення як суспільно значимих);
- справи про розірвання шлюбу;
- справи про поновлення на роботі;
- майнові справи, ціна позову в яких не перевищує розміру прожиткового мінімуму (або ж розміру мінімальної заробітної плати) [248].

Безумовно, що виокремлення такого переліку справ є дискусійним та можливе лише у випадку комплексного аналізу норм чинного законодавства та судової практики і в першу чергу практики, напрацьованої судом касаційної інстанції. Проте його запровадження є дієвим способом вирішення проблеми «вседоступності касації» у цивільному процесі як такої, що суперечить принципу правової визначеності.

Як свідчить практика ЄСПЛ у справах проти України, найчисленнішими порушеннями вимог статті 6 Конвенції є порушення розумних строків: а) судочинства; б) виконання судових рішень. Саме тому ці питання потребують особливої уваги.

Запровадження в українське право поняття «розумний строк» як критерію забезпечення права на справедливий судовий розгляд в межах національної правової системи зумовило необхідність змін, насамперед у підходах до значення строків розгляду справ.

Вимога статті 6 Конвенції щодо «розгляду справи упродовж розумного строку» відображає еволюцію поглядів у нашому суспільстві на здійснення правосуддя, які на разі не обмежуються лише дотриманням прав сторін у судовому процесі, а зосереджуються вже на ефективності правосуддя, елементом якої є оцінка своєчасності вирішення справи, що є не менш важливим для особи.

В українському процесуальному законодавстві поняття «розумні строки» вперше було використано у ЦПК України та КАС України, які одночасно набрали чинності 01 вересня 2005 року. У цих кодексах його вжито винятково у розумінні обмеження проміжку часу, впродовж якого необхідно вчинити певні процесуальні дії. У Кримінально-процесуальному кодексі України від 28 грудня 1960 року термін «розумні строки» з'явився після прийняття у 2011 році Закону України «Про внесення змін до статті 218 Кримінально-процесуального кодексу України щодо ознайомлення обвинуваченого і захисника з матеріалами кримінальної справи». І лише з набранням чинності КПК України розумність строків із суто процесуальної категорії часового виміру перетворилась на одну із засад кримінального провадження, що, безумовно, відбулось під впливом правових позицій ЄСПЛ і відноситься до позитивних надбань науки процесуального права. Зі змінами, внесеними до Конституції України у червні 2016 року, розумні строки розгляду справ набули конституційного статусу основної засади судочинства.

Зважаючи на прогресивність у цьому відношенні КПК України, а також беручи до уваги, що проблема строків судового розгляду найбільш гостро стоїть саме при здійсненні кримінальних проваджень, імплементацію в національне законодавство конвенційної вимоги «розумних строків судового розгляду» дослідимо на прикладі кримінального судочинства.

Отже, розумність строків відповідно до пункту 21 частини 1 статті 7 КПК України є однією із засад кримінального провадження. З огляду на зміст, закладений законодавцем в поняття «розумний строк» (стаття 28 КПК), воно вживається законодавцем у значенні вимоги до процесуального строку та характеризується такою тріадою умов: – повинен бути встановлений в межах граничного строку; – повинен бути достатнім для вчинення певних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень; – не повинен перешкоджати реалізації права особи на захист.

Оскільки використання будь-яких оціночних понять на практиці завжди призводить до ускладнень (адже, як ми вже зазначали, залежить від суб'єктивного сприйняття та оцінки особою, яка їх застосовує), безспірним є той факт, що при вирішенні питання розумності строків у кримінальному провадженні суб'єкти повинні керуватись єдиними критеріями.

Слід зауважити, що якраз нормативне закріплення саме критеріїв визначення розумності строків кримінального провадження зумовлено багаторічною практикою ЄСПЛ. А оскільки понятійний зміст цих критеріїв у КПК України не розкрито, при їх тлумаченні необхідно звертатися безпосередньо до рішень Європейського суду, які відповідно до положень Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» є обов'язковими для застосування.

У статті 28 КПК України сформульовано три критерії для визначення розумності строків кримінального провадження, зміст яких по-різному розкривається у рішеннях ЄСПЛ:

1) складність кримінального провадження (справа «Вачев проти Болгарії» [123, с. 535], справа «Де Клерк проти Бельгії» [123, с. 537]);

2) поведінка учасників кримінального провадження (справа «Чірікоста та Віола проти Італії» [388], справа «Яджи і Саргин проти Туреччини» [123, с. 534]);

3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень (справа «Капуано проти Італії» [2]).

Необхідно зазначити, що у КПК України нормативно закріплено лише три аналізованих вище критерії визначення розумності строків кримінального провадження, а за результатами прецедентної практики ЄСПЛ слід визнати існування ще й четвертого, яким суб'єкти правозастосування зобов'язані керуватися виконуючи приписи Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини». Мова йде про важливість предмета спору для заявника, в аспекті якого ЄСПЛ звертається до характеристики впливу часу розгляду справи на становище особи. Так, відповідно до сформульованої у справі «ТОВ «Солаз» проти України» моделлю правової позиції розумність тривалості провадження має оцінюватись з урахуванням обставин справи та істотності таких критеріїв: складність справи, поведінка заявника та відповідних державних органів, а також важливість спору для заявника [395]. Цікавим з цієї точки зору є рішення ЄСПЛ у справі «Кудла проти Польщі», в якому йдеться про те, що «обов'язок чинити правосуддя без затримок, а надто тоді, коли заявник упродовж значної частини розгляду його справи перебуває під вартою і страждає від глибокої депресії, покладено насамперед на суди, що вимагало від них особливої сумлінності при розгляді його справи» [408]. Водночас у справі «Сілін проти України» ЄСПЛ зауважив, що провадження було деякою мірою важливим для заявників, хоча і не знайшов підстав для того, щоб національні суди могли поставитися до цієї справи з більшою увагою в порівнянні з іншими справами, які ними розглядалися [398].

Зрозуміло і цілком природно, що ступінь ризику у кримінальних справах, зокрема коли особа перебуває під вартою, є більшим, ніж у справах про цивільні права та обов'язки (можливо саме цим пояснюється відсутність такого критерію у статті 28 КПК України). Однак не слід забувати, що кількість учасників кримінального провадження може обумовити необхідність оцінки «розумності» строку стосовно, наприклад, потерпілого чи цивільного позивача. На нашу думку, питання застосування критеріїв принципу розумності строків у рішеннях ЄСПЛ у перспективі буде формалізовано до певних стандартів критерію «важливість предмета спору для заявника», що також є суто оціночною категорією та може

бути предметом доказування як з боку громадян, так і Уряду при розгляді справ в ЄСПЛ. Фактично його можна виокремити із загального правила, згідно з яким розумність тривалості провадження має бути оцінено у світлі обставин справи. При цьому можуть враховуватись і становище обвинуваченого (політичні мотиви), і процедура провадження та кінцевий результат у часовому вимірі (затягування провадження до певної дати, важливої для заявника у політичному, економічному та інших аспектах), і строки та характер реагування контролюючих органів на різних стадіях кримінального провадження на процес затягування розгляду справи.

Цілком прогнозованою може бути модифікація принципу публічного інтересу у площину «розумності строку» шляхом покладання обов'язку контролю за забезпеченням оперативності розгляду, наприклад, «політичних» справ із формулюванням позиції, протилежної тій, що висловлена ЄСПЛ у згаданій нами справі «Сілін проти України».

Разом із тим варто також зауважити, що вимога «розумного строку розгляду справи», в контексті правових позицій Європейського суду, інтерпретована й у інших положеннях КПК України, що стосуються таких аспектів як: 1) запровадження та використання такої термінології як «кримінальне провадження», що включає досудове розслідування і судове провадження, та відповідає позиції ЄСПЛ щодо початку перебігу строку з моменту пред'явлення обвинувачення («Федько проти України» [396]); 2) відсутність можливості повернення справи на додаткове розслідування (справа «Білий проти України» [405]).

Наведений аналіз свідчить про досить скрупульозний підхід законодавця до імплементації вимоги «розумного строку судового розгляду» у сучасне національне законодавство.

Найчисленніші порушення Україною статті 6 Конвенції з позиції дотримання розумних строків пов'язані з невиконанням судових рішень національних судів, постановлених на користь заявників. При цьому зазначена категорія справ включає в себе справи як власне про невиконання, тобто

відсутність виконання судового рішення повністю або частково, так і про тривале невиконання, тобто порушення розумного строку виконання: коли судові рішення все-таки було виконане, однак час, який знадобився для цього, не відповідає, на думку ЄСПЛ, критерію «розумного строку», встановленого Конвенцією.

У своїх більш ранніх рішеннях Європейський суд висловлювався, що «розумний строк судового розгляду» стосується і виконання судового рішення, що набрало законної сили. Наприклад, у справі «Сільва Понтеш проти Португалії» ЄСПЛ наголосив, що «якщо національне законодавство передбачає два етапи провадження (перший – коли суд постановляє рішення про наявність зобов’язання зі сплати, і другий – коли призначає суму, яка має бути сплачена), цілком доречно вважати, що в контексті пункту 1 статті 6 (ст. 6-1) цивільне право є «невизначеним», доки не буде остаточного розрахунку. Визначення права спричиняє не лише прийняття рішення щодо його існування, а й визначення меж і способу його застосування» [7].

В подальшому у своїй прецедентній практиці Європейський суд виходить із розуміння права на виконання судового рішення як невід’ємного елемента «права на справедливий суд» за змістом статті 6 Конвенції. Розгорнута характеристика цього права з позиції ЄСПЛ була висловлена у 1997 році у справі «Хорнсбі проти Греції» таким чином: «Суд повторює, що відповідно до його прецедентної практики пункт 1 статті 6 гарантує кожному право на звернення до суду у разі спору щодо цивільних прав та обов’язків; таким чином, реалізується «право на суд», одним з аспектів якого є право на доступ до правосуддя, тобто право ініціювати провадження у цивільних справах у судах. Однак це право було б ілюзорним, якби правова системи держави – учасниці Договору дозволяла, щоб остаточне, обов’язкове судові рішення залишалось недіючим на шкоду однієї зі сторін. Неможливо, щоб пункт 1 статті 6, детально описуючи процесуальні гарантії сторін у судовому процесі – справедливий, публічний розгляд справи впродовж розумного строку, не передбачала би захисту виконання судових рішень; тлумачення статті 6 як такої, що стосується виключно права на звернення

до суду та порядку судового розгляду, швидше за все, призведе до ситуацій, несумісних із принципом верховенства права, який Договірні держави зобов'язались дотримуватись, підписавши Конвенцію. Виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розглядатися як невід'ємна частина «судового розгляду» за змістом статті 6...» [6].

Окреслена парадигма була відтворена щодо України у багатьох судових рішеннях, найбільший інтерес з яких становить рішення ЄСПЛ у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». Цей спір є знаковим для вітчизняної правової системи та доктрини, оскільки вперше для України Європейським судом була застосована процедура «пілотного» рішення. Вказавши на існування структурних проблем, які лежать в основі порушень Конвенції у зв'язку з систематичним невиконанням або надмірною тривалістю виконання в Україні остаточних рішень національних судів, ЄСПЛ наголосив на необхідності невідкладного реформування законодавства та адміністративної практики з метою запровадження ефективних національних засобів юридичного захисту, спроможних забезпечити адекватне й достатнє відшкодування за невиконання або затримки у виконанні рішень національних судів відповідно до принципів, встановлених практикою Суду [400].

Як ми вже згадували у попередньому підрозділі, саме це рішення ЄСПЛ спонукало державу до прийняття Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», а також призвело до загострення у вітчизняній науці перманентного спору щодо правової природи механізму примусового виконання судових рішень та продовження дискусії щодо місця виконавчого провадження в системі права.

Варто зауважити, що Європейський суд зазначив, що не включається в теоретичну дискусію правознавців стосовно того, чи є виконавче провадження самостійним процесом чи частиною судочинства. Для нього у світлі Конвенції є важливим, щоби право особи, підтверджене судовим рішенням, було ефективно реалізовано (рішення ЄСПЛ у справі «Ді П'єде проти Італії» [3]).

Як зазначає М. А. Філатова, віднесення права на виконання судового рішення до сфери регулювання статті 6 було зумовлено суто практичними, а не теоретичними цілями, а саме забезпечення, в межах наданого Конвенцією інструментарію, кінцевого результату правосуддя – поновлення порушених прав, без якого правосуддя неможливе. Для цілей правового регулювання важливий висновок про поширення на виконання судових рішень загальних стандартів статті 6 Конвенції, в тому числі в частині розумного строку виконання, та визнання обов'язку держави в межах цієї статті забезпечити реальний результат правосуддя [456, с. 176].

В українській доктрині приділено достатньо уваги питанням, пов'язаним з проблемами, що існують на стадії виконання судових рішень національних судів, шляхам їх вирішення, а також аналізу Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» та оцінці його ефективності, у тому числі в контексті справи «Юрій Миколайович Іванов проти України» [250]. Попри серйозні недоліки цього нормативного акта він є яскравою ілюстрацією того, як Україна намагається виконати взяті на себе зобов'язання. Однак з точки зору цього дослідження актуальним для нас є такий аспект.

Сферою дії зазначеного нормативного акта є правовідносини, що виникають на стадії виконання судових рішень про стягнення коштів та зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, боржниками за якими є державний орган, державне підприємство, установа, організація, або ж юридична особа, примусова реалізація майна якої забороняється відповідно до законодавства. Таким чином, зроблена спроба «втілити в життя» захисну філософію ЄСПЛ щодо індивіда, яка полягає в особливій відповідальності держави за виконання своїх зобов'язань. Якщо рішення суду, винесене проти держави, не виконується з її вини, то це лише посилює негативні наслідки такого невиконання для заявника, оскільки підриває довіру до держави.

Однак у справах, пов'язаних із невиконанням судових рішень, винесених проти приватних осіб, Європейський суд обов'язки держави обмежує лише необхідністю забезпечити комплекс юридичних засобів, які дають можливість

громадянам отримати належні їм згідно з судовим рішенням кошти. Тобто держава несе відповідальність не за результат виконання рішення, а за існування належних засобів забезпечення такого виконання.

У судовому рішенні у справі «Фуклев проти України» ЄСПЛ сформулював таку правову позицію: «67. Суд вважає, що СП «Іскра» є достатньо відокремлене від держави організаційно і оперативно, щоб звільнити державу від відповідальності за Конвенцією за його дії чи бездіяльність (див. рішення у справі «Михайленки та інші проти України», № 35091/02 та ін., п. 44 ЄСПЛ 2004 — ...). Проте Суд звертає увагу, що відповідальність держави щодо виконавчого провадження про стягнення з приватного підприємства поширюється тільки на залучення державних органів, включаючи національні суди, у виконавче провадження (див., *mutatis mutandis*, ухвалу у справі «Шестаков проти України» № 48757/99, від 18 червня 2002 року).

68. Таким чином, Суд вважає, що він має повноваження дослідити, чи виконали органи державної влади свій позитивний обов'язок щодо виконання рішення, винесеного на користь заявника, про стягнення з приватного підприємства...

84. Більше того, Суд вважає, що держава має позитивний обов'язок створити систему виконання рішень, яка була б ефективною як в теорії, так і на практиці і гарантувала виконання рішення без неналежних затримок...

86. Таким чином, Суд вважає, що неспроможність ВДВС виконувати свої обов'язки більш ніж чотири роки або ефективно контролювати виконавче провадження у цій справі, є достатнім для висновку, що було порушено п. 1 ст. 6 Конвенції» [389].

Отже, Європейський суд покладає на державу відповідальність за якість функціонування вітчизняної системи виконання судових рішень як національного засобу правового захисту. Тому аналіз та оцінка його ефективності здійснюється з урахуванням змісту статті 13 Конвенції, яка вимагає від держави існування в межах власної правової системи ефективного засобу юридичного захисту, тобто такого, що або запобігає стверджуваному порушенню чи його повторенню в

подальшому, або забезпечує адекватне відшкодування за те чи інше порушення, яке вже відбулося. Важливим також у цьому аспекті є висновок про залучення у виконавче провадження національних судів як органів державної влади із контрольними функціями у процесі виконання судового рішення.

Тому Україна повинна забезпечити існування та дієвість такої моделі примусового виконання судових рішень, яка б гарантувала різним суб'єктам реальне виконання рішення суду, затримка якого може бути виправдана лише деякими обставинами: складністю виконавчого провадження, поведінкою заявника та влади, характером присудженого.

Очевидно, що незважаючи на зусилля, яких доклала держава у цьому напрямі, вітчизняне виконавче провадження на сучасному етапі навряд чи можна вважати ефективним засобом правового захисту з огляду на статистичні дані: станом на 31 грудня 2015 року Україна знаходилася на першому місці за кількістю справ, які перебувають на розгляді в Європейському суді. Серед 8863 справ проти України, які ЄСПЛ надіслав Уряду України з пропозицією надати зауваження, 8143 справи стосуються невиконання або тривалого виконання рішень національних судів і належать до групи справ за «пілотним» рішенням Європейського суду «Юрій Миколайович Іванов проти України» [526].

У резолюції 1787 (2011) від 26 січня 2011 року «Виконання рішень Європейського суду з прав людини» Парламентська Асамблея Ради Європи «відмічає із серйозним занепокоєнням продовження існування основних системних недоліків, які викликають велику кількість випадків порушення Конвенції, що повторюються, і які серйозно підривають верховенство права у відповідних державах». Щодо України такою проблемою називається хронічне невиконання рішень національних судів. В якості термінових заходів, на думку Парламентської асамблеї, Україна повинна прийняти всеосяжну стратегію щодо вирішення ситуації, в якій значна кількість національних остаточних рішень залишається невиконаними, незважаючи на значний тиск з боку Комітету Міністрів [371].

Однак для реалізації зазначених закликів міжнародної спільноти перш за все потрібна політична воля. На превеликий жаль, Україна реагує досить неохоче. Чого лише вартий той факт, що Україна стала першою країною, яка протягом тривалого часу не реагувала на пілотне рішення ЄСПЛ (у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України») попри неодноразові нагадування з боку Комітету Міністрів і Ради Європи. На парламентських слуханнях, які відбулись 22 травня 2013 року, на тему «Про стан виконання судових рішень в Україні» було озвучено, що порушена проблематика є одним із визначальних завдань не тільки судової влади, а й державної системи загалом. У підсумку було напрацьовано рекомендації, які стосуються здебільшого інституціонального аспекту функціонування механізму примусового виконання судових рішень. Однак Верховна Рада України не підтримала відповідний проект постанови.

Щоб змінити незадовільний стан речей у сфері примусового виконання судових рішень, державі слід запроваджувати не лише компенсаторні, а в першу чергу превентивні заходи правового захисту, спрямовані на усунення причин невиконання судових рішень. Безперечно, що ці причини зумовлені різного роду факторами: нормативними, процедурними, технічними, організаційними, кадровими, фінансовими тощо. В Україні також існує проблема належної міжвідомчої координації, на яку вказав Європейський суд у справі «Бурдов проти Росії (№ 2)» [1]. Щоб її подолати, необхідно змінити сам алгоритм взаємодії державних органів у процесі виконання судових рішень, за якого кожен орган діє в межах виключно своєї компетенції, а за загальний результат не відповідає ніхто [456, с. 208].

Таким чином, лише системний підхід у пошуку оптимальної для України моделі виконавчого провадження може дати бажаний результат та докорінно змінити ситуацію у сфері примусового виконання судових рішень. І розпочати, на нашу думку, слід із розробки стратегії, яка повинна передбачати комплекс заходів та алгоритм їх реалізації за такими умовними напрямками: процесуальним (процедурним) та інституціональним (структурним). У першому випадку йдеться про зміни у правовій регламентації процедури примусового виконання судових

рішень, спрямованій на посилення процесуальних гарантій прав стягувача, усунення наявних у законодавстві можливостей для боржника не виконувати судові рішення, розширення судового контролю за виконанням рішення суду, покращення взаємодії органів державної влади в процесі виконання. Другий напрям повинен передбачати вирішення питань, пов'язаних із правовим статусом та визначенням місця органів примусового виконання в системі органів державної влади, а отже, – їх підпорядкуванням; рівнем фінансування та матеріального забезпечення державних виконавців; кадровою політикою у цій сфері. Також держава повинна поступово крок за кроком провести реформи у сфері соціального забезпечення громадян, адже законодавством передбачена значна кількість економічно не забезпечених гарантій (компенсацій, пільг, надбавок тощо), реалізувати які завідомо неможливо через обмеженість ресурсів, якими володіє держава.

Реалізація зазначеного дасть можливість досягти створення у нашій державі такого механізму примусового виконання судових рішень, який стане дієвим інструментарієм забезпечення права на виконання судового рішення як конституйованого елемента права на судовий захист в контексті змісту статті 6 Конвенції. Лише у цьому випадку можна буде говорити про створення ефективного національного засобу правового захисту та виконання Україною приписів Європейського суду.

3.3. Реформа структурного аспекту судової системи в контексті прецедентної практики Європейського суду з прав людини

Європейські стандарти справедливого правосуддя не можуть бути реалізовані на національному рівні без втілення в судовій системі держави низки характеристик, які стосуються її інституціонального (структурного) оформлення. Йдеться про такі прописні істини як незалежність суду, створення і функціонування судів виключно на підставі закону, здійснення правосуддя компетентним судом, заборона делегування функцій судів тощо. Вони часто досліджуються у науковій літературі та відомі як першооснова судової

організації (судоустрою). Іншими словами, вони становлять інституціональну основу судової діяльності в її статистиці.

Незважаючи на те, що при тлумаченні Європейським судом статті 6 Конвенції більшою мірою наповнюється новим змістом її процесуальний аспект, а структурний залишається здебільшого усталеним, він не втрачає своєї актуальності з огляду на постійні зміни в організації судової системи нашої держави.

Класичним прикладом, що свідчить про позицію Європейського суду у питанні організації судової системи, прийнято вважати його рішення у справі «Добертен проти Франції», в якому наголошується, що «пункт 1 статті 6 (ст. 6-1) зобов'язує Договірні держави організувати свої судові системи таким чином, щоб їхні суди могли відповідати кожній із його вимог» [4].

Таким чином, питання належної організації судового устрою будь-якої держави – учасниці Конвенції ЄСПЛ пов'язує безпосередньо зі створенням умов для реалізації права на справедливий судовий розгляд в його широкому значенні. Однак ця вимога стосується результату, держава ж є вільною у виборі способу та засобів його досягнення. У рішенні у справі «Колоцца проти Італії» ЄСПЛ вказав, що «держави – учасниці користуються широким розсудом у тому, що стосується вибору засобів, розрахованих на забезпечення відповідності їх правових систем пункту 1 статті 6. До завдань Суду не належить вказувати ці заходи державам; він лише визначає, чи було досягнуто результату, передбаченого Конвенцією» [379].

Рухаючись у напрямку пошуку оптимальної моделі судоустрою, приймаючи до уваги вищевикладене, Україна зробила такі найбільш значимі для судової влади кроки:

- модернізувала систему арбітражних судів, відвівши їм роль спеціалізованих судових органів (1997 р.), в подальшому перетворивши їх у систему господарських судів (2001 р.);

- увела триступеневу систему судів та запровадила інститути апеляції та касації з відповідними їм судовими інстанціями (2001 – 2002 рр.), відмовившись від процедури перегляду судових рішень в порядку нагляду як такої, що

суперечить принципу правової визначеності (рішення ЄСПЛ у справі «Совтрансавто–Холдинг проти України» [407]);

– створила систему адміністративних судів (2002 – 2005 рр.), забезпечивши повноцінну процедуру судового захисту прав людини у сфері публічних правовідносин з органами державної влади (рішення ЄСПЛ у справі «Доймеланд проти Федеративної Республіки Німеччини» [382]);

– ліквідувала військові суди (2010 р.), функціонування яких не відповідало критерію незалежності (рішення ЄСПЛ у справі «Фіндлі проти Об'єднаного Королівства» [381]);

– створила у «структурі» судової влади цілісну систему органів із забезпечувальними функціями, спрямованими на реалізацію гарантій незалежності судів (Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія України, Національна школа суддів України, Державна судова адміністрація України).

Ці заходи суттєво вплинули на становлення сучасної моделі системи органів судової влади. Їх можна охарактеризувати як інституціональні перетворення у судовій владі «у чистому виді», оскільки завдяки їм відбулась існуюча модель вітчизняної судової системи у вузькому її розумінні.

Однак нагадаємо, що вимоги до судових систем держав формуються Європейським судом в процесі тлумачення пункту 1 статті 6 Конвенції, інституціональний елемент якої текстуально містить такі характеристики як незалежність суду, його формування відповідно до закону (суд, встановлений законом). Трактуючи їх в аспекті права на справедливий суд, враховуючи обставини конкретної справи та особливості національного законодавства, ЄСПЛ «збагачує» їх зміст, а також «виводить» нові грані цих категорій та формулює нові вимоги, як-то доступність суду, його компетентність.

Незалежний суд. Слід констатувати, що тематика незалежності суду/суддів донині є однією з найпопулярніших серед наукового доробку судоустрійної науки як України, так і країн пострадянського простору. Їй присвячено чимало публікацій та дисертаційних досліджень, а на законодавчому рівні закріплено низку декларативних положень та гарантій. Це цілком зрозуміло, оскільки якщо в

державі не створено по-справжньому незалежний та безсторонній суд, захищений від неправомірного впливу, то зайве говорити про ефективність правосуддя, яке не користується довірою громадян.

Дослідники незалежності суду як принципу судової влади, як стандарту побудови системи судових органів солідарні у твердженні щодо багатоаспектності цього явища [24, с. 54; 55, с. 55; 98, 152]. Ми ж зосередимо свою увагу на такому.

З позиції Європейського суду визначення рівня незалежності судового органу відбувається за такими критеріями:

- процедура призначення на посаду судді;
- тривалість роботи судді на посаді;
- наявність зовнішніх ознак незалежності;
- існування гарантій діяльності суддів, які унеможливлюють вплив на них при здійсненні правосуддя (рішення у справі «Фіндлі проти Сполученого Королівства» [381]).

Тобто, трактуючи елемент незалежного суду, ЄСПЛ використовує характеристики, які безпосередньо притаманні правовому статусу суддів, що вказує не лише на їх тісний зв'язок, а й на те, що у розумінні Європейського суду ці поняття рівнозначні.

Зауважимо, що українські науковці, які досліджують принцип незалежності судової влади, небезпідставно розмежовують функціональну незалежність суду (до неї належить: виключна компетенція; невтручання в судову діяльність; недопустимість обмежень повноважень судової влади; процесуальна незалежність суду) та процесуальну незалежність суддів (процедура добору суддів; гарантії стабільності правового статусу судді; особлива процедура прийняття рішення; відповідальність за втручання в процес здійснення правосуддя) [98, с. 152 – 154]. З точки зору наукового пізнання вказане розмежування категорії «незалежність суду/судді» доцільно. Однак повторимось, що з точки зору Європейського суду ці категорії тотожні.

Кожен із наведених вище критеріїв, за якими оцінюється незалежність суду ЄСПЛ, тією чи іншою мірою був використаний Європейським судом у справах проти України. Перше ж рішення проти України у справі «Совтрансавто–Холдинг проти України» (2002 р.) продемонструвало глибоку кризу того часу у ставленні до судової влади та сприйнятті її незалежності: «Суд не може не звернути увагу на численні випадки втручання в провадження українських органів державної влади на найвищому рівні. Якими б не були мотиви, представлені Урядом на виправдання такого втручання, Суд вважає, що воно, з огляду на його зміст та спосіб здійснення (§ 18, 20, 22, 24 вище), є таким, що суперечить поняттю «безсторонній і незалежний суд» в сенсі статті 6 п. 1 Конвенції.

Не спекулюючи щодо того, який вплив це втручання мало на хід судового розгляду, Суд констатує в контексті справи, що заявник міг об'єктивно мати побоювання стосовно незалежності та безсторонності судів. Ці випадки втручання з боку органів державної виконавчої влади відображають, крім того, брак поваги до самого функціонування судової гілки влади» [407].

Нагадаємо, що обставини цієї справи, серед іншого, стосувалися такого факту як звернення Президента України з листами до Голови Вищого арбітражного суду України щодо необхідності забезпечення прав громадян України та національних інтересів при розгляді арбітражними судами спору між АТ «Совтрансавто–Холдинг» (Російська Федерація) та ЗАТ «Совтрансавто–Луганськ» (Україна).

З того часу державою було вжито чимало законодавчих кроків, спрямованих на забезпечення незалежності суду: змінено законодавство у сфері судоустрою та статусу суддів; прийнято Указ Президента України від 10 травня 2006 року «Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», який так і залишився лише програмним документом; ухвалено низку рішень Конституційним Судом України [409]. Однак реальний стан речей у сфері забезпечення державою функціонування «незалежного суду» продемонструвала справа «Олександр

Волков проти України» (2013 р.), обставини якої стосувалися звільнення з посади судді Верховного Суду України, що відбулося з порушенням фундаментальних принципів процедурної справедливості, передбачених статтею 6 Конвенції. Встановивши порушення пункту 1 статті 6, Європейський суд констатував серйозні системні проблеми функціонування судової влади в Україні та наголосив на необхідності негайного запровадження у правовій системі загальних реформ. Насамперед це стосується системи судової дисципліни, яка, на думку ЄСПЛ, в Україні не є організованою належним чином і не забезпечує достатнє відокремлення судової гілки влади від інших гілок влади. Більше того, вона не надає достатніх гарантій проти зловживань та неправильного застосування дисциплінарних заходів, що шкодить незалежності судової влади, в той час як остання є однією з найважливіших цінностей, які підтримують ефективність демократій. ЄСПЛ зазначив, що законодавчі реформи у цій сфері повинні включати реформування інституційної побудови цієї системи, а також вироблення належних форм і принципів послідовного застосування законодавства у ній [390].

Реферативно суть порушень критерію «незалежного суду» у цій справі стосувалась таких аспектів: процедури формування та персонального складу Вищої ради юстиції (ЄСПЛ піддав сумніву перебування у складі цього органу Міністра юстиції та Генерального прокурора); розгляд справи про звільнення судді законодавчим органом (служував надмірній політизації процесу та не відповідає принципу поділу влади, крім того, народні депутати, які ухвалили обов'язкове остаточне рішення не обов'язково є фахівцями у галузі права, здатними вирішувати складні питання фактів і права); відсутність у ВАСУ повноважень скасувати рішення щодо звільнення (він лише міг визнати їх незаконними, що створило невизначеність щодо юридичних наслідків такого визнання); перебування суддів ВАСУ, що розглядали справу під дисциплінарною юрисдикцією Вищої ради юстиції, яка була стороною у справі; відсутність у законодавстві України положень щодо строків давності притягнення судді до відповідальності за порушення присяги.

Зауважимо, що незважаючи на різноманіття думок стосовно проблем, пов'язаних із незалежністю суду в Україні, та пропозицій щодо шляхів їх усунення, багато аспектів цього явища потребують подальшої розробки, зокрема з урахуванням правових позицій ЄСПЛ.

Наприклад, цікавим не лише для вітчизняної науки і практики є рішення Європейського суду у справі «Плахтєєв та Плахтєєва проти України», в якому суд надав трактовку так званому «імунітету суду проти позову» [394]. Посилаючись на рішення у справі «Ернст та інші проти Бельгії», ЄСПЛ вказав, що позов заявників правомірно не був розглянутий по суті, оскільки відповідачем не міг бути суд, захищений імунітетом від такого позову; ЄСПЛ дійшов висновку, що такий імунітет мав законну мету, оскільки був засобом забезпечення належного здійснення правосуддя.

Така позиція має величезне значення для української судової системи та судочинства. Перш за все тому, що стаття 55 Конституції України гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій та бездіяльності органів державної влади, до яких, без сумніву, належать і суди. Розгляд таких скарг здійснюється в порядку адміністративного судочинства шляхом звернення з адміністративним позовом. На практиці бувають адміністративні позови, в яких відповідачами вказуються як суди, так і судді. Предмет таких позовів, як правило, становить процесуальна діяльність суду/судді, пов'язана з розглядом, наприклад, цивільних спорів. На жаль, окрема офіційна статистика розгляду таких категорій справ відсутня, проте їх чимало. Варто зазначити, що аналогічні позови мають місце і у цивільному процесі, якщо, наприклад, позивач заявляє вимогу про відшкодування шкоди. Однак питання про прийняття таких позовів до провадження вирішується судами по-різному: хтось відкриває провадження у справі, хтось відмовляє у зв'язку з неналежною юрисдикцією.

Позитивним є той факт, що у 2009 році Пленум Верховного Суду України у постанові № 6 «Про деякі питання, що виникають у судовій практиці при прийнятті до провадження адміністративних судів та розгляді ними адміністративних позовів до судів і суддів» роз'яснив, що у розумінні положень

частини першої статті 2, пунктів 1, 7 і 9 статті 13, статті 17, частини третьої статті 50 Кодексу адміністративного судочинства України суди та судді при розгляді ними цивільних, господарських, кримінальних, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення не є суб'єктами владних повноважень, які здійснюють владні управлінські функції, і не можуть бути відповідачами у справах про оскарження їх рішень, дій чи бездіяльності, вчинених у зв'язку з розглядом судових справ [340]. В подальшому вже пленум Вищого адміністративного суду України у постанові від 20 травня 2013 року № 8 «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів» уточнив, що дії суду (судді), вчинені при виконанні ним своїх обов'язків щодо здійснення правосуддя (самостійного виду державної діяльності, яка здійснюється шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях в особливій, встановленій законом, процесуальній формі адміністративних, цивільних, кримінальних та інших справ), є не управлінськими, а процесуальними, і оскаржуються у порядку, визначеному процесуальними законами. У порядку адміністративного судочинства можуть бути оскаржені акти, дії або бездіяльність посадових і службових осіб судів, що належать до сфери управлінської діяльності [341].

Таким чином, правова позиція Європейського суду трансформувалась у відповідні роз'яснення вищих судових органів держави. Правда, у них є один недолік: згідно з чинним українським законодавством вони мають лише рекомендаційний характер. У зв'язку з цим доцільно, на нашу думку, щоб суди, відмовляючи у відкритті провадження у такій категорії справ, посилались безпосередньо на рішення Європейського суду як джерело права.

Викладене дозволяє сформулювати висновок про те, що, надавши суду «імунітет проти позову», Європейський суд дозволив вітчизняній судовій системі вирішити низку важливих завдань, серед яких: надання додаткових гарантій незалежності суду при розгляді справ; попередження «конфлікту юрисдикцій»; забезпечення стабільності судових рішень; недопущення тиску на суд.

Як і вимога «незалежного суду», широкою за своїм змістом є така інституціональна складова права на справедливий суд – «суд, встановлений законом».

Класична інтерпретація суті конструкції «суд, встановлений законом» викладена Європейським судом у рішенні у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» та полягає у такому:

«23. Відповідно до прецедентної практики Суду термін «встановленим законом» у статті 6 Конвенції спрямований на гарантування того, «що судова гілка влади у демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом» (див. рішення у справі «Занд проти Австрії» (*Zand v. Austria*), заява № 7360/76, доповідь Комісії від 12 жовтня 1978 року). У країнах з кодифікованим правом організація судової системи також не може бути віддана на розсуд судових органів, хоча це не означає, що суди не мають певної свободи для тлумачення відповідного національного законодавства (див. рішення у справі «Коем та інші проти Бельгії» (*Coeme and Others v. Belgium*), №№ 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 та 33210/96, п. 98, ECHR 2000-VII).

24. Суд повторює, що, як було раніше визначено, фраза «встановленого законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. У рішенні у справі «Занд проти Австрії», що згадувалось раніше, Комісія висловила думку, що термін «судом, встановленим законом» у пункті 1 статті 6 передбачає «усю організаційну структуру судів, включно з (...) питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів (...)».

25. У пп. 107-109 рішення у справі «Коем та інші проти Бельгії» (що зазначалось вище) Суд дійшов висновку, що національний суд не мав юрисдикції судити деяких заявників, керуючись практикою, яка не мала регулювання законом, і, таким чином, не міг вважатися судом, «встановленим законом».

26. У цій справі Суд зазначає, що згідно зі статтею 111-18 Господарського процесуального кодексу Верховний Суд, скасувавши постанову Вищого

господарського суду, міг або повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або ж припинити провадження у справі (див. пункт 12 вище). Натомість він залишив у силі постанову Апеляційного суду, і такі дії не були передбачені Господарським процесуальним кодексом, що було підтверджено Урядом у його зауваженнях (див. п. 19 вище). Суд також зазначає, що не було жодної іншої правової норми, яка б надавала повноваження Верховному Суду ухвалювати такого роду рішення. І, нарешті, Суд вважає, що загальні положення Конституції України, на які посилався Уряд (див. п. 10 вище), не могли слугувати достатньою правовою підставою для такої специфічної компетенції, яка не надавалась відповідним законодавством.

27. Суд повторює, що у деяких випадках він визнавав, що найвищий судовий орган, уповноважений тлумачити закон, міг ухвалювати рішення, яке не було чітко визначено законом. Таке застосування закону, однак, мало винятковий характер, і зазначений суд надав чіткі й вірогідні підстави для такого виняткового відступу від застосування своїх визначених повноважень (див. рішення у справі «Хуліо Боу Жиберт та Ель Хогар і ля Мода проти Іспанії» (Julio Bou Gibert and El Hogar Y La Moda J. A. X. A. v. Spain) (ухв.), № 14929/02, 13 травня 2003 року). Проте у даній справі Верховний Суд не надав жодних аргументів щодо прийняття такої постанови, виходячи за межі своїх повноважень шляхом свідомого порушення Господарського процесуального кодексу і ухвалення такого роду рішень, що, як вказувалось Урядом, стало звичайною практикою Верховного Суду України.

28. На думку Суду, перевищивши свої повноваження, які були чітко викладені у Господарському процесуальному кодексі, Верховний Суд не може вважатися «судом, встановленим законом» у значенні пункту 1 статті 6 Конвенції відносно оскаржуваного провадження» [404].

Зазначена правова позиція дає можливість виділити дві умови відповідності критерію «суд, встановлений законом»: організаційну (організація судової системи повинна регулюватися законами у їх буквальному значенні) та

юрисдикційну (суд повинен діяти у спосіб та відповідно до повноважень, передбачених законом, у межах своєї компетенції).

Науковці слушно зауважують, що вимога законності суду (суд, створений на підставі закону) поширюється не тільки на правову основу існування самого суду, а також і на склад суду у кожній справі [105].

Так, у згаданій нами справі «Олександр Волков проти України», оцінюючи доводи заявника щодо порушення принципу «суду, встановленого законом» (в контексті розгляду його справи судовою палатою ВАСУ, особистий склад якої був сформований Головою ВАСУ, який обіймав на той час адміністративну посаду без належних правових підстав), Європейський суд зазначив: «фраза «встановлений законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й на склад колегії у кожній справі (див. ухвалу щодо прийнятності від 04 травня 2000 року у справі «Бускаріні проти Сан-Маріно» (Buscarini v. San Marino), заява № 31657/96, та «Посохов проти Росії» (Posokhov v. Russia), заява № 63486/00, п. 39, ECHR 2003-IV). Практика автоматичного продовження повноважень суддів на невизначений строк після спливу встановленого законом строку їхніх повноважень до моменту, коли вони будуть повторно призначені на посаду, була визнана такою, що порушує принцип «суду, встановленого законом» (див. рішення від 11 липня 2006 року у справі «Гуров проти Молдови» (Gurov v. Moldova), заява № 36455/02, п. 37-39)» [390].

Одночасно ЄСПЛ вказав на серйозний недолік у національному законодавстві того часу: важливе питання призначення голів судів регулювалося на рівні національної практики та зрештою стало об'єктом серйозної суперечки між державними органами. У підсумку Європейський суд дійшов висновку, що палату ВАСУ, яка розглядала справу заявника, не можна вважати створеною, а її особистий склад – визначеним у правомірний спосіб, який відповідав би вимозі «суду, встановленого законом».

Таким чином, правова конструкція «суд, встановлений законом» стосується ще й таких аспектів як механізм правового регулювання у сфері судоустрою та правомірність діяльності суду у процесі здійснення своїх повноважень.

Враховуючи наведене, сумнівним з точки зору відповідності аналізованому критерію права на справедливий суд є положення законодавства, що передбачають утворення та ліквідацію судів загальної юрисдикції Президентом України.

Зауважимо, що чинна донедавна норма Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 року (пункт 1 статті 19), що передбачала утворення та ліквідацію судів загальної юрисдикції Президентом України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду, у взаємозв'язку з пунктом 23 частини 1 статті 106 Конституції України, який регламентував повноваження Президента України у цій сфері, була предметом оцінки у Конституційному Суді України. Останній, дійшовши висновку про конституційність аналізованого положення законодавства, у своєму рішенні зазначив, що існуючий порядок утворення, ліквідації судів Президентом України відповідає визначеному законодавцем механізму щодо реалізації принципів створення і ліквідації юридичних осіб публічного права та конституційним засадам здійснення державної влади в Україні. Таким чином, орган конституційної юрисдикції керувався нормами цивільного законодавства, враховуючи статус суду як юридичної особи публічного права. Крім того, такий висновок мотивовано тим, що функція утворення судів закріплена за Президентом України з метою забезпечення дії принципу незалежності судової влади як одного із принципів правової держави [414].

З точки зору відповідності європейським стандартам правосуддя такий порядок утворення та ліквідації судів Конституційним Судом України, на жаль, не розглядався.

Водночас науковці, посилаючись на висновки міжнародних експертів, аргументовано пропонують відмовитися від утворення і ліквідації судів Главою держави та передати це повноваження Верховній Раді України, що сприятиме, на їх думку, зміцненню незалежності суддів і зменшить випадки довільної, безпідставної зміни судової системи країни [98, с. 226]. Цілком підтримуючи таку

позицію, лише додамо, що зміни у цьому напрямі сприятимуть утвердженню в національній правовій системі стандарту «суд, встановлений законом» в контексті вимог судової практики Європейського суду.

Ураховуючи викладене, варто вітати зміни, що відбулися на рівні Основного Закону держави, зокрема, нову редакцію статті 125, яка передбачає утворення, реорганізацію та ліквідацію судів на підставі закону. Хоча в контексті домінуючих позицій Президента України, якому відводиться роль ініціатора таких законопроектів, та підпункту 6 пункту 16¹ розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, згідно з яким до впровадження нового адміністративно-територіального устрою України відповідно до змін до Конституції України щодо децентралізації влади, але не довше ніж до 31 грудня 2017 року, утворення, реорганізацію та ліквідацію судів здійснює Президент України, ця ініціатива може стати формальністю.

Завдяки нещодавнім законодавчим змінам найбільш вдало, порівняно з минулим, врегульовано питання обрання суддів на адміністративні посади. Зокрема, на адміністративні посади у судах загальної юрисдикції судді обираються шляхом таємного голосування із числа суддів цього суду (стаття 20 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Таким чином, питання зайняття адміністративних посад у судах загальної юрисдикції (окрім Верховного Суду України) фактично належить до повноважень суддівського самоврядування, що достатньо гармонійно співвідноситься з визначенням останнього та його завданнями, передбаченими згаданим законом.

Однак найбільшу перспективу розвитку має юрисдикційна складова права на «суд, встановлений законом», оскільки тісно пов'язана з такими процесуальними інститутами як компетенція судів щодо розгляду справ, підсудність та склад суду. Окремі з них аналізувались нами у попередньому підрозділі цієї роботи.

Проте в контексті досліджуваного критерію «суд, встановлений законом» варто окремо звернути увагу на ще одну серйозну проблему української правової системи, яка пов'язана з недостатньо чіткими критеріями розмежування компетенції між судами загальної юрисдикції. Це призводить до так званого

«конфлікту юрисдикцій», внаслідок чого порушується право людини на судовий захист. Це, в свою чергу, стає об'єктом дослідження Європейського суду в аспекті порушення права на доступ до суду (як елементу права на справедливий суд), яке безпосередньо у тексті статті 6 Конвенції не значиться, але було сформульовано вперше у справі «Голдер проти Об'єднаного Королівства» [5].

Свою позицію з приводу окресленої проблеми ЄСПЛ висловив у справі «Безімянная проти Росії», обставини якої стосувалися цивільного позову громадянки Безімянної Г. О. про визнання недійсним договору дарування нежилых приміщень між її чоловіком та третіми особами, що був поданий до районного суду загальної юрисдикції. Останній передав справу до арбітражного суду, вважаючи, що предмет позову не належить до його юрисдикції. У свою чергу, арбітражний суд також вважав, що у нього відсутні повноваження ухвалювати рішення у справі заявниці, внаслідок чого провадження у справі було припинено. Європейський суд констатував порушення «самої суті права заявника на доступ до суду», а отже, – порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, вказавши, що «заявниця опинилася у замкнутому колі, у ситуації, коли внутрішньодержавні суди вказували один на одного і відмовлялись розглядати її справу, зважаючи на нібито обмеження свої судових повноважень. Внутрішньодержавні суди фактично залишили заявника у судовому вакуумі без будь-якої вини з її сторони». ЄСПЛ також наголосив, що «погоджується з тим, що правила визначення параметрів юрисдикції, що застосовуються до різних судів у рамках однієї мережі судових систем держав, безумовно, розроблені таким чином, щоб забезпечити належну реалізацію правосуддя. Заінтересовані держави повинні очікувати, що такі правила будуть застосовуватись. Однак ці правила або їх застосування не повинні обмежувати сторони у використанні доступного засобу правового захисту» [380].

Зазвичай проблеми в розмежуванні юрисдикцій виникають у разі, якщо при визначенні критеріїв такого розмежування в законі використано різні ознаки, не узгоджені між собою, внаслідок чого той самий спір формально може бути розглянутий судами різних юрисдикцій. Це спричиняє негативні наслідки для

учасників відповідних правовідносин (невизначеність, втрата часу, пропуск строків позовної давності). Крім того, неправильне тлумачення національними судами меж судової юрисдикції, відсутність законодавчо передбаченої можливості передачі справи за належністю до суду іншої юрисдикції призводить до того, що сторонам фактично відмовляють у судовому захисті.

Враховуючи наведену вище позицію ЄСПЛ, держава в особі законодавчого органу повинна забезпечити баланс між такими цінностями як право на «суд, встановлений законом» (в аспекті належної компетенції) та право на судовий захист, якого особа позбавляється, якщо неможливо чітко визначити потрібну юрисдикцію і суди не мають узгодженої думки щодо цього.

У літературі висловлюються різні думки щодо правової природи юрисдикції суду та пропозиції щодо шляхів вирішення «конфлікту юрисдикцій» між судами. Частина науковців наполягає на виключному характері юрисдикції суду та необхідності її однозначного визначення шляхом запровадження чітких критеріїв розмежування. Так, на думку О. Пасенюка, певне правовідношення має бути віднесене до юрисдикції лише одного суду. Порушення цього правила, на його переконання, може спричинити практику, коли жоден із судів не прийматиме відповідний спір до свого розгляду або коли такий спір прийматимуть до розгляду одночасно декілька судів, що значно звужує можливості особи захистити своє право [314]. Аналогічної думки дотримується Д. М. Шадура, зазначаючи, що суди різних гілок судової системи не можуть мати компетенції, що пересікається, оскільки це призводить до нестабільності і суперечливості судової практики [509].

Однак існують і діаметрально протилежні ідеї. Наприклад, О. С. Снідевич аргументовано доводить можливість існування у судочинстві альтернативної юрисдикції. Зокрема, він зазначає, що нерідко факт неправильного визначення позивачем юрисдикції встановлюється лише судами вищих інстанцій. У зв'язку з цим особі, яка начебто неправильно визначила юрисдикцію спору, для захисту свого права необхідно звертатися до суду іншої юрисдикції та проходити спочатку весь судовий процес. Такі ситуації є суттєвим порушенням права на

ефективний засіб юридичного захисту, визначеного статтею 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У зв'язку з цим визнання можливим існування в певних випадках альтернативної юрисдикції, якщо формально спір згідно з процесуальними кодексами може розглядатися в судах різних юрисдикцій, було б частковим вирішенням проблемної ситуації, що склалася. В обґрунтування можливості існування в Україні альтернативної юрисдикції науковцем покладено висновок про те, що якщо положення процесуального кодексу не обумовлюють юрисдикцію спору можливістю розгляду його в порядку іншого виду судочинства, а правильне визначення юрисдикції спору полягає в з'ясуванні змісту лише цих положень кодексу, є передумови для існування альтернативної юрисдикції щодо вирішення того чи іншого спору. При цьому альтернативна юрисдикція фактично існує, якщо за таких передумов є чинні положення законодавства, які передбачають іншу юрисдикцію такого самого спору [450].

Такий підхід у певній мірі є революційним для вітчизняної процесуальної науки та законодавства, оскільки змушує по-іншому підійти до вирішення проблеми розмежування юрисдикції між судами і дає особі альтернативу у виборі виду судочинства, в порядку якого здійснюватиметься захист її права.

Безумовно, запропонована О. С. Снідевичем новація потребує глибокого різностороннього вивчення. Однак висловлені ним думки імпонують нам з тієї точки зору, що реалізація закладеної в них ідеї дасть можливість більш гнучко застосовувати правила про визначення юрисдикції у «пограничних», неочевидних випадках, що, в свою чергу, дозволить запобігти порушенню права особи на судовий захист. У такому разі тягар визначення компетентного суду лягатиме на плечі судової системи, а не пересічного громадянина, який не повинен володіти знаннями у сфері застосування норм щодо юрисдикції судів. Таким чином, держава в особі судової системи братиме на себе відповідальність перед людиною за належну організацію ефективного правозахисного механізму, що є першоосновою розвитку громадянського суспільства.

Наведений у цьому підрозділі аналіз інституціональних елементів права на справедливий суд також свідчить про ще одну важливу закономірність: вони не лише визначають засади організації легітимної судової влади у державі, а й перебувають у тісному взаємозв'язку з її процесуальним режимом.

Висновки до Розділу 3

1. Перспективи розвитку у сфері української судової влади, очевидно, не можуть не залежати від реалізації міжнародних стандартів у сфері правосуддя, напрацьованих, у тому числі, з урахуванням досвіду інших країн, які шукають шляхи узгодження національної практики з загальновизнаними принципами та нормам міжнародного права. Враховуючи цю тенденцію розвитку, сучасні потреби та варіанти вирішення деяких внутрішньодержавних проблем, що стали предметом обговорення в Європейському суді у справах проти України, повинні обумовлюватися необхідністю усунути та запобігти порушенням вимог справедливого правосуддя.

Ті «мінімальні стандарти правосуддя», які містяться у статті 6 Конвенції у світлі її тлумачення Європейським судом, відображають складну структуру поглядів на здійснення правосуддя у сучасному соціумі, їх зміну в умовах розвитку в державі громадянського суспільства та фактично дають уявлення про ті першооснови, без яких правосуддя неможливе. Тому прагнення їм відповідати є імпульсом до змін у ціннісних орієнтирах вітчизняної судової влади, який змінює наголоси та акценти у загальній парадигмі взаємовідносин держави та особи, публічного та приватного, суспільного та індивідуального.

2. Системний аналіз чинного законодавства України, рішень Європейського суду у справах проти України та деяких інших держав–учасниць Конвенції дозволяє умовно окреслити основні вектори подальшого застосування конвенціальних підходів та судової практики ЄСПЛ у ході судової реформи в Україні таким чином:

1) розвиток матеріального аспекту судової системи, який, своєю чергою, передбачає такі напрями:

- формування та розвиток нових принципів і підходів щодо функціонування судової системи;
- розвиток понятійно-категоріального апарату, яким оперують у сфері судового захисту прав, свобод та інтересів осіб;
- удосконалення чинних норм матеріального права, спрямоване на посилення гарантій прав людини та можливостей їх реалізації;
- трансформація професійної правосвідомості відповідно до «духу» Конвенції, що виражається в усвідомленні пріоритету захисту людини, її прав і свобод, та використанню у правозастосовному процесі конвенційних норм і практики ЄСПЛ;

2) удосконалення процесуальної форми, а отже – процесуальних гарантій прав людини, що виражається в необхідності керованого розвитку таких процесуальних інститутів:

- принципів судочинства (публічного розгляду справи, відкритості та гласності, неупередженого судового розгляду, правової визначеності, розумних строків розгляду справ і обов’язковості виконання судового рішення, тощо) та механізмів їх реалізації;

- судової процедури (у напрямі її спрощення та уніфікації, а також удосконалення її окремих стадій як, наприклад, касаційного провадження);

а також вирішення проблеми «конфлікту судових юрисдикцій» і створення ефективної моделі виконання судових рішень;

3) фундаментування інституціональних складових судової системи та оптимізація структури органів судової влади з метою забезпечення гарантій реалізації особою права на справедливий суд, що вимагає:

- раціоналізації та гармонізації судового устрою;
- монолітності органів судової влади (наприклад, віднесення органів державної виконавчої служби до органів судової влади; усунення дублювання повноважень і налагодження конструктивної взаємодії тощо);

- трансформації правового статусу судді;
- підвищення ролі суддівського самоврядування у розвитку судової системи.

3. Серед окреслених напрямів розвитку судової реформи в контексті приписів Європейського суду найбільший потенціал має процесуальний вектор, оскільки саме процесуальна складова права на справедливий суд, передбаченого статтею 6 Конвенції, є найбільш динамічною та змістовно еволюціонує. Проте, як засвідчив проведений нами історико-правовий аналіз, а також використані у цьому розділі статистичні дані щодо наявних у ЄСПЛ справ проти України, традиційним для вітчизняних реформаторів є ігнорування першорядності та значимості розвитку процесуальних гарантій, що закономірно негативно позначається на ефективності вітчизняної системи судового захисту. Додатковим аргументом цьому також є наступний висновок.

4. Хронологічний аналіз рішень Європейського суду у справах проти України вказує на те, що системна з позиції ЄСПЛ проблема невиконання судових рішень сьогодні набула характеру хронічної та загострилася, а заходи, спрямовані на її подолання, є поверхневими, фрагментарними та загалом неефективними, що змушує сумніватися в адекватності обраного державою шляху реформування процесу виконавчого провадження.

Аби вийти з цієї інституціональної пастки, необхідно системно: 1) вживати не лише компенсаторних, а насамперед превентивних заходів правового захисту, спрямованих на усунення причин невиконання судових рішень; 2) визначитися з оптимальною для України моделлю виконавчого провадження, яка б враховувала економічні умови функціонування держави, історичні умови розвитку судової системи, зокрема, інституту виконання судових рішень, і соціокультурні чинники (ментальність громадян, рівень суспільної свідомості тощо); 3) розробити стратегію реформування виконавчого провадження, яка повинна передбачати комплекс заходів та алгоритм їх реалізації за такими умовними напрямками: процесуальним (процедурним) та інституціональним (структурним).

5. У процесі тлумачення Європейським судом статті 6 Конвенції розвивається й структурна складова права на справедливий суд, яка

опосередковано передбачає вимоги до судової системи держави крізь призму змісту таких текстуально закріплених характеристик як незалежність суду, його формування відповідно до закону (суд, встановлений законом).

Незважаючи на достатньо широке висвітлення у науковій літературі проблематики незалежності суду/судді, у світлі рішень ЄСПЛ вона не є вичерпаною. Зокрема, науковий та практичний інтерес становить дослідження такого сформульованого Європейським судом поняття як «імунітет суду проти позову».

6. Аналітичним шляхом з'ясовано, що конструкція «суд, встановлений законом» містить дві умови відповідності цьому критерію: організаційну (організація судової системи повинна регулюватися законами у їх буквальному значенні) та юрисдикційну (суд повинен діяти у спосіб та відповідно до повноважень, передбачених законом, у межах своєї компетенції), а також стосується таких аспектів як механізм правового регулювання у сфері судоустрою та правомірність діяльності суду у процесі здійснення своїх повноважень.

Доведено, що найбільшу перспективу розвитку має юрисдикційна складова права на «суд, встановлений законом», оскільки тісно пов'язана з такими процесуальними інститутами як компетенція судів щодо розгляду справ, підсудність та склад суду, а тому перебирає відповідний потенціал процесуального ресурсу.

7. Аналіз окремих правових позицій Європейського суду дозволив розвинути та проілюструвати тезу про те, що інституціональні елементи права на справедливий суд не лише визначають засади організації легітимної судової влади у державі, а й перебувають у тісному взаємозв'язку з її процесуальним режимом.

РОЗДІЛ 4

СУДОВА РЕФОРМА У МЕХАНІЗМІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

4.1. Вплив громадянського суспільства на розвиток судової системи

Дослідження процесів реформування судової системи було б не повним без з'ясування значення інститутів громадянського суспільства у механізмі розвитку судової влади, а отже, – і судової реформи. Як писав видатний дореволюційний юрист, публіцист, політичний діяч Й. В. Гессен, аналізуючи судову реформу 1864 року, «... суспільство тільки тоді може бути цілком спокійне за своє благо, коли воно бере участь у його здійсненні; інакше воно повинно прагнути, бажати» [87, с. 312].

У складних умовах перехідних економічних відносин та модернізації публічної влади становлення незалежної та дієвої судової влади в Україні не може відбуватися без прямої та активної участі суспільства [354, с. 413]. Дієвість судової системи залежить, серед іншого, від рівня активності громадян, від їх бажання звертатися до суду за захистом своїх прав, від їх довіри до легальних форм захисту права.

Незважаючи на множинність існуючих у різних суспільних науках підходів до визначення та змісту категорії «громадянське суспільство», що пов'язано зі складністю та багатомірністю цього явища [533], у своєму аналізі ми керуватимемося розумінням громадянського суспільства як конструкції взаємовідносин суспільства та держави, їх інститутів, в основі якої лежить взаємна повага та відповідальність, забезпечується високий рівень захисту прав і свобод людини, створені можливості суспільства впливати на владу, відстоюючи свої інтереси.

Таким чином, цей концепт передбачає високий рівень активності членів суспільства, що в контексті судової влади виражається, зокрема, у таких напрямках:

- звернення особи за судовим захистом своїх прав, свобод чи інтересів як до єдиної легітимної форми врегулювання суспільних конфліктів;
- участь громадян у визначений законом спосіб у процесі реалізації судової влади;
- активізація громадського контролю за функціонуванням інститутів судової системи.

Саме останній напрям становить для нас безпосередній інтерес з ряду причин. На відміну від інших форм взаємодії судової системи з суспільством, громадський контроль:

1) є одним із найбільш поширених інструментів впливу громадянського суспільства на органи влади, в тому числі судової. Громадський контроль – це одна з функцій громадянського суспільства, проявом якої є публічна перевірка діяльності органів влади громадянами та їх об'єднаннями на відповідність цілей, які влада проголошує, і спрямована на корегування як цієї діяльності, так і самих цілей [132];

2) його характерними особливостями є, по-перше, те, що він здійснюється саме громадськістю (організованою та неорганізованою), і, по-друге, що у процесі його здійснення контролюється виконання саме соціальних завдань, безпосередньо пов'язаних із захистом і реалізацією прав і свобод громадян, задоволенням та узгодженням соціальних потреб та інтересів населення [230];

3) головна мета громадського контролю – усунення та попередження причин, які призводять до невідповідності діяльності органів влади певним соціальним нормам, обраним як еталонні, забезпечення додержання об'єктами контролю відповідних норм – писаних та неписаних [230];

4) природа громадського контролю розкривається як обмежувальна функція системи, що виконує завдання зворотного зв'язку [112, с. 9].

Таким чином, ключовою властивістю громадського контролю у сфері судової влади є вплив суспільства на судову систему, який, з нашої точки зору, забезпечує:

- участь народу у здійсненні судової влади, що, за влучним висловом В. С. Бігуна, є однією з передумов поновлення єдності влади, джерелом якої є людина [48];

- відкритість судової системи, що зумовлено інтенсивним зв'язком із зовнішнім середовищем (суспільством як метасистемою), упереджуючи регресивні процеси, які неодмінно виникають у замкнених системах;

- розвиток судової системи. Інтерації, що виникають у процесі громадського контролю, сприяють накопиченню системної інформації, ускладненню її структури, зниженню ентропії, які, з точки зору теорії систем, є процесами, що супроводжують розвиток судової системи. Загальновідомо, що будь-яка організована система, надана сама собі, руйнується, деградує, зрештою – до повного хаосу: «Так, місто, покинуте людьми, заростає і руйнується» [348, с. 98].

Отже, можна стверджувати, що громадський контроль у сфері судової влади є зовнішнім регулятором процесів розвитку судової системи, скеровуючи їх у русло відповідних суспільних очікувань, узгоджуючи їх з інтересами соціуму на кожному історичному етапі його розвитку, забезпечуючи у такий спосіб еволюцію судової системи та її взаємозв'язок із суспільством.

У такому разі громадський контроль – це механізм, який здатний запобігати появі негативних, руйнівних явищ у судовій системі або своєчасно реагувати на них, удосконалюючи параметри функціонування судової системи, виводячи її на якісно нові рівні та етапи розвитку, що є основою її еволюції.

Наведене дозволяє нам розглядати громадський контроль у сфері судової влади як багатогранне за змістом і структурою суспільне явище, яке є формою вираження впливу громадянського суспільства на функціонування судової системи, визначає основні вектори її розвитку, контролює процес реалізації судової влади, впливає на вирішення суспільно значимих питань у цій сфері.

Зміст громадського контролю за функціонуванням інститутів судової системи обумовлюється його структурою. Тут слід констатувати, що наразі процес формування громадського контролю у сфері судової влади не має

завершеної структури, оскільки потребує консолідуючої різни його інститути ідеології. Це, у свою чергу, є завданням неабиякої складності, що потребує спільних зусиль громадянського суспільства та держави.

Водночас, застосовуючи інституціональний підхід, використаний О. І. Цибулевською та Т. В. Мілушевою, у структурі інститутів громадського контролю у сфері судової влади можна виокремити дві групи [506]. Першу групу становлять численні громадські організації (ініціативи), які є класичними елементами громадянського суспільства, що характеризуються самоорганізацією та засновані без будь-якої участі держави. Здебільшого вони виникають спонтанно, стихійно і є протиположними державі, часто жорстко критикуючи її діяльність. Серед багатьох прикладів таких осередків, активність яких була різною протягом усього часу існування судової системи незалежної України, вважаємо за необхідне звернути увагу на ті ініціативи, які сьогодні в парадигмі громадянського суспільства є найбільш ефективними, оскільки основу їх діяльності становить прогресивний інструментарій, що відповідає рівню розвитку сучасного соціуму та його вимогам.

Таким, зокрема, є проект «Відкритий Суд», який є унікальним не лише для України. Його втілення стало можливим після набрання у березні 2015 року чинності Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд», який гарантував можливість проведення в залі судового засідання фотозйомки, відео- та аудіозапису з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду. Специфікою проекту «Відкритий Суд» є «живий» і публічний моніторинг судових процесів, який передбачає відеофіксацію судових засідань у цивільних, кримінальних, адміністративних та господарських справах. Відеозаписи судових засідань розміщуються на сайті проекту, на каналі YouTube «Відкритий Суд» і поширюються соціальними мережами для мільйонів громадян.

Привертає увагу дуалістична природа його цілей. З одного боку, проект передбачає створення досвіду професійної діяльності тисяч суддів, прокурорів, адвокатів, викриваючи непрофесійність, завідомо незаконні дії та корупцію в

судах на шкоду інтересам держави, громадян, бізнесу. З другого боку, проект спрямований на підтримку та висвітлення високого рівня професійності суддів, прокурорів та адвокатів, започаткування й забезпечення дотримання високих стандартів правосуддя в Україні. Але реалізація їх обох має одну мету – створення високих стандартів правосуддя та невідворотної відповідальності за відхилення від них.

Маємо відзначити, що в межах проекту «Відкритий Суд» досить вдало окреслено механізми досягнення поставлених цілей, а саме:

- формування в суспільстві відчуття тотальної нетерпимості до корупції, несправедливості та зневажливого ставлення в судах, до низького рівня кваліфікації суддів, прокурорів, адвокатів;
- підтримка суддів, прокурорів, адвокатів – фахівців та заохочення до несприйняття колег, які дискредитують професію;
- упровадження системи застосування заходів відповідальності до суддів, прокурорів та адвокатів через непрофесійність (етика, процесуальні порушення тощо), в тому числі на підставі відеодосьє [308].

На нашу думку, першоосновою наведених заходів є прагнення змін у професійній свідомості суб'єктів судової системи та громадянській свідомості суспільства, які є базисом судової реформи, у напрямі безумовного авторитету суду та еталонних стандартів судової діяльності. Інструменти, які для цього обрані, є інформаційними за суттю, а отже, – співмірні з вимогами та можливостями сучасного інформаційного суспільства і спроможні задовольнити його потреби, що є визначальним для їх безпосередньої ефективності і ефективності громадського контролю в судовій системі загалом.

Такі задекларовані проектом засоби, як відеофіксація судових засідань; надання фахівцями з визнаною діловою репутацією об'єктивної оцінки діям судді, прокурора, адвоката, рівню професіоналізму та дотриманню стандартів етики; поширення відеозаписів через сайт, соціальні мережі, лідерів громадських думок, громадські організації, ЗМІ; належне збереження даних для утворення репутаційних ризиків для суддів, прокурорів, адвокатів (відеодосьє); звернення

до органів суддівського контролю з приводу застосування санкцій; моніторинг процесу притягнення до відповідальності за допомогою підтримки десятків-сотень тисяч громадян; оприлюднення результатів для громадськості – є прогресивними, продуктивними та адекватними сьогоденню важелями впливу на розвиток судової системи, які дозволяють громадськості коригувати цілепокладання судової реформи відповідно до своїх потреб, перетворюючи її зі спостерігачів на учасників державотворчих процесів. За словами Марка Сегала, проект «Відкритий Суд» є мостом (формує зв'язок) між судовою системою та людиною [308].

Ця ініціатива, крім іншого, виконує дуже важливі для ефективності судової реформи функції – превентивну, дисциплінарну, захисну, виховну та просвітницьку. Відеофіксація судових засідань, винесення їх на широкий загал застерігають і утримують суддів, адвокатів, прокурорів від дій, які їх можуть дискредитувати, спонукають їх до підвищення свого фахового рівня, належної підготовки до участі у справі. Водночас демонстрація судових процесів дозволяє сформувати людині власну незаангажовану думку про його учасників, що захищає їх від безпідставної критики. Крім того, це сприяє формуванню уявлень про стандарти професії судді, адвоката, прокурора, їх специфіку, що загалом розвиває обізнаність, правову культуру населення.

Другу групу інститутів громадського контролю у судовій системі становлять організації, створення яких санкціонується державою. Як правило, їх утворення передбачено нормами законодавства і діють вони при органах державної влади. Яскравим прикладом є Громадська рада доброчесності, утворена відповідно до статті 87 Закону України від 02 червня 2016 року «Про судоустрій і статус суддів». Утім, ми поділяємо позицію О. І. Цибулевської та Т. В. Мілушевої, відповідно до якої наближеність таких суб'єктів до влади, до органів держави дає підстави говорити про те, що контроль, який вони здійснюють, не є громадським у чистому вигляді, а є, скоріше, квазігромадським [506]. Однак такий підхід дозволяє констатувати наявність інститутів громадського контролю безпосередньо у системі судів. Такими, на нашу думку, є науково-консультативні

ради (НКР), які діють при вищих спеціалізованих судах і Верховному Суді України відповідно до статей 37 і 47 Закону України від 07 липня 2010 року «Про судоустрій і статус суддів». Хоча головною метою їх функціонування є наукове забезпечення діяльності відповідного суду, опосередковано вони також здійснюють і контрольну функцію, що впливає з такого.

1. НКР є дорадчим органом, який, хоч і не входить до структури суду, проте створюється і діє при Верховному Суді України та вищих спеціалізованих судах. Персональний склад НКР затверджується пленумом суду за поданням голови суду та за наявності попередньої згоди запрошених до участі в ній осіб, які не перебувають у трудових відносинах із судом і кваліфікаційні вимоги до яких законодавство не висуває, вживаючи загальні поняття «фахівці у галузі права» та «висококваліфіковані фахівці у галузі права» і залишаючи вирішення цього питання на розсуд суду. Члени НКР здійснюють свої повноваження на безоплатній основі.

2. Повноваження НКР пов'язані з повноваженнями відповідної судової інстанції, що визначені законодавством. Наприклад, чинними процесуальними кодексами передбачено обов'язок судді-доповідача в порядку підготовки справи до розгляду у Верховному Суді України звернутися до фахівців НКР при Верховному Суді України стосовно підготовки наукового висновку щодо норми права, яка неоднаково застосована судом (судами) касаційної інстанції у подібних правовідносинах (стаття 111²² ГПК України, стаття 360¹ ЦПК України, стаття 240¹ КАС України, стаття 452 КПК України). До повноважень НКР при вищих спеціалізованих судах належить розгляд проектів постанов пленуму вищого спеціалізованого суду щодо надання рекомендаційних роз'яснень із питань застосування судами під час розгляду справ законодавства України за напрямом відповідної спеціалізації суду; надання висновків щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням судової системи України тощо.

3. Основною формою вираження напрацьованих НКР результатів є мотивовані рекомендації чи висновки з питань правового, методичного, науково-консультаційного характеру або рішення з питань організації роботи НКР. Зазначене не виключає можливості інших форм співпраці з членами НКР. Наприклад, члени НКР при Верховному Суді України за зверненням суддів цього суду надають персональні наукові висновки щодо відповідної норми права. У свою чергу, у вищих спеціалізованих судах підтримується особиста ініціатива членів НКР стосовно порушення перед НКР, а також посадовими особами суду питань щодо підвищення рівня якості розгляду справ і вдосконалення законодавства, конституційності законів та інших правових актів, необхідності офіційного тлумачення положень Конституції та законів України. Члени НКР при вищих спеціалізованих судах також мають право готувати наукові висновки з питань правового характеру, висловлюючи щодо них свою позицію.

Отже, діяльність НКР може бути охарактеризована і як колективна наукова робота, в межах якої приймається спільне рішення, і як персональна наукова робота, в межах якої висвітлюється індивідуальна позиція члена НКР. Але у будь-якому випадку йдеться про зовнішній аналіз різних аспектів діяльності суду, який передбачає надання відповідних оцінок, висновків і рекомендації, що є складовою процесу контрольної діяльності.

4. Робота НКР висвітлюється в офіційних виданнях органів судової влади, оприлюднюється на офіційних веб-сайтах судів, а також через інші ЗМІ, що свідчить про публічний характер діяльності НКР.

5. Таким чином, функціонування НКР у легальний спосіб дозволяє судам залучати ззовні до своєї юрисдикційної діяльності видатних науковців, правників, а також інших осіб, як представників громадянського суспільства, які здатні запропонувати у доступній і зрозумілій формі науково обґрунтовані конкретні механізми, засоби, підходи до вирішення актуальних проблем судової практики, правового регулювання суспільних відносин. У такий спосіб фактично здійснюються:

– вплив на формування та розвиток судової практики;

- коригування вектору розвитку відповідної сфери законодавства;
- взаємодія судової системи з зовнішнім середовищем;
- оцінювання діяльності суб'єктів судової системи;
- підвищується ефективність функціонування судової системи загалом.

Наведене свідчить про наявність у діяльності НКР ознак громадського контролю у судовій системі, які відповідають розробленим у науці принципам контрольної діяльності у сфері судової влади. До них, зокрема, належать такі принципові положення:

1) контроль повинен бути об'єктивним і неупередженим, тобто повинні враховуватися і позитивні, і негативні моменти діяльності суду незалежно від того, чи подобаються вони контролюючому суб'єкту, а висновки повинні ґрунтуватися на конкретних фактах і відображати реальний стан справ;

2) контроль передбачає відкритість і прозорість;

3) контроль має бути публічним і гласним, що передбачає доведення отриманої підсумкової інформації, результатів контролю до громадськості та заінтересованих осіб, у тому числі через ЗМІ;

4) контроль повинен бути обґрунтованим і цілеспрямованим, що забезпечить його результативність і не може бути самоціллю – контролем заради контролю;

5) науковість і професіоналізм як принципи громадського контролю передбачають залучення фахівців, що дасть змогу забезпечити детальну та професійну оцінку роботи судді та прийнятих ним правозастосовних актів. Від рівня професійної підготовки контролюючого суб'єкта залежить результативність контролю в цілому.

Також важливе значення у здійсненні громадського контролю відіграють громадянська активність та незалежність суб'єктів контролю, справедливість і доведеність їх висновків, готовність до відповідальності за свої дії та рішення [190].

Додамо, що громадський контроль у судовій системі також повинен відповідати таким важливим постулатам, як:

1) незалежність – суб'єкти громадської ініціативи, здійснюючи контроль за діяльністю судової влади, повинні керуватися лише принципами компетентного та добросовісного виконання поставлених завдань, уникаючи будь-якого (матеріального, морального, силового) впливу або залежності;

2) законність – громадський контроль у сфері судової влади повинен здійснюватися методами, які не суперечать законодавству, не порушують прав та інтересів осіб, у тому числі суб'єктів судової системи, не перешкоджають її функціонуванню;

3) системність і ефективність – громадський контроль повинен бути своєчасним і повним. Його результати повинні ґрунтуватися на всебічному системному аналізі об'єкта контролю (судової системи чи окремих її інститутів), що передбачає оцінку всіх аспектів і умов його діяльності у взаємозв'язку з наданням відповідних рекомендацій.

Ретельний аналіз численних практичних проявів громадського контролю у вітчизняній судовій системі, крім двох описаних груп його структурних елементів, дає підстави виокремити ще одну. Її становлять міжнародні організації та проекти, ініціативи яких особливо помітні в процесі здійснення судової реформи. Найбільш значимий внесок вони зробили у комунікаційну і просвітницьку складові процесу реформування. Зростаюча роль міжнародних організацій у розвитку судової системи обумовлена загально-інтеграційними та глобалізаційними процесами, які породили ідею глобального громадянського суспільства, яке розуміють як таке, що вийшло за межі національних держав і діє в міжнародному масштабі, об'єднуючи у своїх мережах і організаціях представників різних країн і спрямовуючи свою активність на сферу глобального суспільного блага [419, с. 12].

На теренах українського політичного простору серед міжнародних організацій і проектів, внесок яких у розвиток судової реформи можна охарактеризувати як визначний, слід виокремити, зокрема, The American Bar Association (ABA; Американська асоціація адвокатів), програми якої охоплювали широкий спектр проблемних аспектів правової системи нашої держави та

спрямовувались на підвищення у суспільстві розуміння принципу верховенства права, поваги до прав людини і справедливого судового процесу, значення юридичної професії в державі тощо. Починаючи з 1992 року, в Україні було реалізовано низку програм АВА з питань доступу до правосуддя та прав людини (1992–2010 рр.), реформи стадії досудового розслідування (2006–2010рр.), судової реформи (1992–2006 рр.), реформи юридичної освіти та освіти населення (1992–2010 рр.) [307].

Не менш активно реформи у сфері судової влади підтримуються проектами USAID (Агентство США з міжнародного розвитку) – «Україна: верховенство права» (2006–2011 рр.) та «Справедливе правосуддя» (2011 – донині).

Усвідомлюючи зростаючу роль громадянського суспільства у здійсненні судової реформи, проект акцентує увагу на гострій потребі залучення його представників до реформування судової системи у різний спосіб: від аналізу законопроектів до підготовки громадськими організаціями матеріалів з підвищення обізнаності суспільства та забезпечення висвітлення в ЗМІ найбільш актуальних питань судової реформи [309].

Діяльність зазначених міжнародних організацій та проектів є тією сполучною ланкою, яка поєднує верховну владу, судову систему та громадянське суспільство у єдиний механізм, що переслідує мету забезпечення ефективного реформування судової влади, функціонування якої повинно відповідати вимогам і задовольняти потреби суспільства.

Наведене, крім іншого, дає змогу дійти висновку, що вплив міжнародних організацій на судову реформу є характерною особливістю її розвитку в Україні. Такий висновок також випливає з аналітичних матеріалів експертів Всесвітнього банку, які зазначають про донорську допомогу в процесі проведення судових реформ у країнах СНД [122].

Зважаючи на окреслені вище принципи громадського контролю у сфері судової влади, слід наголосити, що для його ефективної реалізації необхідно розуміти, що власне ти контролюєш, тобто мати певне уявлення про предмет діяльності судової влади, механізми її реалізації, специфіку організації тощо.

Другою важливою умовою є бажання витратити свій час і зусилля на реалізацію такого контролю, тобто наявність активної громадянської позиції. Лише їх поєднання здатне забезпечити результативність громадського контролю як механізму, за допомогою якого еволюціонує судова система. Водночас велике значення має адекватність інструментарію, за допомогою якого реалізується контроль, що обумовлює необхідність дослідження способів громадського контролю у судовій системі.

Як слушно зауважують дослідники феномена громадського контролю, сьогодні відсутня чітка процедурна регламентація механізмів (способів) контролю, що негативно позначається на поширенні закономірної тенденції, згідно з якою у процесі становлення і розвитку громадянського суспільства мала б зростати роль самоорганізації та організації, як важливих процесів структуризації суспільних відносин [275, с. 10]. Такої самої думки дотримується й М. Й. Вільгушинський, досліджуючи зміст громадського контролю за діяльністю судів загальної юрисдикції, акцентуючи увагу на тому, що у переважній більшості випадків громадський контроль має неформалізований характер [76, с. 320].

Л. П. Рогатіна зазначає, що у широкому значенні систему громадського контролю можуть становити будь-які механізми впливу громадянського суспільства на державу: всілякі способи розміщення і отримання інформації про діяльність органів державної влади; складні процедури спостереження, обліку, оцінки й аналізу діяльності органів державної влади; діяльність суспільно-консультаційних рад при органах державної влади; інші способи і форми обміну інформацією і взаємодії влади і суспільства [419, с. 4].

Інші фахівці у сфері політології та державного управління М. Іжа та О. Радченко акцентують увагу на актуальності соціологічних та статистичних досліджень, громадських слухань, громадській експертизі актів органів публічної влади та їх проектів, публікаціях у пресі, випусках на радіо, телебаченні, оприлюдненні в мережі Інтернет; громадській експертизі, участі громадськості в роботі колегіальних органів влади, перевірці діяльності будь-якої організації або

відповідальної особи, аналізі звернень громадян, результатів діяльності тощо, називаючи це формами здійснення громадського контролю [188].

Схожій позиції дотримується й А. С. Крупник, на думку якого засобами здійснення або формами громадського контролю можуть бути: соціологічні та статистичні дослідження шляхом анкетування, опитування, стороннього нагляду, включеного нагляду, контент-аналізу, фокус-групових дискусій тощо; участь громадян у виборах, референдумах, зборах, місцевих ініціативах, громадських слуханнях; громадська експертиза актів органів публічної влади та їх проєктів. Як методи громадського контролю він згадує ідеологічні, релігійні, соціокультурні, морально-психологічні та інші, залежно від конкретних умов і поставлених цілей [230].

З точки зору П. Каблака, громадський контроль судової влади може здійснюватися методами спостереження, оцінювання, аналізу, прогнозування та іншими [190].

С. В. Прилуцький вважає, що формами контролю суспільства над правосуддям, які вироблені юридичною і суспільною практикою, є: гласність процедури судочинства; демократичний порядок формування судової системи і суддівського корпусу; поінформованість суспільства про механізм функціонування судової влади, ухвалені нею рішення, призначення й особисті якості її представників, а також надання гласності і відкрите обговорення всіх питань у рамках публічного дискурсу [353, с. 205].

На думку В. В. Городовенка, громадський контроль судової влади передбачає: публічність судових процесів, зокрема з вільним доступом до них представників ЗМІ; можливість відводу суддів з ініціативи учасників судового процесу; представництво народу в здійсненні правосуддя; включення в атестаційно-дисциплінарні органи представників юридичної громадськості, встановлення відповідальності за порушення суддівської дисципліни [99, с. 172 – 173].

Як бачимо, думки науковців щодо способів громадського контролю різняться: одні ототожнюють їх із формами контролю, інші – з умовами його

ефективності, деякі автори складові (етапи) контрольного процесу (спостереження, оцінка, аналіз, прогнозування) називають його методами. У зв'язку з цим, щоб внести ясність у це питання, вважаємо на необхідне висловити власну позицію.

Перш за все слід зазначити, що у загальнонауковому розумінні форма означає зовнішнє вираження (організацію) змісту певного явища або певних дій. Під методами контролю зазвичай розуміють способи, за допомогою яких визначається результативність діяльності підконтрольного об'єкта. Саме цими азами ми керуватимемося в подальшому, визначаючи форми та способи громадського контролю у сфері судової влади. Однак одразу зауважимо, що такі категорії, як гласність судового процесу, відкритість і публічність судової системи, належний рівень поінформованості суспільства про її діяльність ми вважаємо необхідними умовами ефективності громадського контролю, які одночасно є характеристиками судової системи, що з'явилися та еволюціонували протягом усього часу взаємодії судової системи та суспільства як реакція на вимоги останнього.

Отже, на нашу думку, коли йдеться про інструментарій громадського контролю у судовій системі, за допомогою якого здійснюється адекватна оцінка результативності її функціонування, що забезпечує вплив на неї інститутів громадянського суспільства, варто вести мову саме про способи (методи) громадського контролю. У свою чергу, особливості зовнішнього вираження їх організації та реалізації дають можливість диференціювати форми громадського контролю.

Велика кількість форм і способів громадського контролю у судовій системі обумовлена динамічними характеристиками як контрольної діяльності, так і громадянського суспільства. Враховуючи специфіку організації та функціонування судової системи, серед них можна виокремити такі форми, а в їх межах – способи контролю та впливу інститутів громадянського суспільства на судову владу, які сьогодні є найбільш ефективними.

1. Громадський контроль у медіапросторі. Ця форма громадського контролю передбачає активне використання ЗМІ, які генерують інформаційний продукт, збираючи, обробляючи та поширюючи інформацію про різні аспекти функціонування судової системи, насамперед про її недоліки. Поширення інформації через ЗМІ є найбільш масштабним і ефективним способом громадського контролю, оскільки охоплює широку аудиторію та використовується для формування громадської думки. Тому цілком зрозуміло, що ця форма громадського контролю сьогодні найбільше привертає увагу дослідників, що, крім іншого, обумовлено складною природою стосунків представників судової влади та ЗМІ, які часто характеризуються як конфронтація та потребують консолідації зусиль обох сторін у напрямі налагодження конструктивного та ефективного діалогу, який буде взаємовигідним і для журналістів, і для судової системи.

Слід констатувати появу останнім часом негативної, на нашу думку, тенденції, проявом якої є огульна критика судової системи та її представників у ЗМІ, яка часто є безпідставною та малограмотною з точки зору основ юриспруденції. Слід зазначити, що Європейський суд з прав людини неодноразово висловлював думку, відповідно до якої критику суддів слід сприймати як частину дискусії в суспільстві з більш широкими межами для обґрунтованих зауважень. Водночас, підкреслюючи особливу роль судової системи у суспільстві, ЄСПЛ стверджує, що (за певних умов) може виникнути необхідність захистити довіру (до судової гілки влади) від руйнівних і по суті, необґрунтованих посягань, особливо враховуючи ту обставину, що судді, які стали об'єктами критики, пов'язані обов'язком стриманості, який вимагає від них утримуватися від відповіді на критику (рішення Європейського суду від 26 квітня 1995 року у справі «Прагер і Обершлік проти Австрії») [100].

Повторимося, що для здійснення контрольної діяльності у судовій системі слід щонайменше, мати певне уявлення про предмет діяльності судової влади, механізми її реалізації, специфіку та умови організації. Тому варто підтримати появу та розвивати такі ініціативи та проекти, як «Судова журналістика» [60],

запровадження спецкурсів для студентів факультетів журналістики у ВНЗ, організацію курсів підвищення кваліфікації журналістів у цьому напрямі тощо.

2. Громадський моніторинг функціонування судової системи. Громадський моніторинг – це комплекс заходів, що проводяться громадськими організаціями з метою визначення проблемних питань у діяльності органів влади під час здійснення ними управлінських функцій [419, с. 10]. Ця форма громадського контролю передбачає використання таких способів, як: соціологічні та статистичні дослідження, що проводяться шляхом анкетування, опитування відвідувачів суду, представників судової системи та інших осіб, залежно від поставлених цілей; контент-аналіз судових рішень, публікацій у ЗМІ на судову тематику тощо; експертне оцінювання, яке передбачає використання знань і досвіду фахівців–експертів, спроможних проаналізувати й інтерпретувати статистичні дані, розробити різні сценарії подальших дій та обрати серед них оптимальний з урахуванням наявних супутніх обставин; фокус-групи на судову тематику, які дають змогу з'ясувати сприйняття/ставлення до того чи іншого аспекту (прояву) функціонування судової системи.

3. Громадська експертиза актів органів судової влади та їх проектів. З глибинної точки зору, за своєю природою громадська експертиза є одним із правових механізмів реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами [108, с. 5]. Прикладом громадської експертизи проектів актів органів судової влади, який має нормативне підґрунтя, є процедура прийняття постанов пленуму вищого спеціалізованого суду. Так, Законом України від 07 липня 2010 року «Про судоустрій і статус суддів» передбачено, що: 1) на засідання пленуму вищого спеціалізованого суду можуть бути запрошені судді судів відповідної спеціалізації, представники органів державної влади, наукових установ, громадських організацій, засобів масової інформації та інші особи (стаття 36); 2) попередній розгляд проектів постанов вищого спеціалізованого суду, підготовка яких потребує наукового забезпечення, здійснюється НКР вищого спеціалізованого суду (стаття 37). Таким чином, проекти постанов пленуму вищого спеціалізованого суду є предметом

громадської експертизи, що передбачає здійснення аналізу їх положень, надання відповідних пропозицій і рекомендацій представниками наукової спільноти як елемента громадянського суспільства.

Однак, коли йдеться про акти органів судової влади, насамперед увага звертається на судові рішення, які є її «основним продуктом». Тому цілком зрозумілим є інтерес до можливості громадської експертизи рішень суду. Зокрема, П. Каблак вважає доцільним застосування такої форми громадського контролю, як системний аналіз ухвалених суддею рішень, їх відповідності принципам і нормам права, моральним засадам суспільства. На його думку, така форма контролю може мати місце лише у виключних випадках, беручи до уваги кількість і зміст скарг щодо конкретного судді. Для цього пропонується створити процедуру фіксації скарг у конкретному суді. Якщо кількість скарг на суддю досягне встановленої межі, їх розглядатиме суб'єкт громадського контролю (можливо, громадська рада чи спеціально створене громадське об'єднання всеукраїнського статусу, яке в разі необхідності може мати осередки в регіонах). Також пропонується обмірковувати можливість перегляду конкретного акта судді, відстороненого від посади в результаті рішення зазначеного суб'єкта громадського контролю; процедурні моменти застосування цієї форми громадського контролю детально регламентувати в законодавстві, а також закріпити в статуті такого громадського об'єднання. На думку дослідника, таким чином вдасться мінімізувати прийняття неефективних рішень, підвищити рівень персональної відповідальності за них [190].

Проте нам така пропозиція видається недоцільною та необґрунтованою. Перш за все, це суперечить принципу самоорганізації як вихідній засаді утворення інститутів громадянського суспільства. Детальна регламентація на законодавчому рівні діяльності запропонованого суб'єкта громадського контролю свідчатиме про утворення його державою, тобто його квазігромадський характер. По-друге, це суперечить принципам незалежності та самостійності суддів, оскільки йдеться фактично про створення ще одного контрольного органу в сфері судової влади, нехай і з середовища громадськості.

Запропонована процедура фактично існує в межах дисциплінарного провадження щодо судді, передбаченого Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Більше того, формування складу органів, що здійснюють дисциплінарне провадження щодо судді (Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України) передбачає наявність елементів громадянського суспільства, якими, на нашу думку, слід вважати представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ, а також адвокатів. По-третє, не зрозуміло, що розглядатиме запропонований суб'єкт громадського контролю: скарги на суддю чи його рішення? Судове рішення може бути предметом оскарження виключно за правилами, передбаченими процесуальним законодавством, що убезпечує суддю від тиску та впливу під час здійснення правосуддя.

Вважаємо, що громадська експертиза судових рішень може бути забезпечена виключно шляхом надання загального доступу до них, який гарантується Законом України «Про доступ до судових рішень». У такому випадку, як форма громадського контролю, вона виступає механізмом, що дає змогу суспільству виявляти та прогнозувати тенденції розвитку судової практики, а через неї – тенденції розвитку суспільних відносин загалом.

4. Громадська ініціатива. Однією з найпоширеніших форм громадського контролю дослідники називають звернення громадян [117, с. 15]. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про звернення громадян» громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення. У свою чергу, Закон України «Про інформацію» закріплює як обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування інформування про свою діяльність та прийняті рішення (стаття

10), а держава гарантує вільний доступ суб'єктів інформаційних відносин до статистичних даних через запит (частина 3 статті 13).

Серед закріплених у законодавстві видів звернень громадян до органів судової влади особливе значення для контрольної діяльності суспільства мають скарги громадян: щодо поведінки судді, яка може мати наслідком дисциплінарну відповідальність судді; щодо дій/бездіяльності посадових осіб органів судової влади; щодо дій/бездіяльності працівників апарату суду чи інших органів судової влади. Скарга є найпростішим, але найбільш доступним, і тому найбільш цінним, для пересічних громадян способом, за допомогою якого здійснюється безпосередній громадський контроль у судовій системі, виявляються факти порушення прав, свобод, законних інтересів людини у процесі виконання професійних обов'язків.

5. Громадське оцінювання суддів. Відповідно до частини 5 статті 90 Закону України від 02 червня 2016 року «Про судоустрій і статус суддів» громадські об'єднання мають право організовувати незалежне оцінювання роботи судді у відкритих судових засіданнях. Результати незалежного оцінювання роботи судді в судовому засіданні фіксуються в анкеті, що містить інформацію про тривалість розгляду справи, дотримання суддею правил судочинства і прав учасників процесу, культуру спілкування, рівень неупередженості судді, рівень задоволення учасників процесу поведінкою судді, зауваження щодо ведення процесу, інші відомості. Заповнена анкета незалежного оцінювання роботи судді в судовому засіданні може бути включена до суддівського дос'є.

У зв'язку з тим, що ця форма громадського контролю у судовій системі є новою для вітчизняного законодавства, про її ефективність говорити ще рано. Однак варто підтримати пропозиції щодо розробки спеціальних правил допуску і присутності громадськості у відкритих судових засіданнях, які регламентуватимуть, зокрема, процедурні моменти громадського оцінювання роботи судді. Це ніякою мірою не обмежуватиме право громадян на доступ до суду, а лише забезпечить їм комфортне перебування в суді з одночасним гарантуванням безпеки суддів та інших учасників процесу [100].

Окремий інтерес для нас у контексті дослідження судової реформи становить питання запровадження такої форми громадського контролю у сфері судової влади, як громадське обговорення або громадські (публічні) слухання судової реформи.

У сучасній науковій літературі з приводу публічних слухань сформувалися дві позиції: відповідно до першої ця форма громадського контролю розглядається лише у межах інституту місцевого самоврядування, а згідно з другою, публічні слухання є самостійним інститутом безпосередньої демократії, що забезпечує діалог влади з населенням. Так, наприклад, О. В. Щербанюк зазначає, що на сучасному етапі державотворення в Україні публічні слухання можуть стати однією з форм безпосереднього здійснення влади народом, яка дасть населенню можливість брати участь в управлінні державними та суспільними справами [525].

На думку А. І. Кохан залучення громадськості до процесу прийняття рішень краще розглядати крізь призму поняття «партисипативна демократії» (демократія участі), що доповнює механізми представницької демократії (участі громадян у виборчих процесах, коли виборці делегують комусь вирішення своїх проблем) процедурами залучення громадськості до обговорення оптимальних шляхів вирішення нагальних проблем і до їх розв'язання. Публічні слухання з важливих проблем суспільного життя в такому випадку виступають формою «демократії участі», яка забезпечує реалізацію влади через взаємодію, інформаційне збагачення та спільну відповідальність на основі ідей: свободи слова, відкритої та критичної комунікації, осмислення проблем з різних точок зору; рівного доступу до джерел інформації, рівності (паритетності) всіх учасників діалогу щодо можливості його ініціювання та проведення [223].

Наведені міркування неабияк нам імпонують, зважаючи на те, що судова реформа є політичним управлінським рішенням у суспільно значимій сфері, яке найбільшою мірою торкається прав та інтересів громадян, а тому потребує врахування їх думки, позиції, вимог. Інститути, які дають змогу громадянам самим формувати контури суспільного розвитку, добиватися проведення

політики у власних інтересах, в умовах розвитку громадянського суспільства відіграють провідну роль і набувають першочергового значення в механізмі прийняття управлінських рішень і, зокрема, судової реформи.

Залучення населення до суспільної діяльності, що завдяки прийняттю нормативно-правових актів впливає на повсякденне життя людей, на прийняття рішень, які стосуються їх конкретних проблем і ключових питань розвитку держави, значно сприяє розвитку соціалізації, підвищенню рівня громадянської відповідальності, зрештою – становленню в країні демократії, а отже, підвищенню конкурентоздатності суспільства. Адже в основі справжньої демократії обов’язково має бути закладений принцип партнерства відповідальності, який ґрунтується на ідеї трансформації відносин держави та громадянського суспільства шляхом розширення сфери діяльності недержавних організацій [83].

Загалом громадські (публічні) слухання є формою політичної участі у вигляді підготованих відкритих зборів заінтересованих громадян, чиновників, представників ЗМІ та інших структур, що проводяться з метою обговорення соціально значимих питань у межах процесів прийняття рішень [457]. Водночас деякі науковці визначають публічні слухання як консультативну процедуру, за допомогою якої будь-які структури, що представляють законні інтереси: органи державної влади, неурядові організації, коаліції, спілки, установи, беруть прозору участь у процесі ухвалення владних рішень [78].

Які б визначення публічних слухань не наводились у науковій літературі (і форма політичної участі, і консультативна процедура, і форма комунікації держави з суспільством тощо), всі вони лише розкривають багатогранність цього феномена, який розвивається як інститут громадянського суспільства, набуває нових змістовних характеристик, розширює сфери свого застосування, передбачаючи комунікаційні, організаційні, ресурсні та інші складові.

Технологічно проведення публічних слухань, у тому числі з питань судової реформи, передбачає спочатку поширення інформації щодо теми обговорення, виступи з тематичними доповідями експертів і представників влади

безпосередньо на зборах, обговорення питань за участю громадськості, спільне напрацювання рекомендацій і компромісних варіантів вирішення проблемних питань. Таким чином, слухання передбачають конструктивну взаємодію суспільства та влади у формі раціональних, а зазвичай і ціннісних дискусій, які вимагають ґрунтовної аргументації, а також соціальної (а для експертів – і технічної) компетентності всіх учасників, у тому числі пересічних громадян [457].

У цьому контексті публічне обговорення судової реформи, не маючи законодавчого підґрунтя, наразі відбувається при проведенні таких організаційних заходів, як форуми, конференції, круглі столи з актуальних питань реформування судової системи, які ініціюються представниками різних сфер діяльності, у тому числі безпосередньо судової системи. Ключове питання їх проведення полягає у тому, який вплив матимуть напрацьовані ними рекомендації для влади, що реалізує судову реформу. Адже слід визнати, що цільова аудиторія таких заходів попри все залишається досить вузькою, обмежуючись науковцями, зарубіжними експертами, представниками влади, судової системи, ЗМІ та деяких громадських організацій. Загалом українське суспільство не дуже наполягає на розширенні своїх можливостей в обговоренні важливих проблем судової реформи. Хоча до цієї форми громадського контролю слід ставитися з більшою довірою як владі, так і суспільству, оскільки вона спроможна забезпечити можливість ухвалення оптимальних рішень у сфері організації судової влади, враховуючи суспільну думку. Це, у свою чергу, дає надію, що реформування судової системи здійснюватиметься в інтересах суспільства, а не в корисливих інтересах представників влади.

Крім того, громадське обговорення законопроектів із питань судової реформи як суспільно значимих дасть можливість урахувати конструктивні зауваження і пропозиції та, зрештою, напрацювати та прийняти найбільш адекватні у певних історичних умовах суспільного розвитку закони. Це сприятиме налагодженню соціетальних взаємозв'язків і політичному розвитку держави. Також ця форма громадського контролю здатна забезпечити

підвищення рівня громадянської свідомості населення, що особливо важливо в умовах критично низьких показників рівня довіри значної частини громадян до усіх вітчизняних інститутів влади. У зв'язку з цим можна сказати, що громадські слухання судової реформи закладають основу стабільного розвитку судової системи, держави та суспільства.

Однак, щоб окреслених перспектив вдалося досягнути, публічні слухання судової реформи повинні відповідати ідеальній моделі, яка передбачає їх поетапне проведення. Лаконічно суть ідеальної моделі публічних слухань виражається через зміст низки заходів організаційного характеру та психологічних характеристик аудиторії, які є вирішальними факторами для удосконалення цього процесу. Так, стадія підготовки передбачає проведення інформаційно-роз'яснювальної кампанії на предмет майбутнього обговорення, вибір зручного для громадян часу та місця проведення слухань, розробку плану заходу, який би передбачав та надавав громадськості різні можливості для висловлення своїх думок і в усній, і в письмовій формі. Стадія обговорення передбачає, що всі учасники публічних слухань готові до конструктивної взаємодії, компетентного і аргументованого діалогу, сприйняття різних точок зору та відповідальності один перед одним. І завершальна стадія публічних слухань – це в ідеалі ретельний аналіз всіх думок, пропозицій і зауважень, висловлених у процесі та за підсумками обговорення, а також їх подальша реалізація під час прийняття управлінських рішень [21].

Як бачимо, першоосновою ідеальної моделі публічних слухань є інтегральна мета їх учасників, їх спільна зорієнтованість на результат, який зумовлює пошук найефективніших рішень, що надає цьому процесу максимальної результативності. Відхилення від неї може перетворити аналізований інститут з ефективної форми громадського контролю на профанацію, формальну процедуру, яка необхідна верховній владі для підтримки видимості діалогу з суспільством, або ж на інструмент спротиву впроваджуваним ініціативам з боку громадськості. Тут слід зазначити, що деякі зарубіжні вчені досить скептично оцінюють роль публічних слухань у політичних консенсусах, вказуючи на те, що цей інститут

виник як відповідь на зростаючу суспільну потребу в участі в управлінні державними справами та став механізмом його обмежень в інтересах владних структур, і аж ніяк не розширення в інтересах громадян, усупереч офіційній риториці [8].

Сучасні українські реалії прийняття та реалізації політико-владних рішень, яким є по суті судова реформа, підтверджують небезпідставність таких висновків, оскільки елемент участі громадськості та деяких громадян в обговоренні законопроектів у сфері організації судової влади не береться до уваги як необхідна умова якісного реформування судової системи. Хоча для влади публічні слухання судової реформи були б не менш корисні, ніж для громадян, створюючи унікальні можливості для її позиціонування в суспільстві.

Наведені аргументи зумовлюють, на нашу думку, необхідність законодавчо-процедурного забезпечення публічних слухань судової реформи шляхом прийняття окремого нормативного акта, наприклад, Закону України «Про громадські (публічні) слухання», дія якого поширювалася б також і на інші суспільно-значимі питання, з одночасним внесенням змін до Регламенту Верховної Ради України щодо законодавчої процедури визначення законопроектів, публічне слухання яких є обов'язковим.

Узагальнюючи проаналізовані інститути, форми та способи громадського контролю у сфері судової влади, його можна диференціювати так:

1) зовнішній, тобто такий, що здійснюється інститутами громадянського суспільства, існування яких жодним чином не пов'язано з функціонуванням судової системи. Його суб'єкти ми охарактеризували як класичні елементи громадянського суспільства;

2) внутрішній, тобто такий, що здійснюється представниками громадянського суспільства, діяльність яких:

- безпосередньо пов'язана з метою функціонування судової системи – здійсненням правосуддя (присяжні);

- опосередковано пов'язана з діяльністю судової системи, спрямована на забезпечення її ефективності (НКР при вищих спеціалізованих судах і ВСУ).

Зовнішній громадський контроль у сфері судової влади має перманентний, факультативний характер, не маючи під собою нормативного підґрунтя. Його механізми потребують виникнення або створення певних умов, які дадуть можливість їх реалізувати, а результати мають рекомендаційний характер.

Водночас внутрішній громадський контроль структурно і функціонально інституціалізований шляхом правової регламентації механізмів його діяльності, які реалізуються на постійній основі. Функціонування інститутів суду присяжних насамперед обумовлюється його конституційно-правовою природою: відповідно до статті 124 Основного Закону України він є формою прямого народовладдя при здійсненні судочинства. Попри дискусію щодо питання функціонування в Україні суду присяжних, слід зазначити, що альтернативи цьому інституту поки що у світовій практиці не знайдено. На переконання І. С. Гриценко та С. В. Прилуцького, суд присяжних чи відповідні моделі судових колегій із прямою участю представників народу є одним із найвагоміших здобутків людської цивілізації у протистоянні судовій бюрократії [106].

Крім зовнішнього та внутрішнього громадського контролю у судовій системі варто, на нашу думку, також умовно виокремити опосередкований або змішаний громадський контроль, який має місце у процедурі добору суддівських кадрів. Зокрема, стаття 74 Закону України від 02 червня 2016 року «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що під час проведення спеціальної перевірки щодо кандидата на посаду судді фізичні та юридичні особи мають право подавати до ВККС інформацію щодо кандидатів на посаду судді, яку ВККС розглядає на своєму засіданні у випадку, якщо інформація свідчить про невідповідність кандидата на посаду судді вимогам, встановленим законом. Таким чином, громадяни, які не мають стосунку до функціонування судової системи, що є ознакою зовнішньої контрольної діяльності, мають можливість впливати на неї за допомогою внутрішньо-системних процедур, які є складовою внутрішньої контрольної діяльності, що позитивно відображається на ефективності та якості здійснення правосуддя. Наразі це є єдиним превентивним механізмом, за

допомогою якого суспільство може впливати на формування суддівського корпусу.

У цьому контексті варто звернутися до актуального нині питання, яке для української судової системи не є новим, але дуже дискусійним, і пов'язане з ідеєю запровадження виборності посади судді (формування суддівського корпусу на виборних засадах).

Актуалізація цієї ідеї пов'язана насамперед із пріоритетами у взаємовідносинах держави і громадянського суспільства. Дослідники цієї сфери, зокрема, зазначають, що виборність влади є неодмінною умовою розвитку демократії, а періодичні перевибори – важливою формою громадського контролю за владою. Традиційно вибори вважаються класичним засобом притягнення до політичної відповідальності вищих посадових осіб, державних органів та політичних партій [119, с. 219]. Ще Є. В. Васьковський, наводячи зарубіжний досвід деяких країн, наголошував, що у Швейцарії, де в шести кантонах застосування виборів суддів населенням практикувалось щодо всіх суддів, а в десяти – тільки щодо нижчих, зловживань не спостерігалось з огляду на умови, які сприяють розумному застосуванню виборного начала, серед яких: обмеженість території, постійний склад населення, прив'язаного до своїх національних установ, заможного, культурного і такого, що звикло спокійно пожинати плоди своєї політичної волі [62, с. 23].

У цьому контексті слід погодитись із С. В. Прилуцьким, який вважає, що в сучасних складних умовах перехідних економічних відносин та модернізації публічної влади становлення незалежної й дієвої судової влади в Україні не може відбутися без прямої участі суспільства. Тим самим шлях до зародження громадянського суспільства в Україні має проходити через пряму участь громадян у формуванні суддівського корпусу, що до того ж стане запорукою незалежності суддів від тиску законодавчої та виконавчої влади, а також формою прямої відповідальності перед суспільством [353, с. 118].

Проте реалії сьогодення змушують нас погодитися з думкою іншого вітчизняного вченого С. В. Гладія, який зазначив, що в умовах нинішнього рівня

розвитку політичної системи, правової культури й правосвідомості суспільства, суддів, політичних діячів та інших суб'єктів суспільно-правових відносин досвід формування шляхом прямих виборів парламенту дає змогу прогнозувати, що результати запровадження інституту виборності суддів на цьому етапі розвитку України можуть бути загрозливими для інтересів суспільства. Запровадження виборності суддів можливе за умови досягнення і суспільством, і державою (в особі законодавчої та виконавчої гілок влади), і суддями абсолютного рівня розуміння цінності незалежності судової влади. На жаль, в Україні незалежність судді ще не стала цінністю ні для самих суддів, ні для представників інших гілок влади [90].

Таким чином, ми не заперечуємо можливість повернення до виборчих начал формування суддівського корпусу, вважаючи її ідейно правильною, однак переконані у її довгостроковості з огляду на сукупність умов, в яких функціонує та розвивається українське суспільство, держава та судова система.

Насамкінець хотілося б зазначити, що завдання громадського контролю у сфері судової влади полягає у тому, щоб, впливаючи на процеси її розвитку, не сковувати її діяльність. Необхідність його здійснення не можна розглядати як підставу для тотального контролю суспільства за функціонуванням судової системи, оскільки це може перешкоджати її діяльності та призвести до наслідків, шкідливих не лише для судової системи, а й для самого суспільства.

У підсумку необхідно констатувати, що в Україні існують лише передумови для здійснення громадського контролю у судовій системі, який би виступав рушійною силою її еволюції відповідно до суспільних потреб. Як форма соціальної активності українських громадян, яка забезпечує їх участь в управлінні державними справами, визначає можливість впливати на управлінські рішення, громадський контроль у судовій системі може забезпечити ефективну комунікацію між владою та громадянським суспільством, використовуючи потенціал обох інституцій на користь стабільного розвитку судової системи, в основі якого – її системне, обґрунтоване та методичне удосконалення та перетворення. Участь громадськості в процесі реалізації судової реформи є не

лише вимогою сучасного соціуму, а й потребою сталого розвитку держави, яка декларує цінності громадянського суспільства. Крім того, ця форма взаємодії здатна цивілізовано та адекватно забезпечити баланс інтересів суспільства та держави у процесі керованих змін у судовій системі, яка є «пограничною зоною» для цих формацій, стосунки та інтереси яких часто протиставляють один одному (суддя «внутрішньо» залишається на службі загальному інтересу, втіленому в праві чи законі, а «на зовні» є атрибутом державної влади, джерелом якої він сам вважає не просто державу, а народ (джерелом судової влади як частини влади є народ) [347, с. 44]).

Громадський контроль у судовій системі та, зокрема, в процесі реалізації судової реформи, починаючи зі стадії планування і закінчуючи стадією коригування результатів, який реалізується організовано та цілеспрямовано, дає змогу досягти консенсусу між владою та суспільством у поглядах на вектори та механізми реформування судової системи шляхом використання ефективних каналів взаємодії та взаємної відповідальності. Рівень його розвитку в Україні слугує індикатором якісного стану громадянського суспільства та дає можливість оцінити зусилля як держави, так і громадян у цій царині суспільно-політичного буття.

4.2. Судова реформа як чинник еволюції громадянської свідомості суспільства

Розвиток української державності у напрямі відповідності характеристикам правової держави потребує пошуку ефективних механізмів, спроможних забезпечити реалізацію концепції громадянського суспільства як її неодмінної передумови. Одним із таким механізмів може стати судова реформа, яка передбачає заплановані, цільові зміни, спрямовані на удосконалення судової влади, виходячи з такого.

Функціонування судової системи має величезне значення для формування в Україні громадянського суспільства, оскільки саме від її ефективності залежить рівень захисту прав і свобод людини в державі. За влучним висловом

І. С. Гриценка та С. В. Прилуцького, суд і правосуддя – один із фундаментальних стовпів громадянського суспільства, що забезпечує особисту свободу та можливість реалізації права [107]. Діяльність суду також забезпечує умови для розвитку недержавних організацій, свободи слова, демократичних процесів, ринкової економіки; реалізує концепт взаємної відповідальності особи та держави; впливає на формування суспільної свідомості.

Тобто, громадянське суспільство та судова система перебувають у тісному взаємозв'язку як причинно-обумовлені, обов'язкові системні компоненти правової держави. Розвиток одного феномена неможливий без адекватних змін іншого, що в цілому забезпечує їх взаємну еволюцію та сприяє утвердженню правової держави.

Водночас формування та розвиток громадянського суспільства неможливі без змін у суспільній свідомості громадян у напрямі таких ціннісних орієнтирів: усвідомлення особою своєї значимості в державі, прагнення активної участі в процесі державотворення, почуття спроможності впливати на них, глибока обізнаність про свої права та обов'язки в суспільстві, повага до закону та почуття відповідальності перед ним.

Саме тому важливо дослідити як судова реформа, розвиваючи судову систему, впливає на розвиток суспільної свідомості як неодмінної складової процесу формування громадянського суспільства в державі.

Вивчаючи вплив судової реформи на еволюцію громадянської свідомості суспільства, перш за все необхідно визначитися зі змістом, яке ми вкладаємо в поняття останньої. Оскільки дослідження цієї категорії більш властиве наукам теорії держави і права, політичної філософії та соціології, ми обмежимося наведенням тих диспозицій, які обумовлюють логіку наших подальших висновків.

Одразу зазначимо, що буквальне визначення поняття «громадянська свідомість суспільства», яке б враховувало семантику усіх трьох його складових, у тлумачних словниках та енциклопедіях із суспільних наук знайти важко.

Найближчим до нього за змістом є визначення «громадянської самосвідомості» як усвідомлення людиною себе як громадянина своєї країни і як члена громадянського суспільства, який правильно розуміє свої права і обов'язки [474, с. 128].

Очевидно, що з'ясування поняття громадянської свідомості суспільства пов'язане з тлумаченням таких категорій як «суспільна свідомість», «громадянська свідомість», що є більш вживаними, співвідносяться як родове та, відповідно, видове поняття, і визначаються таким чином.

Суспільна свідомість (як складний та багатогранний феномен):

з точки зору філософії – сукупність ідей, теорій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, настроїв, у яких відбивається природа, матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин [493, с. 676];

з точки зору соціології – відображення в духовній діяльності людей інтересів, уявлень різних соціальних груп, класів, націй, суспільства в цілому [427, с. 403];

з точки зору економічної соціології – сукупність характеристик свідомості, що є спільними для певних соціальних груп або для суспільства в цілому. Вона постає, по-перше, як результат об'єктивного процесу розвитку суспільства, по-друге, як програма, що керує діяльністю суспільства, по-третє, як основа духовного виробництва, по-четверте, як самоцінне духовне життя [36, с. 201].

Громадянська свідомість – результат усвідомлення наявних відносин між суспільством, людиною та державою з точки зору демократичних цінностей, ідеалів, прав і свобод, що регламентуються прийнятими у даному суспільстві принципами та нормами [203]. За твердженням французького філософа та соціолога Р. Арона, громадянська свідомість, підносячись над інтересами окремих груп, індивідів, відстоює інтереси усього суспільства, оскільки завжди спрямована на загальнолюдські цінності, інтегральну мету виживання та розвитку людства [34, с.159].

На думку Ніковської Л. І., громадянська свідомість виражає певний духовний стан суспільства на такому етапі його розвитку, коли демократичні

норми та цінності стають фундаментальними основами його життєдіяльності. Громадянська свідомість є активним фактором суспільних перетворень: прискорює суспільний розвиток, систему самосвідомості та життєзабезпечення суспільства, стає механізмом самозміни суспільства, оскільки пов'язана з уявленнями людей, що спонукають їх до активних громадянських дій [179].

Схожим за значенням є визначення громадянської свідомості М. К. Горшкова. За змістом, – пише академік, – громадянська свідомість – це сукупність уявлень про громадянство, перспективи розвитку суспільства, усвідомлення причетності до його долі, що утворюють диспозиції вищого порядку, які регулюють загальну спрямованість соціальної поведінки. Він також підтримує думку про те, що громадянською свідомістю є усвідомлення пріоритету загальних інтересів народу, а не приватних інтересів груп, додаючи від себе, що вона орієнтована на базові демократичні цінності, тим самим виражаючи певний духовний стан суспільства, причому на тому етапі його розвитку, коли демократичні норми і цінності стають фундаментальними основами соціальної життєдіяльності [101].

Тобто основою громадянської свідомості є базові соціальні цінності, іманентно притаманні громадянському суспільству; свідомість включає ціннісний аспект, який передбачає напрацьовані суспільством політичні, моральні, естетичні та інші цінності. Слід погодитись із тими авторами, які вказують на вирішальну роль морально-етичних переваг, потреб і вимог у структуруванні громадянського суспільства. Такий підхід відповідає відомому положенню Дж. Локка, який розглядав громадянське суспільство як етичну спільноту, яка живе за природніми законами до політики та поза політикою. Вона функціонує на основі права, рівно як і моралі, традиції, розвинених форм самоорганізації. Це саморегульований соціальний простір, зміст якого визначається культурно-історичним досвідом, національними традиціями і рівнем розвитку демократії. В такому суспільстві всі громадяни мають високий рівень правосвідомості, отримують здатність нести в собі певні нормативні

вимоги до власної поведінки та пред'являти їх до інших суб'єктів громадянського суспільства та посадових осіб держави відповідно до юридичних норм [86].

Із наведеного випливає, що громадянська свідомість суспільства – це тип суспільної свідомості, в основі якого – усвідомлення значимості суспільних інтересів у парадигмі «людина – суспільство – держава», визнання громадянських цінностей як основи механізму управління суспільством і регулювання його функціонування. Громадянська свідомість суспільства відображає рівень розвитку взаємовідносин держави та індивіда, що відповідає характерним рисам громадянського суспільства.

Як зазначає А. Д. Попова, громадянська свідомість суспільства – це така свідомість, для якої характерні висока повага до закону, прав і свобод особи, толерантність, готовність брати участь у вирішенні суспільних завдань, усвідомлення своєї відповідальності перед суспільством та державою [333, с. 491].

Однак, як нам здається, не слід ототожнювати громадянську свідомість суспільства із поняттям «свідомість громадянського суспільства», оскільки вони є явищами різного порядку. Остання, зокрема, є складовою характеристики громадянського суспільства як типу його історичного розвитку, якісної ознаки суспільства загалом. Водночас громадянська свідомість суспільства відображає певну духовно-ціннісну складову розвитку будь-якого суспільства.

Для цілей нашого дослідження ми керуватимемося тезою про те, що високий рівень громадянської свідомості властивий саме громадянському суспільству. Формування одного не можливе без розвитку іншого, та навпаки. Іншими словами, без розвинутої громадянської свідомості важко уявити формування цінностей і норм, ідей та уявлень, які сприяють формуванню громадянського суспільства.

Прийнято вважати, що в громадянському суспільстві першочергові ментальні установки характеризуються повагою до права, прагненням вирішувати конфліктні ситуації правовим способом, готовністю враховувати та поважати інтереси інших осіб, виконувати свої обов'язки перед суспільством.

«Нагальна потреба громадянського суспільства, – писав Й. В. Гессен, – полягає в тому, щоб ображений міг знайти собі у звичайному порядку захист від свавілля, щоб порушник закону не залишався без відповідальності. Там, де ця нагальна потреба не задовольняється, громадянський порядок не має твердої основи, неможливий успішний розвиток економічних сил і утвердження суспільного кредиту, – тому що не забезпечена ні власність, ні особа громадянина; неможливий і успішний розвиток моральних сил, тому що почуття правди на кожному кроці ображається, і поняття про справедливість більше і більше темніють і путаються в народній свідомості. Такий стан не може триматись на одному рівні: але за своєю природою прагне до розвитку і розвивається до безкінечності, якщо не зустрічає врівноважуючої протидії розумної та доброї сили» [87, с. 286].

Саме в такому контексті вплив судової реформи на трансформацію суспільної свідомості є визначальним.

Щоб зрозуміти та продемонструвати значення судової реформи в процесі розвитку громадянської свідомості сучасного українського суспільства, варто спершу окреслити характерні риси останньої, що відображають сприйняття та ставлення суспільства до суду, судової системи, судового захисту, які сформувалися історично. Така необхідність пов'язана з двома особливостями:

1) громадянська свідомість суспільства має відкритий характер і відрізняється постійною готовністю до сприйняття нових ідей. Однак нові елементи включаються в її зміст досить повільно, лише довівши свою органічність і життєздатність для конкретної соціально-політичної системи. Для зміни громадянської свідомості необхідне накопичення культурних «мутацій», які створюють безперервний тиск на свідомість загалом і сприяють виробленню нових форм сприйняття дійсності. «Можна докорінно змінити політику і навіть здійснити революційні зміни у відносинах власності, але не можна так само швидко змінити основоположні переконання та цінності людей»;

2) громадянська свідомість розвивається своєрідно, змінюючи свій зміст, спираючись на універсальні зразки і традиції. Важливу роль у ній відіграють

стійкі елементи, які присутні у різних моделях суспільного та політичного життя. Історичний досвід, традиції, устої суспільства є тим стримуючим фактором, що не допускає різких змін у громадянській свідомості. Саме на їх ґрунті відбувається поступове накопичення нового досвіду, який із плином часу міцно входить у громадянську свідомість [278].

Отже, історично детерміновані унікальні характеристики громадянської свідомості сучасного українського суспільства (у ставленні до суду та судового захисту) слід розглядати з урахуванням таких обставин:

1. Як соціум, формування якого почалося у Радянському Союзі, українське суспільство початку 90-х років XX століття відзначалося високим рівнем індиферентності до свого правового буття, що обумовлювалося низкою причин. Серед них, зокрема, відзначають такі:

- тоталітарний режим та ідеологія, яка лежала в його основі, що тривалий час панували в СРСР, сформували стереотип «надмогутньої держави», в якій не було місця для прояву особистості. Як влучно висловився один із журналістів, «громадянин завжди внизу і намагається пристосуватися до неприємностей, що надсилаються згори» [261];

- деструктуризація суспільства, його атомізація супроводжувалися виникненням механізмів, які забезпечували функціонування позбавленої природних стимулів економічної системи, а також реалізації державної влади поза легально встановленими повноваженнями та процедурами. Такими механізмами стали тіньова економіка та тіньова політика. Оскільки вони визначали повсякденне життя більше, ніж писані закони, основи для виховання поваги до права як цивілізованої форми ідеї справедливості та інструменту захисту від свавілля фактично не існувало. За захистом своїх інтересів люди переважно зверталися до партійних органів, обґрунтовано розглядаючи їх як головних і єдиних суб'єктів владних повноважень [462, с. 43];

- існування в паралельних світах (світ писаних законів і світ фактично діючих правил поведінки) стирало межу між правомірною та неправомірною

поведінкою, різко зменшувало для членів суспільства цінність юридичної обізнаності, розривало зв'язок між правом і мораллю [462, с. 43];

- ототожнення права і закону – як характерна риса позитивізму, що традиційно був провідною правовою доктриною в СРСР і крізь призму якого здійснювалось тлумачення права.

2. Зміни у суспільно-політичній сфері, які відбулися із визнанням України незалежною державою, обумовили трансформацію системи судових органів у самостійну та незалежну судову владу, що у сукупності з поширенням юрисдикції судів на всі правовідносини і розвитком приватної форми власності вплинуло на зміну суспільної свідомості українців. Свідченням цього можна вважати:

- швидкі темпи появи та розвитку правозахисних організацій;
- підвищення престижу юридичної освіти та професій, пов'язаних із нею (судді, адвоката, прокурора, юрисконсульта). Наприкінці ХХ століття в Україні відмічався стрімкий розвиток юридичних навчальних закладів;
- зросла потреба людей у правовому та судовому захисті.

3. Разом із тим стереотипи радянського мислення тривалий час залишалися ще досить сильними. За даними соціологічних досліджень, проведених у 2000 році, більшість українських громадян не робили навіть спроб захистити свої громадянські права і людську гідність. Відповідаючи на запитання, що вони роблять у випадку порушення їхніх громадянських прав, майже 47 % опитаних заявили, що вони не роблять нічого, а 17 % сказали, що в такому разі вони «використовують зв'язки». І тільки приблизно 15 % опитаних зверталися за захистом своїх прав до суду [420]. Таким чином, звернення до суду за захистом своїх прав підміняється у суспільстві пошуком неформальних контактів із посадовими особами, які приймають відповідні рішення, в тому числі протиправного характеру, або цілковитим ігноруванням можливостей судового захисту, в основі якого – небажання «судитися», «поневірятися по судових інстанціях».

4. Після історичних для України спалахів масової громадянської активності, що відбулися у 2004–2005 роках та 2013–2014 роках, українське суспільство продемонструвало синдром правового безсилля у захисті своїх прав та інтересів перед владою, що черговий раз засвідчило незавершеність процесу становлення громадянського суспільства [107]. Парадокс полягає у тому, що попри негативний баланс довіри–недовіри у суспільстві до вітчизняних судів як соціальної інституції (-72 %, тобто довіряють судам лише 8 % населення, тоді як не довіряють 80 %) [218], кількісний показник звернень громадян до суду залишається досить високим.

5. Водночас, як зазначають соціологи, однією з важливих рис суспільної свідомості сучасних українців є їх ставлення до люстрації, яка свідчить про прагнення людей позбавитися подвійної моралі, корупції, лицемірства і контролювати діяльність влади за допомогою громадянських інституцій [244].

Зазначене свідчить, що зміни у судовій системі та у громадянській свідомості суспільства взаємопов'язані та взаємообумовлені. Змінюючись і розвиваючись, судова система спонукає суспільство до трансформації його свідомості. На думку І. Б. Михайловської, і становлення судової влади як обов'язкового атрибуту правової, демократичної держави, і розвиток процесів громадянської самоорганізації суспільства мають те саме джерело – зміни соціальної поведінки людей. У свою чергу, такі зміни передбачають подолання поширених стереотипів масової (у тому числі професійної) правосвідомості, які перешкоджають чи спотворюють соціальну активність людей [462, с. 45 – 46].

Ефективним механізмом такого подолання і повинна стати судова реформа, спрямована на удосконалення та розвиток інститутів судової системи як елемента соціального цілого, що, серед іншого, відображає не лише стан у сфері захисту прав і свобод особи, а й ступінь зрілості громадянського суспільства як першооснови правової держави.

Досліджуючи вплив судової реформи на еволюцію громадянської свідомості суспільства, необхідно перш за все розглянути ті основні аспекти судової системи, які є своєрідними «точками дотику» у взаємовідносинах із суспільством,

найбільш змістовно характеризують їх взаємозв'язок і розвиток яких є визначальним і стратегічним як для визначення цілей реформування судової системи, так і для якісних змін в уявленнях про неї пересічних громадян. Такими, на нашу думку, є транспарентність і легітимність.

Транспарентність судової системи за своїм змістовним навантаженням є багатогранним поняттям, яке у вітчизняній юридичній науці з'явилося порівняно недавно та розглядається як принцип судової влади (Городовенко В. В. [98]), як організаційний аспект її реалізації (Овсяннікова О. О. [290]), як інформаційна доступність суду (Абросімова О. Б. [24]), як інструмент комунікації між державою та громадянським суспільством (Афонін Е. А., Суший О. В. [475]), як правовий режим, спрямований на забезпечення оптимального стану інформаційної відкритості судової влади (Спіцин І. Н. [453]).

Дослідники цього феномена справедливо пов'язують його з вимогою транспарентності як базової властивості політичної влади загалом, яка забезпечує розвиток демократії, громадянського суспільства шляхом відкритості дій різних гілок влади, процедури прийняття політичних рішень та активізації суспільного контролю за діяльністю органів державної влади та управління.

Як слушно зазначає О. В. Афанасьєва, сам концепт транспарентності міг з'явитися лише на певному рівні розвитку політичних інститутів і публічного права, водночас його поява фіксує певний дефіцит інституціональної якості. Іншими словами, транспарентність – це слоган, який коротко та лаконічно формулює сьогоdnішній соціальний запит [39].

Етимологія поняття «транспарентність» (як терміна іноземного походження) бере початок від латинських «trans» – прозорий, наскрізь і «pareo» – бути очевидним. Англійське слово «transparent» перекладається як прозорий, зрозумілий, явний, з французької «transparent» – прозорий. Категорія «транспарентність» як ознака адміністративної та політичної комунікації між публічною владою та населенням була розроблена в англо-американській соціальній науці, де прозорість перед об'єктом державного управління

визначалась поняттям «transparency», а відкритість влади для участі членів суспільства в державному управлінні – поняттям «openness» [475, с. 7].

Тому багатозначність і багатофункціональність феномена транспарентності констатується усіма науковцями та змістовно постає так:

- необхідна властивість, умова відповідальності та ефективності державної влади;
- форма взаємодії держави та громадян, яка забезпечує участь громадян у суспільно-політичному житті;
- спосіб досягнення суспільної злагоди та громадянського консенсусу;
- ефективний спосіб забезпечення прав громадян;
- інструмент, який забезпечує двосторонній політичний зв'язок між державою та громадянським суспільством «на вході» – соціальне замовлення та «на виході» – зворотній зв'язок і контроль;
- інструмент політичної соціалізації та політичної культури;
- фактор національної і інформаційної безпеки;
- маніпулятивна технологія [537].

Поняттям «транспарентність», чи прозорість, відкритість, зазначає О. Б. Абросімова, зазвичай охоплюються всі інституціональні та динамічні аспекти діяльності того чи іншого органу, в тому числі і суду: від установи як такої і встановлення прядку формування до основ і порядку припинення діяльності, від опублікування для широкого кола читачів текстів законів до опублікування матеріалів судової практики щодо їх застосування, від біографій суддів до звітів про діяльність органів дисциплінарного типу тощо [25, с. 31].

Квінтесенція транспарентності судової системи міститься у відомому афоризмі: «Недостатньо знати, що правосуддя існує, потрібно бачити як воно здійснюється» [24, с. 120]. Його сучасна інтерпретація міститься у рішенні англійського судді Лорда Х'юарта: «Правосуддя не лише повинно вершитися, а й має бути ясно та безсумнівно видно, як воно вершиться», та згодом набула поширення у рішеннях Європейського суду з прав людини [234, с. 12].

Необхідність забезпечення прозорості судової діяльності диктується двома вихідними позиціями.

Перша полягає у тому, що в сучасному світі на судову владу все більше покладаються аналогічні правотворенню функції щодо формування застосованого права при розгляді конкретних справ, що є адекватним результатом процесу розвитку та ускладнення правових відносин, інтернаціоналізації права, вимог забезпечення прав людини. Зростаюче значення судової влади вимагає, відповідно, більшого соціального контролю за її реалізацією, який може бути забезпечений лише за умови прозорості судової діяльності.

Друга вихідна позиція пов'язана із загальносвітовою тенденцією боротьби з корупцією. Корупційна поведінка в межах судової системи може переслідувати різну мету: від прийняття неправомірного рішення до елементарного прискорення судового розгляду справи. Розрізняють два види корупції, які найбільшою мірою стосуються судової системи: політичне втручання в судові процеси представників виконавчої та законодавчої влади і підкуп суддів. Прозорість судової системи і судової діяльності може забезпечити значне зниження рівня корупції як у сфері зміцнення незалежності судової влади від політичного тиску, так і перешкоджання процесам прямого підкупу суддів [456, с. 535 – 536].

Наведене є аргументом на користь того, що розвиток концепції транспарентності судової системи є однією з найбільш послідовних світових тенденцій у реформуванні судової влади.

Слід зазначити, що, досліджуючи зміст транспарентності в контексті судової системи, науковці цілком справедливо співвідносять його з такими близькими, на перший погляд, поняттями як «відкритість», «гласність», «публічність», «доступність». Останні у науковій літературі досить часто і не безпідставно розглядаються як окремі принципи судоустрою чи процесуального права. На нашу думку, компаративний аналіз окресленої термінології достатньо повно здійснено у сучасних наукових дослідженнях. Зокрема, серед вітчизняного

добробку можна виділити праці таких учених як В. В. Гордовенко та О. О. Овсяннікова. Зауважимо, що ми поділяємо саме позицію О. О. Овсяннікової, яка, систематизувавши існуючі у теорії підходи стосовно окреслених понять, довела, що вони не є тотожними, але є взаємопов'язаними в контексті транспарентності. Незважаючи на те, що відкритість, прозорість, гласність є самостійними характеристиками судової влади, вони органічно поєднуються як атрибутивні характеристики транспарентності діяльності органів судової влади. Відсутність хоча б однієї з названих характеристик не дозволяє існувати транспарентності судової влади як інструменту демократії [463, с. 181 – 184]. Кожна з них розкриває певний аспект транспарентності як родового щодо них поняття:

- гласність – судового процесу;
- відкритість – роботу системи судових органів як органів державної влади;
- доступність – організаційний аспект судової системи;
- прозорість – інформаційну складову функціонування судових органів.

Саме тому серед сучасних наукових визначень транспарентності судової системи (судової влади), в контексті нашого дослідження, найбільш прийнятним є тлумачення цього поняття як сукупності засобів та способів, що дозволяють інформувати населення про існування судових інстанцій, про прийняті судові рішення, а також про порядок діяльності судових органів та органів суддівського самоврядування [463, с. 181 – 184].

Із наведеного визначення випливає, що транспарентність судової системи у широкому розумінні є інструментом, що забезпечує суспільство інформацією про функціонування судової системи загалом та її інститутів зокрема. Це, в свою чергу, наводить на думку про те, що транспарентність судової системи як певний інструментарій виконує інформаційну функцію. Саме ці аспекти мають для нас особливе значення у світлі їх визначального впливу на формування громадянської свідомості суспільства. Однак перш ніж провести змістовний аналіз цього процесу, з'ясуємо, які ще функції виконує транспарентність судової

системи. Для цього звернемося до сформульованих у теорії функцій транспарентності державної влади як інструменту демократії, серед яких:

- 1) просвітницька – завдяки прозорості та інформаційній відкритості громадяни обізнані не тільки щодо діяльності політичних структур, а й про свої права та свободи;
- 2) забезпечення політичної участі, вільного та конкурентного вибору населенням тієї чи іншої альтернативи суспільного розвитку;
- 3) громадський контроль щодо прийняття та реалізації політичних рішень;
- 4) вільна конкуренція лідерів та еліт у боротьбі за владу зі збереженням за стороною, яка зазнала поразки, права на її оскарження;
- 5) створення безпечного політичного середовища для опозиційної діяльності;
- 6) виявлення випадків порушення прав людини та демократичних норм з метою профілактики та своєчасного вжиття відповідних заходів як усередині країни, так і за її межами;
- 7) захист громадян від нав'язування рішень «зверху»;
- 8) розвиток активності громадян, їх свідомості та політичної культури тощо [363, с. 12; 475, с. 11 – 12].

На нашу думку, за аналогією з наведеними функціями транспарентності державної влади та враховуючи специфіку реалізації судової влади (її соціальної функції), можна сформулювати такі функції транспарентності судової системи:

- інформаційна – забезпечення суспільства інформацією про функціонування судової системи;
- просвітницька – завдяки належному рівню поінформованості про діяльність судової системи громадяни стають більш обізнаними про свої права та свободи, а також способи та механізми їх захисту;
- профілактична – передбачає виявлення фактів порушення прав і свобод людини у судовій системі та сприяє ліквідації та профілактиці кризових явищ у ній (корупції, впливу і тиску на суддів, низької кваліфікації суддівських кадрів тощо);

- стимулююча – спонукає до змін у суспільній свідомості, розвитку громадянської активності та правової культури тощо;
- комунікативна – забезпечує відкритий діалог судової системи з суспільством;
- захисна – захищає судову систему від необґрунтованої критики та політичного тиску (чим більше суспільство поінформоване про роботу та ефективність судової системи, тим менше можливостей у політичній владі для реалізації безпідставних змін у судовій системі з точки зору власної вигоди);
- створення та забезпечення можливостей впливу суспільства на розвиток судової системи, процес її реформування;
- забезпечення громадського контролю за діяльністю судової влади.

Отже, основою транспарентності судової системи є інформаційна складова. Тому транспарентність як феномен характеризує з одного боку вплив інформації на механізми соціальної організації, стан поінформованості (наявність повного, достатнього та достовірного знання) про різні аспекти функціонування судової системи, її інститутів, а з іншого – право громадян на доступ до інформації.

Саме цей аспект транспарентності судової системи для нашого дослідження є визначальним, оскільки фундаментальною, невід’ємною властивістю інформації є здатність впливати на психіку людини як носія та елемента соціальної структури суспільства. Ця властивість полягає у тому, що, відірвавшись від об’єкта відображення, інформація здатна існувати самотійно, стати складовою пам’яті, тобто самотійно брати участь у психічних процесах, трансформуючись в уявлення, знання, вміння та навички. Таким чином, транспарентність судової системи забезпечує формування в суспільстві уявлень, знань, поглядів, ідей і теорій про функціонування судової системи, тим самим сприяючи підвищенню рівня обізнаності громадян про свої права та обов’язки, способи та механізми захисту прав та інтересів, правомірності дій індивідів та вихованню правової культури в суспільстві. Відповідно розвиток транспарентності судової системи у напрямі своєчасного конструктивного повного достовірного та актуального інформування громадськості про процеси, пов’язані з діяльністю судової

системи, впливає на еволюцію громадянської свідомості суспільства як передумову формування громадянського суспільства. Можна стверджувати, що від цього залежать емоції та настрої, що панують у суспільстві, які зумовлюють його ставлення до судової системи в державі.

Інформацію про функціонування судової системи, яка впливає на зміни у суспільній свідомості, її структуру можна розглядати по-різному.

Так, наприклад, С. В. Праскова вид соціальної інформації, що відображає діяльність судової системи як щодо впливу на структури громадянського суспільства, так і на інші елементи державного механізму, визначає як судову інформацію [349, с. 63].

О. Б. Абросімова на основі аналізу міжнародно-правових принципів і норм зазначає про існування декількох видів інформації про правосуддя, що повинна бути доступна зацікавленому суб'єкту, які, на її думку, водночас є основними формами транспарентності судової влади. Серед них: 1) інформація про суд; 2) інформація про конкретний судовий процес; 3) інформація про суддівське самоврядування [24, с. 123 – 124].

На думку О. О. Овсяннікової, найбільш актуальною для громадськості є можливість отримання інформації:

- про суд як орган державної влади (графік роботи судів та їх місцезнаходження; компетенція суду; порядок подання громадянами заяв та вимоги до них; зразки документів для звернення до суду; порядок оскарження судових рішень; підсумки роботи суду за певний період; узагальнення та аналіз судової практики (судова статистика);

- про органи суддівського самоврядування та суддів (структура їх органів та порядок роботи; діяльність органів дисциплінарного типу, порядок їх формування; інформація про кандидатів на посаду суддів і про суддівську кар'єру);

- про конкретний судовий процес (гласність; інформація про дату та місце розгляду судами конкретних справ; про поточний судовий календар; можливість

ознайомлення з матеріалами справи і судовими рішеннями; свобода доступу до судової установи та до залу судового засідання);

– можливість отримати доступ до судових рішень [289, с. 9].

Якщо розглядати транспарентність судової системи як чинник формування громадянської свідомості суспільства, найбільш значимою та змістовною з точки зору впливу на людей є інформація, спрямована на широку (необмежену) аудиторію (масова інформація):

1) про організацію судової системи в державі: йдеться про засади організації системи судів; територіальну та предметну юрисдикцію судів; розмежування судової спеціалізації; ієрархію судових інстанцій та їх повноваження;

2) про процесуальний аспект діяльності судової системи. До цієї групи належать відомості про порядок звернення до суду, порядок оскарження судових рішень, про склад суду та порядок його формування, про судову практику у справах, що є найбільш поширеними у певний період розвитку суспільства, про судові рішення;

3) про суддів. Цей вид інформації включає відомості про доступ до суддівської професії, інформацію про кандидатів на посади суддів і про суддівську кар'єру, про притягнення суддів до відповідальності, про права та обов'язки судді. Сюди також слід віднести доступність відомостей про рівень доходів та майно суддів та членів їх сімей;

4) про резонансні судові процеси: їх хід та результати;

5) про судову реформу. Така інформація повинна розкривати відомості про цілі реформування судової системи, конкретні заходи та строки, а також очікувані результати.

Останній елемент є особливо актуальним, оскільки від того, наскільки громадськість поінформована про судову реформу, залежить формування суспільної думки щодо неї, яка спроможна забезпечити підтримку суспільством будь-яких ідей та рішень у цьому процесі, або ж навпаки – надати їм негативного забарвлення та спричинити спротив їх реалізації.

Здійснюючи судову реформу, перш за все політична влада як її суб'єкт, повинна займати активну позицію у всебічному, повному та достовірному інформуванні населення про реформування судової системи, аргументуючи та доступно роз'яснюючи всі аспекти передбачених у цій сфері заходів: від доцільності проведення судової реформи до очікуваних результатів, в основі яких повинна бути ефективність захисту прав, свобод та інтересів громадян. Змінюючись у цьому напрямі, судова система в процесі своєї діяльності, поступово змінюватиме відношення до себе серед громадян, підвищуючи свій авторитет, і розвиваючи уявлення та погляди, що панують в соціумі, на судовий захист, еволюція якого ґрунтується на збереженні та безперервному удосконаленні норм і цінностей, які є визначальними у громадянському суспільстві.

У цьому випадку транспарентність судової системи є необхідною умовою розвитку громадянського суспільства, яка формує та розвиває такі ідеї, погляди та уявлення в суспільстві про соціальну значимість суду, судової системи та судового захисту, ціннісними орієнтирами яких є верховенство права, права та свободи людини, відповідальність перед суспільством.

Водночас слід звернути увагу, що наявні емпіричні дані свідчать про найбільшу актуальність у сучасному суспільстві інформації про суддів. Так, за даними соціологічних досліджень, найефективнішими методами громадського контролю за судами, на думку населення, є оприлюднення інформації про поведінку, статки суддів та членів їхніх родин у ЗМІ (37 %), подання скарг на суддів до дисциплінарних органів (32 %), звернення до правоохоронних органів щодо скоєних суддями злочинів (31 %) [218]. Такий підвищений інтерес у суспільстві до суддів, на нашу думку, небезпідставний і пояснюється тим, що суддя як особа репрезентує судову владу як абстрактне для більшості населення поняття. Тож цілком природно, з точки зору логіки, що в процесі розумової діяльності людини (як суб'єкта пізнання) через уявлення про суддів (як конкретний образ) формується поняття судової влади (як абстракцію). Це, в свою чергу, викликає особливий інтерес на сучасному етапі розвитку судової системи

до питання про особу судді, його поведінку в судовому процесі та поза ним, його професійні та морально-етичні якості тощо. Крізь призму суджень про суддю формується ставлення до судової системи у суспільстві; воно може бути як позитивним, так і негативним. Наразі слід констатувати про домінування останнього: переважна частина суспільства (79 %), підтримуючи необхідність проведення судової реформи, вважає, що судова система повинна зазнати серйозних змін. При цьому пропозиції стосовно конкретних напрямів змін у судовій системі стосуються саме постаті судді. Під час опитування населення, проведеного у грудні 2015 року, найчастіше згадувалися варіанти позбавлення суддів недоторканості та привілеїв (32 %), повного оновлення всього суддівського корпусу та звільнення частини суддів після проведення розслідувань (кожен із цих варіантів підтримав 31 % опитаних). Окрім цього, населення підтримує й такі варіанти дії, як перевірка суддів на детекторі брехні (29%), призначення суддів певним незалежним органом (25 %), запровадження майнової відповідальності суддів за незаконні рішення (25 %) [218].

Повертаючись до предмету нашого дослідження, слід зазначити, що транспарентність судової системи можна також розглядати як принцип взаємодії судової системи та громадянського суспільства, який передбачає три складові:

а) режим функціонування судової системи, який забезпечує можливість будь-якій зацікавленій особі у будь-який передбачений законом спосіб отримати інформацію про діяльність судової системи, її інститутів; можливість спостерігати за розвитком судової системи, створюючи суб'єктам громадянського суспільства умови для ефективного контролю та впливу на цей процес;

б) інформування органами влади, у тому числі безпосередньо представниками судової системи, за власною ініціативою або за зверненням суб'єктів громадянського суспільства про різні аспекти функціонування судової системи. Цей процес може бути як адресним, так і скерованим до широкого загалу;

в) можливість суспільства на власний розсуд оцінювати та використовувати інформацію про діяльність судової системи, що передбачає аналіз і критичну оцінку відомостей про різні аспекти судової системи. Внаслідок цих процесів відбувається трансформація вихідної інформації у похідну, тобто формується суспільна (громадська) думка.

Особливістю інформаційної складової транспарентності судової системи як чинника, що впливає на еволюцію суспільної свідомості, є семантичний аспект інформації, яка спрямовується до масової, індивідуально не визначеної аудиторії, та відображає функціонування судової системи як соціальної інституції суспільства.

Варто зазначити, що і на законодавчому рівні, і безпосередньо у судовій системі чимало зроблено у напрямі розвитку її транспарентності. Йдеться і про імплементацію міжнародних норм (наприклад, Рекомендації R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя [375]), і про прийняті основоположні законодавчі акти у цій сфері (Закони України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про доступ до публічної інформації», «Про доступ до судових рішень»), і про внутрішньосистемні заходи, спрямовані на відкритість, доступність, прозорість та зрозумілість судової системи для громадян. Серед таких слід виокремити: функціонування офіційного веб-порталу судової влади та офіційних сайтів ВСУ і вищих спеціалізованих судів, розповсюдження буклетів відповідного тематичного спрямування, створення call-центрів у судах, запровадження практики проведення «дня відкритих дверей», організація прес-конференцій, брифінгів представників суддівської спільноти, введення в апаратах судів штатних посад прес-секретарів тощо. Однак інформаційний простір диктує необхідність використання нових технологій і створення нових форм взаємодії судової системи та громадянського суспільства.

Позитивними та такими, що заслуговують підтримки та потребують розвитку, є ідеї, запропоновані Радою суддів України на основі схвалених

рекомендацій, розроблених за результатами міжнародної конференції «Зміцнення довіри до судової влади через покращення взаємної комунікації», що відбулася у лютому 2015 року [418]. Серед їх масиву варто акцентувати увагу на таких настановах, як обрання у кожному суді судді-спікера; налагодження ефективної співпраці та партнерства з авторитетними громадсько-політичними засобами масової інформації, які охоплюють широку аудиторію та не спеціалізуються на правовій тематиці; використання нових форм комунікації з громадськістю (неформальні зустрічі, екскурсії до суду, спільні заходи з навчальними закладами, громадськими та правозахисними організаціями, ведення сторінок судів у соціальних мережах тощо); залучення активістів та лідерів громадської думки до конструктивної комунікації з проблем судової влади, в тому числі у форматі громадських рад при органах суддівського самоврядування, тощо.

Практика впровадження деяких із названих заходів у судовій системі існує вже не один рік. Наприклад, проведення «дня відкритих дверей» стало звичним для багатьох судів загальної юрисдикції явищем, спрямованим «на підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідних правових знань, формування у них поваги до права, а також побудови правового діалогу між судовою владою та суспільством» [118].

Заслужують на увагу заходи, ініційовані в деяких судах щодо проведення головою суду прес-конференцій, на яких висвітлюються головні події роботи суду за певний період, наводиться інформація про найбільш складні або резонансні справи [98, с. 188].

М. Й. Вільгушинський відзначає такі сучасні форми організаційної взаємодії суддів із громадськістю, як спільні наукові дослідження, наради, круглі столи, конференції, що відбуваються в процесі реалізації договорів про співпрацю. Названі заходи з року в рік набувають поширення на теренах України, окремі з них навіть перетворюються поступово у масштабні регіональні та національні проекти [75].

Деякі ж пропозиції є для судової системи своєрідним ноу-хау.

Зокрема, рекомендації стосовно обрання в судах судді-спікера (представника суддівського корпусу, відповідального за комунікацію зі ЗМІ та громадськістю), який уповноважений компетентно надавати оперативну та достовірну інформацію за відповідними запитами, змусили суддів по-іншому підійти до питання висвітлення своєї діяльності, необхідності особисто вести діалог із суспільством. Адже у цьому процесі має місце дуже хитка грань, яку не може порушувати суддя, коментуючи чи роз'яснюючи судові рішення. Слід усвідомлювати, що виконання зазначеної функції вимагає, щоб суддя відповідав певним особистісним характеристикам (харизма, урівноваженість, авторитетність, дипломатичність, красномовність тощо), а також володів комунікативними навичками. І це лише базові вимоги. Адже треба визнати, не кожен суддя достатньою мірою володіє ораторським мистецтвом і спроможний вільно оперувати різною інформацією перед широкою аудиторією. Тому інститут судді-спікера, як і будь-який інший запозичений інститут, в Україні перебуває лише на стадії становлення, що, природно, обумовлює необхідність його ґрунтовного дослідження, оскільки, як і будь-яка новація, він повинен пройти апробацію, адаптуючись до вітчизняних реалій та особливостей.

На відміну від швидко впровадженого інституту судді-спікера (станом на 06 квітня 2016 року лише у 59 судах України не було обрано суддів-спікерів із поважних причин [182]), рекомендація щодо використання такої нової форми комунікації з громадськістю як ведення сторінок судів у соціальних мережах не знайшла активної підтримки. Доцільно навести приклад із судьями-спікерами Вищого господарського суду України, які на пропозицію журналістів відкрити профілі у Facebook відреагували в'яло, пообіцявши подумати про це. Водночас голова цього суду, сторінка якого є на Facebook, відзначив результативність цього інструменту, нагадавши, що був змушений спростувати інформацію про нібито його затримання у вихідний день, саме опублікувавши пост у соціальній мережі, що є досить цінним з точки зору оперативності [538]. Обережність суддів у цьому питанні, на нашу думку, зрозуміла. Адже така відкритість та доступність завжди межує з питанням незалежності, недоторканості та особистої безпеки, що

для професії судді є дуже актуальним. Але слід усвідомлювати, що доба інформаційного суспільства змушує суддів більш активно діяти в інформаційному полі, використовуючи адекватні сучасності інструменти комунікації. Перші кроки на цьому шляху зроблено зі створенням у 2016 році у соціальній мережі Facebook групи під назвою «Судді України». У стрічці щоденно публікується актуальна інформація з багатьох насущних питань функціонування судової системи, у тому числі й щодо процесів реформування судової системи.

Отже, використання новітніх форм взаємодії та комунікації судової системи з суспільством дозволяє розвиватися транспарентності судової системи як інструменту, за допомогою якого формується таке суспільне ставлення до судової системи, при якому громадяни реалізують своє право бути поінформованими про те, що відбувається у судовій системі та навколо неї, здійснюють контроль за її функціонуванням, внаслідок чого змінюється та еволюціонує громадянська свідомість суспільства.

За такого підходу громадянське суспільство виступає як суспільно-комунікативне утворення, що динамічно розвивається за сприятливих обставин. «Головна відмінність громадянського суспільства від не громадянського, щоб ми не вкладали в це поняття, – зазначає Й. М. Дзялошинський, – це особливий тип комунікацій, а не наявність великої кількості некомерційних структур» [124, с. 18 – 19].

Від рівня транспарентності судової системи напряму залежить рівень довіри громадян до неї. Низький рівень відкритості, доступності та прозорості влади спричиняє незадоволення роботою державних органів у громадян, а також створює негативні настрої в суспільстві загалом. Невиконання владою своїх обов'язків перед населенням призводить до кризи довіри та зумовлює прагнення громадян до нелегітимних способів задоволення своїх потреб [472, с. 11].

Тому мають рацію ті автори, які вважають, що метою транспарентності судової системи є підвищення загального рівня довіри до судової влади як до основного регулятора правових і політичних конфліктів [456, с. 536].

Таким чином, розглядаючи транспарентність судової системи, ми неодмінно стикаємося з необхідністю дослідження іншого атрибуту взаємовідносин судової системи та громадянського суспільства – легітимності.

Легітимність судової системи так само є багатограним феноменом, який еволюціонує та у сучасній юридичній науці не має сталого змістовного навантаження, оскільки залежить від того, на яких аспектах функціонування судової системи фокусується дослідження. Так, у науковій літературі часто зустрічаються такі конструкції як легітимність судової влади, легітимність правосуддя, легітимність судової діяльності тощо.

Як властивість, що іманентно притаманна владі загалом, легітимність перш за все належить до понятійно-категоріального апарату соціальної та політичної філософії, соціології та політичної науки. Прийнято вважати, що заслуга започаткування теми легітимності/легітимації влади належить М. Веберу, хоча проблема правильного, хорошого, розумного, майстерного та справедливого правління була окреслена ще Платоном [318, с. 46 – 48], а Гегель застосовував термін «легітимність» щодо держави та її правителя, розуміючи під ним визнання з боку народу та інших держав [85, с. 287 – 288]. Однак саме у працях М. Вебера легітимність влади постала як концепція, що передбачає виправданість і визнання вимог осіб, які претендують на правління, на авторитет, на право здійснювати владу, на керівництво державою, та залежить від факторів, що забезпечують установку на підпорядкування людської поведінки таким особам [82]. Тобто легітимність набуває значення, близького до поняття «престиж». «Легітимним є той порядок, – писав М. Вебер, – який володіє престижем, завдяки якому він диктує непорушні вимоги і встановлює взірець поведінки» [63, с. 637]. Таким чином, у процесі розробки цієї категорії М. Вебером з'являється соціокультурний підтекст на відміну від формально-юридичного тлумачення поняття «легітимність» (від лат. *legitimus*), яке в перекладі з латини означає законний, правомірний, правовий, та у контексті судової системи передбачає функціонування визначеної законом і відповідно до закону інституційно-

оформленої системи органів судової влади. Останнє охоплюється таким поняттям як легальність.

Легітимність означає, що суспільство в цілому вважає наявні політичні інститути найбільш прийнятними, незалежно від думки про конкретних людей, які перебувають при владі в даний момент [242]. Тож легітимність судової системи передбачає таке ставлення до неї у суспільстві, за якого судовий захист вважається найбільш прийнятною формою вирішення суспільних конфліктів.

Набуття в процесі еволюції поняттям «легітимність» соціокультурних характеристик, які підкреслюють соціальну цінність суду в конкретному суспільстві, а також їх взаємозв'язок і взаємовплив обумовили появу в юридичній науці підходів, які диференціюють легітимність судової системи на політико-правову та соціокультурну.

Так, Г. Б. Власова зазначає, що політико-правова і соціокультурна легітимність судової системи, її авторитет, місце в системі інститутів публічної влади визначаються принаймні двома критеріями:

а) відтворенням і стійкістю цієї інституціонально-правової форми протягом більш-менш тривалого проміжку часу існування національного державно-правового простору, наявністю певної спадковості (структурно-організаційної, юридичної, ресурсної тощо);

б) пов'язаним зі станом правового порядку та змістом правосвідомості населення визнанням ефективності правосуддя, позитивною оцінкою інституціональної конфігурації судової влади, рівнем її наближеності до інтересів суспільства, доступності і соціально-правової результативності. Легітимність судової системи, – стверджує науковець, – завжди матиме незавершений характер, оскільки проходить в умовах стратифікованого соціуму, в якому не може бути абсолютного співпадіння інтересів індивідів та їх груп, їх оцінок правового та політичного життя [79, с. 14 – 15].

З останньою тезою солідарний і С. В. Гладій, на думку якого «рівною мірою реалізувати інтереси всіх соціальних груп неможливо через їх неоднорідність або навіть протилежність, що, власне, притаманне сфері судової влади, предметом

діяльності якої майже завжди виступає конфлікт інтересів, а тому в своїй діяльності має орієнтуватися переважно на більшу соціальну групу. Це положення відтворюється через принцип законності і справедливості, адже саме в законі містяться загальновизначені конкретним соціумом стандарти поведінки, співіснування його членів, які відбивають світогляд більшості населення певної території». Він також виокремлює у змісті легітимності юридико-правові та соціальні компоненти, зазначаючи, що «включення соціального компоненту до змісту легітимності судової влади надає можливості сучасній правовій теорії і практиці під цим поняттям розуміти не лише властивість владного інституту, який має переважно нормативні ознаки, а й своєрідний так званий «кредит довіри» громадян, що забезпечує судовій владі змогу діяти на законних засадах, у межах визначеної компетенції й мати при цьому всі підстави вимагати від зобов'язаних суб'єктів, яким вона адресує свої акти, їх виконання. Ось чому більшість сучасних дефініцій конструкції «легітимність судової влади» містять саме такі поняття як «визнання», «виправдання», «підтримка» судової влади, «довіра» до неї...» [89].

Вважаємо, що так само, як і транспарентність, категорія «легітимність судової системи» та зміст, що в неї вкладається, відображає стан розвитку суспільства, держави, інститутів публічної влади, фіксуючи існуючий на певному етапі соціальний запит, сформований внаслідок дефіциту окремих інституційних складових.

За результатами соціологічних опитувань, які ми неодноразово наводили у попередньому розділі, українське суспільство розвивається в умовах стабільних критично низьких показників довіри громадян практично до всіх владних інститутів, і судової системи в тому числі. Брак інституціональної довіри спричиняє застій у розвитку не лише судової системи, а й інститутів громадянського суспільства. Особливо гостро питання довіри постає в період соціокультурних трансформацій, які українське суспільство протягом відносно незначного часу переживало вже не раз. Цей період характеризується розбіжністю темпів інституціональних перетворень і змін у нормах, цінностях і

способах поведінки людей. Дисонанс формальних і неформальних норм зумовлює кризові явища у функціонуванні судової системи.

Ось чому, на нашу думку, на сучасному етапі розвитку вітчизняної державності питання суспільної довіри до судової системи стало ключовим у тлумаченні такої її атрибутивної характеристики як легітимність.

Учені, які досліджують питання довіри у суспільстві, цілком справедливо зауважують, що довіра є базовим компонентом такої соціально-економічної організації, як держава разом із категоріями відповідальності, терпимості і солідарності [113]. Світова практика доводить, що чим вищим у суспільстві є рівень взаємної довіри, тим частіше люди займаються «добровільною безоплатною діяльністю... а також демонструють інші форми громадянської свідомості» [18].

Із розвитком громадянського суспільства система примусу, як базовий механізм становлення держави та розвитку цивілізації на ранніх етапах, відходить на другий план, в той час як інститут довіри стає сучасним інструментом взаємодії та запорукою сталого розвитку суспільства. Водночас атмосфера недовіри, яка є характеристикою сучасного українського суспільства, з одного боку, є чинником, який гальмує процес реформування різних сфер суспільного життя, а з іншого, – суспільною оцінкою діяльності держави та громадянського суспільства. Недаремно дихотомію «довіра – недовіра» як системну характеристику соціуму використовують як один із показників суспільної нестабільності, що дозволяє відобразити рівень готовності населення до проведення реформ у певній сфері суспільного життя.

Саме тому у розділі «Теоретичні засади судової реформи» легітимність розглядається нами як гомеостатичний параметр судової системи, який разом із незалежністю та самостійністю забезпечує її життєздатність і стабільний розвиток.

Суспільна довіра до судової системи як конститутивна складова сучасного розуміння поняття «легітимність судової системи» передбачає три компоненти:

– довіру держави, яка визнає винятковість повноважень судової влади, її необмежену юрисдикцію, оголошуючи поза законом діяльність особливих або надзвичайних судів, а також незалежність та самостійність судової влади як рівної та непідконтрольної законодавчій і виконавчій владі;

– довіру суспільства, яка формується на системному рівні та проявляється у переконанні в справедливості судової процедури, механізмах функціонування інститутів судової системи, а також визнанні та готовності підкоритися владним приписам суду, добровільно та сумлінно виконуючи його рішення;

– довіру судової системи, ключовим моментом якої є усвідомлення представниками судової влади значимості ввіреної їм функції, соціальної ролі їхньої професії, їх готовність підкоритися необхідним обмеженням та вимогам, зумовленим реалізацією механізмів соціального контролю за судовою владою.

Ці складові тісно переплітаються та залежать одна від одної, що, серед іншого, обумовлює складний багатокomпонентний (об’єктивний і суб’єктивний) характер феномена довіри до влади загалом та судової системи зокрема.

Довіра як соціологічна та психологічна категорія використовується для позначення відкритих, позитивних взаємовідносин та зв’язку між суб’єктами, в основі яких – досвід, знання та впевненість один в одному. Тому легітимність завжди нестиме в собі певну складову ірраціональності, відображаючи емоційний аспект сприйняття влади у суспільстві.

Як зазначав І. Є Марочкін, легітимність судової влади включає елемент ірраціональності, коли згода чи незгода з владою виникає інтуїтивно і на раціональному рівні не завжди може знайти пояснення й обґрунтування. Але таке чуттєве, емоційне ставлення до влади має досить суттєве значення, і воно здатне понизити її авторитет, підірвати силу, викликати її дискредитацію [254].

Розглядаючи довіру як певну форму відносин між суб’єктами, ми приєднуємося до думки С. В. Гладія, який наголосив, що сьогодні через поняття «легітимність» фіксується одна з найважливіших форм зв’язку між судовою системою та навколишнім середовищем – суспільством, коли останнє визнає за легітимністю правомочність здійснювати управлінський вплив шляхом

упорядкування суспільних відносин, які відхиляються від загальновстановлених у правових нормах стандартів співіснування членів цього суспільства, через винесення судових рішень, що є обов'язковими для всіх, кому вони адресовані, й визнання за ними сили закону для конкретної ситуації [89]. Іншими словами, легітимність судової системи є ніщо інше як форма комунікації її з суспільством.

Такий підхід дає можливість констатувати у змістовній характеристиці легітимності судової системи поряд із формально-юридичними та соціальними компонентами наявність комунікативної складової. Остання характеризується низкою факторів залежно від рівня комунікації.

Наприклад, О. Г. Шуригіна фактори, що обумовлюють комунікативні компоненти легітимності суду, розглядає на мікро-, мезо- і макрорівнях. На мікрорівні, з її точки зору, довіра до інституту суду залежить від когнітивної орієнтації індивідів і колективів, практичного усвідомлення переваг судового механізму в захисті прав та інтересів. Індивіди та колективи, зорієнтовані на юридичну модель захисту прав, схильні довіряти судді як гаранту захисту свого достоїнства, що виявляється у довірі до процедур, методів роботи суду. На мезорівні довіра до інституту суду визначається адекватним виконанням суддями репертуару професійної ролі – юридичного роз'яснення, правовстановлення, судового захисту громадянських прав. Фактори макрорівня – це економічна організація суспільства, правова політика і культурно-правова традиція – впливають опосередковано на престиж суду через створення альтернатив вибору форм юридичної допомоги та зміни судової системи [523, с. 20].

У цьому сенсі фактором, що визначає комунікативну складову легітимності судової системи на макрорівні, буде судова реформа. Саме за допомогою реформування судової системи сьогодні намагаються вирішити питання забезпечення легітимності судової влади на мезо- та макро- рівнях. Однак прискіпливої уваги потребує мікрорівень – широке сприяння і довіра населення до судової системи, що формують її широку соціальну підтримку. Інакше – ми «починаємо будувати будинок з даху».

У свій час Й. В. Гессен писав: «В основі довіри до суду лежить одне переконання: що судова діяльність від першого до останнього кроку – діяльність підзаконна, що особистому розсуду в ній абсолютно немає місця. Якщо закон тлумачиться по-різному, якщо сьогодні виноситься одне рішення, а завтра протилежне, якщо неможливо добитися авторитетного і однозначного роз'яснення закону, то довіра до суду, звичайно, похитнеться і почуттю законності, цієї основи громадянського співжиття, буде завдано серйозної шкоди» [87, с. 302 – 303].

Тож коли йдеться про забезпечення легітимності судової системи у процесі реалізації судової реформи, перш за все слід планувати заходи, що сприятимуть посиленню серед громадян підтримки та довіри до судової системи з використанням оптимальних за певних умов методів. Водночас підвищення рівня довіри до суду слід розглядати як один з показників ефективності реформування судової системи в Україні загалом.

Слід також зазначити й про інший аспект цього процесу, зокрема, безпосередньо реформаторські плани також повинні підтримуватися суспільством. Громадськість повинна бути впевнена у тому, що завдяки пропонованим «зверху» змінам вдасться досягти поставлених цілей і, таким чином, довіряти судовій реформі. Суспільна підтримка судової реформи є необхідною умовою її успіху. Як ми неодноразово вже зазначали у попередніх розділах цієї роботи, зміни, які не знаходять відгуку та підтримки у суспільстві, приречені на невдачу.

Суспільна довіра, як складова легітимності судової системи, в контексті нашого аналізу є визначальною категорією, оскільки її дослідження передбачає виявлення загального характеру суспільної свідомості, яка виступає контекстом суспільних очікувань та сподівань щодо судової влади, оцінки її діяльності та ефективності. Тобто рівень довіри до судової системи у суспільстві залежить від характеру його громадянської свідомості, зокрема від того, які устої, погляди на судову владу превалюють у суспільстві, наскільки активну позицію обстоюють

громадяни і чи готові та здатні вони оптимально поєднувати свої права і свободи з обов'язками і відповідальністю перед іншими та суспільством загалом.

Громадянська свідомість суспільства генетично пов'язана з ментальністю українців (якій традиційно приписують індивідуалізм («моя хата скраю»), брак відповідальності, недостатність цілеспрямованості («якось буде»), а також з кризовими станами, які перманентно переживає Україна. Дестабілізація суспільного життя, безвідповідальні політичні процеси, які призводять до поляризації населення та супроводжуються його соціальною і правовою незахищеністю, неодмінно породжують у людей недовіру до влади і закону. Рівень цієї недовіри трансформується у відповідний тип масової чи індивідуальної свідомості від правового нігілізму до правового ідеалізму.

Крім того, стійкі соціальні стереотипи, які існують у свідомості сучасного українського суспільства, щодо варіативності застосування правової норми залежно від потрібної інтерпретації («закон – як дишло, куди повернеш, туди і вийшло»), кон'юнктурного правозастосування, переконання в суцільній корумпованості представників судової системи, виправдання репресивного характеру права, що ґрунтується на незадовільній криміногенній ситуації в країні, значною мірою перешкоджають утвердженню довіри до судової системи в суспільстві.

Таким чином, рівень суспільної довіри до судової системи прямо пропорційний рівню громадянської свідомості суспільства та навпаки. Тобто, спрямовуючи зусилля у напрямі підвищення рівня довіри до судової влади, ми впливаємо на якісний розвиток суспільної свідомості. Водночас високий рівень громадянської свідомості, який передбачає визнання примату судового захисту у широкому його розумінні, забезпечує та цементує суспільну довіру до інституту суду, обумовлюючи соціальну ефективність судової влади.

Але громадянська свідомість, громадянська самоідентифікація залежать не лише від функціонування судової системи, показники якої опосередковують ставлення громадян до влади загалом, і судової зокрема. Глибинний, онтологічний зміст громадянського суспільства аж ніяк не зводиться лише до

ефективного захисту законних прав та інтересів громадян. У демократичній правовій державі джерелом політичної, у тому числі судової влади є громадянське суспільство, сам народ. Саме він, громадяни виступають консолідуючим суб'єктом своєї соціально-правової організації [426, с. 16]. Тому важливо, щоб українське суспільство розвивалося у напрямі усвідомлення своєї значимості та ролі, активізації участі в процесах суспільного розвитку, у тому числі удосконаленні владних інститутів, зокрема судової системи.

Наведене зумовлює посилення про те, що судова система потребує суспільної довіри, так само як і суспільство потребує довіри до суду. Тобто легітимність судової системи є обопільно необхідною умовою розвитку цих інституцій.

Щоб впливати на цей процес, слід розуміти, які чинники формування суспільної довіри до судової системи на певному історичному етапі розвитку суспільства є визначальними та які методи є оптимальними у досягненні їх якісних показників.

Л. М. Москвич, використовуючи емпіричні дані, основним фактором, що впливає на рівень довіри до суду в суспільстві, розглядає реальну незалежність суду з точки зору двох аспектів: а) як самостійність судової влади, відсутність легальних повноважень, що дозволяють втручатися в її компетенції органам законодавчої та виконавчої влади; б) як самостійність і незаангажованість судді при прийнятті рішення у справі [266, с. 234 – 238].

Водночас С. В. Гладій, підкреслюючи, що легітимність є певним консенсусом між суб'єктом (судова система) та об'єктом влади (суспільство), на який впливає рівень правосвідомості обох, справедливо порушує питання про те, який із цих чинників є первинним, а який вторинним [88, с. 8 – 9].

Ми це питання інтерпретуємо таким чином: що є первинним джерелом суспільної довіри до інституту суду – суспільство чи судова система, а, відтак, яка сфера першочергово потребує змін та впливу? Думки з цього приводу різняться.

Деякі представники політичної науки вважають, що легітимність в основному продукується самими інститутами влади та їх носіями, які спонукають

масову свідомість відтворювати позитивні оцінки їх діяльності і влади в цілому [115, с. 37]. Солідарні з ними і соціологи, на думку яких правосвідомість громадян напрямку залежить від діяльності державної влади, і перш за все судової, від того, наскільки правосуддя в країні доступне, справедливе і ефективне. Враховуючи історичний досвід, вони констатують, що в перехідний період саме судова влада проявляє найбільшу інерційність і консерватизм [426, с. 17]. Натомість інші науковці переконані у тому, що лише позитивне ставлення самого населення до інститутів влади та її механізмів реалізації, визнання ним влади обумовлює якість легітимності останньої [256, с. 54]. О. В. Скіперських акцентує увагу на такому аспекті: «Саме об'єкт влади стає певним центром, що контролює суб'єкта, оскільки легітимність означає ще й контроль. Об'єкт влади стає держателем своєїрідної «золотої акції», яка дозволяє зосереджувати в своїх руках надзвичайно важливу функцію контролю за діяльністю суб'єкта влади. Суб'єкт влади розуміє це і починає діяти більш акуратно та відповідально» [448, с. 29].

На нашу думку, відповідь на окреслене питання слід шукати у характерних особливостях, притаманних легітимності влади як універсальному феномену. Йдеться про її перманентність, динамічність і змінну інтенсивність.

Зазначені характеристики пов'язані з існуючими у суспільстві процесами делегітимації, існування яких дає змогу визнати перманентність, а отже – особливу цінність легітимності влади, змушуючи суб'єкта влади приділяти більше уваги та докладати зусиль до її збереження та посилення. Легітимність судової системи є динамічною та змінює свою інтенсивність під впливом багатьох факторів як зовнішнього (економічна чи політична нестабільність, низький рівень правової культури громадян тощо), так і внутрішнього характеру (наявні у судовій системі дисфункції, поведінка представників судової влади, результати розгляду резонансних справ тощо), а її критичні показники сигналізують про настання кризи – падіння рівня довіри громадян. Саме визначення джерела кризи легітимності судової системи і повинно бути визначальним у вирішенні питання про те, з чого слід починати та що в першу

чергу змінювати, щоб суспільна довіра до судової система характеризувалася позитивно.

Ми усвідомлюємо, що зазвичай однозначно визначити джерело кризи легітимності судової влади важко, оскільки як явище, що характеризує взаємозв'язок суспільства і судової системи, воно може бути наслідком взаємодії значної кількості «точок напруги». Множинність останніх безпосередньо пов'язана з багатоаспектністю легітимності судової системи як явища, комплексністю його проявів. Однак, як свідчить історичний досвід розвитку вітчизняної судової системи, це хоча й важко зробити, але цілком можливо.

Наприклад, ми вже зазначали про те, що Україна початку 90-х років ХХ століття отримала у спадок судову систему, яка в очах суспільства була елементом репресивного механізму. Деіндивідуалізація, знецінення прав і свобод людини – фактори, які нівелювали значення юридичної обізнаності тогочасного суспільства та формували стереотипи масової поведінки, за яких люди не довіряли і уникали звернення до суду. Зміни у політичній та економічній сферах, відродження приватної форми власності та розвиток недержавного сектору економіки зумовили гостру суспільну потребу в професійних юристах. Особливо затребуваними стали спеціалісти у сферах цивільного, господарського, фінансового права. Все це об'єктивно відобразилось на позитивному суспільному запиті на юридичні знання не лише у професійній, виробничій сферах, а й у побутовому житті громадян. Отже, саме цей зріз суспільної свідомості потребував першочергових змін у той історичний період часу. У свою чергу, розвиток правової освіти, правової культури вимагав відповідних інституціональних змін у сфері судової влади, спонукаючи до відповідних реформ, реалізація яких сприяла легітимації судової системи. Як слушно зауважує Н. М. Оніщенко, «не слід зайвий раз пояснювати, що будь-який реформаторський період у кожній сфері діяльності людини потребує не зниження, а суттєвого підвищення рівня правосвідомості та правообізнаності» [295].

Іншим історичним прикладом, який демонструє протилежну ситуацію у питанні джерела кризи легітимності судової системи, є одіозна роль судів у вирішенні судових справ, пов'язаних із масовими протистояннями кінця 2013 – початку 2014 років. Репресивний характер судових рішень щодо активістів акцій громадянської непокорі став каталізатором, який збурило суспільство проти судової системи та запустив механізм делегітимації судової влади, характерною рисою якого стали люстраційні процеси. У цьому випадку саме внутрішні чинники судової системи виступили основним джерелом суспільної недовіри, що логічно акцентувало увагу на необхідності змін у кадровій сфері судової влади.

На цих прикладах можна простежити також причинно-наслідкові зв'язки, що виникають в процесі легітимації судової системи, в логічному ланцюгу розвитку останньої.

Втім, слід приєднатися до думки, що легітимність судової системи є складним та поліструктурним явищем, якому притаманний певний алгоритм. Як зазначає С. В. Гладій, в процесі легітимації судової влади можна простежити роль і функцію суб'єкта й об'єкта судової влади, ресурсів, засобів і безпосередніх виконавців, які у своїй єдності утворюють чинники легітимації, що поділяються на зовнішні, де суб'єктом легітимації виступають держава й суспільство, і внутрішні, де суб'єктом легітимації є судова влада [89, с. 158]. Інтерес останньої є цілком природним, оскільки як будь-яка влада вона зацікавлена у певній підтримці населення. За влучним спостереженням О. В. Скіперських, «легітимна влада здійснює свої функції з меншими зусиллями, ніж влада нелегітимна, якій постійно необхідно мобілізувати величезні об'єми ресурсів на подолання супротиву соціальних верств населення, на пошук оптимальної моделі взаємодії з об'єктним полем загалом» [448, с. 13 – 14].

У контексті цієї цитати, з огляду на предмет нашого дослідження, особливої актуальності набуває питання дослідження легітимності судової системи як явища, що розвиває суб'єктно–об'єктні інтеракції (взаємодію), формуючи особливий стиль у відносинах суспільства та судової системи. Можна стверджувати, що легітимність є тим феноменом, за допомогою якого

створюється додаткова можливість для конструювання діалогу сучасного соціуму з судовою владою. Така ж характеристика притаманна і транспарентності судової системи, про що йшлося вище.

Отже, і транспарентність, і легітимність судової системи на сучасному етапі розвитку перебувають у площині інформаційного поля, що співзвучно та обумовлено глобальними процесами інформатизації суспільства. Це ж стосується і громадянської свідомості суспільства, сучасні наукові погляди на яку викладаються з позиції інформаційного підходу. Він передбачає, що суспільна свідомість, культура загалом, які охоплюють норми, стандарти, еталони та правила розуміння і діяльності, а також система цінностей в реальній історії даного духовного цілого, є інформаційним явищем. Воно акумулює і продукує різну інформацію: від упереджень, міфів, нормативів поведінки до наукових, політико-правових і технологічних знань [426, с. 19].

Наведене дає змогу дійти висновку, що громадянська свідомість суспільства як стійке явище, що важко та повільно трансформується відповідно до сучасних вимог, може змінюватися лише за допомогою механізмів, які є інформаційними за своєю природою. Таким чином, судова реформа як механізм, що забезпечує еволюцію громадянської свідомості суспільства, обов'язково повинна передбачати та супроводжуватися адекватними процесами інформаційного впливу, що включають систему пізнавальних та комунікативних елементів.

У такому випадку на перший план виходить інформаційна політика як невід'ємний чинник реалізації судової реформи.

Сьогодні інформаційний вплив на суспільну свідомість пронизує всі рівні соціально-політичної взаємодії. Сучасна людина як структурна одиниця будь-якого суспільства формується і функціонує під впливом інформаційних потоків. Інформація у широкому значенні є джерелом, яке формує уявлення, погляди та знання про будь-яке явище, у тому числі судову систему та різні аспекти її функціонування. Тому закономірно, що інформаційні методи є найбільш ефективними методами в управлінні поведінкою людини, які впливають на масову свідомість і використовуються як маніпулятивні технології, що

дозволяють приховано керувати суспільною свідомістю за допомогою таких засобів як навіювання, переконання, маніпулювання тощо.

У цьому аспекті належний рівень поінформованості суспільства про цілі, завдання, зміст судової реформи є одним із визначальних чинників її успіху поряд із продуманістю, прогнозованістю її заходів та рівнем фінансового забезпечення. Слід пам'ятати, що судова реформа стосується соціально значущої сфери, тому особливо важливо, щоб суспільство її розуміло і підтримувало. А це залежить від того, якого роду та змісту інформація про судову реформу, про діяльність судової системи циркулює в суспільстві. Позитивний «піар», презентація судової реформи здатні забезпечити її суспільне визнання та схвалення, що сприяє ефективній реалізації запланованих змін. І навпаки, інформація негативного змісту може спричинити опір судовій реформі у суспільстві, що гальмуватиме її. Так само негативним і шкідливим для реалізації судової реформи є інформаційний вакуум, оскільки загальновідомо, що відсутність (недостатність) інформації породжує міфи (чутки). Міфологізація суспільної думки є дуже небезпечною, оскільки призводить до догматизму, ідеологізації, дезорієнтації, перешкоджаючи вільному та самостійному мисленню, формуванню власних переконань та уявлень.

Тож належна інформаційна підтримка судової реформи сприяє її ефективній реалізації, створюючи можливості для накопичення та трансформації в суспільстві відповідного знання та у такий спосіб впливаючи на формування громадської думки. Крім того, інформаційна підтримка судової реформи забезпечує взаємозв'язок суспільства та судової системи, слугує ресурсом розвитку транспарентності та легітимності останньої, надаючи запланованим процесам характеру відкритості та прозорості, що є основою суспільної довіри і до влади, і до заходів, які вона впроваджує під час реалізації судової реформи.

Слід пояснити, чому саме ми використовуємо поняттям «інформаційна політика».

Під інформаційною політикою в контексті судової реформи ми розуміємо систему заходів і засобів, спрямованих на формування, накопичення, поширення і

використання інформації будь-якої форми та виду, зміст якої становлять питання про: функціонування судової системи, необхідність її реформування, цілі та завдання судової реформи, напрями та зміст запланованих в її межах заходів, суспільну ціну реформування, очікувані результати.

У такому випадку інформаційна політика виступає простором, який дає можливість впливати на свідомість, психіку, поведінку людей на користь судової реформи за допомогою інформації. Це дозволяє акцентувати увагу на діалектичному зв'язку між інформаційною політикою та цілеспрямованим формуванням суспільної свідомості.

Інформаційна політика у сфері судової реформи спрямована на масову аудиторію, тому її реалізація повинна здійснюватися засобами, найбільш доступними широкому загалу. Саме ця обставина обумовлює провідну роль, яка відводиться у ній ЗМІ. Як зазначають деякі зарубіжні автори, інформація, поширювана каналами ЗМІ, впливає на населення за трьома напрямками: 1) дає можливість стежити за тим, що відбувається в світі; 2) розподіляє основні політичні питання за мірою важливості; 3) формує політичні уподобання людей [15, с. 9].

З урахуванням наведеного інформаційна політика у сфері судової реформи має на меті:

- 1) створити можливість для населення спостерігати за процесом реалізації судової реформи;
- 2) диференціювати інформацію про судову реформу за відповідними напрямками з урахуванням ступеня їх соціальної значущості;
- 3) сформувати погляди та розвинути такі ідеї в суспільстві, які забезпечать максимальну суспільну підтримку судової реформи.

Перш ніж аналізувати зміст і засоби інформаційної політики, а також значення ЗМІ в процесі її реалізації, слід визначитися з суб'єктно-об'єктною складовою цього феномена.

Так, інформаційна політика в контексті судової реформи може продукуватися двома суб'єктами: верховною владою, яка ініціює та визначає

цілеспрямованість реформи, та судовою системою, яка заінтересована у лобіюванні своїх інтересів та комунікації з суспільством.

Ми вже частково аналізували питання провідної ролі та ініціативи державної влади в проведенні інформаційно-роз'яснювальної кампанії стосовно популяризації судової реформи, розглядаючи питання формування її ефективної стратегії. Що ж до судової системи як суб'єкта інформаційної політики, то слід зазначити таке.

Дослідники медіапростору та комунікаційних процесів відзначають, що однією з важливих закономірностей сучасного суспільства є боротьба різних соціальних інститутів за домінування у суспільній свідомості та підтримку своїх ініціатив і вимог. У зв'язку з цим органи та організації, які є втіленням соціальних інститутів, залучаючись до масово-комунікаційних процесів, все активніше виступають як їх безпосередніми ініціаторами, так і тіншовими акторами, які для досягнення своїх цілей використовують професіоналів мас-медіа [125, с. 14].

Отже, у формуванні та реалізації інформаційної політики щодо судової реформи судова система може відігравати різні ролі залежно від того, наскільки її інтереси, закони системного розвитку, збігаються або навпаки – вступають у протиріччя з планами реформаторів. Інакше кажучи, наскільки кардинально заплановані зміни стосуються судової системи. Також має значення, які саме інститути судової системи підлягають реформуванню.

Якщо заходи судової реформи гармоніюють і сприяють еволюційному розвитку судової системи, удосконалюють її функціонування, судова система активно генеруватиме інформаційний продукт, виступаючи як безпосередній ініціатор комунікації або ж як субсидіарний її учасник, підтримуючи та поділяючи інформаційну політику верховної влади. Якщо ж передбачені в межах судової реформи зміни потенційно можуть дестабілізувати судову систему, призвести до кризи, навряд чи вона популяризуватиме її. У цьому разі, скоріш за все, судова система використовуватиме інформаційний ресурс для протидії процесу реформування.

Об'єктом інформаційної політики у сфері судової реформи є масова аудиторія. Тому це дає змогу характеризувати її з позиції масової комунікації як особливого середовища формування, поширення і функціонування соціально-значимої інформації, метою якої є вплив на соціальні групи та окремих індивідів [294, с. 292]. Специфіку цього виду комунікації визначають за допомогою таких параметрів, як: 1) надособистісний характер, тобто спілкування складається на основі ретрансляції (спрямованої на широкий загальний) інформації; 2) опосередкованість, оскільки спілкування відбувається головним чином через ЗМІ та інші технічні засоби; 3) соціальна орієнтація, оскільки мета масової комунікації – вплив на соціальні групи; 4) інституціональність, обумовлена створенням символів «комунікаційним інститутом», тобто групою осіб, які здійснюють наповнення, редагування, цензуру, озвучення; 5) анонімність і масовість аудиторії; 6) односпрямованість та фіксованість комунікативних ролей, що виражається в обмеженості зворотного зв'язку чи можливій його відсутності [243].

Водночас наведене не суперечить можливості формування інформаційної політики у сфері судової реформи з урахуванням цільової аудиторії. Більше того, вважаємо такий підхід правильним та корисним, оскільки він обумовлює контент, спосіб і засоби подання інформації про судову реформу. Очевидно, що висвітлення питань реформування судової системи у колі, наприклад, юридичної спільноти, науковців, потребує використання абсолютно іншого інструментарія (філологічного, технічного), ніж інформація, яка виноситься на широкий загальний.

Якщо в масовій комунікації інформаційний посил не має конкретного адресата, оскільки через ЗМІ інформація знайде свого споживача в будь-якому випадку, то звичайна (загальноприйнята) комунікативна модель передбачає таку структуру: комунікатор – повідомлення – реципієнт. І владі як комунікатору та суб'єкту інформаційної політики слід враховувати особливості кожної ланки. Тобто обрана цільова аудиторія визначає зміст інформації та засоби її розповсюдження. Або навпаки: зміст інформаційного посилу та обраний спосіб його донесення обумовлюють доступність інформації і специфіку реципієнта.

(Приміром, інформація про судову реформу, розміщена у юридичній періодиці чи наукових виданнях, спрямовується до відповідної фахової, а отже, обмеженої аудиторії та рясніє юридичною термінологією, незрозумілою для більшості населення. Водночас подання спрощеної інформації для правників може бути не інформативним). Компетентність у цих питаннях є запорукою ефективної інформаційної політики, від продуманості якої залежить рівень поінформованості громадян про зміст судової реформи, її цілі та завдання, що становить основу суспільних очікувань.

Показниками невдалої інформаційної політики у сфері судової реформи є статистичні дані, які свідчать про слабе уявлення населення про цілі та заходи судової реформи. Так, у світлі сучасних подій, пов'язаних із обговоренням змін до Конституції України (щодо правосуддя), у грудні 2015 року лише 5 % населення добре знали зміст запропонованих змін, 42 % щось чули про них, а 49 % зізналися, що нічого про це не знають [218]. При цьому очевидно, за словами експертів, що більшість з опитаних мали на увазі зміни щодо децентралізації, які більше на слуху, у той час як про зміни у контексті правосуддя, скоріше за все, відомо ще меншій кількості українців. Опитані нами респонденти також у переважній більшості зазначили, що інформація про перебіг судової реформи носить характер вузького професійного спрямування (додаток Д).

Більше того, помітним є несприйняття громадянами деяких ініціатив, які пропонує влада. Зокрема, українці категорично проти безстрокового призначення суддів. Як зазначають аналітики Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», такі настрої вказують, що президент і парламент мають зосередити першочергову увагу на оновленні суддівського корпусу, якщо хочуть отримати справжню підтримку судової реформи з боку громадян. Інакше навіть успішно ухваленим змінам до Конституції бракуватиме суспільної легітимності. Вони також констатують, що хоча законодавчі пропозиції мають непоганий потенціал до «закладення фундаменту для судової реформи», однак потребують кращої комунікації з суспільством [441].

Ці статистичні дані та аналітичні коментарі свідчать про дуже неефективну, хаотичну та фрагментарну інформаційну політику щодо судової реформи або навіть її відсутність як такої. Це, в свою чергу, означає, що влада не усвідомлює або ігнорує потенціал, закладений в інформаційному ресурсі популяризації судової реформи.

Натомість слід погодитися з Г. Д. Поповою у тому, що низький рівень знань про цілі, завдання та заходи судової реформи не такий безневинний, як може здаватися. Якщо громадянин не знає про зміст судової реформи, відповідно він погано уявляє, яким чином судова влада може допомогти йому в захисті його прав і свобод, він погано орієнтується в тому, що і як слід робити, щоб звернутися до суду [333, с. 513]. Від себе лише додамо, що це ставить під загрозу стабільність судової системи, впливаючи на її гомеостатичні параметри та розвиваючи неформальні практики вирішення спорів.

Повертаючись до питання про засоби реалізації інформаційної політики у сфері судової реформи, які можуть бути різноманітними, окремо слід зупинитися на значенні ЗМІ, які сьогодні є універсальним інструментом, за допомогою якого влада (верховна і/або судова) здатна впливати на процес сприйняття та засвоєння норм і цінностей у суспільстві. Обумовлено це тим, що сучасні ЗМІ – головне джерело інформації для більшості населення. Тому, можливість впливу на необмежену аудиторію та управління нею, мінімізація витрат на донесення інформації та оперативне реагування на будь-яку подію стали визначальними у активному використанні ЗМІ суб'єктами політики.

Зауважимо, що у науковій літературі за останні роки питанню висвітлення ЗМІ діяльності судової системи приділено чимало уваги. Однак зміст цих публікацій здебільшого стосується проблемних аспектів взаємовідносин судової системи та ЗМІ. Зокрема, дана тематика в тій чи іншій мірі досліджувалася у працях таких вітчизняних учених, як М. Й. Вільгушинський, В. В. Городовенко, Л. М. Москвич, О. О. Овсяннікова, С. В. Прилуцький, Ю. С. Сіда та інші. Аналіз їх наукового доробку, а також виступів на цю тему представників судової влади свідчить про те, що найбільш гострим є питання налагодження співпраці між

судами та ЗМІ (суди $\leftrightarrow$ ЗМІ). У спрощеному вигляді це можна виразити так: щоб ЗМІ висвітлювали діяльність судової системи правдиво, об'єктивно та неупереджено, а суди не перешкоджали і сприяли журналістам у їх професійній діяльності. Тобто суспільство, як кінцевий споживач інформаційного продукту, із цього діалектичного ланцюга випадає. Хоча справедливо буде зауважити, що від конструктивної співпраці саме цих суб'єктів виграють усі: і суди, і ЗМІ, і суспільство; взаємодія суду та ЗМІ в процесі забезпечення населення інформацією про різні аспекти функціонування судової системи є складовою процесу накопичення у суспільстві знань про судову систему загалом та передумовою формування уявлень про судову реформу зокрема. Як зазначає О. Овсяннікова, судова влада і ЗМІ мають спільні цілі й завдання, їх взаємодія спрямована на те, щоб населення правильно розуміло призначення і дії суду, а ЗМІ мали змогу точно, акуратно та правдиво донести інформацію до громадян [288].

Однак для нашого дослідження інтерес становлять не взаємовідносини судової влади та ЗМІ як рівноцінних суб'єктів та методи їх налагодження, а використання останніх як засобу реалізації інформаційної політики у сфері судової реформи, що продукується владою (і не лише судовою), у взаємозв'язку «Влада $\rightarrow$ ЗМІ $\rightarrow$ Суспільство». Кінцевим результатом цього процесу має бути формування позитивного «образу» судової реформи як сукупності уявлень населення про неї, пов'язаних із очікуванням виконання владою поставлених завдань. Важливим є те, що крізь призму цього образу у суспільстві формуватиметься також образ і судової влади, і верховної влади з точки зору досягнення/недосягнення нею поставлених цілей.

Реалізація інформаційної політики щодо судової реформи за допомогою ЗМІ передбачає на сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства використання різних напрямів комунікації, серед яких виокремлюють журналістику, Public relations (PR) і рекламу. Їх конвергенція, як зазначають дослідники медіапростору, дозволяє посилити інформаційний вплив на споживача [245, с. 62]. При цьому слід усвідомлювати відмінність їх цілей.

Журналістика покликана поширювати об'єктивну і достовірну інформацію, задовольняючи потребу суспільства у пізнанні світу, метою реклами є продаж товару чи послуги, Public relations створює публічний образ базисного суб'єкта та реалізує його взаємодію з зовнішнім середовищем, формуючи таким чином його публіцитний капітал [59]. Під публіцитним капіталом (publicity capital) розуміють іміджевий капітал (капітал популярності), що належить суб'єкту, який функціонує у просторі публічних комунікацій, при цьому його споживчою вартістю є такі нематеріальні субстанції, як позитивна суспільна думка, бренд, імідж і репутація [227, с. 36].

Саме ця сфера інформаційної діяльності для судової реформи є найбільш актуальною та затребуваною, оскільки, цитуючи її представників, «публік рілейшнз – це управлінська функція із встановлення та підтримки взаємовигідних відносин між організацією та громадськістю, від настроїв і думок якої залежить успіх чи невдача організації» [310, с. 25]. Саме PR тяжіє до створення інформаційних приводів для повідомлення громадськості про проект через ЗМІ, шляхом організації прес-конференцій, інтерв'ю, розсилки «ньюз-релізів»; інформує аудиторію, пробуджуючи інтерес до проекту [491, с. 10].

Відразу зауважимо, що використання технологій Public relations у сфері функціонування судової системи в контексті її взаємодії з суспільством у сучасній науці є малодослідженою сферою, яка потребує використання міждисциплінарного підходу. Сьогодні «піарологію» розглядають як окрему наукову дисципліну з власним категоріальним апаратом, предметом вивчення та системою взаємодії з іншими науками. Тож складність та багатоаспектність цього процесу виводить його аналіз за межі нашої роботи. Водночас, ми повинні акцентувати увагу на тому, що саме PR у сфері судової реформи може:

- 1) створити її позитивний імідж та забезпечити її ефективну пропаганду;
- 2) подолати суспільний спротив та скорегувати соціальний запит на судову реформу;
- 3) сформувати ефективну систему комунікації судової влади та суспільства;
- 4) оптимізувати взаємодію судової системи зі ЗМІ.

Повертаючись до ЗМІ як засобів реалізації інформаційної політики, за допомогою яких формується публіцитний капітал судової реформи, ми повинні зауважити, що їх можна охарактеризувати як зовнішні інформаційні ресурси. Водночас судова влада володіє сукупністю внутрішніх інструментів, за допомогою яких може відбуватися позиціонування і судової системи, і судової реформи. Такими, зокрема, є:

1. Прес-центр судової влади України, утворений у 2014 році при Раді суддів України як структурна одиниця ДСА України, одним із завдань якого визначено формування позитивного іміджу органів судової влади, а напрямом діяльності – іміджева політика.

2. Спеціалісти прес-служб, прес-секретарі, на важливості посад яких наголосив XII позачерговий з'їзд суддів України [384].

3. Офіційні друковані видання органів судової влади (Вісник Верховного Суду України, Вісник Вищого адміністративного суду України, Вісник господарського судочинства, Часопис цивільного і кримінального судочинства та інші).

4. Офіційний веб-портал «Судова влада України» та офіційні веб-сайти органів судової влади.

Діяльність перших двох можна охарактеризувати як посередницьку, оскільки працівники прес-служби не лише задовольняють попит у суспільстві на судову інформацію, а й створюють умови для діалогу судової влади з суспільством. Ця діяльність за своїм змістовним спрямуванням поділяється на інформаційну та організаційну. Інформаційна діяльність передбачає створення та розповсюдження інформаційного продукту про різні аспекти функціонування судової системи та її інститутів, у тому числі з точки зору їх реформування. Сюди слід віднести розповсюдження прес-релізів і заяв для преси, підготовку інформаційних і аналітичних матеріалів для ЗМІ, надання необхідної інформації журналістам, створення новин і інформаційних приводів, роз'яснення журналістам тієї чи іншої ініціативи (що вкрай необхідно в процесі реформування судової систем), окреслення основних інформаційних пріоритетів.

Інформаційна діяльність передбачає також наповнення офіційних веб-сайтів органів судової влади, підготовку матеріалів для прес-конференцій і брифінгів, телевізійних і радіоефірів, в яких беруть участь представники судової системи, а також створення інформаційного фону, що супроводжує прийняття того чи іншого соціально значущого рішення у цій сфері, спічрайтинг.

Організаційна діяльність прес-служб реалізується шляхом створення умов для ефективних взаємовідносин судової влади та представників ЗМІ. Сюди слід віднести організацію прес-конференцій, брифінгів, інтерв'ю суб'єктів судової влади; акредитацію журналістів, створення журналістських пулів.

У контексті наведеного слід зауважити, що, з одного боку, за останні роки у напрямі розвитку інформаційної діяльності, що продукується судовою владою, зроблено чимало. Однак з другого боку, її модернізація не втрачає актуальності, оскільки, як достатньо консервативна та корпоративна, судова система не встигає своєчасно реагувати на технологічний прогрес. Хоча йдеться не лише про модернізацію власних інформаційних ресурсів. Як приклад наведемо такі спостереження.

1. Фундаментальною особливістю сучасного медіапростору є поєднання традиційних і нових медіа. До традиційних належать ЗМІ, які існували до винайдення Інтернету: газети, журнали, радіо, телебачення тощо. Нові медіа – це засоби комунікації, які розміщені в Інтернеті. Головні їх особливості: охоплення необмеженої аудиторії, висока оперативність доставки контенту, необмежений обсяг інформації, низька собівартість розповсюджуваної інформації, зберігання інформації у базах даних, що дає можливість її повторного використання [125, с. 15]. Тобто розвиток інформаційних технологій обумовлює актуальність і затребуваність інтернет-ресурсу, яким володіє судова система. Таким, у першу чергу, є згадані офіційний веб-портал «Судова влада України» та офіційні веб-сайти органів судової влади. Як зазначає М. Р. Воскобітова, інформуючи громадян через власний сайт в Інтернеті, суд має можливість належним чином контролювати достовірність розміщуваної ним інформації [456, с. 543]. Однак в Україні не всі суди мають власні веб-сайти, що, на нашу думку, є недоліком.

Інформація про суди, розміщена на веб-порталі «Судова влада України», досить часто є неповною та несвоєчасною.

Також, з точки зору користувача, слід звернути увагу на відсутність уніфікації веб-сайтів судів: вони відрізняються за структурою, наповненням інформацією, пошуковими системами тощо, що досить незручно для користування та пошуку необхідного контенту. Тому вважаємо, що інформація, розміщувана на офіційних веб-сайтах органів судової влади, у першу чергу судів, потребує певної стандартизації, а сайти – уніфікації. Це питання, на нашу думку, повинно увійти до кола інтересів Ради суддів України спільно з ДСА.

Використання мережевих технологій в процесі реалізації інформаційної політики в сфері судової реформи має ще один важливий аспект: розвиток електронної інфраструктури судової системи дозволяє використовувати нові канали не лише для поширення інформації про судову систему, але й сприяє зміцненню довіри населення, даючи змогу налагодити зворотний зв'язок, що передбачає суспільну активність громадян. Тому досить важливо, щоб веб-сайти органів судової влади виконували не лише інформаційну функцію, а й слугували площадкою для вираження суспільної думки, що дозволить консолідувати зусилля навколо вирішення актуальних проблем судової системи. Для цього, на нашу думку, у межах офіційних веб-сайтів органів судової влади необхідно запровадити функціонування форумів, що дасть змогу користувачам обговорювати питання судової тематики, ставити запитання та висловлювати альтернативну думку, вносити власні пропозиції, проводити опитування шляхом голосування. Таким чином, буде забезпечено взаємодію судової системи та населення.

2. Судова влада, на відміну від законодавчої та виконавчої, є знеособленою, тобто у суспільній свідомості громадян вона не асоціюється з конкретною людиною. Деперсоніфікація судової системи значно ускладнює роботу у напрямі формування позитивної репутації судової влади як складової її публічного капіталу, оскільки суспільні очікування у цій сфері часто пов'язані з професійно-особистісними характеристиками суддів: їх освіченістю, життєвим досвідом,

моральністю, етичністю поведінки тощо. Іншими словами, формування позитивного іміджу суддів за допомогою позиціонування їх особистих якостей є одним із провідних механізмів впливу на масову свідомість в аспекті управління сприйняттям інформації про репутацію судової системи. Недостатня присутність суддів у інформаційному просторі блокує цей механізм. За даними дослідження, проведеного О. Г. Шуригіною, 78 % респондентів не змогли згадати жодного прізвища відомого їм судді, що, на її думку, свідчить про анонімність судової влади [523, с. 23].

В аспекті нашого дослідження питання персоніфікації судової влади є особливо актуальним, оскільки для створення і пропагування позитивного іміджу судової реформи бажано та важливо, щоб вона асоціювалася у свідомості громадян із авторитетним представником (представниками) суддівської спільноти з бездоганною репутацією, який спроможний у зрозумілій для більшості населення формі пропагувати необхідні судовій системі зміни.

Вважаємо, що найбільш привабливим у цьому відношенні є голова Ради суддів України з огляду на виборність цієї посади, на відміну від голів судів, які в процесі реалізації судової реформи можуть переслідувати власні вузькокорпоративні інтереси. Тому інформаційна політика щодо формування позитивної репутації судової системи та популяризації судової реформи повинна стати одним із пріоритетних напрямів діяльності вищого органу суддівського самоврядування.

Наведене повертає нас до питання використання ЗМІ як зовнішнього інформаційного ресурсу, за допомогою якого в процесі реалізації судової реформи відбувається взаємодія з громадянським суспільством.

Моніторинг інформації, що транслюється ЗМІ, дозволяє припустити, що суб'єкти інформаційної політики у сфері судової реформи нехтують використанням ЗМІ в процесі її популяризації. Більшість публікацій і репортажів, які висвітлюють судову тематику, стосуються судового розгляду конкретних, у тій чи іншій мірі резонансних справ. Емоційна тональність матеріалів про судову реформу здебільшого викладається в негативному контексті організації

діяльності судової системи. Просвітницькі матеріали стосовно обговорення напрямів її реформування з'являються вкрай рідко.

У результаті такої відмови від соціалізації цілі, тобто узгодження і приведення у відповідність політики у сфері судової реформи, яка проводиться владними структурами, з інтересами соціуму, страждає і система державного управління, і судова система, і громадянське суспільство. Неможливість публічного обговорення стратегій розвитку держави (елементом якого є судова реформа) позбавляє і суб'єкта управління, і судову систему таких якостей, як гнучкість і адаптивність, а, відповідно, і підтримки впроваджуваної реформи з боку населення.

У підсумку зауважимо, що грамотна інформаційна політика у сфері судової реформи дасть змогу сформувати оптимальне комунікативне середовище, яке сприятиме цілеспрямованому позиціонуванню судової реформи, пропагуючи її цінності, створюючи та розвиваючи позитивний імідж судової системи, удосконалюючи взаємний зв'язок з громадянським суспільством. Від її ефективності залежить не лише суспільна підтримка змін у судовій системі, а й еволюція таких її необхідних у сучасному соціумі параметрів, як транспарентність і легітимність, що забезпечують взаємозв'язок судової системи з суспільством. Як влучно наголошено у Рішенні XII позачергового з'їзду суддів України від 26 вересня 2014 року «Про забезпечення незалежності суддів та підвищення авторитету судової влади в Україні», судова реформа – це не тільки зміна законодавства, це насамперед створення відповідного клімату у суспільстві [384].

Висновки до Розділу 4

1. Реформування судової системи серед іншого сприяє активізації громадського контролю за функціонуванням інститутів судової системи, який виступає зовнішнім регулятором процесів розвитку судової системи, скеровуючи їх у русло відповідних суспільних очікувань, узгоджуючи їх з інтересами соціуму

на кожному історичному етапі його розвитку, забезпечуючи у такий спосіб еволюцію судової системи та її взаємозв'язок із суспільством. У такому разі громадський контроль – це механізм, який здатний запобігати появі негативних, руйнівних явищ у судовій системі або своєчасно реагувати на них, удосконалюючи параметри функціонування судової системи, виводячи її на якісно нові рівні та етапи розвитку, що є основою її еволюції.

2. У структурі інститутів громадського контролю в сфері судової влади варто виокремлювати: а) класичні елементи громадянського суспільства, що характеризуються самоорганізацією та засновані без будь-якої участі держави; б) організації, створення яких «санкціонується» державою, а їх контроль має характер «квазігромадського»; в) міжнародні організації та проекти.

Формами громадського контролю у судовій системі є: 1) громадський контроль у медіапросторі; 2) громадський моніторинг функціонування судової системи; 3) громадська експертиза актів органів судової влади та їх проектів; 4) громадська ініціатива; 5) громадське оцінювання суддів; 6) громадські (публічні) слухання судової реформи.

Видами громадського контролю у сфері судової влади є: 1) зовнішній; 2) внутрішній; 3) змішаний.

3. На підставі аналізу змісту існуючих форм громадського контролю у судовій системі, пропонується на законодавчому рівні закріпити необхідність громадського обговорення (публічних слухань) законопроектів з питань судової реформи шляхом прийняття Закону України «Про громадські (публічні) слухання». Впровадження такої новації дозволить підвищити рівень громадянської свідомості населення, популяризувати судову реформу, що сприятиме її суспільній підтримці.

4. Виходячи з концепту взаємозв'язку та взаємодії процесів розвитку громадянського суспільства та судової системи як обов'язкових складників правової держави, обстоюється думка, що судова реформа, яка передбачає заплановані, цільові зміни, спрямовані на удосконалення функціонування судової системи, виступає механізмом формування громадянського суспільства. Від її

результатів безпосередньо залежить успіх реалізації елементів громадянського суспільства на сучасному етапі розвитку української держави.

5. Висунуто та доведено гіпотезу про те, що плив судової реформи на еволюцію громадянської свідомості здійснюється шляхом розвитку таких визначальних і стратегічних у зв'язку «суспільство ↔ судова система» категорій як транспарентність і легітимність судової системи, які відображають стан розвитку суспільства, держави, інститутів публічної влади, фіксуючи існуючий на певному етапі соціальний запит, сформований внаслідок дефіциту окремих інституційних складових, та основою яких нині виступає інформаційний елемент.

6. Обґрунтовано, що транспарентність судової системи забезпечує формування в суспільстві уявлень, знань, поглядів, ідей і теорій про функціонування судової системи, тим самим сприяючи підвищенню рівня обізнаності громадян про свої права та обов'язки, способи та механізми захисту прав та інтересів, правомірності дій індивідів та вихованню правової культури в суспільстві. Відповідно розвиток транспарентності судової системи у напрямі своєчасного конструктивного повного достовірного та актуального інформування громадськості про процеси, пов'язані з діяльністю судової системи, впливає на еволюцію громадянської свідомості суспільства як передумову формування громадянського суспільства.

7. Дослідивши існуючі уявлення про легітимність судової системи, аргументовано підхід, за якого вона розглядається як форма комунікації з суспільством, що дає можливість констатувати у її змістовній характеристиці поряд із формально-юридичними та соціальними компонентами наявність комунікативної складової. Остання характеризується низкою факторів мікро-, мезо- та макрорівня. У цьому сенсі судова реформа виступає фактором макрорівня, оскільки саме за допомогою реформування судової системи намагаються вирішити питання забезпечення довіри до судової системи.

8. Доведено, що рівень суспільної довіри до судової системи прямо пропорційний рівню громадянської свідомості суспільства та навпаки. Тобто, спрямовуючи зусилля у напрямі підвищення рівня довіри до судової влади, ми

впливаємо на якісний розвиток суспільної свідомості. Водночас високий рівень громадянської свідомості, який передбачає визнання примату судового захисту у широкому його розумінні, забезпечує та цементує суспільну довіру до інституту суду, обумовлюючи соціальну ефективність судової влади.

Наведене зумовлює посил про те, що судова система потребує суспільної довіри, так само як і суспільство потребує довіри до суду. Тобто легітимність судової системи є обопільно необхідною умовою розвитку цих інституцій.

9. Судова реформа як механізм, що забезпечує еволюцію громадянської свідомості суспільства, обов'язково повинна передбачати та супроводжуватися адекватними процесами інформаційного впливу, які включають систему пізнавальних та комунікативних елементів, що актуалізує питання здійснення в процесі її реалізації належної інформаційної політики.

Найбільший потенціал до популяризації судової реформи закладено у технологіях Public relations, які спроможні: 1) створити її позитивний імідж та забезпечити її ефективну пропаганду; 2) подолати суспільний спротив та скорегувати соціальний запит на судову реформу; 3) сформувати ефективну систему комунікації судової влади та суспільства; 4) оптимізувати взаємодію судової системи зі ЗМІ.

10. З метою модернізації інформаційного простору судової системи пропонується: – уніфікувати офіційні веб-сайти органів судової влади та стандартизувати інформацію, яка на них розміщується (віднести це питання до кола інтересів Ради суддів України спільно з ДСА); – у межах офіційних веб-сайтів органів судової влади необхідно запровадити функціонування форумів; – вжити заходів до персоніфікації судової влади (пропагувати необхідні судовій системі зміни запропоновано голові Ради суддів України).

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні зроблено спробу вирішити наукову проблему формування системи сучасних доктринальних знань про судову реформу в Україні, складові її успішної реалізації, особливості та закономірності її перебігу з урахуванням найважливіших факторів, тобто розроблено концепцію судової реформи, на основі якої сформульовано ряд пропозицій та рекомендацій, спрямованих на ефективне реформування судової системи, яке б відповідало сучасним суспільним потребам і очікуванням. До найбільш вагомих результатів роботи можна віднести такі:

1. Судова реформа – це складова державної політики, що передбачає заплановані цілеспрямовані зміни (перетворення) у судовій системі держави, які продукуються владою з метою вдосконалення її функціонування, зумовлені необхідністю адаптації судової системи до динамічних умов зовнішнього та внутрішнього середовища, реалізуються відповідно до обраної законодавчою владою стратегії, та потребують відповідного ресурсного забезпечення. В ідеалі судова реформа повинна реалізовуватися з дотриманням принципів мети, ціни, засобів, стабільності, альтернатив, відповідальності та правових гарантій, і відповідати таким вимогам як прогресивність, прогнозованість, цілеспрямованість, наукова обґрунтованість, гнучкість, мотивованість, змістовність, послідовність і незворотність. Крім того, судова реформа має бути інформаційно забезпечена, економічно доцільна, соціально виправдана та політично скоординована.

Як управлінське рішення, судова реформа в Україні потребує вирішення питання обмеженості ресурсного забезпечення з позиції пріоритетів, що зумовлює потребу критичної оцінки її ролі у загальній парадигмі суспільного та державного розвитку. Судова система є тією сферою, у функціонуванні якої пересікаються інтереси різних соціетальних прошарків: приватних осіб, законодавчої та виконавчої влади, представників суддівського корпусу. Тому для

її розвитку важливо, щоб в процесі реформування дотримувався баланс інтересів цих суб'єктів.

2. Як складний процес умовно керованих перетворень у сфері судової влади, судова реформа повинна здійснюватися поетапно та планомірно на основі певної стратегії з урахуванням існуючих у певний час розвитку держави обмежень (політичних, економічних, ресурсних, темпоральних тощо). Це обумовлює необхідність вибору індивідуальної моделі реформування судової системи України. Проте найпоширенішим способом реформування судової системи в Україні є трансплантація (запозичення) окремих інститутів судової влади та правосуддя, які добре функціонують в інших країнах. Попри всю привабливість цього методу, до нього слід ставитися достатньо обережно, оскільки він є досить ризикованим заходом, що характеризується високим ступенем невизначеності, потребує ідентичного інституціонального середовища, в яке впроваджується запозичений інститут. У протилежному випадку існує висока ймовірність відторгнення чи дисфункції запозичених інститутів. Вітчизняний досвід судової реформи у сукупності з науковим доробком інституціональної економіки дозволив виявити у судовій системі такі види трансплантаційних дисфункцій: а) атрофія та переродження запозиченого інституту; б) відторгнення новації; в) інституціональний конфлікт. Внаслідок діяльності дисфункціонального інституту судова система може потрапити в інституціональну пастку (неефективний, але в силу певних обставин стійкий інститут), яка може призвести до того, що судова система обере неефективний шлях розвитку. Сучасними прикладами цього є неефективні інститути виконання судових рішень і забезпечення єдності судової практики.

3. Одним із основних завдань, що належить вирішити реформаторам, є проблема вибору перспективної траєкторії розвитку судової реформи як послідовності та компліментарності запроваджуваних змін. Щоб його вирішити, необхідно володіти сукупністю передумов, набір яких може бути різним, що зумовлює формування індивідуального образу створюваної стратегії. Разом з

тим, існують певні первинні (основні) елементи розробки стратегії судової реформи, зокрема:

- інформація, яку доцільно згрупувати в інформаційні блоки (блок цілей реформування, блок поточного стану контрольних параметрів реформування та блок похибки реформування);

- передбачуваність розвитку судової реформи під впливом зовнішнього середовища та внутрішніх зв'язків системи. Цей елемент передбачає такі компоненти як: аналіз факторів зовнішнього та внутрішнього середовища судової системи, прогностичну компетентність реформаторів, інформаційне забезпечення стратегічного процесу реформування, суб'єктивні чинники;

- темп реалізації судової реформи;

- суспільна ціна судової реформи;

- діалог між владою, науковцями, представниками суддівської спільноти, громадськістю та ЗМІ.

4. Судова реформа є необхідною умовою стабільності судової системи, яка досягається не за рахунок незмінності чи статичності, а завдяки умілій реалізації необхідних змін та управлінню цим процесом. У соціальному сенсі вона виступає механізмом адаптації судової системи до змінних умов зовнішнього середовища, забезпечуючи таким чином стійкість судової системи, яка разом з цілісністю та розвитком є невід'ємними складовими стабільності судової системи. Водночас реформування судової системи, як механізм запровадження змін, забезпечує її розвиток.

Таким чином, стабільна судова система – це система, яка розвивається, зберігаючи, водночас, свою цілісність, стійкість та передбачає налагоджений механізм змін, що дозволяє зберігати засади її функціонування у суспільстві. Стабільність судової системи доречно розглядати у трьох іпостасях: інституціональній, організаційній та функціональній.

5. Реалізація судової реформи потребує врахування історичної спадщини та набутого досвіду, оскільки на функціонування будь-якого інституту, зокрема, судової влади, впливає його минуле («path dependence»). Існуюча в Україні

модель судової системи формувалися довгими роками під впливом різного роду факторів геополітичного, політичного, економічного, соціального та культурного характеру.

Історико-правовий аналіз хронології розвитку судової України з часу здобуття незалежності дав можливість виявити низку тенденцій. Зокрема, з'ясовано, що в Україні кожні 4 – 5 років відбувається оновлення законодавства у сфері функціонування судової влади, що свідчить про циклічний характер судової реформи на вітчизняному просторі. При цьому характерною особливістю кожного циклу є зміна політичної еліти в країні. Зі зміною влади судова реформа кожен раз набуває актуальності та першочерговості у низці запланованих новою владою державних перетворень. І навпаки – політичні кризи відкидають судову реформу на другий план і гальмують її. Таким чином, ефективна реалізація судової реформи можлива за умови наявності стабільного у широкому сенсі (політичному, економічному, соціальному) суспільства.

6. Дослідження генези судової реформи в Україні, змісту впроваджуваних у різні періоди новацій, свідчить про те, що протягом усього часу реформування судової системи домінуючим був та залишається структурний елемент. Кожна «хвиля» судової реформи відзначалася змінами судоустрою, ступінь радикальності яких залежав від різного роду факторів: політичних, соціокультурних, міжнародних.

Вивчення історії судової реформи в Україні сучасної доби дало можливість дійти ще одного вагомого висновку: кожна нова політична еліта, реформуючи судову систему під різними гаслами (незалежність судової системи, відповідність європейським стандартам, повернення суспільної довіри) намагається зберегти чи посилити важелі впливу на судову систему, що унеможлиблює досягнення цілей, задекларованих судовою реформою, якщо в їх основі – забезпечення прав і свобод людини. Лише незалежна, самостійна і легітимна судова система може стати для громадян ефективним механізмом захисту їх інтересів. Доки влада не знайде у цьому концепті своїх переваг, проголошувані нею цілі реформування залишатимуться популістськими лозунгами.

Незважаючи на «нелінійний» розвиток судової реформи в Україні, зумовлений ігноруванням економічних, політичних соціокультурних чинників, які домінували у різні періоди державного зростання, вона привносила у судову систему якісні зміни, які стають очевидними завдяки ретроспективі. До таких можна віднести модернізацію правового статусу судді, розвиток суддівського самоврядування, функціонування адміністративної юстиції, модернізація судових процедур з метою розширення змагальності та судового контролю за дотриманням законності досудового розслідування у кримінальному провадженні та інші.

7. Значний вплив на реформування судової системи України справляють конвенційно-правові позиції Європейського суду, завдяки яким відбувається переоцінка ефективності існуючих національних механізмів захисту, галузей матеріального та процесуального права, національної моделі судової системи. Рішення ЄСПЛ дають можливість зрозуміти, чому суб'єкт звернення до міжнародного суду не зміг захистити своє порушене право за допомогою національного правосуддя, які недоліки правової системи свідчать про незакінченість судової реформи і потребують виправлення, які додаткові механізми потрібні для забезпечення права на належний судовий захист.

Контент-аналіз рішень Європейського суду, постановлених у справах проти України та окремих держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, дозволив прослідкувати вектори реформування та розвитку вітчизняної судової системи в контексті відповідності європейським стандартам правосуддя на наступними напрямками:

1) розвиток матеріального аспекту судової системи, який, своєю чергою, передбачає: (а) формування та розвиток нових принципів і підходів щодо функціонування судової системи; (б) розвиток понятійно-категоріального апарату, яким оперують у сфері судового захисту прав, свобод та законних інтересів осіб; (в) удосконалення чинних норм матеріального та процесуального права, спрямоване на посилення гарантій прав людини та можливостей їх реалізації; (г) трансформація професійної правосвідомості відповідно до «духу»

Конвенції, що виражається в усвідомленні пріоритету захисту людини, її прав і свобод, та використанню у правозастосовному процесі конвенційних норм і практики ЄСПЛ;

2) удосконалення процесуальної форми, що виражається в необхідності керованого розвитку таких процесуальних інститутів: (а) принципів судочинства (публічного розгляду справи, відкритості та гласності, неупередженого судового розгляду, правової визначеності, розумних строків розгляду справ і обов'язковості виконання судового рішення, тощо) та механізмів їх реалізації; (б) судової процедури (у напрямі її спрощення та уніфікації, а також удосконалення її окремих стадій як, наприклад, касаційного провадження); (в) вирішення проблеми «конфлікту судових юрисдикцій» і створення ефективної моделі виконання судових рішень;

3) зміцнення інституціональних складових судової системи та оптимізація структури органів судової влади з метою забезпечення гарантій реалізації особою права на справедливий суд, що вимагає: (а) раціоналізації та гармонізації судового устрою; (б) монолітності органів судової влади (наприклад, віднесення органів державної виконавчої служби до органів судової влади; усунення дублювання повноважень і налагодження конструктивної взаємодії тощо); (в) трансформації правового статусу судді; (г) підвищення ролі суддівського самоврядування у розвитку судової системи; (д) оптимізації участі народу (громадянського суспільства) у відправленні правосуддя..

8. Зовнішнім регулятором процесів розвитку судової системи є громадський контроль у сфері судової влади, який є формою виразу впливу громадянського суспільства на функціонування судової системи, визначаючи основні вектори її розвитку, контролюючи процес реалізації судової влади, приймаючи участь у вирішенні суспільно-значимих питань у цій сфері.

Громадський контроль – це механізм, який здатний запобігати появі негативних, руйнівних явищ у судовій системі або своєчасно реагувати на них, удосконалюючи параметри функціонування судової системи, виводячи її на якісно нові рівні та етапи розвитку, що є основою її еволюції.

Структуру інститутів громадського контролю в сфері судової влади складають: а) класичні елементи громадянського суспільства, що характеризуються самоорганізацією та засновані без будь-якої участі держави; б) організації, створення яких «санкціонується» державою, а їх контроль носить характер «квазігромадського»; в) міжнародні організації та проекти.

Формами громадського контролю у судовій системі є: 1) громадський контроль у медіапросторі; 2) громадський моніторинг функціонування судової системи; 3) громадська експертиза актів органів судової влади та їх проектів; 4) громадська ініціатива; 5) громадське оцінювання суддів; 6) громадські (публічні) слухання судової реформи. При цьому важливо передбачити правові запобіжники неправомірного впливу громадського контролю на засаду незалежності судової влади під час здійснення правосуддя.

Видами громадського контролю у сфері судової влади є: а) зовнішній; б) внутрішній; в) змішаний.

9. Популяризація, конструктивізація судової реформи, потреба відповідати суспільним інтересам, вимагає впровадження адекватних і дієвих механізмів участі громадянського суспільства в процесі розробки заходів реформування судової системи. Саме тому законопроекти з питань судової реформи, як суспільно-значимі, потребують громадського обговорення, оскільки ця форма громадського контролю здатна забезпечити підвищення рівня громадянської свідомості населення, що особливо важливо в умовах критично низьких показників рівня довіри значної частини громадян до усіх вітчизняних інститутів влади. Це актуалізує питання законодавчого врегулювання необхідності проведення публічних слухань судової реформи шляхом прийняття окремого нормативного акту, наприклад, Закону України «Про громадські (публічні) слухання».

10. Судова реформа, змінюючи та вдосконалюючи функціонування судової системи, виступає механізмом формування громадянського суспільства, оскільки громадянське суспільство та судова система перебувають у тісному взаємозв'язку як причинно-обумовлені, обов'язкові системні компоненти правової держави.

Розвиток одного феномену неможливий без адекватних змін іншого, що в цілому забезпечує їх обопільну еволюцію та сприяє утвердженню правової держави.

Найбільш змістовно взаємозв'язок суспільства та судової системи розкривається за допомогою характеристик транспарентності та легітимності. Ємкі за значенням та інформаційні за своєю суттю, вони впливають на трансформацію суспільної свідомості, яка є неодмінною передумовою формування громадянського суспільства. Тому, розвиваючи ці властивості, судова реформа виступає чинником якісних змін в уявленнях, поглядах громадян на функціонування судової системи від чого «виграють» і судова система, і суспільство.

11. Судова реформа, як механізм, що забезпечує еволюцію громадянської свідомості суспільства, повинна супроводжуватися адекватними процесами інформаційного впливу, що передбачає необхідність проведення належної інформаційної політики, спроможної сформувати оптимальне комунікативне середовище, яке сприятиме цілеспрямованому позиціонуванню судової реформи, пропагуючи її цінності, створюючи та розвиваючи позитивний імідж судової системи, удосконалюючи взаємний зв'язок з громадянським суспільством.

Для цього судова система потребує застосування технологій Public relations та модернізації власних інформаційних ресурсів, яка, серед іншого, передбачає необхідність персоніфікації судової влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Case of Burdov v. Russia (No. 2) [Electronic resource]. – Access mode : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90671#{"itemid":\["001-90671"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90671#{).
2. Case of Capuano v. Italy [Electronic resource]. – Access mode : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57458#{"itemid":\["001-57458"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57458#{).
3. Case of Di Pede v. Italy [Electronic resource]. – Access mode : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58058#{"itemid":\["001-58058"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58058#{).
4. Case of Dobbertin v. France [Electronic resource]. – Access mode : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57807#{"itemid":\["001-57807"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57807#{).
5. Case of Golder v. The United Kingdom, 21 February 1975 [Electronic resource]. – Access mode : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496#{"itemid":\["001-57496"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496#{).
6. Case of Hornsby v. Greece [Electronic resource]. – Access mode : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58020#{"itemid":\["001-58020"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58020#{).
7. Case of Silva Pontes v. Portugal [Electronic resource]. – Access mode : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57873#{"itemid":\["001-57873"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57873#{).
8. Checkoway B. The Politics of Public Hearings / B. Checkoway // Journal of Applied Behavioral Science. – 1981. – Vol. 17, № 4. – P. 574–575.
9. Confidence in Judicial Systems Varies Worldwide [Electronic resource]. – Access mode : http://www.gallup.com/poll/178757/confidencejudicial-systems-variesworldwide.aspx?utm_source=confidence%20in%20judiciary&utm_medium=search&utm_campaign=tiles.

10. Daniela Piana. The Power Knocks at the Courts' Back Door Two Waves of Postcommunist Judicial Reforms / Piana Daniela // Comparative Political Studies. – 2009. – № 6. – P. 816–840.
11. European Governance a White Paper. COM (2001). 428 final, 25.7.2001 [Electronic resource] // Commission of the European Communities. – Brussels. – Access mode : http://aei.pitt.edu/1188/1/european_governance_wp_COM_2001_428.pdf.
12. Massias Jean-Pierre. Justice constitutionnelle et transition démocratique en Europe de l'Est / Jean-Pierre Massias // Presses Universitaires de la Faculté de droit de Clermont. – 1998. – 458 p.
13. Matthew C. Stephenson. Judicial Reform in Developing Countries: Constraints and Opportunities, in Francois Bourguignon & Boris Plesskovic EDS., Annual World Bank Conference on Development Economics: Beyond Transition 311 – 328 (World Bank, 2007).
14. Matthew C. Stephenson. When the Devil Turns...: The Political Foundations of Independent Judicial Review / Matthew C. Stephenson // Journal of Legal Studies. – 2003. – № 32. – P. 59–89.
15. Norris P. On Message: Communicating the Campaign / P. Norris, J. Curtice, D. Sanders, M. Scammell, H. Semetko. – London : Sage, 1999. – 218 p.
16. Opinion on the present constitutional situation in Ukraine following the adoption of the Constitutional Agreement between the Supreme Rada of Ukraine and the President of Ukraine on the basic principles of the organization and functioning of the State power and local self-government pending the adoption of the new Constitution in Ukraine adopted by the European Commission for Democracy through Law at its 24th Meeting 8–9 September 1995. – Strasbourg, 11 September 1995. Doc. CDL (1995)040e-restr [Electronic resource]. – Access mode : http://www.constitutionnet.org/files/ukraine_constitutional_agreement_1995-1996.pdf.
17. Popova M. Political Competition as an Obstacle to Judicial Independence: Evidence From Russia and Ukraine / M. Popova // Comparative Political Studies. – 2010. – № 43. – P. 1202–1229.

18. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / R. Putnam // Journal of Democracy. – 1995. – № 6. – P. 137.
19. Ramseyer M. The Puzzling (In)dependence of Courts: A Comparative Approach / M. Ramseyer // Journal of Legal Studies. – 1994. – № 23 (2). – P. 721–747.
20. Wilcox J. Communication Creatively in Conflict Situation / J. Wilcox, E. Wilcox, K. Cowan // Management Solution. – 1986. – October. – P. 18–24.
21. William H. Baker. Critical Factors for Enhancing Municipal Public Hearings / William H. Baker, H. Lon Addams, Brian Davis // Public Administration Review. – 2005. – Vol. 65, № 4. – P. 490–499.
22. Zuckerman A. Zuckerman on Civil Procedure: Principles of Practice / A. Zuckerman. – 3rd ed. – L. : Thomson, Sweet & Maxwell, 2013. – 1506 p.
23. Абросимова Е. Б. Суд в системе разделения властей: российская модель (конституционно-теоретические аспекты) : учеб. пособие / Е. Б. Абросимова. – М. : Проспект, 2002. – 112 с.
24. Абросимова Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы / Е. Б. Абросимова. – М. : Институт права и публичной политики, 2002. – 160 с.
25. Абросимова Е. Б. Судебная власть: прозрачность или конфиденциальность // Проблемы прозрачности правосудия / ред. и сост. Е. Б. Абросимова, С. Л. Чижков. – М. : ЛексЭст, 2005. – 328 с.
26. Агошкова Е. Б. Эволюция понятия системы / Е. Б. Агошкова, Б. В. Ахлибининский // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 170–179.
27. Адвокатська монополія: що про це думають юристи? [Електронний ресурс] // Закон і бізнес. – 2016. – 08 квіт. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/122942-advokatska_monopoliya_scho_pro_ce_dumayut_yuristi.html.
28. Алексей Филатов: «Мы принимаем законы не для того, чтобы освоить деньги европейцев» [Электронный ресурс] // LB.ua. – 2016. – 21 окт. –

Режим доступа :

http://lb.ua/news/2016/10/21/348385_aleksey_filatov_mi_prinimaem.html.

29. Алисиевич Е. С. Толкование норм Конвенции Совета Европы о защите прав человека и основных свобод как правомочие Европейского Суда по правам человека : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. С. Алисиевич. – М., 2006. – 20 с.

30. Аналіз застосування практики Європейського суду з прав людини та дотримання загальними місцевими судами Кіровоградської області Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kra.court.gov.ua/sud1190/150/1570/>.

31. Аналітичний огляд. Судова реформа в Україні: виклики і рекомендації [Електронний ресурс] / Центр політико-правових реформ, Міжнародний фонд «Відродження». – К., 2014. – Режим доступу : <http://pravo.org.ua/2010-03-07-18-06-07/lawreforms/1604-analitychnyi-ohliad-sudova-reforma-v-ukraini-vyklyky-i-rekomendatsi.html>.

32. Андрейцев В. І. Судово-правова система в Україні: тектологічні проблеми оптимізації функціонування / В. І. Андрейцев // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 1. – С. 15–30.

33. Арбітражний процесуальний кодекс України від 6 листоп. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.

34. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / пер. с фр. Г. И. Семёнова. – М. : Текст, 1993. – 303 с.

35. Артюхов В. В. Общая теория систем: Самоорганизация, устойчивость, разнообразие, кризисы / В. В. Артюхов. – М. : Либроком, 2009. – 224 с.

36. Арутюнов В. Х. Методологія соціально-економічного пізнання : навч. посіб. / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, В. М. Свінціцький. – К. : КНЕУ, 2005. – 353 с.

37. Афанасьев В. В. Организационно-правовые проблемы исполнительного производства в Украине : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / В. В. Афанасьев. – Харьков, 1995. – 200 с.

38. Афанасьев С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство: теоретико-практическое исследование влияния Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод на российское гражданское судопроизводство : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.15 / С. Ф. Афанасьев. – Саратов, 2010. – 55 с.

39. Афанасьева О. В. «Открытое государство» в понятийной системе обществознания / О. В. Афанасьева // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2014. – № 1. – С. 171–187.

40. Бабкова В. С. Реформування прокуратури України у контексті змін до Конституції України / В. С. Бабкова // Актуальні проблеми судового права : матеріали міжнар. наук.-прак. конф., присвяч. пам'яті проф. І. Є. Марочкина (Харків, 30 жовт. 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2015. – С. 37–40.

41. Банчук О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : «ІКЦ «Леста», 2005. – 116 с.

42. Безнасюк А. С. Судебная власть : учеб. для вузов / А. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2002. – 455 с.

43. Безпалова О. І. Роль судової системи України в інституційному забезпеченні реалізації правоохоронної функції держави / О. І. Безпалова // Адміністративне право і процес. – 2014. – № 3. – С. 5–14.

44. Бекешкина И. Судебная реформа в Украине – самая приоритетная [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ukrinform.ru/rubric-lastnews/1814633-sudebnaya_reforma_v_ukraine___samaya_prioritetnaya___bekeshkina_1713319.html.

45. Беяневич О. А. Уніфікація і диференціація права і судових процедур в теорії права та процесуальній науці // Теоретико-методологічні засади

диференціації та уніфікації в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві в Україні : моногр. / за заг. ред. В. І. Бобрика. – К. : Ред. журн. «Право України», 2013. – 172 с.

46. Беца О. Європейський досвід гуманізації судочинства / О. Беца // Вісник Центру суддівських студій. – 2004. – № 2–3. – С. 15–26.

47. Бибило В. Н. Судостроительство : учеб. / В. Н. Бибило. – Минск : Право и экономика, 2001. – 328 с.

48. Бігун В. С. Правосуддя як здійснення народовладдя. Присяжне анулювання закону / В. С. Бігун // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матеріали Міжнар. «круглого столу» (Львів, 4–5 груд. 2009 р.). – Львів, 2009. – С. 17–29.

49. Богомолов О. Т. Реформы в зеркале международных сравнений / О. Т. Богомолов. – М. : Экономика, 1998. – 159 с.

50. Бойко В. Ф. Судова реформа в Україні: стан і перспективи : навч. посіб. / В. Ф. Бойко. – К. : МАУП, 2004. – 176 с.

51. Бойков А. Д. Третья власть в России. Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990–1996 гг. / А. Д. Бойков. – М. : НИИСЗ, 1997. – 264 с.

52. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : Инфра-М, 1997. – VI. – 790 с.

53. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин (авт. и сост.). – М. : Книжный мир, 2004. – 719 с.

54. Братель О. Г. Попереднє судове засідання в цивільному процесі: існування де-юре чи де-факто? [Електронний ресурс] / О. Г. Братель. – Режим доступу : <http://goal-int.org/poperednye-sudove-zasidannya-v-civilnomu-procesi-isnuvannya-de-yure-chi-de-fakto/>.

55. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : моногр. / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – 464 с.

56. Брынцев В. Д. Судебная власть (Правосудие): Пути реформирования в Украине / В. Д. Брынцев. – Харьков : Ксилон, 1998. – 182 с.
57. Бунас А. А. Прогностична компетентність як соціально значуща властивість особистості при прояві схильності до ризикованої поведінки / А. А. Бунас // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. – 2014. – Т. 19, Вип. 2. – С. 52–61.
58. Бурдов В. Экономическая теория развития общества : в 2 т. / В. Бурдов; [ред. В. Д. Смолин]. – СПб., 2005. – Т. 1. – 220 с.
59. Бурова Ю. Е. Информационные ресурсы власти как инструменты транслирования ее образа / Ю. Е. Бурова // Гуманитарный вектор. Серия: История, политология. – 2013. – № 3. – С. 135–139.
60. Буроменський М. Основи судової журналістики : посіб. для журналістів / М. Буроменський, О. Сердюк, І. Підкуркова. – К., 2009. – 72 с.
61. Бусол О. Ю. Проблема корупції в судовій системі України // Центрально-український правничий часопис Кіровоградського юридичного інституту ХНУВС : зб. наук. пр. – 2010. – № 2. – С. 73–81.
62. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский. – 2-е изд., перераб. – М., 1917. – 429 с.
63. Вебер М. Основные социологические понятия // М. Вебер. Избранные произведения / пер. с нем.; [сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко]. — М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
64. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
65. Верховний Суд України – найвищий орган у судовій системі держави. Актуальна тема номера // Право України. – 2012. – № 11–12.
66. Вильдхабер Л. Прецедент в Европейском суде по правам человека / Л. Вильдхабер // Государство и право. – 2001. – № 12. – С. 5–17.
67. Виноградова К. Е. Роль масс-медиа в политической системе общества / К. Е. Виноградова // Журналистский ежегодник. – 2013. – № 2–1. – С. 64–67.

68. Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів від 01 січ. 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a52.

69. Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи. Страсбург, 26 верес. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_590.

70. Висновок № 722/2013 Європейської комісії за демократію через право до проекту Закону про внесення змін до Конституції, що посилюють незалежність суддів. Страсбург, 15 черв. 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2013\)014-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2013)014-e).

71. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України до проекту Закону від 28 квіт. 2012 р. № 10424 «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=43306.

72. Виханский О. С. Стратегическое управление : учеб. для студ., обучающихся по специальности и направлению «Менеджмент» / О. С. Виханский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарики, 1999. – 292 с.

73. Вища рада юстиції – 15 років діяльності / Вища рада юстиції; [редкол. : В. М. Колесниченко та ін.]. – К. : Логос Україна, 2013. – 199 с. – С. 185.

74. Відкрите звернення суддів Верховного Суду України до Президента України від 24 черв. 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/530DB52213FB4A58C2257475004A07AE?opendocument>.

75. Вільгушинський М. Й. Зміст та форми взаємодії судів загальної юрисдикції з громадськістю / М. Й. Вільгушинський // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 8. – С. 73–84.

76. Вільгушинський М. Й. Суди загальної юрисдикції у системі взаємовідносин із суб'єктами владних повноважень та громадськістю : автореф.

дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10; 12.00.07 / М. Й. Вільгушинський. – Одеса, 2013. – 32 с.

77. Вільгушинський М. Й. Суди загальної юрисдикції як суб'єкти соціальної взаємодії: адміністративно-правове дослідження : моногр. / М. Й. Вільгушинський. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – 415 с.

78. Вітвіцький С. С. Публічні слухання як демократична форма громадського контролю / С. С. Вітвіцький // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 3, Вип. 2. – С. 35–39.

79. Власова Г. Б. Легитимация институтов публичной власти в политико-правовом и социокультурном измерениях (на примере эволюции правосудия) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02 / Г. Б. Власова. – Ростов н/Д., 2009. – 57 с.

80. Волков О. Ф. Конституційні основи судової влади в Україні // Конституційні аспекти судової реформи в Україні : матеріали наук.-практ.конф. (Львів, 24–25 берез. 2011 р.). – Львів : ФОП Кундельський Г. Л., 2011. – С. 20–23.

81. Володина М. Н. О роли СМИ в процессе политической коммуникации (на материале немецких массмедиа) / М. Н. Володина // Политическая лингвистика. – 2010. – № 4. – С. 9–12.

82. Высоцкий А. Ю. Проблема легитимации политики в концепции Макса Вебера / А. Ю. Высоцкий // Грані. – 2003. – № 6. – С. 132–136.

83. Гаврилова И. Н. Вопросы развития гражданского общества на примере института общественных слушаний / И. Н. Гаврилова // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 8. – С. 267–274.

84. Гаврилюк Р. Чому в Україні не відбулась оголошена революція у сфері прав людини? / Р. Гаврилюк // Право України. – 2016. – № 6. – С. 35–43.

85. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.

86. Геляева И. А. Вопросы формирования гражданского правосознания в современном обществе / И. А. Геляева, З. Б. Хавжокова, А. Б. Хубиева, А. С. Литягина // Вопросы экономики и права. – 2015. – № 1. – С. 26–30.
87. Гессен И. В. Судебная реформа в прошлом и настоящем / И. В. Гессен, В. М. Жуйков. – М. : Статут; РАП, 2007. – 415 с.
88. Гладій С. В. Легітимність судової влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / С. В. Гладій. – Х., 2015. – 20 с.
89. Гладій С. В. Легітимність судової влади // Судова влада : моногр. / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров та ін. ; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. – Х. : Право, 2015. – 792 с. – С. 147–149.
90. Гладій С. В. Суспільство як суб'єкт легітимації судової влади / С. В. Гладій // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 74. – С. 303–309.
91. Головань І. Гра в слова... [Електронний ресурс] / І. Головань. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/golovan/56e7dda3b00b2/>.
92. Головань І. Правова – правнича або Венеціанська комісія і конституційна філологія [Електронний ресурс] / І. Головань. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/golovan/56b4e7e4ef53c/>.
93. Головатий С. П. Верховенство права : у 3 кн. / С. П. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – Кн. 3 : Український досвід. – С. LXI–LXIII, 1277–1747.
94. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні / С. Головатий // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 1. – С. 11–14.
95. Головатий С. Причинки до конституційного текстотворення / С. Головатий // Право України. – 2016. – № 6. – С. 20–34.
96. Гончаренко В. Г. Предмет доказування в кримінальному судочинстві / В. Г. Гончаренко // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 1. – С. 120–122.
97. Гончаренко В. Г. Реформи і реформаторство / В. Г. Гончаренко // Адвокат. – 2014. – № 8. – С. 5–8.

98. Городовенко В. В. Принципи судової влади : моногр. / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – 448 с.
99. Городовенко В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні : моногр. / В. В. Городовенко. – К. : Фенікс, 2007. – 197 с.
100. Городовенко В. В. Судова влада і суспільство: актуальні напрямки взаємодії / В. В. Городовенко // Актуальні проблеми судового права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. І. Є. Марочкина (Харків, 30 жовт. 2015 р.) / редкол. : Л. М. Москвич (голова) та ін. – Х. : Право, 2015. – 440 с. – С. 23–26.
101. Горшков М. К. Гражданское общество и гражданское сознание в современной России / М. К. Горшков // Гуманитарий Юга России. – 2013. – № 1. – С. 12–22.
102. Господарський кодекс України від 16 січ. 2003 р. // Голос України. – 2003. – № 49.
103. Гражданский процесс : учеб. / под ред. М. С. Шакарян. – М. : Юрид. лит., 1993. – 559 с.
104. Грек Б. М. Гуманізація кримінальної відповідальності як напрям кримінально-правової політики в Україні / Б. М. Грек, Т. Б. Грек // Адвокат. – 2012. – № 7. – С. 45–48.
105. Гриценко І. Право на справедливий суд / І. Гриценко, М. Погорєцький // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 91. – С. 4–7.
106. Гриценко І. С. Вплив громадянського суспільства на становлення судової влади в Україні / І. С. Гриценко, С. В. Прилуцький // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 2. – С. 214–222.
107. Гриценко І. С. Судова влада і громадянське суспільство: концепт взаємодії / І. С. Гриценко, С. В. Прилуцький // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 1. – С. 241–249.
108. Громадська експертиза: теоретичні та практичні аспекти / А. Балацька, О. Сушко, Т. Шевченко. – К. : Тютюкін, 2011. – 120 с.

109. Грошевий Ю. М. Актуальні проблеми судоустрою та судочинства в Україні / Ю. М. Грошевий // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1. – С. 6–12.
110. Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект / Ю. М. Грошевий // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – С. 248–255.
111. Гультай М. М. До питання про необхідність впровадження конституційної скарги в Україні / М. М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 6. – С. 114–124.
112. Гурицька М. С. Основні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / М. С. Гурицька. – К., 2009. – 16 с.
113. Дарнопих Г. Ю. Криза суспільної довіри до держави: сучасні реалії / Г. Ю. Дарнопих // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 4. – С. 173–183.
114. Декларація про державний суверенітет України від 16 лип. 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
115. Демидов В. И. Основы политологии : учеб. пособие / В. И. Демидов, А. А. Федосеев. – М. : Высш. шк. 1995. – 343 с.
116. Демичев И. В. Устойчивость социальных систем : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / И. В. Демичев. – Уфа, 2011. – 151 с.
117. Денисюк С. Ф. Громадський контроль за правоохоронною діяльністю в Україні: адміністративно-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / С. Ф. Денисюк. – Дніпропетровськ, 2010. – 36 с.
118. День відкритих дверей суду [Електронний ресурс] // Закон і бізнес. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/23308-den_vidkritih_dverey.html.
119. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : моногр. / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко, Є. В. Перечуда, О. М. Стойко, С. А. Балан ; за ред. І. О. Кресіної. – К. : Логос, 2007. – 316 с.

120. Державне управління : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; під ред. А. Ф. Мельник. – 2-ге. вид., випр. і допов. – К. : Знання, 2004. – 342 с.

121. Джаншиев Г. А. Основы судебной реформы (к 25-летию нового суда): историко-юридические этюды / Г. А. Джаншиев. – М. : Тип. М. П. Щепкина, 1891. – 364 с.

122. Джеймс Х. Андерсон. Судебная система в переходной экономической период. Оценка прошлого и перспективы на будущее [Электронный ресурс] / Джеймс Х. Андерсон, Дейвид С. Бернштейн, Черил В. Грей ; Всемирный банк. – Вашингтон, 2005. – Режим доступа : <http://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/2014/03/execsum-ru1.pdf>.

123. Джеремі Макбрайд. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес / Джеремі Макбрайд. – К. : К.І.С., 2010. – 576 с.

124. Дзялошинский И. М. Гражданские коммуникации как ресурс общественного развития / И. М. Дзялошинский // Человеческий капитал. – 2010. – № 10 (22). – С. 18–19.

125. Дзялошинский Й. М. Коммуникационные стратегии социальных институтов в медиапространстве России : автореф. ... дис. д-ра филол. наук : 10.01.10 / Й. М. Дзялошинский. – М., 2013. – 45 с.

126. Дискусії навколо КПК тривають // Правовий тиждень. – 2012. – № 18–20.

127. Діденко Л. В. Інститут смертної кари в Україні (міжнародно-правовий та історико-соціальний аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.13 / Л. В. Діденко. – Одеса, 2001. – 19 с.

128. Долежан В. В. Судова реформа і раціоналізація судової системи України / В. В. Долежан // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. – Одеса : Юрид. літ., 2011. – Т. X. – 448 с. – С. 101–112.

129. Доповідь про судову систему і судову реформу в Україні. Центр політико-правових реформ, липень 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravo.org.ua/files/Sud/indem_vera_ua.pdf.

130. Достаточно общая теория управления: Постановочные материалы учебного курса факультета прикладной математики – процессов управления Санкт-Петербургского государственного университета (1997–2003 гг.). – СПб., 2003. – 419 с.

131. Дрінь О. Я. Передбачуваність змін середовища як передумова визначення стратегічної методології і форми стратегії підприємства / О. Я. Дрінь // Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2014. – № 11. – С. 322–330.

132. Жаровська І. М. Громадський контроль як інтегральна складова у концепті владних відносин сучасної держави і громадянського суспільства / І. М. Жаровська // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 14–17.

133. Загальнонаціональне опитування «Україні – 25: досягнення та поразки (громадська думка)», проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом з Київським міжнародним інститутом соціології з 4 по 19 серпня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/ukraini-25-dosyagnennya-ta-porazki-gromadska-dumka>.

134. Закон СРСР від 01 груд. 1988 р. «Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) СРСР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v9853400-88>.

135. Закон СРСР від 02 листоп. 1989 р. «Про відповідальність за неповагу до суду» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_16002.htm.

136. Закон СРСР від 02 листоп. 1989 р. «Про порядок оскарження до суду неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, що обмежують права громадян» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0719400-89>.

137. Закон СРСР від 04 серп. 1989 р. «Про статус суддів в СРСР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0328400-89>.

138. Закон СРСР від 17 трав. 1991 р. «Про Вищий арбітражний суд СРСР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_18780.htm.

139. Закон СРСР від 17 трав. 1991 р. «Про порядок вирішення господарських спорів Вищим арбітражним судом СРСР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_18781.htm.

140. Закон СРСР від 23 груд. 1989 р. «Про конституційний нагляд в СРСР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://russia.bestpravo.com/ussr/data01/tex11102.htm>.

141. Закон України від 01 груд. 1994 р. «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1. – С. 2.

142. Закон України від 02 лют. 1994 р. «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 22. – Ст. 140.

143. Закон України від 02 лют. 1994 р. «Про органи суддівського самоврядування» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 22. – Ст. 138.

144. Закон України від 02 черв. 2011 р. «Про безоплатну правову допомогу» // Голос України. – 2011. – № 122.

145. Закон України від 02 черв. 2016 р. «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 28. – Ст. 532.

146. Закон України від 02 черв. 2016 р. «Про судоустрій і статус суддів» // Голос України. – 2016. – № 132–133.

147. Закон України від 03 черв. 1992 р. «Про Конституційний Суд України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 33. – Ст. 471.

148. Закон України від 05 лип. 2012 р. «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282. – С. 1438.

149. Закон України від 05 черв. 2012 р. «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 17. – Ст. 158.

150. Закон України від 07 лип. 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів» // Голос України. – 2010. – № 142.

151. Закон України від 07 лют. 2002 р. «Про судоустрій України» // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 58.

152. Закон України від 08 верес. 2005 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» // Голос України. – 2005. – № 180.

153. Закон України від 08 квіт. 2014 р. «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 23. – Ст. 870. – С. 2039.

154. Закон України від 12 верес. 1991 р. «Про правонаступництво України» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 617.

155. Закон України від 12 лип. 2001 р. «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 132.

156. Закон України від 12 лют. 2015 р. «Про забезпечення права на справедливий суд» // Голос України. – 2015. – № 35.

157. Закон України від 14 жовт. 2014 р. «Про прокуратуру» // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2–3. – Ст. 12. – С. 54.

158. Закон України від 14 серп. 2014 р. «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо утворення військових прокуратур» // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 154.

159. Закон України від 15 груд. 1992 р. «Про статус суддів» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 8. – Ст. 56.

160. Закон України від 15 січ. 1998 р. «Про Вищу раду юстиції» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 25. – Ст. 146.

161. Закон України від 16 верес. 2014 р. «Про очищення влади» // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 44. – Ст. 2041. – С. 2978.
162. Закон України від 16 жовт. 1996 р. «Про Конституційний Суд України» // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
163. Закон України від 17 лип. 1997 р. «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
164. Закон України від 19 груд. 1992 р. «Про адвокатуру» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
165. Закон України від 21 квіт. 1999 р. «Про виконавче провадження» // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.
166. Закон України від 21 черв. 2001 р. «Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України» // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 120.
167. Закон України від 21 черв. 2001 р. «Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд» // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 120.
168. Закон України від 21 черв. 2001 р. «Про внесення змін до Закону України «Про органи суддівського самоврядування» // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 120.
169. Закон України від 21 черв. 2001 р. «Про внесення змін до Закону України «Про статус суддів» // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 120
170. Закон України від 21 черв. 2001 р. «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 120.
171. Закон України від 21 черв. 2001 р. «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 120.
172. Закон України від 21 черв. 2001 р. «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 120.

173. Закон України від 22 груд. 2005 р. «Про доступ до судових рішень» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 128. – С. 585.

174. Закон України від 22 лют. 2007 р. «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» щодо забезпечення касаційного розгляду цивільних справ» // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 49.

175. Закон України від 23 груд. 1993 р. «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

176. Закон України від 23 лют. 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

177. Закон України від 24 берез. 1998 р. «Про Державну виконавчу службу» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36. – Ст. 243.

178. Закон Української РСР від 04 черв. 1991 р. «Про арбітражний суд» // Голос України. – 1991. – 28 черв.

179. Закон Української РСР від 05 черв. 1981 р. «Про судоустрій України» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 24. – Ст. 357.

180. Закон Української РСР від 27 жовт. 1989 р. «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/8303-11/ed19891027>.

181. Заполнить норму: интервью Председателя Верховного Суда Украины Ярослава Романюка // Юридическая практика. – 2016. – № 39.

182. Запровадження інституту судді-спікера в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rsu.gov.ua/ua/news/zaprovadzenna-institutu-suddi-spikera-v-ukraini>.

183. Заява VIII (позачергового) з'їзду судів України від 7 груд. 2007 р. «Про концептуальні засади подальшого здійснення судової реформи в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://court.gov.ua/969076/25546756787567/>.

184. Звіт Тимчасової спеціальної комісії з перевірки суддів судів загальної юрисдикції : станом на 25 серп. 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vru.gov.ua/statistics/47>.

185. Зимненко Б. Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. Особенная часть : курс лекций / Б. Л. Зимненко. – М. : РАП, Статут, 2010. – 543 с.

186. Золкіна М. Відносини громадянина і влади: питання довіри та впливовості громадян / М. Золкіна // Громадська думка. – 2012. – № 5. – С. 4.

187. Ігонін Р. В. Правова природа Державної судової адміністрації / Р. В. Ігонін // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 3. – С. 67–72.

188. Іжа М. Громадський контроль в системі публічного управління як ефективний інструмент експертизи державно-управлінських рішень / М. Іжа, О. Радченко // Державна політика. – 2012. – № 4. – С. 74–79.

189. Інформація про результати діяльності Вищої ради юстиції за 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vru.gov.ua/statistics/55>

190. Каблак П. Сутність і значення громадського контролю судової влади / П. Каблак // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2014. – № 5. – С. 62–67.

191. Кампо В. М. Конституційний Суд України як суб'єкт та об'єкт модернізації судової влади // Конституційні аспекти судової реформи в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 24–25 берез. 2011 р.). – Львів : ФОП Кундельський Г. Л., 2011. – 232 с. – С. 33–42.

192. Кампо В. Правові позиції Конституційного Суду України як необхідний елемент забезпечення судово-правової реформи / В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 2. – С. 112–122.

193. Кампо В. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті / В. Кампо // Юридичний журнал. – 2008. – № 10. – С. 68–77.

194. Капсамун І. Логіка правосуддя і антилогіка реформ / І. Капсамун // День. – 2015. – № 2.
195. Капустинський В. Взаємозв'язок понять «судова влада», «правосуддя» і «судочинство» у контексті сучасного реформування / В. Капустинський, О. Хотинська-Нор // Право України. – 2012. – № 9. – С. 363–368.
196. Касько В. Діяльність прокуратури у світлі нової редакції Закону України «Про прокуратуру» // III Міжнародний судово-правовий форум «Судова реформа в Україні: європейський вектор» (Київ, 19–20 берез. 2015 р.). – К., 2015. – 290 с. – С. 105–107.
197. Касьянова Н. В. Управління розвитком підприємства на основі кумулятивного підходу: концепція, моделі та методи : моногр. / Н. В. Касьянова ; НАН України, Ін-т економіки промисловості. – Донецьк : СПД Купріянов В. С., 2011. – 374 с.
198. Кивалов С. В. Судебная реформа в Украине: разочарования и надежды / С. В. Кивалов. – Одесса : Астропринт, 2010. – 311 с.
199. Ківалов С. В. Захист Конституційним Судом України прав та свобод людини і громадянина: можливості та проблеми / С. В. Ківалов // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 61. – С. 7–16.
200. Кім Ю. КПК: прогрес у процесі й ексцес виконавців / Ю. Кім // Закон і бізнес. – 2013. – Вип. 29.
201. Клеандров М. И. Очерки российского судопроизводства: Проблемы настоящего и будущее / М. И. Клеандров. – Новосибирск : Наука. Сиб. предприятие РАН, 1998. – 235 с.
202. Ковалев А. В. Проблема институциональных «ловушек» и теория институтов австрийской школы / А. В. Ковалев, И. В. Ковалева // Журнал международного права и международных отношений. – 2008. – № 2. – С. 80–84.
203. Коваленко І. І. Про деякі теоретичні аспекти дослідження громадянської культури / І. І. Коваленко // Вісник Національного університету

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 5. – С. 131–136.

204. Ковальчук В. Органи конституційної юстиції в механізмі легітимації державної влади: зарубіжний та вітчизняний досвід / В. Ковальчук // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1. – С. 78–89.

205. Ковтун І. Перевищення розумних строків розгляду справ / І. Ковтун // Вісник прокуратури. – 2011. – № 3. – С. 37–40.

206. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 лип. 2005 р. // Голос України. – 2005. – № 158.

207. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Ю. Козелецкий. – М. : Прогресс, 1979. – 504 с.

208. Коліушко І. Аналіз Закону України «Про судоустрій України», прийнятого Верховною Радою України 7 лют. 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pdp.org.ua/analytics/authorities/942-65a-a4-visnyk-----7--2002---->.

209. Коліушко І. Пріоритети судової реформи на сучасному етапі / І. Коліушко, Р. Куйбіда // Право України. – 2010. – № 5. – С. 55–63.

210. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

211. Колоколов Н. А. Судебная власть как общеправовой феномен : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. А. Колоколов. – Владимир, 2006. – 438 с.

212. Колпаков В. Как мы принимаем решения? / В. Колпаков // Персонал. – 2002. – № 8. – С. 54–61.

213. Комаров В. В. Проблеми уніфікації та диференціації судових процедур // Питання удосконалення судової системи України : матеріали наук.-практ. конф. / ред. кол. : Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х. : Кроссруд, 2007. – С. 29–32.

214. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України / В. В. Комаров. – Х. : Право, 2012. – 624 с.

215. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 215.

216. Коник С. Теорія реформ та проблеми адміністративно-територіального устрою України [Електронний ресурс] / С. Коник // Економічний часопис – XXI. – 2006. – № 5–6. – Режим доступу : <http://soskin.info/ea/2006/5-6/20060514.html>.

217. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.

218. Конституційні зміни щодо правосуддя: думка громадян України, грудень–2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2016a/konstituciini-zuden-2015-.htm>.

219. Корилов А. М. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие / А. М. Корилов, С. Н. Павлов. – 2-е изд. – Томск : Томск. гос. ун-т систем управления и радиоэлектроники, 2008. – 264 с.

220. Корнилова Т. В. Риск и мышление / Т. В. Корнилова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 4. – С. 20–32.

221. Короед С. О. Концепція реформування судової влади в Україні / С. О. Короед, І. О. Кресіна, С. В. Прилуцький // Судова апеляція. – 2015. – № 3. – С. 6–34.

222. Кох Р. Стратегия. Как создавать и использовать эффективную стратегию : [пер. с англ.] / Р. Кох. – 2-е изд. – СПб. и др. : Питер, 2003. – 318 с.

223. Кохан А. І. Вибір ефективного методу комунікації у процесі прийняття політико-управлінських рішень / А. І. Кохан // Теорія та практика державного управління. – 2012. – Вип. 2. – С. 97–103.

224. Кравченко С. Засади стратегічного планування та проектування суспільних реформ / С. Кравченко // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2014. – Вип. 3. – С. 40–52.

225. Кравчук В. Плюси й мінуси атестації / В. Кравчук // Закон і бізнес. – 2015. – № 12.

226. Кривенко В. В. Щодо статусу та ролі Вищої ради юстиції (з позиції подальшого проведення судово-правової реформи в Україні) / В. В. Кривенко // Вища рада юстиції – 15 років діяльності ; [редкол. : В. М. Колесниченко та ін.]. – К. : Логос Україна, 2013. – 185 с.

227. Кривоносов А. Д. Основы теории связей с общественностью / А. Д. Кривоносов, О. Г. Филатова, М. А. Шишкина. – СПб. : Питер, 2010. – 384 с.

228. Кримінальний кодекс України від 05 квіт. 2001 р. // Голос України. – 2001. – № 107.

229. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10. – Ст. 88. – С. 474.

230. Крупник А. С. Громадський контроль: сутність та механізми здійснення [Електронний ресурс] / А. С. Крупник // Теоретичні та прикладні питання державотворення. On-line збірник наук. праць ОРІДУ НАДУ при Президентіві України. – 2007. – Вип. 1. – Режим доступу : http://novyi-stryi.at.ua/gromkontrol/KRUPNYK_A_pro_grom_kontrol.pdf.

231. Кудрявцев В. В. Судово-правова реформа і прокуратура: деякі аспекти проблеми / В. В. Кудрявцев // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квіт. 2002 р.) / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – 288 с. – С. 19–21.

232. Кузнєцова Н. Верховенство права і право законність / Н. Кузнєцова // Юридичний журнал. – 2005. – № 11. – С. 112–113.

233. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : моногр. / Р. О. Куйбіда. – К. : Атіка, 2004. – 288 с.

234. Куйбіда Р. Посібник із написання судових рішень / Р. Куйбіда, О. Сироїд. – К. : Дрім Арт, 2013. – 224 с.

235. Куйбіда Р. Сучасний етап судової реформи: передумови, ключові події і виклики [Електронний ресурс] / Р. Куйбіда. – Режим доступу : http://pravo.org.ua/files/Curent_situation.pdf.

236. Куйбіда Р. Чи скористається Україна унікальним шансом створити нову судову систему? [Електронний ресурс] / Р. Куйбіда. – Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/columns/2015/08/4/7076729/view_print/.

237. Кучерявенко М. Люстрація правосуддя: вчимося судити по-новому / М. Кучерявенко, Є. Смичок // Юридичний журнал. – 2014. – № 4/5. – С. 144–147.

238. Кушакова-Костицька Н. В. Електронне правосуддя: українські реалії та зарубіжний досвід / Н. В. Кушакова-Костицька // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 103–109.

239. Лашкіна М. Г. Нові підходи до комунікації в публічному просторі державного управління / М. Г. Лашкіна // Публічне управління: теорія та практика. – 2013. – Вип. 1. – С. 10–18.

240. Лебедев В. М. Правосудие в современном мире : моногр. / В. И. Анишина, В. Ю. Артемов, А. К. Большова и др. ; под ред. В. М. Лебедева, Т. Я. Хабриевой. – М. : Норма; Инфра-М, 2012. – 704 с.

241. Лексин В. Н. Общая теория реформ. Контуры и система исследования / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов // Теория и практика организации проведения реформ : сб. трудов / [ред. В. Н. Лексин]. – М. : УРСС, 1995. – С. 6–51.

242. Липсет С. Размышления о легитимности [Электронный ресурс] / С. Липсет // Апология. – 2005. – № 5. – Режим доступа : http://www.journalapologia.ru/rnews.html?id=331&id_issue=81.

243. Лисова С. Ю. Средства массовой коммуникации в процессе становления гражданского общества / С. Ю. Лисова // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. – 2009. – № 9. – С. 223–233.

244. Лобанова А. С. Громадська думка як вияв суспільної свідомості: український вимір / А. С. Лобанова // Розвиток суспільної свідомості і проблеми

національної ідентифікації : матеріали міжвузівської наук.-метод. конф. – Кривий Ріг : Видав. центр КНУ, 2014. – С. 63–72.

245. Лободенко Л. К. Взаимодействие журналистики, рекламы и PR в СМИ : моногр. / Л. К. Лободенко. – Челябинск : Цицеро, 2015. – 160 с.

246. Логунова М. М. Комунікації судової влади : наук.-практ. посіб. / М. М. Логунова, М. Г. Лашкіна, П. О. Гвоздик, А. Г. Алексєєв. – К. : АДЕФ-Україна, 2011. – 277 с.

247. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. – М. : НОРМА, 2003. – 240 с.

248. Луспеник Д. Окремі питання впровадження ефективних механізмів допуску до касаційного оскарження судових рішень у цивільному судочинстві України / Д. Луспеник, О. Хотинська-Нор // Право України. – 2013. – № 5. – С. 347–353.

249. Луспеник Д. Українська модель касаційного оскарження судових рішень у цивільних справах: проблеми та перспективи вдосконалення (спрощення) / Д. Луспеник, Н. Сакара // Право України. – 2008. – № 7. – С. 99–107.

250. Малешевич А. А. Порівняльний аналіз пілотних рішень Європейського суду з прав людини щодо України та Росії / А. А. Малешевич, К. Форстейн // Наукові записки НаУКМА. – К., 2012. – Т. 129 : Юридичні науки. – С. 32–50.

251. Малько А. В. Судебное право как важнейший элемент судебной системы / А. В. Малько, Д. С. Семикин, О. В. Люкина // Российская юстиция. – 2010. – № 3. – С. 2–4.

252. Мамутов В. К. Хозяйственный кодекс Украины – основа правового обеспечения экономики / В. К. Мамутов // 10 років застосування Господарського кодексу України: сучасний стан та перспективи вдосконалення кодифікації : зб. доповідей наук.-практ. конф. (Київ, 14 листоп. 2014 р.) / гол. ред. кол. О. П. Подцерковний. – Одеса : Юрид. літ., 2014. – 400 с. – С. 3–14.

253. Марк Рац. Проект «Теория реформ» [Электронный ресурс] / Марк Рац. – Режим доступа : <http://futureisrael.h1.ru/Ratz/Introduction-1.htm>.
254. Марочкін І. Є. Легітимність судової влади / І. Є. Марочкін // Проблеми законності. – 2012. – Вип. 118. – С. 192–200.
255. Мартиненко П. Ф. Конституційна імплементація норм міжнародного права – об'єкт судового контролю в Україні / П. Ф. Мартиненко // Українське право. – 1999. – № 2. – С. 7–16.
256. Матвеев Р. Ф. Теоретическая и практическая политология : моногр. / Р. Ф. Матвеев. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1993. – 239 с.
257. Матвєєва Ю. І. Правова визначеність та суддівське правотворення / Ю. І. Матвєєва // Наук. записки нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». – К., 2010. – Т. 103 : Юридичні науки. – С. 50–53.
258. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Розум>.
259. Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. І. Мельник. – К., 2002. – 506 с.
260. Менделевич В. Д. Антиципационные механизмы неврозогенеза / В. Д. Менделевич // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 4. – С. 107–115.
261. Митрофанов С. Подвійний рахунок в економіці породжує подвійний рахунок у моралі і праві / С. Митрофанов // День. – 1999. – № 136.
262. Міжнародна практика заходів, спрямованих на зміцнення довіри між державою та організаціями громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/ukraine/75885?download=true>.
263. Моніторинг стану незалежності суддів в Україні – 2012 // Вісник Центру суддівських студій. – 2012. – С. 14.
264. Монополію адвокатури відкладено... // Закон і бізнес. – 2016. – № 47.
265. Москвич Л. Гносеологічні ознаки судової системи / Л. Москвич // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4. – С. 250–256.

266. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : моногр. / Л. М. Москвич. – Х. : Фінн, 2011. – 384 с.
267. Москвич Л. М. Методологічні засади судової реформи в Україні / Л. М. Москвич // Проблеми законності. – 2011. – Вип. 117. – С. 140–147.
268. Москвич Л. М. Новий етап судової реформи: очікування та сподівання / Л. М. Москвич // Право України. – 2016. – № 7. – С. 24–31.
269. Москвич Л. М. Стабільність судової практики як стандарт функціонування системи правосуддя / Л. М. Москвич // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 1. – С. 28–36.
270. Москвич Л. Н. Принцип стабильности судебной системы / Л. Н. Москвич // Проблемы законности. – 2013. – Вип. 122. – С. 194–201.
271. Москвич Л. Стратегічне бачення наступних кроків судової реформи / Л. Москвич // III Міжнародний судово-правовий форум «Судова реформа в Україні: європейський вектор» (Київ, 19–20 берез. 2015 р.). – К., 2015. – 290 с. – С. 93–97.
272. Навроцький В. Кримінальний кодекс України 2001 року: підсумки та перспективи [Електронний ресурс] / В. Навроцький. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=13&d=673>.
273. Назаров І. В. Правовий статус Вищої ради юстиції : моногр. / І. В. Назаров. – Х. : Право, 2006. – 208 с.
274. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / І. В. Назаров. – Х., 2011. – 39 с.
275. Наливайко Т. В. Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. В. Наливайко. – Львів, 2010. – 18 с.
276. Насадюк О. Хто забезпечує правосуддя? / О. Насадюк // Юридична практика (Судовий випуск). – 2008. – № 1.

277. Никитина А. В. Единство судебной системы Российской Федерации (конституционно-правовое исследование) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. В. Никитина. – Омск, 2006. – 30 с.

278. Никовская Л. И. Гражданское общество и гражданское сознание (ценностно-мотивационный аспект) / Л. И. Никовская // Вестник Института социологии. – 2015. – № 12. – С. 140–155.

279. Ніколаєва Т. Європейські цінності Сімейного кодексу / Т. Ніколаєва // Юридичний вісник України. – 2003. – № 32.

280. Новели цивільного процесу // Дзеркало тижня. Україна. – 2004. – № 17.

281. Новелізація і ризику перебудови судової системи // Голос України. – 2014. – № 232.

282. Новосельцев А. Три сосни судової реформи Олексія Філатова [Електронний ресурс] / А. Новосельцев. – Режим доступу : <http://ua.racurs.ua/1331-try-sosny-sudovoyi-reformy-filatova>.

283. Нор В. Т. Судова реформа в Україні: мета, надбання, прорахунки, перспектива // Нор В. Т. Вибрані праці / В. Т. Нор ; упоряд. В. В. Луцук, А. А. Павлишин. – Х. : Право, 2015. – 784 с.

284. Нор В. Т. Сучасний науково-практичний посібник «Процесуальні документи у кримінальному провадженні. Зразки. Роз'яснення» / В. Т. Нор // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 1. – С. 290–291.

285. Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А. Н. Нестеренко ; [предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера]. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.

286. Обрусна С. Ю. Адміністративно-правові засади реформування судової системи України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / С. Ю. Обрусна. – Х., 2011. – 35 с.

287. Обрусна С. Ю. Теорія судової реформи: окремі міркування [Електронний ресурс] / С. Ю. Обрусна. – Режим доступу :

http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=461%3A040313-21&catid=65%3A6-0313&Itemid=80&lang=ru.

288. Овсяннікова О. Етичні проблеми взаємодії судової влади та засобів масової інформації / О. Овсяннікова // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 1. – С. 174–184.

289. Овсяннікова О. О. Транспарентність судової влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О. О. Овсяннікова. – Х., 2009. – 22 с.

290. Овсяннікова О. О. Транспарентність судової влади : моногр. / О. О. Овсяннікова. – Х. : Фінн, 2010. – 329 с.

291. Ожегов С. И. Словарь русского языка: около 60000 сл. и фразеологических выражений / Л. И. Скворцов (общ. ред.). – 25-е изд., испр. и доп. – М. : ОНИКС, 2006. – 973 с.

292. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М. І. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності доопрацьованого законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/na02d710-16>.

293. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С. В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-16>.

294. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с.

295. Оніщенко Н. М. Правосудна діяльність і правове виховання: запити громадянського суспільства / Н. М. Оніщенко // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2016. – № 1. – С. 101–108.

296. Онопенко В. Велика законотворча авантюра / В. Онопенко // Юридичний вісник України. – 2010. – № 28.

297. Онопенко В. Про основні тенденції здійснення правосуддя, причини кризових явищ у вітчизняному судочинстві та засади реформування судової системи України / В. Онопенко // Судоустрій та судочинство в Україні. – 2007. – № 1. – С. 5–9.

298. Онопенко розповів, чому звільняються судді. 29 жовтня 2010 р. Голова ВСУ провів прес-конференцію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://human-rights.unian.ua/418467-onopenko-rozpoviv-chomu-zvilnyayutsya-suddi.html>.

299. Онопчук І. Ю. Юстиція: до визначення поняття / І. Ю. Онопчук // Правове регулювання економіки : зб. наук. пр. – 2007. – № 8. – С. 99–107.

300. Організація судової влади в Україні : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкина, Н. В. Сібільової. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – 184 с.

301. Осипов Г. В. Реформирование России: итоги и перспективы / Г. В. Осипов. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : РИЦ ИСПИ РАН, 1995. – 52 с.

302. Осипов Г. В. Социальное мифотворчество и социальная практика / Г. В. Осипов. – М. : Норма, 2000. – 543 с.

303. Осипов Г. В. Социология и социальное мифотворчество / Г. В. Осипов. – М. : Норма, 2002. – 656 с.

304. Осипов Г. В. Социология. Основы общей теории : учеб. для вузов / отв. ред. Академик РАН Г. В. Осипов, действительный член РАЕН Л. Н. Москвичев. – М. : Норма, 2003. – 912 с.

305. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій від 13 листоп. 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://libussr.ru/doc_ussr/usr_16015.htm.

306. Основы менеджмента / под ред. А. И. Афоничкина. – СПб. : Питер, 2007. – 528 с.

307. Офіційний сайт The American Bar Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.americanbar.org/advocacy/rule_of_law/where_we_work/europe_eurasia/ukraine/programs_past.html.

308. Офіційний сайт проекту «Відкритий Суд» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://open-court.org/about/>.

309. Офіційний сайт Проекту «Справедливе правосуддя» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fair.org.ua/index.php>.

310. Паблік рилейшенз. Теория и практика : пер. с англ. / Скотт М. Катлип, Аллен Х. Центер, Глен М. Брум ; [под ред. Я. В. Заблоцкого]. – 8-е изд. – М. : Вильямс, 2000. – 614 с.

311. Паліюк В. Методика застосування положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод (деякі аспекти цього питання) / В. Паліюк // Досвід застосування Європейської конвенції з прав людини в судочинстві України та Польщі : матеріали наук.-практ. конф. / упоряд. О. П. Корнієнко. – К. : А. П. Н., 2006. – С. 38–39.

312. Пасенюк О. М. Реформування процесуального законодавства проблеми реалізації нового Закону України «Про судоустрій України» / О. М. Пасенюк // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квіт. 2002 р.) / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 22–28.

313. Пасенюк О. М. Україна: вітчизняна модель адміністративної юстиції / О. М. Пасенюк // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 3. – С. 33–37.

314. Пасенюк О. Розмежування видів судової юрисдикції / О. Пасенюк // Юридичний вісник України. – 2009. – № 21.

315. Переплеснина Е. М. Модернизация судебной власти в контексте взаимодействия конституционного и международного права : моногр. / под ред. Л. А. Нудненко. – М. : Инфра-М, 2013. – 248 с.

316. Петроє О. Соціальний діалог як інструмент підвищення довіри громадян до органів державної влади / О. Петроє // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2009. – Вип. 3. – С. 233–240.

317. Питання удосконалення судової системи України : матеріали наук.-практ. конф. / ред. кол. : Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х. : Кроссруд, 2007. – 148 с.
318. Платон. Политик // Платон. Законы / общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль. 1999. – 831 с.
319. Повідомлення про утворення Тимчасової спеціальної комісії з перевірки суддів судів загальної юрисдикції // Голос України. – 2014. – № 111.
320. Погорецький М. А. Відкритість та прозорість судової системи: проблеми реалізації міжнародних стандартів в Україні / М. А. Погорецький, О. Г. Яновська // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 2. – С. 169–180.
321. Погорецький М. А. Новий КПК України повинен ґрунтуватися як на європейських стандартах, так і на національних традиціях / М. А. Погорецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2010. – № 23. – С. 241–250.
322. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 238 с.
323. Подцерковний О. П. Проблеми реформування господарсько-процесуального законодавства / О. П. Подцерковний // Актуальні проблеми держави і права – 2009. – Вип. 46. – С. 475–482.
324. Политология : учеб. пособие / под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. – СПб. : Питер, 2005. – 560 с.
325. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 1999. – Т. 35, № 2. – С. 3–20.
326. Полтерович В. М. К руководству для реформаторов: некоторые выводы из теории экономических реформ / В. М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2005. – № 1. – С. 7–24.
327. Полтерович В. М. На пути к новой теории реформ / В. М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 1999. – Т. 35, № 3. – С. 32–48.

328. Полтерович В. М. Стратегии институциональных реформ. Перспективные траектории / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 2006. – Т. 42, № 1. – С. 3–18.

329. Полтерович В. М. Трансплантация экономических институтов / В. М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – № 3. – С. 24–50.

330. Полтерович В. М. Элементы теории реформ / В. М. Полтерович. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. – 447 с.

331. Полтерович В. М. Факторы коррупции / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 1998. – Т. 34, № 3. – С. 30–39.

332. Попелюшко В. О. Мала судова реформа та захист прав громадян : навч. посіб. / В. О. Попелюшко. – К. : Кондор, 2006. – 236 с.

333. Попова А. Д. Судебные реформы как механизм формирования гражданского общества в России (на материалах судебных реформ второй половины XIX века и рубежа XX–XXI веков) : дис. ... д-ра истор. наук / А. Д. Попова. – М., 2012. – 672 с.

334. Поппер К. Открытое общество и его враги. Том 1: Чары Платона / [пер. с англ.] ; под ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.

335. Послання Президента України від 03 черв. 2010 р. «Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0003100-10>.

336. Постанова Верховної Ради СРСР від 02 листоп. 1989 р. «Про встановлення для суддів судів Союзу РСР і союзних республік кваліфікаційних класів» // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 22. – Ст. 424.

337. Постанова Верховної Ради СРСР від 02 листоп. 1989 р. «Про затвердження Положення про кваліфікаційну атестацію суддів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11162.htm>.

338. Постанова Верховної Ради України від 03 лют. 1993 р. «Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 15. – Ст. 135.

339. Постанова Верховної Ради України від 28 квіт. 1992 р. «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.

340. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 черв. 2009 р. № 6 «Про деякі питання, що виникають у судовій практиці при прийнятті до провадження адміністративних судів та розгляді ними адміністративних позовів до судів і суддів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/073257863E8DBC16C22575DE004E9681?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=073257863E8DBC16C22575DE004E9681&Count=500&>.

341. Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 трав. 2013 р. № 8 «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vasu.gov.ua/plenum/post_plenum/plenum_2013_05_20_n8/.

342. Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01 берез. 2013 р. № 3 «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/postanovi_za_2013_rik.html.

343. Пошивайлова А. В. Место административной юстиции в правовой материи / А. В. Пошивайлова // Право и политика. – 2004. – № 1. – С. 48–64.

344. Пояснювальна записка до проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» (щодо забезпечення касаційного оскарження рішення суду) (реєстр. номер 2294 від 09 листоп. 2006 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=28221.

345. Пояснювальна записка до проекту Закону «Про судоустрій і статус суддів» (реєстр. номер 6450 від 31 трав. 2010 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37806.

346. Правова доктрина України : у 5 т. – Х. : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 976 с.

347. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна моногр. / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба / [відп. ред. В. С. Бігун]. – К., 2009. – 316 с.

348. Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности / И. В. Прангишвили. – М. : Синтег, 2000. – 528 с.

349. Праскова С. В. Теоретические основы гласности правосудия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Праскова. – М., 2004. – 214 с.

350. Прес-реліз «Громадська думка населення України – грудень 2007 року», підготований за результатами загальнонаціонального опитування населення України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніансоціолоджі сервіс» 5–18 груд. 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/polls/2007_polls/gromadska-dumka-naselennja-ukraini-gruden-2007-roku.htm.

351. Прес-реліз «Політичні підсумки півріччя – опитування експертів», підготований за результатами експертного опитування Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва 14–21 лип. 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/politichni-pidsumki-pivrichchya-opituvannya-ekspertiv>.

352. Прес-реліз «Судова реформа і журналістика», підготований за результатами опитування журналістів, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 22 груд. 2006 р. по 22 січ. 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.dif.org.ua/ua/archive/press_releases_archive/nvkrnvkekvjhnk.htmrencijd.htm.

353. Прилуцький С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) : моногр. / С. В. Прилуцький. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – 317 с.

354. Прилуцький С. В. Судова влада в умовах формування громадянського суспільства та правової держави в Україні : дис. ...д-ра юрид. наук : 12.00.10 / С. В. Прилуцький. – К., 2013. – 488 с.

355. Прилуцький С. Концептуальні підходи до реформування судової влади України / С. В. Прилуцький // Право України. – 2015. – № 11. – С. 106–112.

356. Проект USAID «Справедливе правосуддя» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Aug_16_2012_DMV_Interview_Tonis_TV_for_Web2.pdf.

357. Проект Загальної концепції державно-правової реформи в Україні, схвалений на засіданні Вченої ради Інституту законодавства Верховної Ради України 19 черв. 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=23573&pf35401=66353>.

358. Проект Закону від 06 квіт. 1999 р. № 1211-5 «Про судовий устрій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=5800.

359. Проект Закону від 07 лип. 1998 р. № 1211 «Про державний судовий устрій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=4199.

360. Проект Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 30 трав. 2016 р. № 4734 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59259.

361. Проект Постанови Верховної Ради України «Про Загальну концепцію державно-правової реформи в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=23573&pf35401=66353>.

362. Пустовійт Р. Ф. Інституційні перешкоди і чинники національного економічного зростання / Р. Ф. Пустовійт // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Проблеми інтеграції України у світовий фінансовий простір : зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; [відп. ред. В. С. Кравців]. – Львів, 2013. – Вип. 1 (99). – 599 с. – С. 442–450.

363. Пызина Г. В. Транспарентность исполнительной власти: сущность и механизмы реализации в современной России : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Г. В. Пызина. – М., 2006. – 21 с.

364. Рада Європи: Люстрація суддів в Україні неможлива [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3587238-rada-yevropy-luistratsiia-suddiv-v-ukraini-nemozhlyva>.

365. Рада з питань судової реформи схвалила запуск Вищої ради правосуддя [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/9/7120092/>.

366. Раєвнєва О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі : моногр. / О. В. Раєвнєва. – Х. : ІНЖЕК, 2006. – 496 с.

367. Резолюция XIX Всесоюзной конференции КПСС // Коммунист. – 1988. – № 10. – С. 65.

368. Резолюція 1244 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Виконання обов'язків і зобов'язань, взятих Україною при вступі до Організації» від 26 квіт. 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_603.

369. Резолюція 1262 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 27 верес. 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_607.

370. Резолюція 1862 (2012) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні» від 26 січ. 2012 р.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a57.

371. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 1787 (2011) від 26 січ. 2011 р. «Виконання рішень Європейського суду з прав людини»

[Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1188_rez_1787.htm.

372. Результати загальноукраїнського опитування населення України фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» 19 черв. – 2 лип. 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/polls/2007_polls/gromadska-dumka-naselennja-ukraini-cherven-2007-roku.htm.

373. Результати соціологічного опитування «Судова реформа: громадська думка населення України, грудень 2014» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=583.

374. Рекомендації Rec (2004) 5 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини // Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К. : Істина, 2010. – С. 308–312.

375. Рекомендація R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 трав. 1981 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/card/994_133.

376. Рекомендація Rec (2002) 13 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо опублікування та розповсюдження тексту Європейської конвенції з прав людини і практики Європейського суду з прав людини в державах-членах», ухвалена на 822 засіданні заступників міністрів 18 груд. 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_717.

377. Рекомендація Rec (2004) 4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті

та професійній підготовці, ухвалена на 114 засіданні Комітету міністрів 12 трав. 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_573.

378. Рекомендація Rec (2004) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту», ухвалена на 114 засіданні заступників міністрів 12 трав. 2004 р. // Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К. : Істина, 2010. – С. 313–318.

379. Решение Европейского суда по правам человека от 12 февр. 1985 г. по делу «Колюцца против Италии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echr.ru/documents/doc/2461407/2461407.htm>.

380. Решение Европейского суда по правам человека от 22 дек. 2009 г. по делу «Безимьянная против России» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakonbase.ru/content/base/162248/?print=1>.

381. Решение Европейского суда по правам человека от 25 февр. 1997 г. по делу «Финдли против Соединенного Королевства» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echr.ru/documents/doc/2461495/2461495.htm>.

382. Решение Европейского суда по правам человека от 29 мая 1986 г. по делу «Доймеланд против Федеративной Республики Германии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echr.ru/documents/doc/2461477/2461477.htm>.

383. Рибалка С. Недосудова недореформа [Електронний ресурс] / С. Рибалка // Українська правда. – 2016. – 16 черв. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2016/06/16/7111942/>.

384. Рішення XII позачергового з'їзду суддів України від 26 верес. 2014 р. «Про забезпечення незалежності суддів та підвищення авторитету судової влади в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://court.gov.ua/userfiles/pro%20nezaleznist\(1\).pdf](https://court.gov.ua/userfiles/pro%20nezaleznist(1).pdf).

385. Рішення Європейського суду з прав людини від 02 груд. 2010 р. у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/19619>.

386. Рішення Європейського суду з прав людини від 03 листоп. 2011 р. у справі «Балицький проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_726.

387. Рішення Європейського суду з прав людини від 03 трав. 2007 р. у справі «Бочан проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.gov.ua/19618>.

388. Рішення Європейського суду з прав людини від 04 груд. 1995 р. у справі «Чірікоста та Віола проти Італії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://coe.kiev.ua/hr/case/24.html>.

389. Рішення Європейського суду з прав людини від 07 черв. 2005 р. у справі «Фуклев проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/19618>.

390. Рішення Європейського суду з прав людини від 09 січ. 2013 р. у справі «Олександр Волков проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/974_947/page.

391. Рішення Європейського суду з прав людини від 09 черв. 2011 р. у справі «Лучанінова проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_788.

392. Рішення Європейського суду з прав людини від 10 груд. 2009 р. у справі «Шагін проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.gov.ua/19618>.

393. Рішення Європейського суду з прав людини від 11 квіт. 2013 р. у справі «Веренцов проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/974_945.

394. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 берез. 2009 р. у справі «Плахтеев і Плахтеева проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/19618>.

395. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 черв. 2008 р. у справі «ТОВ «Солаз» проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/19618>.

396. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 черв. 2008 р. у справі «Федько проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/19618>.

397. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 груд. 2007 р. у справі «Романова проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.gov.ua/19618>.

398. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 лип. 2006 р. у справі «Сілін проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/19618>.

399. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 верес. 2011 р. у справі «Паскал проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.gov.ua/19618>.

400. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 жовт. 2009 р. у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/19618>.

401. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 трав. 2012 р. у справі «Каверзін проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/19614>.

402. Рішення Європейського суду з прав людини від 16 трав. 2013 р. у справі «Гарнага проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/974_960.

403. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 лют. 2009 р. у справі «Христов проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.gov.ua/19618>.

404. Рішення Європейського суду з прав людини від 20 лип. 2006 р. у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_115.

405. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 жовт. 2010 р. у справі «Білий проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/19618>.

406. Рішення Європейського суду з прав людини від 22 лют. 2005 р. у справі «Шаренок проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.gov.ua/19618>.

407. Рішення Європейського суду з прав людини від 25 лип. 2002 р. у справі «Совтрансавто-Холдинг проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.gov.ua/19618>.

408. Рішення Європейського суду з прав людини від 26 жовт. 2000 р. у справі «Кудла проти Польщі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://coe.kiev.ua/hr/case/39.html>.

409. Рішення Конституційного Суду України від 01 груд. 2004 р. № 19-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-04>.

410. Рішення Конституційного Суду України від 11 берез. 2010 р. № 8рп/2010 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-10>.

411. Рішення Конституційного Суду України від 11 груд. 2003 р. № 20-рп/2003 у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03>.

412. Рішення Конституційного Суду України від 12 лип. 2011 р. № 9-рп/2011 у справі за конституційними поданнями 54 народних депутатів

України та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України (щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-11>.

413. Рішення Конституційного Суду України від 21 трав. 2002 р. № 9-рп/2002 у справі про Закон України «Про Вищу раду юстиції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-02>.

414. Рішення Конституційного Суду України від 21 черв. 2011 р. № 7-рп/2011 у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду юстиції» (справа про повноваження державних органів у сфері судоустрою) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-11>.

415. Рішення Конституційного Суду України від 25 груд. 1997 р. № 9-зп у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97>.

416. Рішення Конституційного Суду України від 29 груд. 1999 р. № 11–рп/99 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99>.

417. Рішення Конституційного Суду України від 29 серп. 2012 р. № 16-рп/2012 у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини четвертої статті 18, статті 1711, частини першої статті 180 Кодексу адміністративного судочинства України, 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини четвертої статті 18, частин другої, третьої, п'ятої статті 1711, частин другої, шостої статті 1831 Кодексу адміністративного судочинства України та 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 89 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», частини четвертої статті 18, статті 1711 Кодексу адміністративного судочинства України (справа про підсудність окремих категорій адміністративних справ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-12>.

418. Рішення Ради суддів України від 12 берез. 2015 р. № 14 «Щодо рекомендацій міжнародної конференції «Зміцнення довіри до судової влади через покращення взаємної комунікації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rsu.court.gov.ua/rsu/rishennya/qqqdwtd/>.

419. Рогатіна Л. П. Громадський контроль над державою: сутність, механізми реалізації та перспективи розвитку : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Л. П. Рогатіна. – Одеса, 2011. – 17 с.

420. Розвиток громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://political-studies.com/?page_id=186.

421. Розвиток публічного права в Україні (доповідь за 2005–2006 роки) / за заг. ред. Н. В. Александрової, І. Б. Коліушка. – К. : Конус-Ю, 2007. – 496 с.

422. Розвиток публічного права в Україні (доповідь за 2009 –2010 роки) / за заг. ред. Н. В. Александрової, І. Б. Коліушка. – К. : Конус-Ю, 2011. – 726 с.

423. Романюк Я. Детермінанти корупції в судовій системі України, або чи можна очікувати позитивного ефекту від повного оновлення суддівського корпусу / Я. Романюк, Є. Лашук // Право України. – 2016. – № 6. – С. 134–155.

424. Романюк Я. Зміни до Конституції України підтримуємо і під сумнів не ставимо [Електронний ресурс] / Я. Романюк // Голос України. – 2016. – Режим доступу : www.golos.com.ua/article/277914.

425. Романюк Я. Реформування судової влади в Україні. Інтерв'ю Голови Верховного Суду України Ярослава Романюка – головному редакторові журналу «Право України» Олександру Святоцькому / Я. Романюк, О. Святоцький // Право України. – 2014. – № 11. – С. 14–73.

426. Рослов С. А. Роль правосознания в формировании гражданского общества в России : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 23.00.02 / С. А. Рослов. – Саратов, 2005. – 22 с.

427. Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : Норма-Инфра-М, 1999. – 672 с.

428. Руденко М. В. Судова влада та правоохоронні органи / М. В. Руденко, М. М. Говоруха, Г. С. Рибалко. – Х. : Харків юрид., 2007. – 548 с.

429. Руди А. Ш. Источники и признаки социальной стабильности / А. Ш. Руди // МНКО. – 2013. – № 1. – С. 294–296.

430. Рульєв В. А. Менеджмент : навч. посіб. / В. А. Рульєв, С. О. Гуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 312 с.

431. Рязановский В. А. Единство процесса : учеб. пособие / В. А. Рязановский. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – 80 с.

432. Савенко М. Д. Забезпечення незалежності суду – важливий напрям судово-правової реформи в Україні / М. Д. Савенко // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квіт. 2002 р.) / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 34–38.

433. Савицкий В. М. Организация судебной власти в Российской Федерации : учеб. пособие для вузов / В. М. Савицкий. – М. : БЕК, 1996. – 313 с.

434. Сафулько С. Ф. 12 ознак кризи адвокатури, або чому юристи розчаровані новим законом / С. Ф. Сафулько // День. – 2013. – № 75.

435. Секретар пленуму ВССУ Дмитро Луспенник: «Українська модель касаційного оскарження потребує удосконалення (спрощення)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sc.gov.ua/ua/novini_za_ii_pivrichchja_2012_roku/sekretar_plenumu_vssu_dmitro_luspenik_ukrajinska_model_kasacijnog_o_skarzhennja_potrebuje_udoskonale.html.

436. Селіванов А. О. Адміністративне судочинство – новий інститут реалізації судової влади / А. О. Селіванов // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 10. – С. 2–5.

437. Селіванов А. О. Нові конституційні засади судової влади. Вступ з принципових питань / А. О. Селіванов // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2. – С. 76–78.

438. Селіванов А. О. Чи всі закони повинні тлумачитись Конституційним Судом України? / А. О. Селіванов // Конституція. Громадянин. Суд: Професійні та суспільні погляди. – К. : УАІД «Рада», 2009. – 560 с.

439. Селіванов А. Реформування конституційних засад організації судової влади в Україні / А. Селіванов // Право України. – 2003. – № 7. – С. 14.

440. Сердюк В. О. Проблеми реалізації судово-правової реформи в Україні (1991–2004 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. О. Сердюк. – К., 2007. – 20 с.

441. Сидорчук О. Зміни до Конституції щодо правосуддя: реформа без комунікації [Електронний ресурс] // Україна у фокусі. – 2016. – 25–31 січ. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/modules/pages/files/1454314148_3990.pdf.

442. Сібільова Н. В. Закон «Про судоустрій України» – правова підстава організації та функціонування судової влади / Н. В. Сібільова // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квіт. 2002 р.) / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – 288 с. – С. 108–111.

443. Сімейний кодекс України від 10 січ. 2002 р. // Голос України. – 2002. – № 38.

444. Сіренко В. До питання про місце і роль Верховного Суду в судоустрої України / В. Сіренко // Право України. – 2012. – № 11–12. – С. 29–34.

445. Сірий М. Вузьковідомчі інтереси не повинні домінувати над суспільними // Урядовий кур'єр. Спеціальний випуск. – 2013. – № 103.

446. Сірий М. І. Проблемні питання реформування судової системи України / М. І. Сірий // Питання удосконалення судової системи України : матеріали наук.-практ. конф. / ред. кол. : Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х. : Кроссруд, 2007. – С. 50–53.

447. Скакун О. Ф. Основные понятия исходной материально-правовой субстанции «суд» и их соотношение / О. Ф. Скакун // Наукові праці НУ ОЮА. – 2011. – Т. Х. – С. 69–79.

448. Скиперских А. В. Механизмы легитимации политической власти на постсоветском пространстве : автореф. ... д-ра полит. наук : 23.00.02 / А. В. Скиперских. – Воронеж, 2007. – 46 с.

449. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inmo.org.ua/sum.html>.

450. Снідевич О. С. Проблеми розмежування юрисдикцій [Електронний ресурс] / О. С. Снідевич // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 2 (10). – С. 41–53. – Режим доступу : http://www.vru.gov.ua/content/article/visnik10_04.pdf.

451. Социология. Основы общей теории : учеб. для вузов / отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов, действительный член РАЕН Л. Н. Москвичев. – М. : Норма, 2003. – 912 с.

452. Соціологія : підруч. / за ред. В. Г. Городяненка. – К. : Академія, 2008. – 544 с.

453. Спицин И. Н. Проблемы транспарентности в гражданском и арбитражном процессе : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.15 / И. Н. Спицин. – Екатеринбург, 2011. – 34 с.

454. Спільний висновок Європейської комісії «За демократію через право» та Дирекції з технічного співробітництва Генеральної дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи № 588/2010 від 18 жовт. 2010 р. щодо Закону «Про

судоустрій і статус суддів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/visnovki_jevropejskoji_komisiji_za_demokratiju_cherez_pravo_venecianskoji_komisiji.html.

455. Ставить на кадри: інтерв'ю заступителя Главы Администрации Президента Украины Алексея Филатова // Юридическая практика. – 2016. – № 39.

456. Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / кол. авторов ; под ред. Т. Г. Морщаковой. – М. : Мысль, 2012. – 584 с.

457. Стародубов А. А. Общественные слушания в России: реалии и проблемы / А. А. Стародубов // Власть. – 2007. – № 10. – С. 49–51.

458. Сташис В. В. Завдання нового етапу судової реформи / В. В. Сташис // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квіт. 2002 р.) / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – 288 с.

459. Сташис В. Основні новели нового Кримінального кодексу України / В. Сташис // Вісник Академії правових наук України. – 2003 – № 2–3. – С. 612–626.

460. Стефанюк В. Судова система України та судова реформа / В. Стефанюк. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

461. Судді по-новому: в Україні стартувала судова реформа [Електронний ресурс] // Главком. – 2016. – 1 жовт. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/digest/suddi-po-novomu-v-ukrajini-startuvala-sudova-reforma-375559.html>.

462. Судебная власть / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ООО «ТК Велби», 2003. – 720 с.

463. Судова влада : моногр. / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров та ін. ; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. – Х. : Право, 2015. – 792 с.

464. Судова реформа в Україні: поточні результати та найближчі перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії на тему «Судова реформа 2010 р.: чи наближає вона правосуддя в Україні до

європейських норм і стандартів?» 4 квітня 2013 р. [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – К., 2013. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Sudova_reforma_2013.pdf.

465. Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий : учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 608 с.

466. Сущенко В. Судово-правова реформа і проблеми реформування кримінальної юстиції України в контексті розбудови правової держави / В. Сущенко // Наукові праці. Політичні науки. – 2006. – Т. 54, Вип. 41. – С. 173–177.

467. Теорія та практика судової діяльності : наук.-практ. посіб. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.

468. Тертишник В. М. Суд присяжних: ростки і суть ідеї та її мімікрія при реформуванні кримінального судочинства України / В. М. Тертишник // Право України. – 2012. – № 7. – С. 274–278.

469. Тихий В. Офіційне тлумачення Конституції та законів України Конституційним Судом України / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 4. – С. 38–45.

470. Тітов М. І. Апеляційні господарські суди: проблеми та перспективи / М. І. Тітов // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квіт. 2002 р.) / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 45–49.

471. Ткаченко А. М. Наукове передбачення та невизначеність майбутнього у стратегічному плануванні / А. М. Ткаченко, І. О. Козачков // Економіка промисловості. – 2009. – № 4. – С. 16–18.

472. Тованчева Е. Н. Транспарентность государственной власти: политологический аспект : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Е. Н. Тованчева. – Ростов н/Д., 2015. – 22 с.

473. Толкачева Е. В. Сущность адаптации социальных систем в контексте теории переходных процессов / Е. В. Толкачева // Теория и практика общественного развития. – 2014. – № 11. – С. 25–27.

474. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб. : Лань, 1999. – 528 с.

475. Транспарентність влади в контексті європейської інтеграції України: конспект лекції до короткотермінового семінару в системі підвищення кваліфікації кадрів / уклад : Е. А. Афонін, О. В. Суший. – К. : НАДУ, 2010. – 48 с.

476. Третьяков Д. Застосування практики Європейського суду / Д. Третьяков // Віче. – 2007. – № 9–10. – С. 41–44.

477. Тузов М. Л. Очерки классической политической философии: Становление теории реформы как альтернативы революции : учеб. пособие / М. Л. Тузов. – Казань : Казанский университет, 2011. – 150 с.

478. Туркіна І. Є. Типології правових систем і роль органів судової системи в механізмі держави [Електронний ресурс] / І. Є. Туркіна // Теоретичні та прикладні питання державотворення. – Одеса : ОРІДУ НАДУ. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/tppd/2012_10/zmist/R_1/04%20Tyrkina.pdf.

479. Турчин Я. Люстрація як засіб демократизації політичної системи України / Я. Турчин // Humanitarian Vision. – 2015. – № 1. – С. 33–38.

480. Указ Президента України від 01 жовт. 2002 р. «Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України» // Офіційний вісник України. – 2002. – № 40. – Ст. 1856. – С. 29.

481. Указ Президента України від 08 квіт. 2008 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 72.

482. Указ Президента України від 09 черв. 2006 р. «Про Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні» // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 114.

483. Указ Президента України від 10 трав. 2006 р. «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 95.

484. Указ Президента України від 11 верес. 2006 р. «Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 175.

485. Указ Президента України від 17 трав. 2012 р. «Про Конституційну Асамблею» // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 89.

486. Указ Президента України від 19 черв. 1995 р. «Про заходи щодо здійснення правової реформи в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/458/95>.

487. Указ Президента України від 20 берез. 2006 р. «Про план заходів на 2006 рік щодо вдосконалення судового устрою та забезпечення справедливого судочинства в Україні відповідно до європейських стандартів» // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 91.

488. Указ Президента України від 20 трав. 2015 р. «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки» // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 92.

489. Указ Президента України від 27 жовт. 2014 р. «Питання Ради з питань судової реформи» // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 200.

490. Фейгенберг И. М. Память и вероятностное прогнозирование / И. М. Фейгенберг // Вопросы психологии. – 1973. – № 3. – С. 8–18.

491. Филатова О. Г. Технологии и методы PR-продвижения информационных ресурсов. Вводный курс : учеб. пособие / О. Г. Филатова. – СПб. : НИУ ИТМО, 2012. – 73 с.

492. Філатов О. Судова реформа: наступні кроки / О. Філатов // III Міжнародний судово-правовий форум «Судова реформа в Україні: європейський вектор» (Київ, 19–20 берез. 2015 р.). – К., 2015. – 290 с. – С. 73–78.

493. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

494. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. I. – 552 с.

495. Фоміна М. А. До питання розмежування понять «судова система» та «судоустрій» / М. А. Фоміна // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 67–69.
496. Фрицький Ю. О. Особливості функціонування судової гілки влади як окремої гілки державної влади в Україні / О. Ю. Фрицький // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – Вип. 29. – С. 271–278.
497. Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991–2001 рр. / Б. Футей. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 288 с.
498. Хавронюк М. Моніторинг статистики і практики застосування нового КПК: основні висновки і рекомендації / М. Хавронюк // Слово національної школи суддів України. – 2013. – № 4. – С. 111–115.
499. Хавронюк Н. Что новый кодекс нам готовит? / Н. Хавронюк // Зеркало недели. – 2000. – № 12.
500. Хім'як Ю. Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. Б. Хім'як. – К., 2011. – 268 с.
501. Хім'як Ю. Б. Щодо необхідності врахування практики Європейського суду з прав людини у процесі запровадження інституту кримінальних проступків [Електронний ресурс] / Ю. Б. Хім'як // Інтернет-конференція «Кримінальні проступки: теоретичне підґрунтя та шляхи вдосконалення законодавства України». – Режим доступу : <http://lduvs.forum24.ru/?1-13-15-00000020-000-0-0>.
502. Хливнюк А. М. Правовий статус Державної судової адміністрації : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.10 / А. М. Хливнюк. – К., 2009. – 254 с.
503. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. // Голос України. – 2003. – № 45.
504. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. // Голос України. – 2004. – № 89.
505. Цимбалістий Т. О. Конституційна юстиція в Україні : навч. посіб. / Т. О. Цимбалістий. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 200 с.

506. Цыбулевская О. И. Общественный контроль как фактор ограничения власти / О. И. Цыбулевская, Т. В. Милушева // Право и управление. XXI век. – 2008. – № 3. – С. 28–33.

507. Чопенко А. В. Вплив суб'єктивних чинників на прийняття управлінських рішень / А. В. Чопенко // Теорія та практика державного управління. – 2009. – Вип. 3. – С. 414–419.

508. Чуйков С. А. Гражданское общество как фактор самоорганизации социальной системы / С. А. Чуйков // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова, 2007. – Т. 13, № 3. – С. 262–266.

509. Шадура Д. М. Інститут підвідомчості в контексті оновлення цивільного процесуального законодавства / Д. М. Шадура // Науковий потенціал майбутнього України на шляху до європейської інтеграції : матеріали наук. конф. курсантів, студентів та молодих науковців. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2004. – С. 213–214.

510. Шаповал В. Конституція України: аж двадцять років або лише двадцять років? / В. Шаповал // Право України. – 2016. – № 6. – С. 9–19.

511. Шаптала Н. Особливості національного конституціоналізму в питаннях захисту Конституційним Судом України прав і свобод людини / Н. Шаптала // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 6. – С. 125–131.

512. Шевчук П. І. Апеляційне і касаційне оскарження судових рішень (коментар цивільного процесуального законодавства) / П. І. Шевчук, В. В. Кривенко. – К. : Юрид. книга, 2002. – 80 с.

513. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння / С. Шевчук // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 2. – С. 96–106.

514. Шевчук С. Європейський суд з прав людини та українська судова система: необхідність узгодження судової практики / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 7. – С. 88–92.

515. Шевчук С. Люстрація та ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління / С. Шевчук // Юридичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 65–80.

516. Шемшученко Ю. С. Прокуратура України: шляхи реформування в аспекті входження у європейський правовий простір / Ю. С. Шемшученко, Г. О. Мурашин // Вісник Академії прокуратури України. – 2006. – № 4. – С. 5–11.

517. Шепітько В. Ю. Трансформації в кримінальному процесі та деякі тенденції криміналістики в сучасних умовах / В. Ю. Шепітько // Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 5 жовт. 2012 р.) / МВС України; Харк. нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. – Х. : ХНУВС, 2012. – 668 с. – С. 35–39.

518. Шицький І. Б. Про окремі проблеми судової реформи / І. Б. Шицький // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 7. – С. 33–38.

519. Шишкін В. Концепція судової реформи (Концепція та додаткові матеріали) / В. Шишкін. – К. : Українська правнича фундація, 1994. – 55 с.

520. Штефан Гасс. Деякі спостереження щодо незалежності суду, як вона презентована у міжнародних документах та досвіді / Гасс Штефан // Вісник Центру суддівських студій. – 2007. – № 10. – С. 25–32.

521. Штогун С. Г. Правові проблеми організації і функціонування місцевих загальних судів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / С. Г. Штогун. – Х., 2004. – 245 с.

522. Штогун С. Недоліки перехідного процесу / С. Штогун // Закон і бізнес. – 2016. – № 37.

523. Шурыгина Е. Г. Изменение социокультурного статуса института суда в современном российском обществе: коммуникативные компоненты легитимации : автореф. ... дис. канд. соц. наук : 22.00.06 / Е. Г. Шурыгина. – Ростов н/Д., 2009. – 26 с.

524. Ще раз про співвідношення цивільного та господарського кодексів України [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://yuricom.com/ua/legal_practice/analytychna_yurysprudentsiia/shche_raz_pro_spi_vvidnoshennia_tsyvilnogo_ta_gospodarskogo_kodeksiv_ukrainy-publication/.

525. Щербанюк О. В. Проблеми конституційного закріплення інституту публічних слухань як форми безпосереднього здійснення суверенної влади народом України / О. В. Щербанюк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – Т. 1, № 6–1. – С. 128–131.

526. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/9329>.

527. Юревич І. В. Єдність судової влади : моногр. / І. В. Юревич. – Х. : Право, 2014. – 264 с.

528. Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.

529. Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 6 : Т–Я. – 2004. – 768 с.

530. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін. ; за ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Либідь, 2003. – 320 с.

531. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. – К., 1997. – 191 с.

532. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу : моногр. / О. І. Ющик. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.

533. Якименко Ю. Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики [Електронний ресурс] / Ю. Якименко. – Режим доступу : http://www.uceps.org/upload/yakymenko_civic_society_2004.pdf.

534. Яковлєв А. А. Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / А. А. Яковлєв. – Х., 2009. – 183 с.

535. Яновська О. Г. Адвокатура в системі суб'єктів судового права / О. Г. Яновська // Актуальні проблеми судового права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. І. Є. Марочкина (Харків, 30 жовт. 2015 р.) / редкол. : Л. М. Москвич (голова) та ін. – Х. : Право, 2015. – 440 с. – С. 20–23.

536. Ярослав Романюк: «Зміни до Конституції підтримуємо і під сумнів не ставимо» / Я. Романюк // Голос України. – 2016. – № 204.

537. Ярошенко В. М. Транспарентність та відкритість влади як механізми становлення інституту демократичної громадянськості / В. М. Ярошенко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Політологія. – 2012. – Т. 182, Вип. 170. – С. 85–91.

538. Ясинская М. Судьи выходят к людям [Электронный ресурс] / М. Ясинская. – Режим доступа : <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2015/11/4/136651.htm>.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Результати
анкетування суддів з приводу окремих питань судової реформи¹**

Таблиця А. 1.

Інформація про стаж роботи респондентів

Відповідь	Судді	
		%
До 5-ти років	-	-
Від 5-ти до 10-ти років	77	22
Від 10-ти до 20-ти років	112	32
Понад 20 років	161	46

Таблиця А. 2.

Яке з наведених визначень, на Вашу думку, найбільш точно відповідає поняттю «судова система»?

Відповідь	Судді	
		%
система судів	84	24
судоустрій	70	20
система судових органів	112	32
система будь-яких інституцій, в яких дістає прояв судова влада	84	24

Таблиця А. 3.

Якою мірою, на Вашу думку, існуюча (чотирирівнева) судова система забезпечує право громадян на судовий захист за критерієм ефективності?

Відповідь	Судді	
		%
повною мірою	38	11
достатньо, щоб вважати її функціонування ефективним	252	72
частково	46	13
не достатньо, щоб вважати її функціонування	14	4

¹ В ході анкетування було опитано 350 суддів.

ефективним		

Таблиця А. 4.

Які чинники переважно є перешкодою для ефективного функціонування судової системи?

Відповідь	Судді	
		%
політична залежність і політичний тиск	168	48
неналежне фінансове забезпечення	109	31
низький фаховий рівень кадрів		-
корупція у судовій системі	73	21

Таблиця А. 5.

Чи вважаєте Ви, що судова реформа повинна охоплювати всі інституціональні зрізи (судоустрій, прокуратуру, адвокатуру, систему вищої юридичної освіти)?

Відповідь	Судді	
		%
так, це надасть змінам системного характеру, що забезпечить їх ефективність	291	83
судова реформа повинна стосуватися лише системи суддів	-	-
судова реформа повинна торкатися лише тих інститутів, функціонування яких є неефективним і потребує змін	59	17
це не суттєво	-	-

Таблиця А. 6.

Чи вважаєте Ви, що в процесі законодавчого забезпечення судової реформи обов'язково повинні приймати участь науковці?

Відповідь	Судді	
		%
так, лише в такому випадку реформа зможе досягнути поставлених цілей	287	82
ні, до їх думки влада не дослухається	-	-
важко сказати	63	18

Таблиця А. 7.

Чи повинна враховуватися думка представників судової системи у вирішенні стратегічних питань судової реформи?

Відповідь	Судді	
		%

так, обов'язково	312	89
ні, оскільки у них присутній вузькокорпоративний інтерес	-	-
можливо, але все залежить від того, які зміни передбачаються у судовій системі	38	11

Таблиця А. 8.

Чи підтримуєте Ви ідею запровадження громадського обговорення питань судової реформи, зокрема, шляхом проведення публічних слухань?

Відповідь	Судді	
		%
так, підтримую, це надасть судовій реформі прозорості та змусить владу рахуватися з думкою громадян	140	40
ні, не підтримую, оскільки це лише ускладнить реалізацію судової реформи	74	21
можливо у певній перспективі, коли правова культура населення країни буде вищою	133	38
не розумію доцільність впровадження таких заходів	3	1

Таблиця А. 9.

Яка модель судоустрою, на Вашу думку, є оптимальною для України?

Відповідь	Судді	
		%
триланкова (відповідно до кількості судових інстанцій)	143	41
чотириланкова (функціонування вищих спеціалізованих судів як судів касаційної інстанції себе виправдало)	207	59
це залежить від економічних і політичних умов розвитку країни	-	-
важко відповісти	-	-

Таблиця А. 10.

Чи вважаєте Ви раціональною та підтримуєте ліквідацію Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів?

Відповідь	Судді	
		%
так, це є необхідною мірою	-	-
частково, лише щодо ліквідації вищих	112	32

спеціалізованих судів		
підтримую ліквідацію лише Верховного Суду України	59	17
ця міра нічого не змінить	179	51

Таблиця А. 11.

Чи вважаєте Ви доцільним застосування інституту люстрації у судовій системі?

Відповідь	Судді	
		%
так, це допоможе очистити судову систему	-	-
ні, це політичний інструмент, який у судовій системі застосовуватись не може	343	98
лише з урахуванням певних особливостей функціонування судової системи	7	2

Таблиця А. 12.

Яких змін, на Вашу думку, першочергово потребує судова система в процесі реформування для її ефективного функціонування?

Відповідь	Судді	
		%
змін в організації існуючої системи судів загальної юрисдикції	7	2
кадрових змін	-	-
змін, спрямованих на забезпечення незалежності та самостійності судової влади	249	71
усе перераховане вище	94	27

Таблиця А. 13.

Чи виправданою, на Вашу думку, є «монополія» інституту адвокатури у судовому процесі?

Відповідь	Судді	
		%
так, це сприятиме оптимізації судового процесу та належному захисту прав громадян	112	32
ні, це є порушенням права громадян на вільний вибір захисника/представника	105	30
частково, виключно у кримінальному провадженні	133	38

Таблиця А. 14.

Чи підтримуєте Ви ідею віднесення державної виконавчої служби (ДВС) до системи органів судової влади

Відповідь	Судді	
		%
так, оскільки виконання судового рішення завершує процес судового захисту прав громадян	108	31
ні, судова система не повинна бути обтяжена невластивими їй функціями	116	33
лише за умови, що ДВС виконуватиме виключно рішення судів	126	36
не має значення, до системи яких органів належить ДВС	-	-

Таблиця А. 15.

Якою мірою, на Вашу думку, процес реалізації судової реформи забезпечений в інформаційному полі?

Відповідь	Судді	
		%
населення достатньо поінформоване про заходи щодо реформування судової системи	10	3
інформація про перебіг судової реформи носить характер вузького професійного спрямування	252	72
незалежно від механізмів ретрансляції інформації про судову реформу, існує потреба в популяризації судової реформи серед різних верств населення.	88	25

Додаток Б

Результати анкетування адвокатів з приводу окремих питань судової реформи²

Таблиця Б. 1.

Інформація про стаж роботи респондентів

Відповідь	Адвокати	
		%
До 5-ти років	18	9
Від 5-ти до 10-ти років	34	16
Від 10-ти до 20-ти років	95	45
Понад 20 років	63	30

Таблиця Б. 2.

Яке з наведених визначень, на Вашу думку, найбільш точно відповідає поняттю «судова система»?

Відповідь	Адвокати	
		%
система судів	59	28
судоустрій	48	23
система судових органів	48	23
система будь-яких інституцій, в яких дістає прояв судова влада	55	26

Таблиця Б. 3.

Якою мірою, на Вашу думку, існуюча (чотирирівнева) судова система забезпечує право громадян на судовий захист за критерієм ефективності?

Відповідь	Адвокати	
		%
повною мірою	-	-
достатньо, щоб вважати її функціонування ефективним	101	48
частково	76	36
не достатньо, щоб вважати її функціонування ефективним	33	16

² В ході анкетування було опитано 210 адвокатів.

Таблиця Б. 4.

Які чинники переважно є перешкодою для ефективного функціонування судової системи?

Відповідь	Адвокати	
		%
політична залежність і політичний тиск	111	53
неналежне фінансове забезпечення	-	-
низький фаховий рівень кадрів	13	6
корупція у судовій системі	86	41

Таблиця Б. 5.

Чи вважаєте Ви, що судова реформа повинна охоплювати всі інституціональні зрізи (судоустрій, прокуратуру, адвокатуру, систему вищої юридичної освіти)?

Відповідь	Адвокати	
		%
так, це надасть змінам системного характеру, що забезпечить їх ефективність	139	66
судова реформа повинна стосуватися лише системи суддів	44	21
судова реформа повинна торкатися лише тих інститутів, функціонування яких є неефективним і потребує змін	27	13
це не суттєво	-	-

Таблиця Б. 6.

Чи вважаєте Ви, що в процесі законодавчого забезпечення судової реформи обов'язково повинні приймати участь науковці?

Відповідь	Адвокати	
		%
так, лише в такому випадку реформа зможе досягнути поставлених цілей	181	86
ні, до їх думки влада не дослухається	-	-
важко сказати	29	14

Таблиця Б. 7.

Чи повинна враховуватися думка представників судової системи у вирішенні стратегічних питань судової реформи?

Відповідь	Адвокати	
		%
так, обов'язково	132	63

ні, оскільки у них присутній вузькокорпоративний інтерес	7	3
можливо, але все залежить від того, які зміни передбачаються у судовій системі	71	34

Таблиця Б. 8.

Чи підтримуєте Ви ідею запровадження громадського обговорення питань судової реформи, зокрема, шляхом проведення публічних слухань?

Відповідь	Адвокати	
		%
так, підтримую, це надасть судовій реформі прозорості та змусить владу рахуватися з думкою громадян	65	31
ні, не підтримую, оскільки це лише ускладнить реалізацію судової реформи	48	23
можливо у певній перспективі, коли правова культура населення країни буде вищою	72	34
не розумію доцільність впровадження таких заходів	25	12

Таблиця Б. 9.

Яка модель судоустрою, на Вашу думку, є оптимальною для України?

Відповідь	Адвокати	
		%
триланкова (відповідно до кількості судових інстанцій)	116	55
чотириланкова (функціонування вищих спеціалізованих судів як судів касаційної інстанції себе виправдало)	94	45
це залежить від економічних і політичних умов розвитку країни	-	-
важко відповісти	-	-

Таблиця Б. 10.

Чи вважаєте Ви раціональною та підтримуєте ліквідацію Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів?

Відповідь	Адвокати	
		%
так, це є необхідною мірою	-	-
частково, лише щодо ліквідації вищих спеціалізованих судів	99	47

підтримую ліквідацію лише Верховного Суду України	-	-
ця міра нічого не змінить	111	53

Таблиця Б. 11.

Чи вважаєте Ви доцільним застосування інституту люстрації у судовій системі?

Відповідь	Адвокати	
		%
так, це допоможе очистити судову систему	8	4
ні, це політичний інструмент, який у судовій системі застосовуватись не може	120	57
лише з урахуванням певних особливостей функціонування судової системи	82	39

Таблиця Б. 12.

Яких змін, на Вашу думку, першочергово потребує судова система в процесі реформування для її ефективного функціонування?

Відповідь	Адвокати	
		%
змін в організації існуючої системи судів загальної юрисдикції	7	3
кадрових змін	-	-
змін, спрямованих на забезпечення незалежності та самостійності судової влади	134	64
усе перераховане вище	69	33

Таблиця Б. 13.

Чи виправданою, на Вашу думку, є «монополія» інституту адвокатури у судовому процесі?

Відповідь	Адвокати	
		%
так, це сприятиме оптимізації судового процесу та належному захисту прав громадян	80	38
ні, це є порушенням права громадян на вільний вибір захисника/представника	59	28
частково, виключно у кримінальному провадженні	71	34

Таблиця Б. 14.

Чи підтримуєте Ви ідею віднесення державної виконавчої служби (ДВС) до системи органів судової влади

Відповідь	Адвокати	
		%
так, оскільки виконання судового рішення завершує процес судового захисту прав громадян	71	34
ні, судова система не повинна бути обтяжена невластивими їй функціями	61	29
лише за умови, що ДВС виконуватиме виключно рішення судів	78	37
не має значення, до системи яких органів належить ДВС	-	-

Таблиця Б. 15.

Якою мірою, на Вашу думку, процес реалізації судової реформи забезпечений в інформаційному полі?

Відповідь	Адвокати	
		%
населення достатньо поінформоване про заходи щодо реформування судової системи	9	4
інформація про перебіг судової реформи носить характер вузького професійного спрямування	153	73
незалежно від механізмів ретрансляції інформації про судову реформу, існує потреба в популяризації судової реформи серед різних верств населення.	48	23

Додаток В

Результати анкетування прокурорів з приводу окремих питань судової реформи³

Таблиця В. 1.

Інформація про стаж роботи респондентів

Відповідь	Прокурори	
		%
До 5-ти років	32	16
Від 5-ти до 10-ти років	79	39
Від 10-ти до 20-ти років	89	45
Понад 20 років	-	-

Таблиця В. 2.

Яке з наведених визначень, на Вашу думку, найбільш точно відповідає поняттю «судова система»?

Відповідь	Прокурори	
		%
система судів	72	36
судоустрій	48	24
система судових органів	42	21
система будь-яких інституцій, в яких дістає прояв судова влада	38	19

Таблиця В. 3.

Якою мірою, на Вашу думку, існуюча (чотирирівнева) судова система забезпечує право громадян на судовий захист за критерієм ефективності?

Відповідь	Прокурори	
		%
повною мірою	-	-
достатньо, щоб вважати її функціонування ефективним	96	48
частково	88	44
не достатньо, щоб вважати її функціонування ефективним	16	8

³ В ході анкетування було опитано 200 прокурорів.

Таблиця В. 4.

Які чинники переважно є перешкодою для ефективного функціонування судової системи?

Відповідь	Прокурори	
		%
політична залежність і політичний тиск	76	38
неналежне фінансове забезпечення	8	4
низький фаховий рівень кадрів	18	9
корупція у судовій системі	98	49

Таблиця В. 5.

Чи вважаєте Ви, що судова реформа повинна охоплювати всі інституціональні зрізи (судоустрій, прокуратуру, адвокатуру, систему вищої юридичної освіти)?

Відповідь	Прокурори	
		%
так, це надасть змінам системного характеру, що забезпечить їх ефективність	82	41
судова реформа повинна стосуватися лише системи суддів	68	34
судова реформа повинна торкатися лише тих інститутів, функціонування яких є неефективним і потребує змін	50	25
це не суттєво	-	-

Таблиця В. 6.

Чи вважаєте Ви, що в процесі законодавчого забезпечення судової реформи обов'язково повинні приймати участь науковці?

Відповідь	Прокурори	
		%
так, лише в такому випадку реформа зможе досягнути поставлених цілей	144	72
ні, до їх думки влада не дослухається	6	3
важко сказати	50	25

Таблиця В. 7.

Чи повинна враховуватися думка представників судової системи у вирішенні стратегічних питань судової реформи?

Відповідь	Прокурори	
		%
так, обов'язково	96	48

ні, оскільки у них присутній вузькокорпоративний інтерес	14	7
можливо, але все залежить від того, які зміни передбачаються у судовій системі	90	45

Таблиця В. 8.

Чи підтримуєте Ви ідею запровадження громадського обговорення питань судової реформи, зокрема, шляхом проведення публічних слухань?

Відповідь	Прокурори	
		%
так, підтримую, це надасть судовій реформі прозорості та змусить владу рахуватися з думкою громадян	64	32
ні, не підтримую, оскільки це лише ускладнить реалізацію судової реформи	40	20
можливо у певній перспективі, коли правова культура населення країни буде вищою	66	33
не розумію доцільність впровадження таких заходів	30	15

Таблиця В. 9.

Яка модель судоустрою, на Вашу думку, є оптимальною для України?

Відповідь	Прокурори	
		%
триланкова (відповідно до кількості судових інстанцій)	94	47
чотириланкова (функціонування вищих спеціалізованих судів як судів касаційної інстанції себе виправдало)	106	53
це залежить від економічних і політичних умов розвитку країни	-	-
важко відповісти	-	-

Таблиця В. 10.

Чи вважаєте Ви раціональною та підтримуєте ліквідацію Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів?

Відповідь	Прокурори	
		%
так, це є необхідною мірою	-	-
частково, лише щодо ліквідації вищих спеціалізованих судів	98	49

підтримую ліквідацію лише Верховного Суду України	-	-
ця міра нічого не змінить	102	51

Таблиця В. 11.

Чи вважаєте Ви доцільним застосування інституту люстрації у судовій системі?

Відповідь	Прокурори	
		%
так, це допоможе очистити судову систему	-	-
ні, це політичний інструмент, який у судовій системі застосовуватись не може	174	87
лише з урахуванням певних особливостей функціонування судової системи	26	13

Таблиця В. 12.

Яких змін, на Вашу думку, першочергово потребує судова система в процесі реформування для її ефективного функціонування?

Відповідь	Прокурори	
		%
змін в організації існуючої системи судів загальної юрисдикції	22	11
кадрових змін	8	4
змін, спрямованих на забезпечення незалежності та самостійності судової влади	88	44
усе перераховане вище	82	41

Таблиця В. 13.

Чи виправданою, на Вашу думку, є «монополія» інституту адвокатури у судовому процесі?

Відповідь	Прокурори	
		%
так, це сприятиме оптимізації судового процесу та належному захисту прав громадян	56	28
ні, це є порушенням права громадян на вільний вибір захисника/представника	66	33
частково, виключно у кримінальному провадженні	78	39

Таблиця В. 14.

Чи підтримуєте Ви ідею віднесення державної виконавчої служби (ДВС) до системи органів судової влади

Відповідь	Прокурори	
		%
так, оскільки виконання судового рішення завершує процес судового захисту прав громадян	52	26
ні, судова система не повинна бути обтяжена невластивими їй функціями	62	31
лише за умови, що ДВС виконуватиме виключно рішення судів	52	26
не має значення, до системи яких органів належить ДВС	34	17

Таблиця В. 15.

Якою мірою, на Вашу думку, процес реалізації судової реформи забезпечений в інформаційному полі?

Відповідь	Прокурори	
		%
населення достатньо поінформоване про заходи щодо реформування судової системи	16	8
інформація про перебіг судової реформи носить характер вузького професійного спрямування	138	69
незалежно від механізмів ретрансляції інформації про судову реформу, існує потреба в популяризації судової реформи серед різних верств населення.	46	23

**Результати
анкетування науковців з приводу окремих питань судової реформи⁴**

Таблиця Г. 1.

Інформація про стаж роботи респондентів

Відповідь	Науковці	
		%
До 5-ти років	10	10
Від 5-ти до 10-ти років	15	15
Від 10-ти до 20-ти років	43	43
Понад 20 років	32	32

Таблиця Г. 2.

Яке з наведених визначень, на Вашу думку, найбільш точно відповідає поняттю «судова система»?

Відповідь	Науковці	
		%
система судів	13	13
судоустрій	13	13
система судових органів	36	36
система будь-яких інституцій, в яких дістає прояв судова влада	38	38

Таблиця Г. 3.

Якою мірою, на Вашу думку, існуюча (чотирирівнева) судова система забезпечує право громадян на судовий захист за критерієм ефективності?

Відповідь	Науковці	
		%
повною мірою	10	10
достатньо, щоб вважати її функціонування ефективним	43	43
частково	32	32
не достатньо, щоб вважати її функціонування ефективним	15	15

⁴ В ході анкетування було опитано 100 науковців.

Таблиця Г. 4.

Які чинники переважно є перешкодою для ефективного функціонування судової системи?

Відповідь	Науковці	
		%
політична залежність і політичний тиск	56	56
неналежне фінансове забезпечення	2	2
низький фаховий рівень кадрів	-	-
корупція у судовій системі	42	42

Таблиця Г. 5.

Чи вважаєте Ви, що судова реформа повинна охоплювати всі інституціональні зрізи (судоустрій, прокуратуру, адвокатуру, систему вищої юридичної освіти)?

Відповідь	Науковці	
		%
так, це надасть змінам системного характеру, що забезпечить їх ефективність	94	94
судова реформа повинна стосуватися лише системи суддів	-	-
судова реформа повинна торкатися лише тих інститутів, функціонування яких є неефективним і потребує змін	6	6
це не суттєво	-	-

Таблиця Г. 6.

Чи вважаєте Ви, що в процесі законодавчого забезпечення судової реформи обов'язково повинні приймати участь науковці?

Відповідь	Науковці	
		%
так, лише в такому випадку реформа зможе досягнути поставлених цілей	100	100
ні, до їх думки влада не дослухається	-	-
важко сказати	-	-

Таблиця Г. 7.

Чи повинна враховуватися думка представників судової системи у вирішенні стратегічних питань судової реформи?

Відповідь	Науковці	
		%
так, обов'язково	79	79

ні, оскільки у них присутній вузькокорпоративний інтерес	4	4
можливо, але все залежить від того, які зміни передбачаються у судовій системі	17	17

Таблиця Г. 8.

Чи підтримуєте Ви ідею запровадження громадського обговорення питань судової реформи, зокрема, шляхом проведення публічних слухань?

Відповідь	Науковці	
		%
так, підтримую, це надасть судовій реформі прозорості та змусить владу рахуватися з думкою громадян	43	43
ні, не підтримую, оскільки це лише ускладнить реалізацію судової реформи	9	9
можливо у певній перспективі, коли правова культура населення країни буде вищою	48	48
не розумію доцільність впровадження таких заходів	-	-

Таблиця Г. 9.

Яка модель судоустрою, на Вашу думку, є оптимальною для України?

Відповідь	Науковці	
		%
триланкова (відповідно до кількості судових інстанцій)	57	57
чотириланкова (функціонування вищих спеціалізованих судів як судів касаційної інстанції себе виправдало)	31	31
це залежить від економічних і політичних умов розвитку країни	12	12
важко відповісти	-	-

Таблиця Г. 10.

Чи вважаєте Ви раціональною та підтримуєте ліквідацію Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів?

Відповідь	Науковці	
		%
так, це є необхідною мірою	-	-
частково, лише щодо ліквідації вищих спеціалізованих судів	47	47

підтримую ліквідацію лише Верховного Суду України	10	10
ця міра нічого не змінить	43	43

Таблиця Г. 11.

Чи вважаєте Ви доцільним застосування інституту люстрації у судовій системі?

Відповідь	Науковці	
		%
так, це допоможе очистити судову систему	8	8
ні, це політичний інструмент, який у судовій системі застосовуватись не може	61	61
лише з урахуванням певних особливостей функціонування судової системи	31	31

Таблиця Г. 12.

Яких змін, на Вашу думку, першочергово потребує судова система в процесі реформування для її ефективного функціонування?

Відповідь	Науковці	
		%
змін в організації існуючої системи судів загальної юрисдикції	3	3
кадрових змін	8	8
змін, спрямованих на забезпечення незалежності та самостійності судової влади	61	61
усе перераховане вище	28	28

Таблиця Г. 13.

Чи виправданою, на Вашу думку, є «монополія» інституту адвокатури у судовому процесі?

Відповідь	Науковці	
		%
так, це сприятиме оптимізації судового процесу та належному захисту прав громадян	31	31
ні, це є порушенням права громадян на вільний вибір захисника/представника	33	33
частково, виключно у кримінальному провадженні	36	36

Таблиця Г. 14.

Чи підтримуєте Ви ідею віднесення державної виконавчої служби (ДВС) до системи органів судової влади

Відповідь	Науковці	
		%
так, оскільки виконання судового рішення завершує процес судового захисту прав громадян	38	38
ні, судова система не повинна бути обтяжена невластивими їй функціями	32	32
лише за умови, що ДВС виконуватиме виключно рішення судів	30	30
не має значення, до системи яких органів належить ДВС	-	-

Таблиця Г. 15.

Якою мірою, на Вашу думку, процес реалізації судової реформи забезпечений в інформаційному полі?

Відповідь	Науковці	
		%
населення достатньо поінформоване про заходи щодо реформування судової системи	4	4
інформація про перебіг судової реформи носить характер вузького професійного спрямування	72	72
незалежно від механізмів ретрансляції інформації про судову реформу, існує потреба в популяризації судової реформи серед різних верств населення.	24	24

**Узагальнення
результатів проведеного анкетування
з приводу окремих питань судової реформи**

Результати анкетування засвідчили, що серед респондентів немає однастайності у розумінні поняття «судова система». Так, досить високим залишається показник сприйняття судової системи як системи судів (24% суддів, 28% адвокатів, 36% прокурорів), або судоустрою (20% суддів, 23% адвокатів, 24% прокурорів), що дає можливість говорити про те, що такий підхід є відносно традиційним. Водночас серед науковців (38%) превалює сприйняття судової системи як системи будь-яких інституцій, в яких дістає прояв судова влада, що, на нашу думку, є позитивною тенденцією розвитку вітчизняної науки.

Однак незважаючи на розбіжності у думках з приводу змістовного навантаження поняття «судова система», більшість підтримали необхідність системного реформування всіх її інституціональних зрізів (83% суддів, 66% адвокатів, 41% прокурорів, 94% науковців). Лише представники адвокатури (21%) та прокуратури (34%) вважають, що судова реформа повинна стосуватися лише системи суддів. Примітно, що ці респонденти судову систему розуміють як систему судів або судоустрій.

На думку опитуваних існуюча чотирирівнева система судів достатньо забезпечувала право громадян на судовий захист, щоб вважати її функціонування ефективним. Таку позицію підтримали 72% суддів, 47% адвокатів, 47% прокурорів і 43% науковців. Водночас парадоксальним у цьому контексті є відношення респондентів до необхідної для України моделі судоустрою. Переважна більшість адвокатів (55%) і науковців (57%) вважають, що оптимальною є існування триланкової системи судів відповідно до кількості судових інстанцій. У свою чергу 59% суддів і 53% прокурорів підтримали існування чотириланкової моделі судоустрою. І лише 12% науковців зазначили,

що вибір необхідної державі моделі судоустрою залежить від економічних і політичних умов розвитку країни.

Крім того, переважна більшість респондентів не підтримала ліквідацію Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів, зазначивши, що ця міра нічого не змінить (51% суддів, 55% адвокатів, 51% прокурорів, 43% науковців). Серед тих, хто визнав ліквідацію зазначених судів раціональною, лише 17% суддів і 10% науковців висловилися за ліквідацію Верховного Суду України, решта – доцільною вбачають ліквідацію вищих спеціалізованих судів.

У поглядах на причини неефективного функціонування судової системи респонденти виявили певну солідарність, відмітивши такими переважно політичну залежність і політичний тиск (48% суддів, 53% адвокатів, 38% прокурорів, 56% науковців). Водночас слід відзначити, що лише незначний відсоток адвокатів (6%) і прокурорів (9%) вказали на низький фаховий рівень кадрів у судовій системі. Така позиція кореспондується з думкою опитуваних стосовно заходів, яких потребує судова система в процесі реформування. Переважна більшість підтримала необхідність змін, спрямованих на забезпечення незалежності та самостійності судової влади (71% суддів, 64% адвокатів, 44% прокурорів, 61% науковців).

Стосовно кола суб'єктів, які повинні долучатися до реформування судової системи, більшість опитуваних підтримали тезу про те, що в процесі законодавчого забезпечення судової реформи обов'язково повинні приймати участь науковці (82% суддів, 86% адвокатів, 72% прокурорів, 100% науковців). Щодо необхідності врахування думки представників судової системи, то 89% суддів однозначно висловилися за обов'язковість такого підходу. Більш поміркованими у відповіді на це питання виявилися представники адвокатури та прокуратури, значний відсоток яких зазначили про таку можливість, але залежно від того, які зміни передбачаються у судовій системі (35% адвокатів і 45% прокурорів). Меншої підтримки отримала ідея запровадження громадського обговорення питань судової реформи. Думки респондентів із цього приводу фактично розділилися. Зокрема, 40% суддів, 31% адвокатів, 32% прокурорів,

43% науковців висловилися за те, що така ініціатива надасть судовій реформі прозорості та змусить владу рахуватися з думкою громадян. Водночас не менше опитуваних зазначили про певну перспективу таких заходів з огляду на необхідність підвищення рівня правової культури населення країни (38% суддів, 34% адвокатів, 33% прокурорів, 48% науковців).

Наведене кореспондується з позицією респондентів у питанні стосовно висвітлення процесу реалізації судової реформи в суспільстві. Так, переважна більшість опитуваних погодилася з тим, що інформація про перебіг судової реформи носить характер вузького професійного спрямування (72% суддів, 73% адвокатів, 69% прокурорів, 72% науковців). У середньому 23% усіх респондентів висловилися за необхідність популяризації судової реформи серед різних верств населення.

Аналіз відповідей з приводу доцільності застосування інституту люстрації у судовій системі засвідчив про існування певної тенденції: найвищий відсоток у категоричному її несприйнятті продемонстрували судді (98%) та прокурори (87%), що, за нашими припущеннями, пов'язано з тим, що ці респонденти безпосередньо приймали участь у люстраційних процедурах. Загалом лише незначний відсоток адвокатів (4%) і науковців (8%) вважають люстрацію необхідним інструментом «очищення» судової системи.

У питанні доцільності запровадження «монополії» адвокатури у судовому процесі думки респондентів розділилися практично рівномірно. Так, найбільший відсоток тих, хто підтримує таку ідею, серед адвокатів (38%), що вбачається нам передбачуваним. Однак не набагато меншим є відсоток тих, хто вважають це порушенням права громадян на вільний вибір захисника/представника (у середньому 30 – 31% всіх опитаних), чи вважають частково виправданим з огляду на необхідність участі адвоката в кримінальному процесі (в середньому 37% всіх опитаних).

Насамкінець зауважимо, що ідея віднесення державної виконавчої служби (ДВС) до системи органів судової влади не має переважної підтримки у представників судової системи. 17% прокурорів зазначили про не важливість

цього питання. Водночас таку ідею схвалюють 38% науковців зважаючи на те, що виконання судового рішення завершує процес судового захисту прав громадян, та 36% суддів за умови, що ДВС виконуватиме виключно рішення судів. Наведені результати свідчать, на нашу думку, про те, що дискусія щодо місця ДВС в системі органів державної влади триває.

Ураховуючи наведені результати аналізу проведеного анкетування є можливість дійти певних висновків в оцінці респондентами окремих заходів, які реалізуються в межах судової реформи: скептицизм стосовно ефективності перебудови судоустрою, несприйняття інституту люстрації, слабка підтримка ідеї запровадження «монополії» адвокатури у судовий процес. Водночас високий фаховий рівень і обізнаність респондентів у проблемах реформування судової системи відобразились у розумінні важливості та підтримці ідей обов'язкового залучення науковців до процесу законодавчого забезпечення судової реформи, урахування думки представників судової системи, популяризації судової реформи у суспільстві. Полярність поглядів у питаннях на організацію вітчизняної судової системи може бути обумовлена, на нашу думку, двома чинниками: 1) певною корпоративністю інтересів суддів, які взяли участь в опитуванні; 2) триваючою науковою дискусією щодо централізованої чи децентралізованої системи судів в Україні.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правової політики та правосуддя

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-84

№ 0429/5-210

" 4 " лютого 2017 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження ХОТИНСЬКОЇ-НОР О.З. у законотворчу діяльність

Комісія у складі: Голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя Князевича Р.П., завідувача секретаріату Комітету Венгера В.М., заступника завідувача секретаріату Комітету Колісника І.В. склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження ХОТИНСЬКОЇ-НОР Оксани Зіновіївни на тему: «Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура.

Комісія вважає, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного дисертаційного дослідження, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичну значимість, є надзвичайно актуальними та можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правових актів України як основної форми права в нашій державі.

Голова Комітету

Р.П. КНЯЗЕВИЧ

Завідувач секретаріату Комітету

В.М. ВЕНГЕР

Заступник завідувача секретаріату Комітету

І.В. КОЛІСНИК

підтверджую: Р.П. Князевич
Керівник Управління кадрів
Апарат Верховної Ради України
« 07 » « 02 » 2017 р.

УКРАЇНА

ВИЩА РАДА ЮСТИЦІЇ

04050, м. Київ-050, вул. Студентська, 12-а тел.: (044) 489-64-60, 481-06-29 факс: (044) 484-14-72,
E-mail: assistant@vru.gov.ua

13 грудня 2016 р. № *307/0/10-16*

На № _____

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Хотинської-Нор Оксани Зіновіївни на тему
«Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за
спеціальністю 12.00.10 – судустрой; прокуратура та адвокатура**

Комісія у складі:

Голова

– **Бенедисюк Ігор Михайлович**, голова Вищої ради юстиції,

Члени комісії:

– **Беляневич Вадим Едуардович**, член Вищої ради юстиції, кандидат юридичних наук,

– **Малашенкова Тетяна Михайлівна**, член Вищої ради юстиції

цим актом засвідчує актуальність і практичне значення результатів дисертаційного дослідження Хотинської-Нор Оксани Зіновіївни на тему «Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні», окремі положення та висновки якого використовуються у процесі функціонування Вищої ради юстиції. Сформульовані автором рекомендації є новаторськими за своєю суттю підходами до процесу реформування вітчизняної судової системи, який набуває сьогодні особливої гостроти. Авторські пропозиції спрямовані на вдосконалення різних аспектів реалізації судової реформи, що дасть змогу досягти

високого рівня судового захисту прав і свобод громадян в Україні, підвищити рівень довіри суспільства до судової системи, скерувати розвиток вітчизняної судової влади у русло відповідності європейським стандартам правосуддя.

Особливий інтерес з точки зору діяльності Вищої ради юстиції становлять положення дисертаційного дослідження, в яких розкривається взаємозв'язок судової реформи з розвитком громадянського суспільства (розділ 4). Зокрема, заслуговує на підтримку та реалізацію пропозиція щодо активізації органів судової влади в інформаційному полі з метою забезпечення суспільства адекватною, об'єктивною та своєчасною інформацією про свою діяльність. В умовах трансформації Вищої ради юстиції в контексті конституційних змін щодо правосуддя увагу привертає авторський аналіз історії виникнення та розвитку цього органу судової влади як результату судової реформи з прийняттям Конституції України (розділ 2).

Таким чином, отримані Хотинською-Нор О.З. результати наукового дослідження спрямовані на вирішення практичних завдань у сфері реформування судової системи України та дослідження питань ефективного функціонування судової влади загалом. Особливої актуальності авторські висновки набувають для практики законотворення, яка є визначальною у реформаторському процесі.

Наведене обумовлює чималий інтерес до дисертаційного дослідження, матеріали якого є актуальними та доцільними для використання їх у практичній діяльності.

Голова комісії

Голова Вищої ради юстиції

Члени комісії:

член Вищої ради юстиції

член Вищої ради юстиції

І. М. Бенедисюк

В. Е. Беяневич

Т. М. Малашенкова

ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ

01043, м. Київ, вул. Пилипа Орлика, 8

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Хотинської-Нор Оксани Зіновіївни на тему:
«Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за
спеціальністю 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура

Комісія у складі:

Голова

– **Романюк Ярослав Михайлович**, Голова Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України

Члени комісії:

– **Гуменюк Василь Іванович**, суддя Верховного Суду України, кандидат
юридичних наук, заслужений юрист України

– **Берестова Ірина Еріївна**, начальник правового управління Верховного
Суду України, кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України

цим актом засвідчує, що положення та результати дисертаційного дослідження Хотинської-Нор Оксани Зіновіївни на тему «Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні» використовуються в процесі діяльності Верховного Суду України з урахуванням необхідності вдосконалення функціонування вітчизняної судової системи в умовах триваючого реформування. Аналітичні висновки автора та сформульовані нею рекомендації спрямовані на забезпечення високої якості реформаторського процесу в сфері судової влади, що у підсумку гарантуватиме ефективність судового захисту прав і свобод громадян у державі.

ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ

вих № - 4662/0/8-16 від 27.12.2016

14.27.26

Окремі ідеї, розвинуті у дисертаційному дослідженні, були використанні в процесі підготовки звернень і пропозицій, спрямованих на вдосконалення функціонування судової системи та його законодавчого забезпечення. До таких, зокрема, відносяться авторські висновки та аргументи щодо необхідності функціонування в Україні триланкової судової системи, недоцільності застосування інституту люстрації у суддівському корпусі, необґрунтованості змін вітчизняного судоустрою в частині ліквідації Верховного Суду України, необхідності розвитку взаємодії судової системи з інститутами громадянського суспільства та інші.

Результати наукового дослідження Хотинської-Нор О. З. безумовно є вагомим внеском не лише у вітчизняну доктрину, а й в практику правозастосовної та нормотворчої діяльності у світлі необхідності реформування судової системи, яке потребує застосування науково обґрунтованих висновків, своєрідних правил та еталонів.

Наведене дозволяє констатувати високий теоретичний рівень наукової роботи, підготовленої Оксаною Зиновіївною Хотинською-Нор на тему «Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні», та свідчить про належний рівень практичного впровадження її результатів.

Голова Комісії

Голова Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Я. М. Романюк

Члени комісії:

суддя Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук
заслужений юрист України

В. І. Гуменюк

начальник правового управління
Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України

І. Е. Берестова

**ВИЩИЙ СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ СУД УКРАЇНИ
З РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ
(ВССУ)**

вул. П. Орлика, 4а, м. Київ, 01043, тел. 591-10-00
<http://sc.gov.ua>; e-mail: inbox@sc.gov.ua; код ЄДРПОУ 37317811

ЗАТВЕРДЖУЮ

Голова Вищого спеціалізованого
суду України з розгляду
цивільних і кримінальних справ

Б. І. Гулько

« — » 2017 року

АКТ

**впровадження у практичну діяльність
результатів дисертаційного дослідження
Хотинської-Нор Оксани Зіновіївни на тему:
«Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні»,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за
спеціальністю 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура**

Комісія у складі:

Голови – Секретаря Пленуму, судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, кандидата юридичних наук, доцента, Заслуженого юриста України **Луспенника Дмитра Дмитровича**,

Членів комісії: Червинської Марини Євгенівни – заступника Голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ,

Ткачука Олега Степановича – вченого секретаря Науково-консультативної ради, судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, доктора юридичних наук, доцента,

цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Хотинської-Нор Оксани Зіновіївни на тему: «Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні» за спеціальністю 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та

адвокатура, використовуються суддями і співробітниками Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ при вирішенні практичних питань і проблем, що виникають на етапі реформування судової системи України в контексті реалізації оновлених конституційних положень щодо правосуддя та норм Закону України від 02 червня 2016 року «Про судоустрій і статус суддів».

Попередні підсумки використання наукових розробок та пропозицій автора підтвердили їх ефективність при застосуванні у практичній діяльності суддями та працівниками апарату Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Авторські ідеї та окремі висновки дисертаційного дослідження були покладені в основу низки інформаційних листів, звернень та висновків з питань функціонування судів загальної юрисдикції, а також щодо законодавчих ініціатив у сфері реформування системи судоустрою. Такими, зокрема, є положення дисертації, в яких аналізується вплив рішень Європейського суду з прав людини на розвиток вітчизняних інститутів судової системи, що є перспективним для правозастосовної практики.

Таким чином, наукові здобутки, що містяться в дисертаційному дослідженні О. З. Хотинської-Нор, у сучасних умовах реформування судової системи є актуальними, а їх використання в практичній діяльності – доцільним.

Голова комісії

Д. Д. Луспеник

Члени комісії:

М. Є. Червинська

О. С. Ткачук

**Додаток
И**

**ВИЩА КВАЛІФІКАЦІЙНА КОМІСІЯ СУДДІВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА СУДДІВ УКРАЇНИ**

Адреса: вул. Жилянська, 120 А, м. Київ, 01032
Тел/факс: +38 044 597 09 30; e-mail: info@nsj.gov.ua
Код ЄДРПОУ 37451388

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
Національної школи суддів України
Шукліна Н. Г.

“30” *сирне* 2017 р.

АКТ

**впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
докторанта кафедри правосуддя**

**Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Хотинської-Нор Оксани Зіновіївни на тему:**

**«Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за
спеціальністю 12.00.10 – судустрій; прокуратура та адвокатура
у навчальний і науковий процес Національної школи суддів України**

Комісія у складі:

доктора юридичних наук, судді у відставці, заслуженого юриста України,
головного наукового співробітника – Андрійцьо В. Д.;

кандидата юридичних наук, заслуженого юриста України, начальника
відділу науково-методичного забезпечення підготовки суддівського корпусу –
Фулей Т. І.;

кандидата юридичних наук, начальника відділу науково-методичного
забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої
ради юстиції – директора тестологічного центру – Іщенко О. П.

склала цей акт про те, що положення, висновки, пропозиції та
рекомендації, сформульовані у дисертаційному дослідженні кандидата
юридичних наук, докторанта кафедри правосуддя юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка Хотинської-Нор
Оксани Зіновіївни є вагомим внеском у розвиток юридичної науки. Результати
дисертаційного дослідження відображено у монографії «Теорія і практика
судової реформи».

Сформульовані автором положення та висновки є науково обґрунтованими
та впроваджуються Національною школою суддів України при викладанні
відповідних навчальних курсів з програм навчання суддів, а також у науково-

дослідній сфері – як підґрунтя для подальших наукових розробок.

З науковим доробком, що міститься у вказаній роботі, ознайомлені викладачі Національної школи суддів України, а також співробітники відділів науково-методичного забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції та бібліотечно-видавничої діяльності, науково-методичного забезпечення підготовки суддівського корпусу, науково-методичного забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради юстиції, спеціальної підготовки кандидатів на посаду суддів, підготовки суддів.

У навчальному процесі Національної школи суддів України застосовуються результати дослідження О. З. Хотинської-Нор, викладені в наступних роботах:

1. Хотинська-Нор О. Роль та значення роз'яснень пленуму суду касаційної інстанції в контексті реформування судової системи / О. Хотинська-Нор // Юридична Україна. – 2012. – № 9. – С. 95 – 99.

2. Хотинська-Нор О. Диференціація процесуального законодавства як чинник організації системи судів загальної юрисдикції / О. Хотинська-Нор // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 1. – С. 151 – 154.

3. Хотинська-Нор О. З. Принцип розумності строків як нова засада кримінального провадження / О. З. Хотинська-Нор // Адвокат. – 2013. – № 2. – С. 11 – 14.

4. Хотинська-Нор О. Принципи змагальності та диспозитивності як вихідні засади цивілістичного процесу України / О. Хотинська-Нор // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2014. – № 1 – С. 28 – 33.

5. Хотинська-Нор О. Вплив правових позицій Європейського суду з прав людини на розвиток судових процедур в Україні: окремі аспекти / О. Хотинська-Нор // Вісник Вищого господарського суду України. – 2014. – № 3. – С. 129 – 135.

6. Хотинська-Нор О. З. Безсторонність суду у цивільному процесі України: на шляху до європейських стандартів / О. З. Хотинська-Нор // Європейські стандарти захисту прав у цивільному судочинстві: випробування часом: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 вересня 2014 р.) // за заг. ред. к.ю.н. О. С. Захарової, І. О. Ізарової. – К.: ВД «Дакор», 2014. – 416 с. – С. 357 – 359.

7. Хотинська-Нор О. Право на «суд, встановлений законом» як структурний елемент права на справедливий суд: український контекст / О. Хотинська-Нор // Адвокат. – 2015. – № 1. – С. 24 – 28.

8. Хотинська-Нор О. З. Судова реформа: закономірності та особливості реалізації / О. З. Хотинська-Нор // Право України. – 2015. – № 10. – С. 181 – 188.

9. Хотинська-Нор О. З. Судова реформа в Україні: особливості сучасного формату / О. З. Хотинська-Нор // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 4. – С. 147 – 153.

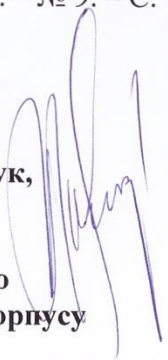
10. Хотинська-Нор О. Судова реформа та стабільність судової системи / О. Хотинська-Нор // Слово Національної школи суддів України. – 2016. – № 1. – С. 50 – 61.

11. Хотинська-Нор О. З. Громадський контроль як фактор розвитку судової системи / О. З. Хотинська-Нор // Часопис цивільного і кримінального

судочинства. – 2016. – № 4. – С. 108 – 117.

12. Хотинська-Нор О. З. Інформаційна політика судової реформи / О. З. Хотинська-Нор // Право України. – 2016. – № 9. – С. 121 – 128.

**Головний науковий співробітник
Національної школи суддів України,
суддя у відставці, доктор юридичних наук,
заслужений юрист України**

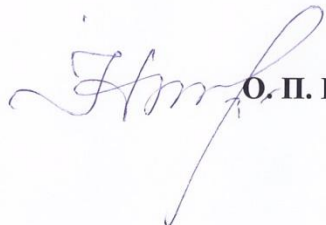
В. Д. Андрійцьо

**Начальник відділу науково-методичного
забезпечення підготовки суддівського корпусу
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України**

Т. І. Фулей

**Начальник відділу науково-методичного
забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної
комісії суддів України та Вищої ради юстиції –
директор тестологічного центру
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук**

О. П. Іщенко

Додаток**I**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор

Академії адвокатури України,

доктор юридичних наук,

член-кореспондент НАПрН України

Т.В. Варфоломєєва

«06» лютого 2017 р.

АКТ

впровадження у навчальний та науково-дослідний процеси

Академії адвокатури України

результатів дисертаційного дослідження

Хотинської-Нор Оксани Зіновіївни

на тему: «Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура

Комісія у складі:

1. **Гори І. В.**, доктора юридичних наук, професора, професора кафедри кримінального процесу та криміналістики Академії адвокатури України;
2. **Колесника В. А.**, доктора юридичних наук, професора, професора кафедри кримінального процесу та криміналістики Академії адвокатури України;
3. **Легких К. В.**, кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри кримінального процесу та криміналістики Академії адвокатури України,

розглянула положення основного змісту дисертаційного дослідження Хотинської-Нор Оксани Зіновіївни на тему: «Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура, які відображені у монографії «Теорія і практика судової реформи», а також таких наукових публікаціях:

1. Хотинська-Нор О. Роль та значення роз'яснень пленуму суду касаційної інстанції в контексті реформування судової системи / О. Хотинська-Нор // Юридична Україна. – 2012. – № 9. – С. 95 – 99.
2. Хотинська-Нор О. Диференціація процесуального законодавства як чинник організації системи судів загальної юрисдикції / О. Хотинська-Нор // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 1. – С. 151 – 154.
3. Хотинська-Нор О. 3. Принцип розумності строків як нова засада кримінального провадження / О. З. Хотинська-Нор // Адвокат. – 2013. – № 2. – С. 11 – 14.

4. Хотинська-Нор О. До окремих питань судового контролю за виконанням судових рішень у цивільному процесі / О. Хотинська-Нор // Адвокат. – 2013. – № 10. – С. 14 – 18.

5. Хотинська-Нор О. Вплив правових позицій Європейського суду з прав людини на розвиток судових процедур в Україні: окремі аспекти / О. Хотинська-Нор // Вісник Вищого господарського суду України. – 2014. – № 3. – С. 129 – 135.

6. Хотинська-Нор О. До питання тлумачення поняття «судова система» / О. Хотинська-Нор // Судова апеляція. – 2014. – № 3. – С. 6 – 11.

7. Хотинська-Нор О. Вплив правових позицій Європейського суду з прав людини на розвиток правосуддя в Україні: матеріальний аспект / О. Хотинська-Нор // Вісник Академії адвокатури України: наук. журн. / Акад. адвокатури України. – 2014. – Том 11. – Число 3 (31). – С. 8 – 18.

8. Хотинська-Нор О. Право на «суд, встановлений законом» як структурний елемент права на справедливий суд: український контекст / О. Хотинська-Нор // Адвокат. – 2015. – № 1. – С. 24 – 28.

9. Хотинська-Нор О. Теоретичні засади судової реформи: окремі аспекти / О. Хотинська-Нор // Вісник Академії адвокатури України: наук. журн. / Акад. адвокатури України. – 2015. – № 2. – С. 184 – 193.

10. Хотинська-Нор О. 3. Судова реформа: закономірності та особливості реалізації / О. Хотинська-Нор // Право України. – 2015. – № 10. – С. 181 – 188.

11. Хотинська-Нор О. 3. Значення Концепції судово-правової реформи в Україні 1992 року у реформуванні судової системи. Погляд крізь час / О. Хотинська-Нор // Вісник Академії адвокатури України: наук. журн. / Акад. адвокатури України. – 2015. – Том 12. – № 3, число 34. – С. 6 – 14.

12. Хотинська-Нор О. 3. Перебіг судової реформи з прийняттям Конституції України: історико-правовий аналіз / О. Хотинська-Нор // Юридична Україна. – 2015. – № 10–12. – С. 40 – 47.

13. Хотинська-Нор О. 3. Вплив «малої судової реформи» на розвиток судової системи України: теоретико-прикладне дослідження організаційного аспекту / О. Хотинська-Нор // Судова апеляція. – 2016. – № 1. – С. 6 – 15.

14. Хотинська-Нор О. 3. Трансформація статусу прокуратури в процесі реалізації судової реформи // Проблеми реформування прокуратури : матеріали всеукр. наук.- практ. конф. (Харків, 15 квіт. 2016 р.) : у 2 т. / редкол.: Л. М. Москвич (голова), А. В. Лапкін, І. В. Юревич та ін. – Т. 1. – Х.: Право, 2016. – 224 с. – С. 199 – 201.

15. Хотинська-Нор О. 3. Транспарентність судової системи та адвокатури як чинник формування громадянської свідомості суспільства / О. Хотинська-Нор // Вісник кримінального судочинства. – 2016. – № 2. – С. 176 – 182.

16. Хотинська-Нор О. 3. Еволюція громадянської свідомості суспільства в процесі реалізації судової реформи / О. Хотинська-Нор // Вісник Академії

адвокатури України: наук. журн. / Акад. адвокатури України. – 2016. – Том 13. – № 2. – С. 16 – 24.

17. Хотинська-Нор О. 3. Стабільність судової системи у світлі її реформування: гносеологічний вимір / О. Хотинська-Нор // Вісник Академії адвокатури України: наук. журн. / Акад. адвокатури України. – 2016. – Том 13. – № 3. – С. 8 – 14.

Комісія вважає, що положення зазначених публікацій є достовірними та мають належний науковий рівень. Результати наукового дослідження Хотинсько-Нор Оксани Зіновіївни впроваджені у навчальний процес Академії адвокатури України при викладанні навчальних дисциплін «Організація судових та правоохоронних органів», «Цивільний процес», «Кримінальний процес», «Виконання судових рішень», «Проблеми реформування прокуратури», а також у науково-дослідній роботі викладачів та аспірантів.

Члени комісії:

Професор кафедри кримінального процесу
та криміналістики Академії адвокатури України,
доктор юридичних наук, професор

І. В. Гора

Професор кафедри кримінального процесу
та криміналістики Академії адвокатури України,
доктор юридичних наук, професор

В. А. Колесник

Доцент кафедри кримінального процесу
та криміналістики Академії адвокатури України,
кандидат юридичних наук, доцент

К. В. Легких